

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ЛЬВІВСЬКА ПОЛІТЕХНІКА»

КОВНИЙ ЮРІЙ ЄВГЕНОВИЧ

УДК: 340.12:323.1(477)](043.5)

**ДЕРЖАВНА ЕТНОНАЦІОНАЛЬНА ПОЛІТИКА В УКРАЇНІ:
ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВЕ ДОСЛІДЖЕННЯ**

Спеціальність: 12.00.01 – теорія та історія держави і права;
історія політичних і правових учень

ДИСЕРТАЦІЯ
на здобуття наукового ступеня
доктора юридичних наук

Ідентичність усіх примірників дисертації

ЗАСВІДЧУЮ:

Вчений секретар спеціалізованої вченої ради Жаровська І.М.

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

 /Ю.Є. Ковний /

Львів – 2024

АНОТАЦІЯ

Ковний Ю. Є. Державна етнонаціональна політика в Україні: теоретико-правове дослідження – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.01 – Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень – Національний університет «Львівська політехніка» Міністерства освіти і науки України, Львів, 2024.

Дисертація присвячена вирішенню науково-прикладної проблеми, що має важливе значення для правової науки та полягає у комплексному теоретико-правовому осмисленні державної етнонаціональної політики України шляхом аналізу правового статусу основних суб'єктів етнонаціональних відносин (корінних народів, національних меншин) та розроблення ефективного механізму гарантій захисту їх прав та законних інтересів.

Для досягнення мети і вирішення завдань дослідження виокремлено авторську методологічну структуру, що включає групу підходів та трирівневої системи методів. Емпіричну базу дослідження становлять результати аналізу міжнародних звітів та комплексних зведень, міжнародних і національних статистичних показників, нормативні джерела, матеріали практики зарубіжних країн, зокрема Австралії, Австрії, Аргентини, Албанії, Болгарії, Боснії і Герцеговини, Бельгії, Грузії, Естонії, Італії, Іспанії, Великобританії, Греції, Канади, Кіпру, Латвії, Литви, Нідерландів, Німеччини, Нової Зеландії, Польщі, Північної Македонії, Словаччини, Словенії, США, Туреччини, Угорщини, Франції, Фінляндії, Франції, Чехії, Чорногорії, Швеції, Швейцарії, судова практика ЄСПЛ (понад 30 справ) й дані опитування, що проводилося у різних регіонах України (Волинська, Львівська, Закарпатська, Київська, Запорізька – остання до початку війни 24 лютого 2022 року) протягом 2020-2023 років серед трьох фокус-груп: 356 громадян України, що відносять себе до українців як представників титульної нації та 62 представники корінних народів, серед яких більшість становили кримські татари та 142 особи – позиціонували себе як представники національних меншин.

Автором запропоновано власний понятійно-категоріальний апарат державної етнонаціональної політики, зокрема такі термінопоняття: «правової політики держави», «державна етнонаціональна політика», «принципи етнонаціональної політики», «право на самовизначення корінних народів», «національна меншина», «антициганізм».

В першому розділі *«Наукознавчі концепти державної етнонаціональної політики»* розглянуто понятійно-категоріальний апарат у сфері етнонаціональної політики держави, методологічну основу дослідження, значення та правову природу державної етнонаціональної політики.

Мотивовано, що державна правова політика виконує суттєве завдання – створює юридичну матрицю для суспільних відносин. Доведено, що роль та значення правової політики полягає в тому, що вона: стабілізує суспільні відносини; універсалізує правову реальність; здійснює регуляторно-управлінський вплив на всіх суб'єктів суспільного життя; соціалізує окремі групи чи членів суспільства.

Структуризовано ознаки правової політики: унікальність правової природи, оскільки поєднує правові, державні та суспільні категорії; виступає особливою методологічною основою, що націлена на формування цілісного правового поля держави; вміщує ментальні ортологічні цінності території держави, її народу, представників національних меншин, корінних народів та історичні позитивні соціально-правові надбання людства; репрезентує поступальний розвиток права; відображає стратегічний напрямок розвитку державотворення та правотворення; регулює всі сфери суспільно-політичного життя, таким чином формуючи упорядкованість суспільних відносин; має комплексний характер.

У другому розділі *«Основні правові стандарти етнонаціональної політики у демократичній державі»* репрезентовано аналіз принципів етнонаціональної політики демократичної держави, розглянуто міжнародні та національні стандарти політики запобігання дискримінації за національною та етнічною ознакою та виокремлено еталони формування недискримінації за етнічною та національною ознакою в окремих сферах суспільних відносин.

Автором розроблено авторську класифікацію принципів етнонаціональної політики: збалансованість національних та державницьких інтересів у етнонаціональних відносинах; рівноправність та недискримінація всіх суб'єктів етнонаціональної політики; гарантування комплексу прав суб'єктів етнонаціональної політики та їх обмеження виключно у правомірний спосіб; повага до елементів національної ідентичності всіх суб'єктів етнополітики (культури, мови, традицій, звичаїв, релігії тощо); створення умов для збереження самобутності етнонаціональних суб'єктів для наступних поколінь; розвиток засад міжнаціональної та міжетнічної толерантності; функціонування інклюзивного етнонаціонального суспільства; виключно мирне вирішення проблемних ситуацій у міжетнічних відносинах.

Здійснено аплікацію проявів дискримінації за національною та етнічною ознакою у різних сферах суспільного життя: у сфері праці, що включає обмеження доступ до роботи, перешкоджання просуванню по службі та перепона у зростанні оплати праці, працевлаштування на роботу зі зниженим рівнем кваліфікації; у сфері освіти проявляється на всіх рівнях освіти, не залежить від віку особи та галузей науки; у соціально-побутовій сфері, доступі до товарів і послуг, житла; у сфері медицини і реалізація права на охорону здоров'я, зокрема проявляється в якості отриманої медичної допомоги, пропонованих методах лікування та наслідках для здоров'я, праві доступу до медичних дослідів, доступі до своєчасної високоякісної інформації що стосується громадського здоров'я.

Розроблено комплекс профілактичних заходів щодо недопущення етнічної та національної ворожнечі, котрі включають: створення інституційних органів відповідної спеціалізації; пропагування політико-правової ідеології гуманізму; протидія дезінформації, дискримінаційному стереотипному мисленню та стигматизації; формування належного інклюзивного простору шляхом впровадження спеціалізованих програм для дітей та молоді та й інших вікових груп, у тому числі представників органів публічної влади, особливо щодо расового профілювання; активізація громадського сектора, правове забезпечення

та захист функціонування громадських організацій національних меншин та інших організацій, що пропагують рівність та справедливість, толерантне ставлення до всіх груп у суспільстві; підтримка громадських організацій, органів із забезпечення рівноправ'я та національних правозахисних установ, які борються з поширенням мови ворожнечі; актуалізація уваги до фактів дискримінації за національною та етнічною ознакою, нульове толерування до них, їх соціально - правовий осуд; швидке реагування публічних діячів, громадських еліт на прояви дискримінації та мову ворожнечі.

У третьому розділі *«Національні меншини як суб'єкти державної етнонаціональної політики»* проведено загальнотеоретичний аналіз статусу національних меншин, виокремлено систему їх прав та запропоновано удосконалення чинного національного законодавства у цій сфері. Окрему увагу приділено правовому регулюванню статусу ромів як унікальної національної меншини.

Мотивовано існування недоліків визначення поняття «національні меншини» в новому національному законодавстві України та запропоновано наступні удосконалення: 1) в назві закону «Про національні меншини (спільноти) України» та по тексту цього спеціалізованого акту вилучити уточнення в дужках - «(спільнота)»; 2) ст. 1 цього Закону оновити наступним визначенням: «Національна меншина - це стала група громадян України з некорінним етнічним статусом, які об'єднані спільними етнічними, культурними, історичними, мовними та/або релігійними ознаками, усвідомлюють свою приналежність до неї, виявляють прагнення зберегти і розвивати свою національну самобутність».

Виділено три основні категорії фундаментальних прав, які мають центральне значення для забезпечення ефективного захисту прав меншин: права спрямовані на розширення можливостей участі національних меншин у соціально-політичному житті держави, в широкому розумінні їх можна репрезентувати як політичні; права, спрямовані на збереження та захист етнічної

та культурної ідентичності національної меншини; права, спрямовані на захист меншин від вимирання та дискримінації.

Грунтуючись на досвіді іноземних держав (Сербія, Хорватія, Польща, Грузія) та аналізі міжнародних стандартів узагальнено особливі можливості реалізації політичних виборчих прав для національних меншин: право національних меншин створювати свої політичні партії; засоби позитивної дискримінації, зазвичай відсутності прохідного бар'єра для партії; додаткові правила створення меж виборчих округів із врахуванням інтересів представників національної меншини; квотові місця для представників національної меншини; додаткові списки для представників національних меншин, створення Інститутів національних рад (Ради національних меншин) в державних органах та органах самоврядування; додатковий правовим захистом і фінансова підтримка з боку держави; зобов'язання державних, регіональних і муніципальних органів і державних служб поважати національний склад місцевого населення та відповідне представництво в таких органах і службах осіб, які належать до національних меншин.

Запропоновано зміни до чинного законодавства у сфері захисту прав, що спрямовані на розширення можливостей участі національних меншин у соціально-політичному житті держави.

На основі аналізу практики низки держав (Албанія, Аргентина, Болгарія, Боснія і Герцеговина, Великобританія, Італія, Іспанія, Канада, Північна Македонія, Румунія, Німеччина, Сербія, Словаччина, Словенія, Угорщина, Франція, Чехія, Чорногорія, Швеція), рішень ЄСПЛ виокремлено найпоширеніші сфери порушення прав ромів та прояви їх дискримінації при реалізації права на: житло, вибір місця проживання, охорону здоров'я, освіту, доступ до інформації та захисту від мови ненависті, працю, натуралізацію та наявність документів, участь в політичному житті. Розроблено пропозиції удосконалення національної правової політики щодо становища ромів.

Четвертий розділ «Сучасні тенденції правового регулювання та реалізації політики захисту корінних народів» містить три підрозділи, в яких розкривається теоретико-правова рефлексія правового становища корінних народів, визначається аплікація їх прав та проводиться аналіз правового регулювання цієї етнонаціональної групи в Україні й пропонуються удосконалення відповідно до позитивних міжнародних практик та ціннісних стандартів.

Виокремити транскрипція прав корінних народів, яка репрезентована в наступній матриці: право на особливе самовизначення, що позиціоновано як право на автономію чи самоврядування в питаннях, що стосуються їхніх внутрішніх і місцевих справ та можливість зміцнювати свої окремі політичні, правові, економічні, соціальні та культурні інститути, зберігаючи своє право повною мірою брати участь у життя держави; право на гарантування особливого статусу шляхом обов'язкової концепції вільної, попередньої та інформованої згоди, котра забезпечує можливість корінним мешканцям давати або не давати згоду на проєкт, який може вплинути на них або їхні території; право на особливої гарантії щодо охорони свої екологічних та земельних інтересів; на охорону здоров'я, оскільки часто через віддаленість проживання і зміну екологічної ситуації в бік погіршення, корінні народи першими страждають від неналежного надання медичних послуг; культурні права, що включають самобутності, етнічну ідентичність й культурну цілісності корінного народу через охорону та захист матеріальних та нематеріальних проявів їхнього способу життя, досягнень і творчості, ментальних аксіологічних атрибутів.

Запропоновано заходи на національному та міжнародному рівнях для підтримки кримських татар та відстоювання їхніх прав як корінного народу України: активізація уваги міжнародної спільноти на порушення прав людини в Криму; підтримувати інформаційну кампанію, яка розкриватиме порушення прав людини в Криму, зокрема щодо кримських татар; забезпечення гуманітарної допомоги для кримських татар, зокрема тим, хто переселився на континентальну частину України; продовжувати активно підтримувати

міжнародні санкції проти держави-агресорки з метою тиску на її уряд і зміни політики стосовно Криму та кримських татар; забезпечити можливість для кримських татар вивчати, використовувати та розвивати свою мову, культуру та релігійні традиції на континентальній частині України; забезпечення підтримки та сприяння діяльності незалежних громадських організацій, які працюють на захист прав кримських татар, надавати їм платформу для висловлення та реалізації своїх ініціатив.

Узагальнено потреби корінних народів на сучасному етапі розвитку державності: визнання як особливої етнічної групами з власними унікальними культурами та ідентичностями; корінні народи в своїй онтологічній природі мають проблему продовження роду, що є загрозливим в сучасному глобалізованому суспільстві; проживання та користування землею своїх предків; самовизначення; подолання проблем дискримінації.

У п'ятому розділі *«Гарантії захисту прав та законних інтересів суб'єктів етнонаціональної політики»* виокремлено систему нормативних та інституційних гарантій міжнародного, регіонального та національного рівнів та запропоновано удосконалення для належного реального впровадження механізму захисту прав та законних інтересів етнонаціональних груп й їх узгодження із загальнодержавними цінностями.

Виокремлено та детально розглянуто особливості функціонування міжнародних інституційних гарантій захисту порушених прав та законних інтересів суб'єктів етнонаціональної політики за наступними критеріями: за спрямуванням (нормоустановчі, моніторингові, правовідновлюючі); за територіальним поширенням (міжнародні, регіональні, національні); за цільовим призначенням (загальні та спеціалізовані (предметні)).

Запропоновано створити посаду Урядового уповноваженого з питань етнонаціональної політики при Кабінеті Міністрів України, що допоможе вирішити проблеми налагодження діалогу, миру, безпеки, недискримінації та толерантного спілкування представників всіх національних груп і поряд з цим забезпечення національних інтересів, розвитку української мови, культури,

національних цінностей з метою формування патріотизму нації, протидії агресивній війні, порушенню територіальної цілісності держави, протидії сепаратистським рухам тощо, визначено його основні завдання.

Запропоновано гарантії демократизації етнонаціональної політики як чинника адаптації позитивних європейських та світових практик: запровадження в Україні Дня громадянина; активізація співпраці органів публічної влади, представників етнонаціональних груп і представників домінуючої більшості у суспільстві на паритетних умовах; залучення молоді з різних етнічних груп до культурної та спортивної діяльності; підвищенні рівня знань державної мови, особливо представників національних меншин; проведення загального перепису населення та формулювання етнічних запитань відповідно до європейських стандартів; перегляд ефективної реалізації антидискримінаційних програм та програм допомоги окремим національним та етнічним групам; звернення з пропозицією до фахівців в галузі кримінального права щодо додаткового виділення складу злочину, що стосується мови ворожнечі, котра підбурює до насильства за дискримінаційними ознаками; заходи щодо покращення вмінь молодих людей у розпізнаванні мови ненависті у віртуальному просторі; активізації класичні та інноваційні форми роботи правоохоронних органів щодо дискримінації та боротьби з ксенофобією та расизмом; впровадження порядку засекречування повідомлень про злочини, що гіпотетично здійснені через етнічну чи національну приналежність потерпілої особи; оновлення системи відбору працівників правоохоронних органів шляхом квотування участь національних меншин, корінних народів у правоохоронній діяльності; доповнити розділ 1 п. 1 Правил етичної поведінки поліцейських нормою про недопущення дискримінації в будь-якій формі; ввести ст. 171 – «Повага до гідності кожної особи, врахування її етнічної, національної та культурної самобутності» у Кодекс професійної етики та поведінки прокурорів; доповнити Постанову КМ України «Про затвердження зразка бланка, технічного опису та Порядку оформлення, видачі, обміну, пересилання, вилучення, повернення державі, визнання недійсним та знищення паспорта громадянина України» п. 211

таким реченням: «За особистою заявою громадянина на зворотному боці паспорта може вноситися інформація про його національність»; запровадження практики транскордонної співпраці між державами сусідами, що може стати позитивною практикою як захисту національних меншин, так і тенденцією євроінтеграції України в європейське співтовариство.

Ключові слова: національна політика, державна етнонаціональна політика, народ, корінний народ, національна меншина, роми, етнічні групи, права суб'єктів етнонаціональних відносин, правове регулювання, багатоманітність, інклюзивне суспільство, система гарантій, протидія дискримінації, теоретико-правові поняття, законні інтереси.

ANNOTATION

Kovnyi Y. State ethno-national policy in Ukraine: a theoretical and legal study.- Qualification scientific work on the rights of the manuscript.

Dissertation for a Doctor Degree in Legal Sciences, specialty 12.00.01 - Theory and History of State and Law; History of Political and Legal Doctrines - Lviv Polytechnic National University, Ministry of Education and Science of Ukraine, Lviv, 2024.

The dissertation is devoted to solving scientific and applied problem of significant importance to legal science, which involves a complex theoretical and legal comprehension of state ethno-national policy of Ukraine through the analysis of legal status of the key subjects of ethno-national relations (indigenous peoples, national minorities) and development of an effective mechanism to guarantee the protection of their rights and legitimate interests.

To achieve the goal and accomplish the tasks of research, the author's methodological structure has been outlined, comprising a set of approaches and a three-tiered system of methods. The empirical basis of the research consists of results of international reports and complex summaries, international and national statistical indicators, normative sources, practice materials of foreign countries, in particular Australia, Austria, Argentina, Albania, Bulgaria, Bosnia and Herzegovina, Belgium, Georgia, Estonia, Italy, Spain, Great Britain, Greece, Canada, Cyprus, Latvia,

Lithuania, the Netherlands, Germany, New Zealand, Poland, North Macedonia, Slovakia, Slovenia, the USA, Turkey, Hungary, France, Finland, France, the Czech Republic, Montenegro, Sweden, Switzerland, litigation of European Court of Human Rights (more than 30 cases) and data from a survey that was conducted in different regions of Ukraine (Volyn, Lviv, Carpathia, Kyiv, Zaporizhzhia - the last one was conducted before the start of the war on February 24, 2022) during 2020-2023 among three focus groups: 356 citizens of Ukraine who identify themselves as Ukrainians as representatives of the titular nation and 62 representatives of indigenous peoples, among the majority of whom were Crimean Tatars and 142 persons positioned themselves as representatives of national minorities.

The author proposed his own conceptual and categorical apparatus of state ethno-national policy, in particular the following terms: "legal policy of the state", "state ethno-national policy", "principles of ethno-national policy", "the right to self-determination of indigenous peoples", "national minority", "antigypsyism".

In the first section, *"Scientific concepts of state ethno-national policy"*, the conceptual and categorical apparatus in the field of state ethno-national policy, the methodological basis of the research, the meaning and legal nature of the state ethno-national policy are examined.

It is motivated that the state legal policy fulfills an essential task as it creates a legal matrix for social relations. It has been proven that the role and significance of legal policy lies in the fact that it stabilizes social relations, universalizes legal reality; exerts a regulatory and managerial influence on all subjects of public life; socializes of individual groups or members of society.

The features of legal policy are structured: the uniqueness of the legal nature as it combines legal, state and social categories; serves as a special methodological basis aimed at forming a coherent legal field of the state; contains mental ordological values of the territory of the state, its people, representatives of national minorities, indigenous peoples and historical positive social and legal heritage of humanity; represents progressive development of law; reflects the strategic direction of the development of

state-building and law-making; regulates all spheres of social and political life, thus shaping the orderliness of social relations; has a complex nature.

In the second section, *"Basic legal standards of ethno-national policy in a democratic state"*, the analysis of the principles of the ethno-national policy of a democratic state is represented, the international and national standards of the policy of preventing discrimination on the basis of national and ethnic characteristics are considered, and the benchmarks for the formation of non-discrimination on the basis of ethnic and national characteristics in certain spheres of social relations are highlighted.

The author developed his own classification of the principles of ethno-national policy: the balance of national and state interests in ethno-national relations; equality and non-discrimination of all subjects of ethno-national politics; guaranteeing the set of rights of subjects of ethno-national politics and limiting them exclusively in a lawful manner; respect for the elements of national identity of all subjects of ethnopolitics (culture, language, traditions, customs, religion, etc.); creating conditions for preserving the identity of ethno-national subjects for future generations; development of the principles of international and interethnic tolerance; the functioning of an inclusive ethno-national society; exclusively peaceful resolution of problem situations in interethnic relations.

Discrimination based on national and ethnic origin has been observed across various spheres of social life: in the sphere of labor, which includes limited access to work, hindering promotion and hindering the wage growth, employment for work with a reduced level of qualification; in the sphere of education, it is manifested at all levels of education, it does not depend on the age of the person and the branches of science; in the social and household sphere, access to goods and services, housing; in the field of medicine and the implementation of the right to health care, in particular, it is manifested in the quality of the received medical care, the proposed methods of treatment and health consequences, the right to access to medical experiments, access to timely high-quality information related to public health.

A complex of preventive measures to avert ethnic and national hostility has been developed, which includes: establishment of institutional bodies of appropriate specialization; promotion of political and legal ideology of humanism; counteraction against misinformation, discriminatory stereotyping and stigmatization; formation of an appropriate inclusive space by implementing specialized programs for children and youth and other age groups, including representatives of public authorities, especially regarding racial profiling; activation of the public sector, legal provision and protection of the functioning of public organizations of national minorities and other organizations promoting equality and justice, tolerant attitude towards all groups of society; support for public organizations, equality enforcement bodies and national human rights institutions fighting the spread of hate speech; actualization of attention to facts of discrimination on national and ethnic grounds with zero tolerance for them and social and legal condemnation; prompt responses from public figures and public elites to manifestations of discrimination and hate speech.

In the third section, *"National minorities as subjects of state ethno-national policy"*, a general theoretical analysis of the status of national minorities is conducted. A system of their rights is outlined, and improvements to existing national legislation in this area are proposed. Special attention is devoted to the legal regulation of the status of Roma as a unique national minority.

The existence of deficiencies of definition of the concept of "national minorities" in the new national legislation of Ukraine is motivated, and the following improvements are proposed: 1) in the title of the law "On National Minorities (Communities) of Ukraine" and in the text of this specialized act, remove the clarification in brackets - "(community)"; 2) Article 1 of this Law to be updated with the following definition: "National minority is a permanent group of citizens of Ukraine with a non-native ethnic status, who are united by common ethnic, cultural, historical, linguistic and/or religious features and are aware of their belonging to it, show a striving to preserve and develop its national identity".

Three main categories of fundamental rights are outlined, which are of central importance for ensuring the effective protection of minority rights: rights aimed at

expanding the opportunities for participation of national minorities in the social and political life of the state, in a broad sense they can be represented as political; rights aimed at preserving and protecting the ethnic and cultural identity of the national minority; rights aimed at protecting minorities from extinction and discrimination.

Based on the experience of foreign countries (Serbia, Croatia, Poland, Georgia) and the analysis of international standards, special opportunities for the implementation of political electoral rights for national minorities are summarized: the right of national minorities to establish their own political parties; means of positive discrimination, typically the absence of a threshold for the party; additional rules for the creation of electoral districts, taking into account the interests of representatives of the national minority; quota seats for representatives of the national minority; additional lists for representatives of national minorities, creation of Institutes of National Councils (Councils of National Minorities) in state bodies and self-government bodies; additional legal protection and financial support from the state; the obligation of state, regional and municipal bodies and public services to respect the national composition of the local population and the appropriate representation in such bodies and services of persons that belong to national minorities.

Changes to the current legislation in the field of rights protection that are aimed at expanding the opportunities for participation of national minorities in the socio-political life of the state are proposed.

Based on the analysis of the practice of a number of states (Albania, Argentina, Bulgaria, Bosnia and Herzegovina, Great Britain, Italy, Spain, Canada, North Macedonia, Romania, Germany, Serbia, Slovakia, Slovenia, Hungary, France, Czech Republic, Montenegro, Sweden), decisions The European Court of Human Rights singled out the most common areas of violation of Roma rights and manifestations of their discrimination in the realization of the right to: housing, choice of residence, health care, education, access to information and protection against hate speech, work, naturalization and availability of documents, participation in political life. Proposals for improving the national legal policy regarding the situation of Roma have been developed.

The fourth section, "*Current trends of legal regulation and implementation of the policy of protection of indigenous peoples*", contains three subsections, in which the theoretical and legal reflection of the legal position of indigenous peoples is revealed, the application of their rights is determined, and the legal regulation of this ethno-national group in Ukraine is analyzed and improvements are proposed in accordance with the positive international practices and value standards.

The transcription of the rights of indigenous peoples is highlighted and is represented in the following matrix: the right to special self-determination, which is positioned as the right to autonomy or self-government in matters related to their internal and local affairs and the opportunity to strengthen their separate political, legal, economic, social and cultural institutions, preserving their right to fully participate in the life of the state; the right to guarantee special status through the mandatory concept of free, prior and informed consent, which provides the opportunity for indigenous peoples to give or withhold consent to a project that may affect them or their territories; the right to a special guarantee regarding the protection of one's ecological and land interests; for health care, because often due to the remoteness of residence and a change in the ecological situation towards deterioration, indigenous peoples are the first to suffer from improper provision of medical services; cultural rights, including identity, ethnic identity and cultural integrity of the indigenous people through the protection and defense of material and non-material manifestations of their way of life, achievements and creativity, mental axiological attributes.

Measures are proposed at the national and international levels to support the Crimean Tatars and defend their rights as an indigenous people of Ukraine: activation of the international community's attention to human rights violations in Crimea; to support an information campaign that will reveal violations of human rights in Crimea, in particular regarding the Crimean Tatars; provision of humanitarian aid for Crimean Tatars, in particular those who relocated to the continental part of Ukraine; continue to actively support international sanctions against the aggressor state in order to pressure its government and change its policy regarding Crimea and the Crimean Tatars; to provide an opportunity for Crimean Tatars to study, use and develop their language,

culture and religious traditions in the continental part of Ukraine; providing support and facilitating the activities of independent public organizations working to protect the rights of Crimean Tatars, providing them with a platform for expressing and implementing their initiatives.

The needs of indigenous peoples at the current stage of statehood development are summarized: recognition as special ethnic groups with their own unique cultures and identities; indigenous peoples in their ontological nature have the problem of procreation, which is threatening in today's globalized society; living and using the land of their ancestors; self-determination; overcoming problems of discrimination.

In the fifth section, "*Guarantees for the protection of the rights and legitimate interests of the subjects of ethno-national policy*", the system of regulatory and institutional guarantees at the international, regional, and national levels is singled out and improvements are proposed to ensure the proper implementation of the mechanism for the protection of the rights and legitimate interests of ethno-national groups and their coordination with the national values.

The peculiarities of the functioning of international institutional guarantees for the protection of violated rights and legitimate interests of subjects of ethno-national politics are highlighted and examined in detail according to the following criteria: by direction (norm-setting, monitoring, legal restorative); by territorial scope (international, regional, national); by target purpose (general and specialized (subject)).

It is proposed to create the position of the Government Commissioner within the ethno-national policy at the Cabinet of Ministers of Ukraine, which will help to solve the problems of establishing dialogue, peace, security, non-discrimination and tolerant communication of representatives of all national groups and, along with this, ensuring national interests, the development of the Ukrainian language, culture, national values with the aim of forming the patriotism of the nation, countering an aggressive war, violation of the territorial integrity of the state, countering separatist movements, etc., its main tasks are defined.

It is proposed to introduce guarantees for the democratization of ethnonational policy as a means of adapting positive European and global practices: the establishment

of Citizen's Day in Ukraine; activation of cooperation between public authorities, representatives of ethno-national groups and representatives of the dominant majority in society on parity basis; engaging youth from diverse ethnic groups in cultural and sports activities; enhancing the proficiency of individuals from national minorities in the state language, especially of representatives of national minorities; conducting a comprehensive population census and formulating ethnic questions in accordance with European standards; reviewing the effective implementation of anti-discrimination programs and assistance programs for certain national and ethnic groups; appeal to experts in the field of criminal law with a proposal regarding the additional selection of the composition of the crime related to hate speech that incites violence on discriminatory grounds; measures to improve the ability of young people to recognize hate speech in virtual space; activation of classic and innovative forms of work of law enforcement agencies regarding discrimination and the fight against xenophobia and racism; implementation of the procedure for confidentiality of reports regarding crimes hypothetically committed due to the ethnic or national affiliation of the victim; renewal of the system of selection of law enforcement officers by means of quotas for the participation of national minorities and indigenous peoples in law enforcement activities; to supplement Section 1, Clause 1 of the Rules of Ethical Behavior of Police Officers with a rule on non-discrimination in any form; introduce Article 171 - "Respect for the dignity of each individual, considering their ethnic, national and cultural identity" in the Code of Professional Ethics and Conduct of Prosecutors; to supplement the Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine "On approval of the form, technical description and Procedure for issuing, exchanging, transmitting, withdrawing, returning to the state, invalidating and destroying the passport of a citizen of Ukraine" paragraph 211 with the following sentence: "Upon a personal statement of the citizen, information regarding their nationality can be included on the back side of their passport"; introducing the practice of cross-border cooperation between neighboring states, which can serve as a positive practice for the protection of national minorities and as a trend of European integration of Ukraine into the European community.

Key words: national policy, state ethno-national policy, nation, indigenous people, national minority, Roma, ethnic groups, rights of subjects of ethno-national relations, legal regulation, diversity, inclusive society, system of guarantees, anti-discrimination, theoretical and legal concepts, legal interests.

Список публікацій здобувача за темою дисертації

1. Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації

1.1. Монографії

1. Ковний Ю.Є., 2023а. *Державна етнонаціональна політика в Україні: теоретико-правове дослідження : монографія*. Львів : Растр-7, 784 с.

1.2. Публікації у наукових фахових виданнях України

2. Жаровська І.М., Ковний Ю.Є., 2021. Освіта в контексті сталого розвитку: соціальний та екологічний аспект *Право. Уа*, 1, с. 5-9

3. Ковний Ю.Є., 2022а. Етнонаціональна політика в контексті національної безпеки. *Юридичний науковий електронний журнал*, 9, с. 37-39

4. Ковний Ю.Є., 2022б. Теоретико-правове тлумачення «етнічної ідентичності». *Юридичний науковий електронний журнал*, 10, с. 34-36

5. Ковний Ю.Є., 2022в. Національна ідентичність vs правова глобалізація: правові проблеми збалансування. *Юридичний науковий електронний журнал*, 11, с. 42-45

6. Ковний Ю.Є., 2022г. Генезисні та праксіологічні аспекти розвитку концепції мультикультуралізму в юридичній доктрині. *Право і суспільство*, 5, с. 3-8

7. Ковний Ю.Є., 2022д. Інтеркультурна концепція у правовій політиці *Прикарпатський юридичний вісник*, 3, с.18-21

8. Ковний Ю.Є., 2022е. Проблеми етнонаціональної політики в глобалізованому суспільстві. *Актуальні проблеми політики*, 70, с.28-32

9. Ковний Ю.Є., 2022є. Трансформація підходів щодо прав національних меншин у демократичній державі. *Публічне право*, 3, с.63-69.

10. Ковний Ю.Є., 2022ж. Європейська ідентичність у правовій доктрині: тлумачення підходів. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*, 4, с. 3-7
11. Ковний Ю.Є., 2022з. Дискримінація за етнічною та національною ознакою: огляд досліджень. *Право і суспільство*, 6, с. 23-27
12. Ковний Ю.Є., 2022и. Право на громадські об'єднання представників національних меншин: питання удосконалення законодавства *Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Юриспруденція»*, 58, с. 4-6
13. Ковний Ю.Є., 2022і. Механізми забезпечення політичних прав національних меншин (на досвіді Польщі та Хорватії). *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*, 5, с. 8-12.
14. Ковний Ю.Є., 2022к. Історичні аспекти становлення правового регулювання у сфері етнонаціональної політики. *Публічне право*, 4, с. 228-234
15. Ковний Ю.Є., 2023б. Упередження та дискримінація осіб ромської національності: огляд рішень ЄСПЛ. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція*, 61, с.9-12
16. Ковний Ю.Є., 2023в. Проблеми реалізації належної етнонаціональної політики щодо ромів: компаративний аналіз. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*, 1, с. 3-7
17. Ковний Ю.Є., 2023г. Проблеми правового захисту корінного народу – кримських татар на окупованій території України. *Прикарпатський юридичний вісник*, 3 (50), с. 3-6
18. Ковний Ю.Є., 2023д. Етнонаціональної політики демократичної держави: принципи правового регулювання та історичний генезис розвитку. *Право і суспільство*, 4, с. 21-25.

1.3. Статті у виданнях, що включені до наукометричних баз даних Scopus / Web of Science

19. Kovnyi Y., Chornopyska V., Mikhnevych L., Peresh I., Hartman M. 2023. Problems of legal guarantee of educational needs of national minorities. *CUESTIONES POLÍTICAS*, 41 (76), p. 699-719

20. Kovnyi, Y., Harasymiv, T., Chornopyska, V., Bek, U., Fitsyk, S., 2023. Practical challenges and recommendations on the status of national minorities and indigenous peoples: a comparative analysis of the approaches of the European Union. *Amazonia Investiga*, 12(65), p. 219-229.

21. Kovalchuk V., Kovnyi Y., Prokhorenko M., Manuilova K., Poliarush-Safronenko S., 2023 Examining the contemporary ethnonational policy: a comprehensive analysis of the political rights and legal status of indigenous peoples. *Jurídicas*, 20(1), с. 94-114.

22. Kovny Y., Blikhar V., Komarnytska I., Chornopyska V., Pavliuk N., 2024. National minorities in the labour market: economic and legal study. *Financial and credit activity: problems of theory and practice*, 54 (1), с. 538-551

1.4. Статті у наукових періодичних виданнях інших держав із напрямку, з якого підготовлено дисертацію

23. Kovnyi Y., Roshkanyuk V., Panov A., Vovk M., Dubova K., 2023 Legal regulation of ethno-national policies (national minorities, indigenous peoples, multiculturalism). *CUESTIONES POLÍTICAS*, 41 (77), p. 158-171

2. Публікації, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

24. Ковний Ю.Є., 2018 Історичний генезис механізму захисту корінних народів. *Виконавча влада в Україні та інших державах: історія та сучасність (аспекти права): матеріали Восьмої Всеукраїнської науково-теоретичної інтернет-конференції (м. Львів, 7 грудня 2018 р.)*, с. 115-117

25. Ковний Ю.Є., 2019 Щодо історичної ретроспективи створення механізму захисту прав національних меншин. *Рівність у праві: історична ретроспектива і сучасність: матеріали Десятої Всеукр. наук. інтернет-конференції (м. Львів, 6 грудня 2019 р.)*, с. 200-201

26. Ковний Ю.Є., 2020а. Безпекові питання в етнонаціональній політиці. *Феномен національної держави і права: український та світовий досвід і перспективи: мат. Дванадцятої Всеукр. наук. конф. (м. Львів, 4 грудня 2020 р.)*, с. 158-160

27. Ковний Ю.Є., 2021а. Проблеми інклюзивного суспільства в етнонаціональній сфері. *Мовна політика держави: історико-правова ретроспектива і сучасність: матер. Тринадцятої Всеукр. наук. конф. (м. Львів, 3 грудня 2021 р.)*, с. 132-135
28. Ковний Ю.Є., 2022л. Участь національних меншин у здійсненні публічної влади. *Конституціоналізм в період війни. збірник матеріалів учасників четвертої науково-практичної конференції: зб. матеріалів учасників Четвертої міжнародної науково-практичної конференції (м. Львів, 23 вересня 2022 р.)*, с. 221-214
29. Kowny Y. Ye., 2022 *Concordia parvae res crescunt, discordia maximae dilabuntur Nauka i inowacja – 2022: materiały XVII Międzynarodowej naukowo-praktycznej konferencji (Przemyśl, 7 - 15 października 2022 r.)*, 3-5
30. Ковний Ю.Є., 2022м. Проблеми комплексності адміністративно-правової етнонаціональної політики стан та перспективи розвитку адміністративного права України *Стан та перспективи розвитку адміністративного права України: матеріали Міжнародної науково-практичної інтернет конференції (м. Одеса, 28 жовтня 2022 р)*, с. 119-120
31. Ковний Ю.Є., 2022н. Інформаційна безпека в контексті етнонаціональної політики. *Сучасні інформаційні технології в діяльності національної поліції України: матер. Всеукр. наук.-практ. семінару (м. Дніпро, 10 листопада 2022 р.)*, с. 34-35
32. Ковний Ю.Є., 2022о. Правове регулювання національних меншин в освітній сфері в умовах євроінтеграційних процесів в Україні. *Актуальні проблеми приватного права в умовах євроінтеграційних процесів в Україні: науково-практичний семінар (м. Львів, 11 листопада 2022 р.)*, с. 67-69
33. Ковний Ю.Є., 2022п. Право на участь у політичному житті представників національних меншин як запорука зниження конфліктності у суспільстві. *Права людини в період збройних конфліктів: Міжнародна науково-практична Інтернет-конференція, присвячена 25-річчю Національному університету «Одеська юридична академія» (м. Одеса, 18 листопада 2022 року)*, с. 77-80

34. Ковний Ю.Є., 2022р. Збалансованість державної етнонаціональної політики. *Всеукраїнській Осінні юридичні читання – 2022. Сучасні проблеми законодавства, практики його застосування та юридичної науки. Випуск XXXII: Матеріали Всеукраїнської науковопрактичної конференції «Осінні юридичні читання – 2022».* (м. Вінниця, 24 листопада 2022 р.), с. 70- 72
35. Ковний Ю.Є., 2022с. Множинна дискримінація представників національних меншин. *Правові засади європейської та євроатлантичної інтеграції України: досягнення та перспективи. Збірник матеріалів учасників Шостої міжнародної науково-практичної конференції* (м. Львів, 25 листопада 2022 р.), с. 154-156
36. Ковний Ю.Є., 2022т. Принципи етнонаціональної політики для забезпечення сталого розвитку: проблеми адміністративно-управлінського характеру. *Правове регулювання суспільних відносин в умовах воєнного стану та післявоєнної відбудови з метою забезпечення сталого розвитку: матеріали XI Міжнародної наук.-практ. конф.* (м. Київ, 9 грудня 2022 р.), с. 88-90
37. Ковний Ю.Є., 2022у. Щодо належності державної етнонаціональної політики. *Актуальні проблеми правового регулювання в Україні та країнах ближнього зарубіжжя: Матеріали XII міжнародної науково-практичної Інтернет конференції* (м. Львів, 28-29 грудня 2022 року), с. 79-81
38. Ковний Ю.Є., 2023ж. Протидія дискримінації ромів: європейські стандарти етнонаціональної політики. *Міжнародна та національна безпека: теоретичні і прикладні аспекти : матеріали VII Міжнар. наук.-практ. конф.* (м. Дніпро, 17 березня 2023 р.), с. 71-72
39. Ковний Ю.Є., 2023з. Нормативні стандарти та правореалізаційна практика щодо правового становища ромів *Правові засади організації та здійснення публічної влади: тези VI Міжнародній науково-практичній конференції присвяченій 85-річчю з дня народження доктора юридичних наук, професора, академіка-засновника НАПрНУ, першого Голови Конституційного Суду України Леоніда Петровича Юзькова* (м. Хмельницький, 31 березня 2023 р.), с. 226-227

40. Ковний Ю.Є., 2023и. Статус корінних народів як глобальна правова проблема. *Соціально-гуманітарний вимір правової держави: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Дніпро, 14 квітня 2023 р.)*, с. 66-68
41. Ковний Ю.Є., 2023і. Реалізація права на вибір місця проживання ромської етнічної групи: безпекові вектори. *Проблеми європейської та світової безпеки: правові вектори: матеріали круглого столу (м. Київ, 10 травня 2023 р.)*, с.104-107
42. Ковний Ю.Є., 2023к. Становлення та розвиток правового регулювання статусу корінних народів. *Правова наука і державотворення в Україні в умовах сучасних викликів, породжених російською воєнною агресією: теорія, практика, перспективи розвитку: матер III всеукраїнської наукової конференції - практичної конференції (м. Кропивницький – Кривий Ріг, 19 травня 2023 р.)*, с. 143-145
43. Ковний Ю.Є., 2023л. Спеціальний уповноважений щодо етнонаціональної політики: безпекові питання. *Навчально-науковий центр стратегічних комунікацій у сфері забезпечення національної безпеки та оборони. Стратегічні комунікації у сфері забезпечення національної безпеки та оборони: проблеми, досвід, перспективи : IV міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 27 вересня 2023 р.)*, с.95-96
44. Ковний Ю.Є., 2023м. Уповноважений Верховної Ради з прав людини та захист суб'єктів етнонаціональних відносин. *Теорія і практика розвитку агропромислового комплексу та сільських територій: матеріали XXIV Міжнародного науково-практичного форуму (м. Львів, 4–6 жовтня 2023 р.)*, с. 633-634

ЗМІСТ

АНОТАЦІЯ	2
ЗМІСТ	24
ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ	26
ВСТУП	27
РОЗДІЛ 1. НАУКОЗНАВЧІ КОНЦЕПТИ ДЕРЖАВНОЇ ЕТНОНАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ	43
1.1. Методологічні аспекти дослідження державної етнонаціональної політики	43
1.2. Теоретико-правове розуміння, суспільне значення та сутнісні елементи державної правової політики	72
1.3. Поняття та правова природа державної етнонаціональної політики в сучасному суспільстві	86
Висновки до розділу 1	100
РОЗДІЛ 2. ОСНОВНІ ПРАВОВІ СТАНДАРТИ ЕТНОНАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ У ДЕМОКРАТИЧНІЙ ДЕРЖАВІ	109
2.1. Принципи етнонаціональної політики демократичної держави	109
2.2. Міжнародні та національні стандарти політики запобігання дискримінації за національною та етнічною ознакою	134
2.3. Еталони формування недискримінації за етнічною та національною ознакою в окремих сферах суспільних відносин	156
Висновки до розділу 2	170
РОЗДІЛ 3. НАЦІОНАЛЬНІ МЕНШИНИ ЯК СУБ'ЄКТИ ДЕРЖАВНОЇ ЕТНОНАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ	175
3.1. Загальнотеоретичний аналіз поняття національних меншин та міжнародно-правове регулювання їх статусу	175
3.2. Права національних меншин: теоретична транскрипція	206
3.2.1 Права, спрямовані на розширення можливостей участі національних меншин у соціально-політичному житті держави	215
3.2.2 Права, спрямовані на збереження та захист етнічної та культурної ідентичності національної меншини	229

3.2.3 Права, спрямовані на захист меншин від вимирання та дискримінації	253
3.3. Правове регулювання статусу ромів як унікальної національної меншини й проблеми їх маргіналізації в окремих сферах суспільного життя	262
3.4. Становище ромів в Україні та перспективи удосконалення національної правової політики	299
Висновки до розділу 3	330
РОЗДІЛ 4. СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ТА РЕАЛІЗАЦІЇ ПОЛІТИКИ ЗАХИСТУ КОРІННИХ НАРОДІВ	345
4.1. Поняття корінних народів та нормативне закріплення їх правового статусу	345
4.2. Транскрипція прав корінних народів	366
4.3. Удосконалення правової політики щодо корінних народів в Україні	389
Висновки до розділу 4	407
РОЗДІЛ 5 ГАРАНТІЇ ЗАХИСТУ ПРАВ ТА ЗАКОННИХ ІНТЕРЕСІВ СУБ'ЄКТІВ ЕТНОНАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ	412
5.1. Міжнародні інституційні гарантії захисту порушених прав та законних інтересів суб'єктів етнонаціональної політики	412
5.2. Компаративний аналіз моделей інституційного гарантування прав та законних інтересів суб'єктів етнонаціональної політики на національному рівні	447
5.3 Інституційні гарантії захисту прав та свобод суб'єктів етнонаціональної політики в Україні	464
5.3.1 Функціонування органів публічної влади у сфері етнонаціональних відносин в Україні	464
5.3.2. Додаткові заходи удосконалення ефективності національної та етнонаціональної політики відповідно до прогресивної міжнародної практики	477
Висновки до розділу 5	493
ВИСНОВКИ	498
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	519

ДОДАТКИ

615

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

БiГ	Боснія і Герцеговина
ДССС	Державна служба України з етнополітики та свободи совісті
ЄСПЛ	Європейський суд з прав людини
ЄКПЛ	Європейська конвенція з прав людини
ЄС	Європейський Союз
ЗЗСО	заклади загальної середньої освіти
ЗУ	закон України
ІКТ	інформаційно-комунікативні технології
КМУ	Кабінет міністрів України
МВФ	Міжнародний валютний фонд
МОП	Міжнародна організація праці
МПГПП	Міжнародний пакт про громадянські і політичні права
ОБСЄ	Організація з безпеки і співробітництва в Європі
ПАРЕ	Парламентська асамблея Ради Європи
РЄ	Рада Європи
СОТ	Світова організація торгівлі
УВКПЛ	Управління верховного комісара ООН з прав людини
ЮНЕСКО	спеціальна установа ООН з питань освіти, науки і культури
ЕСРІ	Європейська комісія проти расизму та нетерпимості
EMRIP	Експертний механізм з прав корінних народів

ВСТУП

Актуальність теми. У сучасному глобалізованому постмодерністському суспільстві етнонаціональна політика держави окреслює ключові аспекти забезпечення миру, стабільності та багатоманітності соціальної та правової реальності. Зростання ролі національної ідентичності, культурної самобутності суб'єктів етнонаціональних відносин супроводжується складнощами пошуку взаємопорозуміння та ефективної моделі забезпечення прав та свобод етнонаціональних груп, з одного боку, та створенням інклюзивного суспільства, – з іншого. До того ж, поширення міграційних процесів, зростання рівня культурного обміну, посилення взаємодії між етнічними групами зумовлює потребу рефлексії впливу етнонаціональної ідеології правового регулювання на стабільність держави та інститутів громадянського суспільства. Враховуючи загальносвітову тенденцію зростання міжетнічних конфліктних ситуацій, сепаратистських рухів, терористичних та військових загроз, виважена правова політика врахування інтересів держави, народу та етнонаціональних суб'єктів (корінних народів, національних меншин, етнічних груп) є вагомим інструментом формування цілісної державотворчої доктрини та юридичної практики.

Вагомим завданням системи права є мінімізація обмеження традиційної національної й етнічної культури і розширення її сприятливих факторів таким чином, щоб зробити її рушійною силою національного соціального прогресу. Ключовою ідеологією державної політики щодо етнонаціональних груп має стати узгодженість інтересів таким чином, щоб громадяни мали можливість продовжувати свої національно-ментальні традиції, вивчати рідну мову та передавати її майбутнім поколінням, тому оновлення та переосмислення потребує доктрина етнонаціональної державної правової політики.

Процес євроінтеграції України вимагає аналізу національної етнонаціональної політики відповідно до зразкових міжнародних та регіональних стандартів та адаптації системи права та законодавства зі стандартами та цінностями, котрі детермінуються та підтримуються державами

Європейського Союзу. Впровадження принципу багатоманітності та гарантування охорони та захисту етнонаціональних груп від дискримінації, поширення мови ненависті й ворожнечі є ключовим аспектом оновлення національного законодавства. Такий стратегічний курс вимагає розвитку принципів верховенства права, рівності та солідарності задля формування толерантного суспільства, забезпечення участі всіх громадян у політико-правовому житті, незалежно від їхньої національної та етнічної приналежності.

Виняткової актуальності набуває дослідження етнонаціональної політики під час війни для України. Сучасна українська політико-правова реальність визначається численними викликами, котрі постають перед нашою країною в умовах воєнного стану, породжуючи нестабільність, і трансформують розвиток національної ідентичності громадськості. По-перше, етнонаціональна політика в таких умовах визначає шляхи управління різноманітністю та взаємовідносинами між різними етнічними та національними групами, окреслюючи можливі напрямки міжетнічного діалогу та забезпечення соціальної стабільності. По-друге, етнонаціональна політика може впливати на міжнаціональні відносини, що вимагає аналізу взаємодії різних етнічних груп, особливо тих, які проживають на території, що потрапила під вплив конфлікту, а розуміння й управління цими взаємодіями може сприяти підтримці соціального злагодження. По-третє, етнонаціональна політика впливає на правовий порядок у країні, тому система нормативно-правового регулювання, яка спрямована на участь представників корінних народів, національних меншин та інших етнічних груп у прийнятті рішень, а також узгодженості їхніх інтересів із загальними цілями держави, є вагомим чинником державно-правового життя. Вказане дає можливість не лише зрозуміти вплив військового конфлікту на етнічні групи та внутрішню стабільність, але й сприяє розробці концепцій, спрямованих на підтримку міжнаціональної гармонії та забезпечення прав та інтересів всіх громадян та передання культурних здобутків майбутнім поколінням.

Окремі аспекти етнонаціональної політики вже були предметом розгляду визначних науковців національної та зарубіжної школи права та суміжних

галузей. Питання, що присвячені проблемам визначення ідеології у сфері етнонаціональної політики, теоретичним аспектам правової системи, правової культури, людських прав, особливо тематику мультикультуралізму аналізували у своїх працях: С. Головатий, О. Грищук, Н. Давидова, О. Зайчук, А. Заєць, В. Косович, В. Лемак, Н. Морська, О. Оніщенко, О. Петришин, С. Погребняк, Т. Johansson, S. Patel, K. Tabb, S. Sue, N. Krieger та ін.

Досліджували окремі елементи етнонаціональних відносин також у таких аспектах: їх правове регулювання в умовах глобалізаційної трансформації та пандемічної кризи – В. Андріяш, О. Биков, Т. Гарасимів, П. Герчанівська, Д. Карп, В. Канцір, Л. Корнат, Т. Михайліна, О. Рафальський, М. Юрій; у контексті кризи ідентичності - Н. Ортинська, А. Романова, С. Сливка, M. Naulu, I. Irmawati, R. Purba, R. Fauzia, Z. Wu, V. So, R. Jaspal, B. da Silva Lopes, G. Breakwell, Q.-L. Huynh, D. Anglin, R. Ditzmann, J. Kopf-Beck; через фактори забезпечення національної безпеки – О. Балинська, Ю. Бисага, М. Долинська, Д. Забзалюк, В. Лукіяничук, М. Макаручук, М. Сірант, С. Finnegan, A. Zenz, J. Leibold, D. Anand; дискримінація за етнічною ознакою – І. Жаровська, В. Ковальчук, О. Панкевич, L. Silke, S. Schneider, A. Heath, B. Lancee.

Аналізувався науковцями також правовий статус окремих суб'єктів етнонаціональних відносин, зокрема національних меншин, у тому числі питань їх автономії, інтеграції та освіти (В. Коцур, І. Кресіна, О. Липчук, Н. Малець, Д. Ткачук, A. Paravina, M. Sanka, K. Drzewicki, T. Korhecz, T. Nipp, S. Móré, R. Stavenhagen, D. Bochler) та корінних народів (А. Опанасенко, Л. Тимченко, І. Протасова, N. Turner, T. Jessen, G. McDowell, L. Lines, A.-M. Ntalakosta, J. Calí Tzay).

Попри те, що етнонаціональні відносини вже були предметом аналізу, до цього часу комплексного, узгодженого наукового дослідження не здійснювалося. Окрім того, в умовах трансформації правових явищ, глобалізації, війни, політико-соціальних конфліктів етнонаціональна політика набуває новітнього синергетичного виміру, тому потребує адаптації позитивних світових новітніх практик, а євроінтеграційний курс України вказує на затребуваність

цілісної уніфікації правової політики, що не охоплювалося у попередніх доробках.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана відповідно до: положень, визначених у Стратегії людського розвитку, що затверджена Указом Президента України від 14 травня 2021 року; стратегічних цілей, що містяться у Розпорядженні Кабінету Міністрів України від 9 грудня 2022 року № 1155-р «Про схвалення Стратегії комунікації з питань європейської інтеграції України на період до 2026 року»; норм ЗУ «Про пріоритетні напрями розвитку науки і техніки» з відповідними змінами до деяких законів України щодо пріоритетних напрямів розвитку науки і техніки та інноваційної діяльності від 12 січня 2023 № 2859-IX; Стратегії національної безпеки України, затвердженої Указом Президента України від 14 вересня 2020 року № 392, Державної стратегії регіонального розвитку на 2021-2027 роки, затвердженої Постановою Кабінету Міністрів України від 5 серпня 2020 року № 695; Стратегії розвитку сфери інноваційної діяльності, схваленої Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 10 липня 2019 року № 526-р.; Стратегії розвитку національної академії правових наук України на 2021-2025 роки, що затверджена 26 березня 2021 р. № 12-21.

Узагальнення результатів відбулося в межах науково-дослідної роботи кафедри основ права України юридичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка «Історико-правові та порівняльно-правові аспекти реалізації принципу верховенства права» (№ 01117U001391).

Мета і завдання дослідження. *Метою* дисертаційної роботи є вирішення науково-прикладної проблеми, що має важливе значення для правової науки та полягає у комплексному теоретико-правовому осмисленні державної етнонаціональної політики України шляхом аналізу правового статусу основних суб'єктів етнонаціональних відносин (корінних народів, національних меншин) та розробленні ефективного механізму гарантій захисту їх прав та законних інтересів.

Досягнення поставленої мети передбачає вирішення таких завдань:

- репрезентувати методологічні аспекти дослідження державної етнонаціональної політики;
- розглянути теоретико-правове розуміння, суспільне значення та сутнісні елементи державної правової політики;
- розтлумачити поняття та правову природу державної етнонаціональної політики в сучасному суспільстві;
- виокремити принципи етнонаціональної політики демократичної держави;
- узагальнити міжнародні та національні стандарти політики запобігання дискримінації за національною та етнічною ознакою;
- схарактеризувати еталони формування недискримінації за етнічною та національною ознакою в окремих сферах суспільних відносин;
- провести загальнотеоретичний аналіз поняття національних меншин та міжнародно-правового регулювання їх статусу;
- здійснити теоретичну транскрипцію прав національних меншин;
- розглянути правове регулювання статусу ромів як унікальної національної меншини й проблеми їх маргіналізації в окремих сферах суспільного життя;
- проаналізувати становище ромів в Україні та виокремити перспективи удосконалення національної правової політики;
- узагальнити поняття корінних народів та нормативне закріплення їх правового статусу;
- скласти правову транскрипцію прав корінних народів;
- запропонувати удосконалення правової політики щодо корінних народів в Україні;
- виокремити міжнародні інституційні гарантії захисту порушених прав та законних інтересів суб'єктів етнонаціональної політики;
- репрезентувати компаративний аналіз моделей інституційного гарантування прав та законних інтересів суб'єктів етнонаціональної політики на національному рівні;

- виокремити інституційні гарантії захисту прав та свобод суб'єктів етнонаціональної політики в Україні та запропонувати удосконалення ефективності національної та етнонаціональної політики відповідно до прогресивної міжнародної практики.

Об'єкт дослідження – суспільні відносини, в яких формуються політико-правові практики щодо реалізації культурного різноманіття та прав людини, що забезпечують етнонаціональну ідентичність.

Предмет дослідження – теоретико-правові аспекти державної етнонаціональної політики України.

Методи дослідження. Для досягнення мети і вирішення завдань дослідження виокремлено авторську методологічну структуру, що включає групу підходів та трирівневу систему методів.

Міжкомплементарний підхід використано для побудови оптимальної моделі суспільних відносин між етнічними групами та їх належного правового регулювання, оскільки включає в себе наукові, соціологічні, політологічні, культурологічні та правові аспекти (*всі розділи*); людиноцентристський підхід дозволив поставити інтереси, права та добробут громадян у центрі дослідження, розглядаючи етнонаціональні питання через призму впливу правової політики на життя та права окремих осіб, груп (*всі розділи*); синергетичний підхід надав можливість визначити поступальний напрям трансформації етнонаціональних відносин у контексті глобалізації та трансформації соціально-правової реальності (*Розділи 2, 3, 4, 5*).

Перший рівень методологіювання репрезентований філософськими методами: діалектичний - застосований для розкриття складних взаємозв'язків та конфліктів між етнонаціональними групами та їх правовим статусом (*Розділи 3, 4, підрозділ 1.3*); метафізичний - використовується для дослідження фундаментальних питань про природу реальності, сутності, розвитку та взаємозв'язку між абсолютними явищами, допомагає встановити сутності етнонаціональних відносин (*Розділи 3, 4, підрозділи 1.2, 1.3, 5.1*); герменевтичний - застосовувався до інтерпретації текстів, символів, культурних

та соціальних явищ, розкриває складність та багатогранність взаємодії між правами меншин, потребами та державними інституціями в особливому культурному та історичному контексті (*всі розділи*).

Другий рівень методологіювання включає загальнонаукові методи: аналіз - для виявлення основних проблемних елементів у сучасному трактуванні прав національних меншин і корінних народів у державах-членах ЄС (*Розділи 3, 4*); синтез - дав змогу поєднати окремі елементи трактувань проблем регулювання етнонаціональної політики на сучасному етапі (*Розділи 2, 5*); структурно-функціональний - дозволив зосередитися на вивченні структур та функцій різних компонентів системи, а також їхніх взаємозв'язків та впливу на її цілісність (*Розділи 3, 4, підрозділи 2.1, 5.1, 5.3*); аналогії – для виявлення спільних рис та виявлення відмінностей між об'єктами дослідження, виділення та аналізу ключових особливостей, які можуть вказувати на загальні закономірності або зв'язки (*Розділи 3, 4, підрозділ 5.1*); абстрагування - для дослідження узагальнення характеристик, які є спільними для різних етнонаціональних ситуацій та уникнення політичних контроверз (*всі розділи*).

Третій рівень методологіювання включає спеціально-юридичну методологію: компіляторний метод - застосовувався при зіставленні та аналізі різних джерел інформації (*Розділи 3, 4, 5*); аксіологічно-правовий - дозволив оцінити етнополітику через призму цінностей (*Розділи 2, 3, 4, 5*); порівняльно-правовий - використаний для зіставлення законодавства, норм та практики, що регулюють статус та права суб'єктів етнополітики у різних країнах чи контекстах (*підрозділи 2.2, 3.2, 4.2, 5.2*); метод контекстуального аналізу впливу права - для виокремлення ключових аспектів проблематики функціонування етнонаціональної політики (*Розділи 3, 4, підрозділ 2.1, 5.3*); правовий аналіз судової практики (*Розділи 3, 4, 5*); метод юридичного дискурсу (*вся робота*); репрезентативність авторських положень обґрунтовано за допомогою використання методу опитування, що проводилося у різних регіонах України.

Емпіричну базу дослідження становлять результати аналізу міжнародних звітів та комплексних зведень, міжнародних і національних статистичних

показників, нормативні джерела, матеріали практики зарубіжних країн, зокрема Австралії, Австрії, Аргентини, Албанії, Болгарії, Боснії і Герцеговини, Бельгії, Грузії, Естонії, Італії, Іспанії, Великобританії, Греції, Канади, Кіпру, Латвії, Литви, Нідерландів, Німеччини, Нової Зеландії, Польщі, Північної Македонії, Словаччини, Словенії, США, Туреччини, Угорщини, Фінляндії, Франції, Чехії, Чорногорії, Швеції, Швейцарії, судова практика ЄСПЛ (понад 30 справ) й дані опитування, що проводилося у різних регіонах України (Волинська, Львівська, Закарпатська, Київська, Запорізька – остання до початку війни 24 лютого 2022 року) протягом 2020-2023 років серед трьох фокус-груп: 356 громадян України, що відносять себе до українців як представників титульної нації, 62 представники корінних народів, серед яких більшість становили кримські татари, та 142 особи позиціонували себе як представники національних меншин.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у тому, що дисертація є першим у загальнотеоретичній юриспруденції комплексним науковим дослідженням державної етнонаціональної політики України через розкриття правового статусу суб'єктів етнонаціональних відносин, визначення юридичних принципів й аспектів їх взаємодії та механізму гарантування захисту їх прав та законних інтересів. Найвагомішими результатами дослідження, що становлять його новизну і визначають практичну значущість, є такі положення і висновки:

уперше:

– запропоновано власний понятійно-категоріальний апарат державної етнонаціональної політики, зокрема такі термінопоняття:

1) *«правова політика держави»* – діяльність органів публічної влади та громадянського суспільства, що націлена на формування цілісного правового поля держави у всіх сферах суспільного життя шляхом комплексного використання нормативних та інституційних засобів, із урахуванням ордологічних аксіологічних соціальних надбань народу, держави та людства, котра відображає поступальний розвиток права й формує стратегічний напрямок розвитку державно-політичних процесів у майбутньому;

2) *«державна етнонаціональна політика»* – вид державної політики, що полягає у механізмі формування і функціонування етнонаціональних відносин у державі на основі консолідуючої національної ідеології збереження етнічної та національної ідентичності і самобутності й передання культурних здобутків майбутнім поколінням та гарантування рівноправності народів, а також забезпечення толерантних форм взаємодії та комунікації між суб'єктами етнонаціональної політики: націями, корінними народами, національними меншинами, що проживають у державі, та іншими етнічними групами;

3) *«принципи етнонаціональної політики»* – основні засади, що формують дієвість правового механізму функціонування етнополітичної системи для забезпечення сталого розвитку держави;

4) *«право на самовизначення корінних народів»* – полягає у їх можливості визначити свій етнонаціональний статус, ідентичність, культурні та соціальні практики, а також право впливати на рішення, що стосуються їх території, ресурсів та майбутнього, зберігаючи та розвиваючи свою унікальну спадщину, захищати колективні інтереси на публічному рівні, розвивати етнічну самобутність винятково в межах держави проживання, її політико-правової системи;

5) *«національна меншина»* – це стала група громадян України з некорінним етнічним статусом, які об'єднані спільними етнічними, культурними, історичними, мовними та/або релігійними ознаками, усвідомлюють свою приналежність до неї, виявляють прагнення зберегти і розвивати свою національну самобутність;

6) *«антициганізм»* – це соціокультурне, етнічне чи расове упереджене ставлення, дискримінація, ворожнеча чи жорстокість щодо групи чи осіб, що ідентифікуються або сприймаються як цигани чи роми;

- репрезентовано систему принципів етнонаціональної політики;

- проведено класифікацію прав національних меншин: права, спрямовані на розширення можливостей участі національних меншин у соціально-політичному житті держави; права, спрямовані на збереження та захист етнічної та культурної

ідентичності національної меншини; права, спрямовані на захист меншин від вимирання та дискримінації;

- виокремлено теоретико-правову систему інституційних гарантій захисту прав суб'єктів етнонаціональних відносин за наступними критеріями: за спрямуванням (нормоустановчі, моніторингові, правовідновлюючі); за територіальним поширенням (міжнародні, регіональні, національні); за цільовим призначенням (загальні та спеціалізовані (предметні));

- окреслено моделі національних інституційних органів у сфері реалізації етнонаціональної політики: державно-централізована модель (Грузія, Естонія, Албанія); комплексна модель, яка характеризується наявністю спеціальних органів із широкою компетенцією на різних рівнях (Польща); дорадча модель, що характеризується існуванням допоміжного органу з боку громадянського суспільства та національних меншин, які не мають державно-владних повноважень (Данія, Австрія, Великобританія); модель функціонування Спеціального уповноваженого у справах національних меншин або з питань рівності й недискримінації (Боснія і Герцеговина, Естонія, Словацька Республіка, Швеція, Фінляндія);

- запропоновано створити посаду Урядового уповноваженого з питань етнонаціональної політики при Кабінеті Міністрів України та визначено його основні завдання;

- розроблено гарантії демократизації етнонаціональної політики України як чинника адаптації позитивних європейських та світових практик;

- запропоновано такі зміни до чинного законодавства у сфері захисту прав національних меншин: 1) ЗУ «Про національні меншини (спільноти) України» (вилучити уточнення в дужках «(спільнота)»; оновити дефініцію «національна меншина»; визначення права брати участь в управлінні державними справами з метою відстоювання прав та законних інтересів національних меншин та зобов'язання держави забезпечувати можливість мати відповідне представництво; визначити окрему норму про міжкультурний діалог); 2) ЗУ «Про місцеве самоврядування в Україні» (додати обов'язок захисту прав та

законних інтересів представників національних меншин; передбачити можливість створювати громадські ради при органах місцевого самоврядування для сприяння забезпеченню координації дій цього органу з питань захисту етнонаціональної ідентичності та сприяння формуванню і реалізації політики у відповідній сфері); 3) ЗУ «Про Центральну виборчу комісію» (доповнити повноваженням забезпечувати рівність всіх представників національних меншин та корінних народів; надати можливість залучення етнонаціональних суб'єктів для консультацій); 4) «Про державну службу» (доповнити нормою про рівний доступ до державної служби незалежно від етнічного чи національного походження; визначити обов'язок державного службовця забезпечувати повагу до прав та законних інтересів різних національних меншин на основі толерантності та недискримінації); 5) ЗУ «Про громадські об'єднання» (право на створення добровільних об'єднань громадянами, що належать до національних меншин; доповнити принципом запобігання та протидії дискримінації); 6) ЗУ «Про правовий режим надзвичайного стану» (обов'язок оприлюднювати інформацію, у т.ч. мовою міжнародного спілкування та мовами національних меншин); 7) прийняти Типове положення про громадські ради при органах місцевого самоврядування у сфері забезпечення прав та законних інтересів представників національних меншин (проект Положення запропонований дисертантом);

- запропоновано наступні зміни в національну систему правового регулювання статусу корінних народів: ЗУ «Про відновлення прав осіб, депортованих за національною ознакою» (удосконалити дефініцію поняття «депортація»); ЗУ «Про корінні народи України» (розширити перелік корінних народів; унормувати їх право на самовизначення; додати нормативну заборону вчиняти дії, що спрямовані на насильницьку зміну чи повалення конституційного ладу, або дії, що посягають на територіальну цілісність; заборону відмови КМУ в закріпленні правового статусу представницького органу корінного народу України, якщо подані представницьким органом документи відповідають вимогам законодавства; визначити допустиму кількість

представницьких органів від одного корінного народу, що мають право на розподіл ресурсного забезпечення представницьких органів); удосконалити «Порядок закріплення правового статусу представницького органу корінного народу України та позбавлення такого статусу» шляхом визначення легітимних підстав позбавлення правового статусу представницького органу корінного народу за заявою ДЕСС; ЗУ «Про географічні назви» (врахування думки корінного народу при назві географічного об'єкта);

- визначено комплексні удосконалення національної правової політики щодо становища ромів в Україні;

удосконалено:

- методологічний інструментарій та структурування джерельної бази наукових праць за предметом дослідження;

- структуру характеристик правової політики держави шляхом виокремлення таких: системність, дієвість, темпоральність, консенсусність, трансформативність, домінантність, позаполітичність, нормативність - та систематизацію ознак правової політики;

- механізм профілактичних заходів щодо недопущення етнічної та національної ворожнечі;

- комплексну репрезентацію можливостей реалізації політичних виборчих прав національних меншин, ґрунтуючись на досвіді іноземних держав та аналізі міжнародних стандартів;

- тлумачення недоліків чинного законотворчого регулювання права на освіту представників національних меншин;

- комплекс міжнародних та національних заходів для підтримки кримських татар та відстоювання їхніх прав як корінного народу України;

- розуміння ознак корінних народів для їх позиціонування як суб'єктів етнонаціональної політики: спільність групи; спільність історичного спадку; наявність певної географічної історичної території; відмінна соціокультурна система; спільні звичаї, релігійні норми; колективний спосіб існування; суверенітет над своєю землею та природними ресурсами;

- класифікацію видів міжнародних гарантій правового регулювання статусу корінних народів через виокремлення Конвенцій МОП та норми і механізми ООН;

набули подальшого розвитку:

- положення про правовий статус корінних народів шляхом виокремлення цілісної транскрипції їх прав та тлумачення потреб корінних народів на сучасному етапі розвитку державності;

- узагальнення системи органів публічної влади у сфері етнічно-національних відносин в Україні;

- розуміння системи суб'єктів етнонаціональних відносин;

- теоретичні позиції про цілі сучасної етнонаціональної політики правової, демократичної держави;

- суспільно-правові позиції про ромську національну меншину шляхом мотивування її унікального соціального становища та аналітичні дані про найпоширеніші сфери порушення прав ромів й прояви їх дискримінації на міжнародному, європейському та національному рівні.

Практичне значення одержаних результатів. Обґрунтовані в дисертації узагальнення, висновки і пропозиції спроектовані на використання у:

– правотворчості – з метою удосконалення законодавства у сфері правового статусу національних меншин, ромів, корінних народів та правовідносин у сфері взаємодії суб'єктів етнонаціональної політики на міждержавному, національному та регіональному рівнях (довідка видана Департаментом гуманітарної політики Львівської міської ради № 27995 від 21.02.2024 року, довідка видана Львівською обласною радою № 02-вих-484 від 26.03.2024 року);

– правореалізації – для підвищення рівня обізнаності та правосвідомості всіх правореалізуючих та правозастосовних суб'єктів щодо міжнаціональних та міжетнічних відносин, протидії дискримінації за етнічною ознакою та поваги до національної самобутності етнонаціональних груп (довідка видана Головним управлінням Державної міграційної служби у Львівській області № 4601.07-4534/46 від 25.03.2024 року, акт впровадження виданий Радою адвокатів

Львівської області № 85 від 15.03.2024 року; довідка видана Департаментом з питань культури, національностей та релігій Львівської обласної військової адміністрації № 23-54/0/2-24 від 01.04.2024 року);

– науково-дослідній роботі – для поглиблення знань про сутність та правову природу державної, у тому числі етнонаціональної політики, видів її суб'єктів, їх права та механізм гарантування їх правового статусу;

– навчальному процесі – під час викладання дисциплін «Теорія держави і права», «Конституційне право України», «Міжнародне право», «Правова глобалістика», «Міжнародний захист прав людини» та низки інших галузевих наук, а також підготовки відповідних навчально-методичних матеріалів та при розробці та акредитації Освітньо-професійної програми з галузі знань 23 Соціальна робота за спеціальностями (акт впровадження, що виданий Львівським національним університетом імені Івана Франка № 775-М від 20.03.2024 року).

Особистий внесок здобувача. Сформульовані та обґрунтовані в дисертації концептуальні положення, висновки і пропозиції одержані особисто здобувачем на основі аналітичного осмислення міжнародних та національних джерел, літературної бази, матеріалів практики діяльності органів влади, статистичних даних, інформаційних довідок тощо. З наукових праць, опублікованих у співавторстві, в дисертаційній роботі використані лише ті ідеї, які є результатом особистої роботи здобувача.

Апробація результатів дисертації. Основні положення дисертаційної роботи оприлюднено у виступах і доповідях на науково-практичних конференціях, зокрема: «Виконавча влада в Україні та інших державах: історія та сучасність (аспекти права)» (м. Львів, 7 грудня 2018 р.); «Рівність у праві: історична ретроспектива і сучасність» (м. Львів, 6 грудня 2019 р.); «Феномен національної держави і права: український та світовий досвід і перспективи» (м. Львів, 4 грудня 2020 р.); «Мовна політика держави: історико-правова ретроспектива і сучасність» (м. Львів, 3 грудня 2021 р.); «Конституціоналізм в період війни» (м. Львів, 23 вересня 2022 р.); «*Nauka i inowacja – 2022*» (Przemysł,

7-15 października 2022 r.); «*Стан та перспективи розвитку адміністративного права України*» (м. Одеса, 28 жовтня 2022 р.); «*Сучасні інформаційні технології в діяльності Національної поліції України*» (м. Дніпро, 10 листопада 2022 р.); «*Актуальні проблеми приватного права в умовах євроінтеграційних процесів в Україні*» (м. Львів, 11 листопада 2022 р.); «*Права людини в період збройних конфліктів*» (м. Одеса, 18 листопада 2022 р.); «*Всеукраїнські Осінні юридичні читання – 2022. Сучасні проблеми законодавства, практики його застосування та юридичної науки*» (м. Вінниця, 24 листопада 2022 р.); «*Правові засади європейської та євроатлантичної інтеграції України: досягнення та перспективи*» (м. Львів, 25 листопада 2022 р.); «*Правове регулювання суспільних відносин в умовах воєнного стану та післявоєнної відбудови з метою забезпечення сталого розвитку*» (м. Київ, 9 грудня 2022 р.); «*Актуальні проблеми правового регулювання в Україні та країнах ближнього зарубіжжя*» (Львів, 28-29 грудня 2022 року); «*Міжнародна та національна безпека: теоретичні і прикладні аспекти*» (м. Дніпро, 17 березня 2023 р.); «*Правові засади організації та здійснення публічної влади*» (м. Хмельницький, 31 березня 2023 р.); «*Соціально-гуманітарний вимір правової держави*» (м. Дніпро, 14 квітня 2023 р.); «*Проблеми європейської та світової безпеки: правові вектори: матеріали круглого столу*» (м. Київ, 10 травня 2023 р.); «*Правова наука і державотворення в Україні в умовах сучасних викликів, породжених російською воєнною агресією: теорія, практика, перспективи розвитку*» (м. Кропивницький – Кривий Ріг, 19 травня 2023 р.); «*Стратегічні комунікації у сфері забезпечення національної безпеки та оборони: проблеми, досвід, перспективи*» (м. Київ, 27 вересня 2023 р.); «*Теорія і практика розвитку агропромислового комплексу та сільських територій*» (м. Львів, 4-6 жовтня 2023 р.).

Публікації. Основні положення і результати дисертації викладено автором у 44 наукових публікаціях, із них одна одноособова монографія, 17 статей у наукових фахових виданнях України, 1 стаття у науковому періодичному виданні іншої держави, 4 статті у виданнях, що включені до наукометричних баз

даних Scopus / Web of Science та 21 апробація результатів дослідження на конференціях та науково-практичних заходах. Загальний обсяг публікацій становить 58,7 друк. арк., із яких особисто автору належить 46,8 друк. арк.

Структура та обсяг дисертації. Дисертаційна робота складається зі вступу, 5 розділів, 16 підрозділів, висновків, списку використаних джерел та додатків. Основний зміст дисертації викладено на 517 сторінках тексту. Робота містить чотири додатки на 27 сторінках. Список використаних джерел охоплює 910 найменувань.

РОЗДІЛ 1. НАУКОЗНАВЧІ КОНЦЕПТИ ДЕРЖАВНОЇ ЕТНОНАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ

1.1. Методологічні аспекти дослідження державної етнонаціональної політики

Засадничою умовою пізнання державної етнонаціональної політики є виокремлення наукознавчого підґрунтя її дослідження. Походження слова «дослідження» є французьким словом, що означає пошук нових знань [518]. Пошук та розуміння сучасних тенденцій у науковому дослідженні спрямовані на виявлення правил і закономірностей, які розпочинають процес становлення державної етнонаціональної політики, в тому числі шляхом пошуку оптимальних підходів для того, щоб чітко застосувати цю категорію, аналізувати специфічну теорію, пов'язану з досліджуваним основним предметним полем, і розуміти концепцію та знайти переконливі підтвердження, які стосуються цієї області. Методологування як процес дозволяє науковцям збагнути сутність та зміст досліджуваної категорії, зрозуміти роль і значення для загальнотеоретичної юриспруденції. Такий аналіз розвитку наукового розуміння, уточнення теоретичних підходів також може мати практичний вплив на розробку стратегій, політики та рекомендацій у відповідній сфері дослідження.

Методологія дослідження є ключовим елементом будь-якої наукової роботи. Юридична методологія є наукою щодо вивчення науково-технічних методів і підходів науки про право [284]. Вона визначає основний підхід до збору та аналізу даних, вирішення проблем та висунення висновків. Роль методології полягає в тому, щоб надати дослідникові систематичні інструменти для підходу до об'єкта правового дослідження. Вона визначає підходи, методи, інструменти та логіку дослідження в правовій сфері, є чинником для формування принципів, які використовуються для вивчення правових явищ, розробки юридичних концепцій та реалізації практичних аспектів права. Вагомість методології дослідження державної етнонаціональної політики в Україні зумовлена рядом обставин.

По-перше, ефективна методологічна база допомагає забезпечити наукову обґрунтованість дослідження. Вона визначає логіку дослідження, методи та процедури, які використовуються для отримання даних, вказане, відповідно, забезпечує консистентність та правдивість результатів. Ефективна методологічна база є незамінним інструментом для наукового обґрунтування дослідження правового статусу суб'єктів етнополітики, особливо в контексті вивчення їхніх прав, культури, ідентичності та соціокультурної інтеграції. Вона допомагає забезпечити наукову обґрунтованість шляхом визначення методів, концепцій, засобів збору та аналізу даних, а також логічних підходів до розкриття ключових аспектів дослідження.

По-друге, методологія сприяє поступальному розвитку правових явищ, і тут вагомо розуміти, що «в умовах транзитивності правової системи важливим завданням є зміна методологічної парадигми» [19, с.9]. За твердженням Аль Амарен та Р. Індріяні (E.M. Al Amaren, R. Indriyani) вона допомагає структурувати нову юридичну теорію, принципи та перевірити їх і додати нові знання в юридичній науці [278]. Нікчемні дослідження існують як окремий необґрунтований репрезентативний матеріал, проте суттєвість аналізу підкреслюється в контексті розвитку правової науки. Методологія допомагає забезпечити зв'язок між попередніми результатами інших науковців та вказати на місце аналізу для майбутніх наукових досліджень. Загалом вона є тригером розвитку науки, більше того, Т. Гарасимів правильно вказує, що «розробка філософської концепції права може бути успішною за умов урахування тих фундаментальних зрушень, які відбуваються у новітній філософській теорії, тих методологічних інновацій, що істотно змінюють філософсько-світоглядну парадигму взагалі» [29].

По-третє, сфера правової політики етнічних та національних відносин зачіпає вагомий пласт проблем і саме належний методологічний інструментарій дає оптимально визначити коло питань та завдань, що потребують предметного аналізу для досягнення поставленої мети. Тому визначення релевантних

напрямок дослідження здійснюється за допомогою методологічного інструментарію.

По-четверте, методологічний інструментарій дозволяє репрезентувати висновки, які є аргументовані та мотивовані через критичний аналіз баз даних, дослідження практики та масиву теоретичних гіпотез, об'єктивність висунутих ідей підтверджується саме методологічним інструментарієм.

Суспільний розвиток нині відбувається надшвидкими темпами, науковий прогресу у правовій науці вимагає комплексності досліджень наявних проблематик. Дослідження прогресивного характеру включають наукове експертування відповідності правової політики соціально-правовій реальності, що активно трансформується. Прогнозованість та передбачення розвитку реальності в правовому регулюванні відіграє вагомую роль, оскільки надає можливість встановити недоліки, прогалини, а також майбутні тенденції розвитку явища. Наукова діяльність визначає основні парадигми та слугує орієнтиром для майбутнього соціально-правового буття.

Чіткі та виважені методологічні підходи виступають суттєвим елементом дослідницької роботи, вказують на авторську роль у дослідженні, що допомагає прийти до нових, обґрунтованих висновків. Саме пошук авторської методології має суттєве значення при дослідженні правових явищ та процесів, а ключовим завданням дослідника є визначення найефективніших підходів та методів, що допоможе отримати нові знання. Саме тому в аналізі виокремимо методологічні парадигми як першочерговий етап у розгляді обраної проблеми.

Методологію дослідження державної етнонаціональної політики позиціонуємо як систему принципів, підходів, інструментів та методів, котрі використовуються для оцінки, обґрунтування та розвитку правового регулювання у сфері етнонаціональних відносин. Методологічний інструментарій вказує на основні аспекти формування етнонаціональної політики шляхом релевантного порівняння діючої практики з визнаними принципами верховенства права, рівності, легітимності, недискримінації, свободи та солідарності. Розвиток ідентичності всіх громадян, незалежно від їх

ознак та характеристик, у тому числі за етнічною та національною ознакою повинен враховуватися як ключовий у встановленні стандартів етнонаціональних відносин суб'єктів права. Імплементування позитивного досвіду різних держав та врахування історично-ментальних чинників розвитку народу, нації, етнічних груп та державності формує тенденції розвитку правової політики та надає можливість усвідомлення коренів проблеми й передбачити кризу соціально-правової конструкції. Викорінення можливих девальвацій відбувається на рівні посилення співпраці у сфері інклюзивності, інтернаціоналізму, культурного біорізноманіття.

Методологічний інструментарій корелюється в аспекті глобальних викликів сучасності. Розвиток нової ідеології інтеркультуралізму та політика захисту корінних народів і інших етнонаціональних груп є актуальним викликом для глобалізованого суспільства. Досвід багатонаціональних держав демонструє, що представники етнонаціональних груп часто є рушійною силою розвитку державності, суттєвим актором на національно-політичній арені.

Поряд з цим, нівелювання інтересів та конституційних прав часто породжує деструкцію суспільства, сприяє ескалації національних конфліктів, сепаратиських рухів, спричиняє коливання та заворушення в громадській сфері. Таким чином, правові аспекти регулювання мирного співіснування кількох народів у межах однієї держави становлять важливий аспект правових досліджень. Дослідимо в межах цього підрозділу сучасний аспект правового статусу корінних народів в умовах транзитивного, глобалізованого суспільства.

Сучасні моделі суспільного розвитку вказують на переважання позитивних прикладів вирішення складних проблем національної політики, спрямованих на пошук мирних шляхів ведення діалогу та вирішення існуючих конфліктів чи певних непорозумінь. Незважаючи на окремі випадки відкритого шовінізму як політичної основи для пояснення основи власної «вищості» (наприклад, злочини російського авторитарного режиму щодо України), нинішня увага демократичних урядів спрямована на підтримку принципів етнічної

різноманітності, захисту прав і свобод національних меншин і корінних народів від асиміляції, а також прояву поваги до менших народів і націй [449].

Сучасні тенденції глобалізації звернулися до використання правових інструментів етнічної різноманітності [614], що, наприклад, у Європейському Союзі призвело до використання та популяризації гасла «Єдність у різноманітності». З іншого боку, не менш важливим є вивчення досвіду демократичних країн у правовому регулюванні співіснування національних меншин і корінних народів, оскільки це питання є надзвичайно актуальним для місцевих поліетнічних громад. Визначення правових аспектів регулювання на місцевому рівні може бути корисним для інших країн, особливо країн, що розвиваються. Відповідно, розгляд цього питання є досить актуальним для формування відповідних наукових висновків і рекомендацій щодо захисту прав національних меншин і корінних народів, формування відповідних напрямів державної політики, у тому числі в Україні. Розробка та подальше вдосконалення політики захисту прав корінних народів і національних меншин є актуальними в контексті сучасного стану глобалізації, формуючи своєрідну відповідь на виклики уніфікації соціальних і національних структур. Установлена практика співіснування в багатонаціональних суспільствах Європи демонструє, що етнонаціональна ідентичність загалом становить активну, важливу силу для становлення та розвитку економіки, права та громадянського суспільства загалом. Водночас відкрите ігнорування прав суб'єктів етнонаціональних відносин є неприпустимим у практиці XXI століття. У результаті такі дії можуть призвести до ескалації чи принаймні сильної соціальної напруги, поширення суспільного невдоволення тощо. Таким чином, правові аспекти політики щодо функціонування народу та нації, національних меншин і корінних народів, які співіснують у межах однієї країни, є важливими аспектами сучасних досліджень у галузі юриспруденції.

Репрезентуємо авторську методологію, що складається з групи підходів (міжкомплементарний, людиноцентристський, синергетичний) та тривірневої

системи методів: філософський, загальнонауковий, спеціально-науковий (спеціально-юридичний) рівні.

Міжкомплементарний підхід є суттєвим для побудови оптимальної моделі суспільних відносин між етнічними групами та їх належного правового регулювання. Він включає в себе наукові, соціологічні, політологічні, культурологічні та правові аспекти, що допомагають розуміти, який вплив етнонаціональних чинників на суспільство, політику, економіку та культурний розвиток. Використання підходів із різних наукових дисциплін, таких як політологія, соціологія, антропологія, економіка та інші, для аналізу етнонаціональних питань дозволяє не тільки створити матрицю для правового регулювання національних та етнічних відносин, але й забезпечити ефективність їх функціонування, оскільки без вплетення політики у канву реального функціонування суспільства розроблена модель буде недієвою. Зокрема, для визначення юридичних аспектів проблематики вагомо прослідкувати взаємовплив на ці процеси інших галузей знань, що мають суттєвий вплив на предмет дослідження.

Вирішення питань правового статусу етнонаціональних груп буде неповним та й, можливо, хибним, без аналізу етнічної динаміки, оскільки суттєву роль у контексті суспільних відносин відіграють зміни в етнічному складі та взаємодія між іншими групами, сприяючи розумінню впливу цих факторів на соціальний лад, громадянську солідарність та конфлікти. Тому застосування понять, тенденцій, принципів та окремих елементів знань із етнології та етнографії, що зосереджуються на вивчених етнічних спільнотах, їх культурі, звичаях, соціальних відносинах, історії та взаємодії з іншими групами, є вагомим для формування «фундаменту» для розуміння сучасних історичних та соціокультурних процесів. Правова політика та етнологічні науки взаємодіють для попередження та розробки заходів для врегулювання етнічних конфліктів, оскільки важливо розуміти корені конфліктів, способи їхнього подолання, а також забезпечити правові механізми для мирного співробітництва різних етнонаціональних груп.

Соціологічні знання в дослідженні етнонаціональної політики відіграють ключову роль, після чого вони повинні дозволяти аналізувати соціальні процеси, динаміку етнічних відносин, виявляти фактори, що впливають на розвиток етнонаціональних спільнот, та формувати науково обґрунтовані рекомендації для покращення політичного керівництва, соціокультурного розвитку та забезпечення прав людей різних етнічних груп. Правове явище не може виступати виключно правовим, воно завжди має соціальне підґрунтя. Л. Веблей (Lisa Webley) визначає, що соціально-правове дослідження – це вивчення того, як право, правові явища та/або явища, на які впливає право та правова система, виникають у світі, взаємодіють одне з одним і впливають на тих, кого вони торкаються [881]. Роль соціологічних знань також дуже вагома, оскільки суттєвим є значення соціологічних знань у розумінні етнонаціональної динаміки, вказує, як змінюється етнічна структура суспільства, які фактори впливають на ідентичність та сприйняття етнічних груп та які соціальні процеси формують між ними відносини. Дослідження демографічних змін, міграційних потоків, міжетнічної комунікації та інших соціальних явищ дозволить отримати об'єктивні дані про розподіл населення за етнічною приналежністю, рівень взаємодії між іншими етнічними групами та оцінити масштаби і характер змін. Соціологічні дослідження можуть виявляти соціально-політичні проблеми, зокрема нерівність, дискримінацію, напруженість між етнічними групами та інші виклики, які потребують уваги з боку політичних діячів. На основі даних соціологічних досліджень можна розробити рекомендації для удосконалення системи законодавства, політичних програм, заходів підтримки меншин, покращення соціальної взаємодії та сприяння міжетнічному співробітництву.

Взаємодія, взаємопереплетення правових знань та політологічних є обов'язковим елементом методологіювання у досліджуваній сфері. Право забезпечує встановлення належного правового статусу етнонаціональних груп, забезпечує їх права та законні інтереси, встановлює їх рівність, протидії правопорушенням у етнонаціональній сфері. Політика створює, з одного боку, первинну основу формування правового регулювання, оскільки репрезентує

реальний стан етнічних відносин, а з іншого – проводить моніторинг ефективності чинної законодавчої бази, допомагає вказати на необхідні механізми спеціального гарантування статусу етнонаціональних груп, прогнозує динаміку розвитку відносин, визначає можливі виклики та пропонує політичні стратегії, на яких в подальшому може ґрунтуватися система законодавства.

Культурологія та право у своєму поєднанні репрезентує комплексні фактори взаємодії суб'єктів етнонаціональних відносин, вказує на парадигми забезпечення стабільних та виважених стратегій управління багатоманітністю української громади. Культурологія дає суттєві знання про унікальність кожної етнічної групи, рефлексію щодо їх мови, традицій, образів, мистецьких уявлень, побуту тощо й вказує на спеціальні, подекуди унікальні засоби захисту окремих груп, які необхідно впровадити у комплексну стратегію етнонаціональних відносин в державі. Консensusні пункти контакту між суб'єктами політики, між державою і цими суб'єктами, між іншими державами та Україною визначаються культурологічною наукою, що допомагає встановити позитивний діалог в досліджуваній сфері. Міжкультурна взаємодія, популяризація етнонаціональної самобутності, міжкультурний підхід розвиває національне та міжнародне гарантування правової політики та здійснює прогностичну функцію для державницьких рішень.

Вказане дає можливість висновувати про те, що міжкомплементарний підхід дозволяє глибше зрозуміти предмет дослідження, розширити сферу аналізу, врахувати зовнішні чинники, з метою уникнення односторонності дослідження правового явища. Метою міжкомплементарного підходу є можливість створення інклюзивного соціально-правового простору в державі для безконфліктного співіснування етнічних груп та дотримання прав та законних інтересів кожного громадянина.

Ще одним підходом визначимо *людиноцентристський* методологічний підхід. Вважаємо, що він є ключовим при методології дослідження етнонаціональної правової політики, оскільки ставить інтереси, права та добробут громадян у центрі дослідження, розглядаючи етнонаціональні питання

через призму впливу правової політики на життя та права окремих осіб, груп, а також їхні можливості для активної участі в суспільстві, наголошуючи на необхідності захисту прав і свобод кожного громадянина, незалежного від їхньої етнічної приналежності. Правова політика впливає на гарантії прав громадян різних етнічних груп та в її межах розробляються пропозиції щодо покращення захисту прав і запобігання дискримінації. Цей підхід підкреслює важливість створення інклюзивного суспільства, де кожна особа має рівні можливості для розвитку, участі в політичному процесі та отримання доступу до освіти, охорони здоров'я, зайнятості та інших благ.

З іншого боку, людиноцентристський підхід націлений на впровадження демократичних стандартів правової політики, де не держава є авторитарним суб'єктом управлінських рішень, навпаки, суб'єкти етнонаціональних відносин, такі як національні меншини, корінні народи, титульна нація, етноси, народності, функціонують із урахуванням принципу активної участі громадян у прийнятті рішень. У демократичній державі представники різних етнічних груп можуть впливати на правову політику через участь у громадських органах, громадських слуханнях, петиціях та інших механізмах громадської участі, що вказує на зворотність процесу управління через впровадження методів громадського управління. Застосування людиноцентристського підходу забезпечує більш справедливу, рівноправну та ефективну етнонаціональну правову політику, яка враховує потреби та інтереси всіх громадян, допомагає міжкультурному діалогу та забезпечує створення інклюзивного суспільства.

Ще одним вагомим підходом визначимо *синергетичний*, оскільки як будь яке юридичне явище етнонаціональні відносини не є сталими, мають поступальний напрям трансформації. Глобалізація визначає події, що відбуваються в усьому світі шляхом швидкого зближення до форми єдиного інтегрованого світу, де економічні, соціальні, культурні, технологічні, бізнес-впливи перетинають традиційні кордони й інші кордони, такі як нації, національні культури, час, простір. Глобалізація створює різноманітні виклики та нові проблеми, на які необхідно відповісти, тому право має потенціал використати глобалізацію на

благо життя [713]. Однак саме синергетичний підхід аналізу детермінує невизначеність наслідків, тому є затребуваний, на нашу думку, в репрезентованій авторській методології.

Сучасність являє собою епоху якісних змін у суспільному житті, що створює передумови для різних сценаріїв розвитку держави і права. Турбота про перспективи державно-правової організації суспільства поставила проблему трансформації держави і права в центр наукової концептуалізації, зробила її предметом гострих дискусій. Синергетика є інтердисциплінарним напрямком, який вивчає складні системи, їх поведінку, зміни та розвиток через взаємодію компонентів. Нагара М. Б. відзначає: «Сучасний тип суспільного розвитку характеризується глобальними трансформаціями, які впливають на всі галузі й види діяльності, що виражається в активізації складних і волатильних процесів, пов'язаних із модифікацією соціально-економічних моделей» [132]. Відповідність тенденціям майбутнього розвитку - вагома характеристика належної правової політики, остання не може «гальмувати» розвиток етнонаціональних відносин, навпаки, має діяти на попередження соціальних конфліктів, відповідати духу певної історичної епохи. Португальський дослідник (João Barnarda) правильно зауважує, що соціально-економічні трансформації суспільства загальновідомі і підлягають аналізу в контексті своєї епохи та в різних сферах, у яких вони найбільш очевидні. Ці перетворення породили нові виклики, а саме: будівництво нових засобів і режимів роботи, які водночас характеризують їх на цьому шляху та служать платформою для їхнього успіху. Глобалізовані суспільства піддаються постійним соціальним та економічним впливам, які стають особливо агресивні. Це явище повторювалося протягом століть, і людина, у свою чергу, продовжувала адаптувати та модифікувати свою відповідь, генеруючи соціально-економічні рішення різного ступеня ефективності [307]. Ефективність рішення щодо забезпечення рівності та інклюзивності етнонаціональних відносин залежить від ефективної правової політики держави у цій сфері.

Затребуваність використання такого підходу зумовлена поєднанням чинників: 1. Вибір синергетичного підходу зумовлений потребою взаємодії між компонентами системи, оскільки етнонаціональна політика включає багато суб'єктів, серед яких національні меншини, корінні народи, етнічні групи, титульна нація, народ, держави тощо; слід акцентувати увагу на взаємодії між компонентами системи, зокрема на поєднанні їх правового статусу та взаємодії між ними. Цей підхід дає можливість дослідити, як дії та поведінка окремої групи впливають на більшу суспільну систему, а також як роблять іншу взаємодію меншою. 2. Синергетика вивчає нелінійні та нестабільні процеси, що особливо корисно для розуміння динаміки відносин між національними групами, які можуть бути піддані раптовим та неочікуваним змінам. Політична ситуація, кризові явища, міжнародні інформаційні компанії, економічні фактори і багато інших соціальних чинників можуть впливати на зміну етнонаціональних відносин, тому вагомо, щоб правова політика мала справедливі принципи та правові норми, що врегульовані на законодавчому рівні, щоб убезпечити суспільство від кризових змін та міжетнічної боротьби. Синергетика досліджує фазові переходи, коли система раптово змінює свій стан. Такий підхід аналізує, як зміна параметрів може впливати на системи поведінки; відповідно, вказаний ресурс синергетичного методу може допомогти зрозуміти, які фактори впливають на сприйняття, інтеграцію та взаємодію між групами. У контексті меншин можна корисно вивчати, які фактори призводять до зміни політичної чи соціокультурної активності меншин, спричиняючи зміну в їхньому статусі чи міжкомунікаційних зв'язках. 3. Синергетичний підхід допомагає вибудувати оптимальну модель правової політики. В етнонаціональних відносинах держава не може створити правові норми, котрі б були відірвані від соціального буття, вони будуть незатребуваними або навіть опонованими етнонаціональними групами, а, відповідно, недієвими. Синергетичний підхід сприяє вивченню того, як системи організуються самі по собі під впливом внутрішніх і зовнішніх факторів; також вказане може застосовуватися до аналізу, як етнонаціональні групи формують свою ідентичність та організуються для взаємодії з більшою

групою. Вказаний метод затребуваний також у контексті вивчення того, як екосистема (в нашому аспекті етнонаціональна парадигма відносин) реагує на збурення та як адаптується до нових умов, може допомогти розуміти, як суб'єкти етнонаціональної політики реагують на зміни в політичному, економічному чи соціокультурному середовищі.

В основу методологіювання покладено трирівневу систему методів та підходів. Г. Дзвігол (H. Dzwigol) у цьому контексті стверджує, що застосування комбінованих методів дослідження також дозволяє досягти більш високої якості проведених досліджень, а також обмежити похибки, які можуть виникнути при використанні тільки одного методу [452].

На першому рівні розмістимо філософські методи.

Діалектичний метод - це філософський метод доаналізу, який базується на розгляді протиріччя та взаємодії протилежних аспектів явища для досягнення глибшого розуміння його сутності. Він може бути застосований у контексті нашого предмета дослідження для розкриття складних взаємозв'язків та конфліктів між етнонаціональними групами та їх правовим статусом. Значення його є суттєвим, оскільки надає можливість додатково виділити протиріччя та дотичності, які розглядаються між різними етнонаціональними групами в межах правового контексту: протиріччя між правами та обов'язками груп, протиріччя в розумінні культурних та національних ідентичностей, протиріччя між державною політикою та інтересами меншин. Загалом діалектичний метод може допомогти вивчити, як різні етнонаціональні угруповання формують свою ідентичність у контексті правового середовища. Це може включати аналіз того, які поняття індивідуальної та колективної ідентичності взаємодіють та впливають одне на одного.

Доволі часто правова реальність співіснування національних та етнічних груп у національній державі характеризується певними дискримінаційними проявами як прямої (прямо вказано в законодавстві), так і непрямой форми. Діалектика може розділяти звітності між ідеалами та реальною практикою в правовій системі, що відповідно може включати аналіз нерівностей,

неспіввідношень та невідповідностей між правовими нормами та їх втіленням у реальних ситуаціях.

Основоположником цього методу вважається Гегель, його діалектичний метод «прагнув відшукати у товщі буття пари взаємно заперечних (суперечливих) найзагальніших категорій та шляхом зняття їх суперечності третьою категорією, яка, здійснюючи перехід від однієї суперечливої категорії до іншої, об'єднувала б їх в одне ціле і забезпечувала б таким чином процес зняття суперечності та скачок на вищий рівень буття, де з'являються інші парні взаємно заперечні категорії, що потребують процесу зняття суперечності і, таким чином, стверджують подальший розвиток «тканини» буття аж до злиття її з Абсолютним духом» [245]. Цей метод дуже точно відповідає правовій політиці держави, її цілям та викликам. У межах стратегії етнонаціональної політики нормотворці повинні погодити суперечливі інтереси корінних народів, етнічних груп, національних меншин та національні інтереси незалежності держави в межах її території та суверенітету, право етнонаціональних меншин на самовизначення й аспекти цілісності держави.

В авторську методологію ми також впроваджуємо *метафізичний* метод, котрий дозволяє дослідити фундаментальні питання сутності реальності, її природу, розвиток абсолюту між суміжними явищами. Наукові факти мають ціннісну, проте далеко не єдину сферу відображення, тому необхідним є цей метод для розуміння загальних соціальних законів світобуття та принципів взаємодії суспільства та держави, політики та права, а в їх транспарентності етнонаціональних відносин. Доречність використання метафізичного методу полягає у тому, що він створює розуміння фундаментальних понять та явищ, допомагає рефлексувати щодо понять народ, етнос, нація, громадяни, держава, територія, національна меншина, корінний народ та інших суміжних понять. Глибинні філософські причини конфліктів та історичних взаємовідносин між ключовими акторами етнонаціональної політики розкриваються саме шляхом використання метафізичного методу.

Цей метод вдало підходить при аналізі ролі окремих суб'єктів етнонаціональних відносин в політико-правовій реальності та розкриття їх самобутності, ідентичності, культурних інтенцій, взаємозв'язку їх буття з світом навколо. Яскравим прикладом може слугувати метафізичний підхід до статусу корінних народів, адже при правовому регулюванні незмінний є акцент на зв'язку цієї групи з природою, землею, традиційними формами ведення господарства, що визначає глибинне розуміння унікальності окремих явищ для представників етносу чи народності. Екзистенційні аспекти життя корінних народів, їх ставлення до буттєвих, аксіологічних та деонтологічних явищ, зокрема до життя і смерті, мови, культури, традицій, сімейних взаємовідносин є затребуваними при визначенні правового регулювання і цінними для нашого дослідження.

Герменевтичний метод особливо прийнятний для інтерпретації текстів, правових символів, культурних атрибутів та соціальних явищ, оскільки зосереджує увагу на природі та сутнісному виразі предмету дослідження через аналіз контексту викладу, історичних передумов формування та впливу культурних та соціокультурних умов. Особливо цінним метод є для рефлексії та юридичної інтерпретації статусу етнічних та національних груп та їх взаємодії між собою та державницькими й міжнародними інституціями.

Будь-який текст та явище має кілька шарів змісту, окрім того можливі різні погляди на вимір проблематики, герменевтика надає багатоканальний вектор для інтерпретації й дає можливість мотивувати власну позицію через творчий підхід дослідника. В цьому аспекті також слід акцентувати на доречності теорії розробленій китайськими дослідниками (Cheng Le, Mingyu Gong, Jian Li), що акцентують на необхідності інтерсеміотичного виміру дослідження, який підкреслює взаємодію між правовими текстами та іншими системами знаків у ширшому контексті, такому як культурні системи, соціальні зміни, економічні зрушення та права людини [630], що відіграє значну роль у тлумаченні правових знаків. Відповідно, значення знака не є фіксованим, а постійно змінюється, соціокультурно детерміноване та переплітається з іншими соціальними

практиками. Постійний та безперервний процес герменевтичного дослідження має змінну складову, тому абсолюту істини важко досягти, оскільки зовнішні новітні чинники надають можливість додаткової інтерпретації.

Розкрити глибинні змісти та значення текстів й відтворити їх через мову вагомо для пошуку оптимальної системи мовних знаків, які необхідно впровадити для належного правового регулювання етнонаціональних відносин.

Другий рівень методології включає загальнонаукові методи: аналіз і синтез, структурно-функціональний, аналогію, абстрагування.

Зокрема, метод *аналізу* передбачає розчленування досліджуваного явища на компоненти, елементи або аспекти з метою вивчення їхніх характеристик, взаємозв'язків та впливу, допомагає долучити до розуміння складних явищ, розкриваючи їхню структуру і внутрішні взаємодії. Його доречно використати для впорядкування структури дослідження та виявлення основних проблемних елементів у сучасному трактуванні прав національних меншин і корінних народів у державах-членах ЄС. Також метод аналізу в дослідженні етнонаціональних відносин спрямований на вивчення та оцінку різних аспектів використання ресурсів, можливостей, простору та прав з точки зору різних етнонаціональних груп. Метод допомагає розкрити можливі нерівності та джерела конфліктів, а також виявити позитивні аспекти співробітництва та взаємодії між групами, встановити причинно-наслідкові зв'язки, що допомагає зрозуміти динаміку досліджуваного явища.

Використання методу *синтезу* дало змогу поєднати окремі елементи трактувань проблем регулювання етнонаціональної політики на сучасному етапі, що передбачає об'єднання різних компонентів, ідей, даних або методів для створення нового та більш повного розуміння досліджуваного явища чи існуючої етнонаціональної проблеми. Метод синтезу в дослідженні етнонаціональних відносин і прав передбачає об'єднання різних аспектів, підходів та джерел інформації для отримання більш комплексного і глибшого розуміння етнополітичної ситуації. Цей метод дозволяє розкрити взаємозв'язки, тенденції та вплив різних факторів на етнонаціональні відносини та правову сферу,

зокрема через поєднання й аналіз інформації з різних джерел, таких як юридичні документи, статистика, історичні дані, етнографічні дослідження, соціологічні анкети та інше. Також метод буде корисним для синтезування різних аспектів: правових, економічних, соціокультурних, політичних та інших, при дослідженні відносин між етнонаціональними групами.

Застосування *структурно-функціонального методу* передбачає зосередження на вивченні структур та функцій різних компонентів системи, а також їхніх взаємозв'язків та впливу на цілісність системи, що дало змогу досліджувати та порівнювати суспільство як цілісну систему певних об'єднаних частин, які націлені на сталий розвиток і вимагають дотримання єдиних демократичних цінностей та взаємоповаги. Використання цього методу також дозволило на прикладах окремих країн виявити певні моменти в еволюційному розвитку механізмів етнонаціональної політики, вивчення ролі інституцій, які відіграють ключову функцію в етнополітичному середовищі, наприклад національних рад, комітетів, правових органів тощо.

Аналогія - це загальнонауковий метод, який полягає в порівнянні двох різних явищ, об'єктів чи процесів, що мають певні схожість або подібні характеристики, для виявлення спільних особливостей та закономірностей. У межах дослідження етнонаціональних відносин необхідним є вибір кількох об'єктів або явищ, які мають подібні характеристики або структуру (це можуть бути суб'єкти етнополітики, нормативні акти двох чи більше держав, функціонування та повноваження органів, що здійснюють політику у цій сфері тощо), виявлення спільних рис та виявлення відмінностей між об'єктами аналогії, виділення та аналіз ключових особливостей, які можуть вказувати на загальні закономірності або зв'язки.

Метод *абстрагування* передбачає виділення ключових аспектів, понять або характеристик досліджуваного явища, відокремлення їх від конкретних деталей та контексту з метою отримання загального та абстрактного уявлення. Безпосередньо використовується для дослідження узагальнення характеристик, які є спільними для різних етнонаціональних ситуацій, наприклад роль

культурної спадщини у формуванні ідентичності та створення абстрактних моделей, які допомагають уявити взаємодію між етнонаціональними групами, динаміку конфліктів чи співробітництва. Цей метод вказує на необхідність усунення суб'єктивних уподобань дослідника. В контексті етнонаціональної політики, військової агресії, кризи територіальної цілісності України, економічних та міграційних викликів вказане набуває особливої актуальності та не дозволяє трансформувати особисті політичні та ідеологічні погляди на досліджувану проблематику, яка має гіперчутливий характер для сучасного соціуму. У соціально чутливих дослідженнях усунення суб'єктивних уподобань дослідника є важливою передумовою для забезпечення об'єктивності, надійності та достовірності результатів. Суб'єктивні уподобання можуть вплинути на спосіб збору, аналізу та тлумачення даних, що може призвести до спотворення результатів дослідження, тому вагоме об'єктивне формулювання питань і гіпотез, щоб вони мали нейтральний етнонаціональний контекст.

Філософські та загальнонаукові методи дослідження можуть не дати систематичного узагальненого результату, але часто результати стосуватимуться труднощів у правовій системі, передового досвіду та наслідків змін у політиці, що можна досліджувати лише за допомогою поглиблених, якісних методів, тому слід використовувати методи спеціальної галузі знань – в нашому випадку правознавства (*третій рівень у системі методів*).

Компіляторний метод використовується при вивченні практики етнонаціональних відносин в межах окремих держав та культурних суспільств шляхом зіставлення джерел інформації в доступних правових ресурсах (нормативних актах, аналітичних матеріалах, медійному та віртуальному контенті, статистичних та інституційних повідомленнях, звітах тощо), систематизація, аналіз та визначення основних тенденцій майбутніх змін відповідно до джерельної бази. Зіставлення правової, соціальної, культурної та політичної інформації з правовими явищем чи проблемою, що потребує вирішення за допомогою методу компіляції має роль ефективного трансформатора, оскільки вдається досягти оптимального зіставлення

інформації для належного правового регулювання та визначення тенденцій необхідного захисту та забезпечення прав та свобод суб'єктів етнополітичної політики. Формування рекомендацій щодо удосконалення політики у досліджуваній сфері виокремлюється шляхом компіляції найефективніших зразків, а потім вияв через їх системність.

Правове моделювання вказує на можливість створення єдиної матриці регулювання статусу та взаємовідносин суб'єктів етнополітичної політики. І. Коваленко зазначає, що «сутність будь-якої концептуальної моделі полягає в тому, що вона покликана зосередити увагу на найістотніших особливостях явища або процесу. Водночас модель залишає поза увагою численні несуттєві, другорядні аспекти, що спрощує аналітичні вправи» [67]. Це цінний метод для корегування прогалин у законодавстві, оскільки шляхом визначення конкретних правових механізмів, які спрямовані на забезпечення рівних можливостей, захист культурних та мовних прав, регулювання етнічних конфліктів, сприяння інтеграції, проводиться аналіз практики реалізації правових норм і механізмів етнополітики, що включає оцінку ефективності заходів, виявлення недоліків політики та проблем у реалізації.

Закони соціальних ролей людей у складному соціальному середовищі часто мають кластеризацію та частковість, яку важко дослідити простими експериментами. Моделювання надає достатні аргументи та потенціал для вивчення цієї частини соціально-психологічних явищ. Потреба в моделюванні в основному поділяється на дві категорії: одна - психологічний феномен, зумовлений психологічним впливом соціального середовища або соціальної групи в особливому соціальному середовищі, а інша – кластерний психологічний феномен, спричинений зовнішніми чи внутрішніми факторами самої соціальної групи. Іншими словами, психологічні відносини в таких групах базовані на правилах, тому периферійні умови є суттєвими для визначення поведінки окремих етнічних груп і «саме соціокультурні властивості права, його зв'язок з ментальністю, ідеологією, аксіологією, мораллю набули особливого значення в умовах постмодерну, чому в свою чергу сприяли процеси глобалізації та

інтеграції» [106]. В сучасних умовах цифровізації швидкість передачі інформації має значно прискоритися, частота спілкування між соціальними індивідами прискорилося, і покращився психологічний вплив один на одного. Тому правове моделювання має здійснюватися в межах змінних політичних обставин окремої країни, навіть регіону, для встановлення оптимальної перспективи унормування. Метод може сприяти виявленню сфер, які врегульовані у законодавстві неналежно, розуміння прогалин чи колізій при регулюванні предмета дослідження, що може призвести до нерівності, дискримінації чи конфліктів між етнічними групами. Правове моделювання сприяє можливості висунення рекомендацій щодо вдосконалення законодавства, зміни практики відповідно до правових стандартів щодо рівних прав та можливості вирішення етнополітичних питань.

Аксіологічно-правовий метод дослідження. Визначення цінності права на сьогодні є досить актуальним і значущим питанням як із філософсько-теоретичної, так і з практичної точки зору, оскільки визнання цінності права сприятиме вдосконаленню правового контролю над суспільними відносинами, а отже, заохочуватиме соціальний і національний розвиток у прогресивному руслі. Як вказує Д. О. Войтенко, «вся ієрархія принципів, втілених у нормах права, правової діяльності, юридичному процесі, актах правозастосування та правотворчості не може бути осмислена поза аксіологічною теорією» [27]. Цей метод дозволяє оцінити етнополітику через призму цінностей (пов'язані з культурою, ідентичністю, рівноправ'ям, міжкультурною толерантністю тощо) і пояснює, як ці цінності впливають на відносини між етнонаціональними групами. Аксіологія формує принципи етнополітики, відповідно до яких правова система держави захищає цінності різних етнонаціональних груп, що може включати аналіз заходів для культурної спадщини, забезпечення рівних прав та можливостей для всіх груп тощо. Отож, метод дозволяє розглядати етнополітику з точки зору цінностей, які лежать в основі суспільства, і з'ясувати, наскільки вона відповідає цим цінностям та сприяє побудові гармонійних відносин між етнічними групами.

Порівняльно-правовий аналіз також є досить затребуваним серед усієї комплексної методології. «Методологічні основи порівняльного аналізу дозволяють сконцентрувати увагу на виявленні характеру зв'язків, закономірностей взаємодії таких елементів інституціональної ієрархії, як цінності, інституції, інститути, інституціональні комплекси (інституціональні блоки, базові інститути)» [243, с.51]. У межах нашого предмета дослідження порівняльно-правовий метод передбачає зіставлення законодавства, норм та практики, що регулюють статус та права суб'єктів етнополітики у різних країнах чи контекстах. Суттєвим є порівняння правових норм, що регулюють участь національних меншин, корінних народів, етнічних груп тощо у політичному, соціальному, культурному та економічному житті, включаючи права на мову, релігію, освіту, самоврядування та інше. Метод дозволяє отримати більш широкий та об'єктивний погляд на різноманітність підходів до правового захисту суб'єктів етнонаціональних відносин та застосувати кращі практики для забезпечення їхніх прав та інтересів.

Метод контекстуального аналізу впливу права. Основна ідея полягає в тому, що дослідження повинно розкривати ключові аспекти, взаємодію між законом і конкретною проблемою, зосереджуючись на впливі закону на конкретний соціокультурний та суспільний контекст. У сучасному суспільстві, де закони та правові норми є основними регуляторами поведінки та взаємодії між громадянами та інституціями, аналіз впливу права на соціокультурний контекст стає все важливішим завданням. Контекстуальний аналіз впливу права – це метод дослідження, який спрямований на розуміння та розкриття взаємозв'язку між законодавством та конкретною проблемою чи явищем у суспільстві. Цей підхід дозволяє глибоко проникнути в сутність взаємодії правових норм та соціокультурного контексту, що підсумовує кращий вплив законодавства на поведінку та динаміку суспільства.

Сербська науковиця А Мітровіч (Mitrović Aleksandra) вказує, що сутність права як специфічного соціального явища, структура якого формалізована державним порядком норм таким чином, повинна бути побудована так, щоб вона

відповідала домінуючим соціальним цінностям, які є наслідком потреб, відносин сильних сторін і цілей у суспільства [676]. Під час вивчення контексту, що пояснює, як діє закон і як закон, що стосується конкретної проблеми, впливає на цей контекст, доктринальна методологія не пропонує задовільну основу для вирішення проблем, оскільки передбачає, що закон існує в об'єктивному доктринальному вакуумі, а не в межах соціальних рамок або контексту. Звичайно, закон не діє у вакуумі. Він діє всередині суспільства і впливає на суспільні відносини. Таким чином, є можливість для адаптації інших методологій, щоб отримати більше висвітлення розуміння унормування прав суб'єктів етнополітики та функціонування системи законодавства в цій сфері.

Цей підхід здійснюється через аналіз взаємодії законодавства та реалізацію з конкретною проблемою, яка виникає в контексті суспільства. Замість того, щоб розглядати закон як абстрактний об'єкт, ви досліджуєте, як він впливає на реальний життєвий потік та динаміку суспільства. Такий підхід дозволяє уникнути соціальних, культурних та інших контекстуальних факторів, які можуть впливати на тлумачення та реалізацію закону.

Правовий аналіз судової практики вагомий для розуміння правових проблем у сфері правореалізації, найбільш порушуваних норм, що дасть можливість підсилити гарантування у цій сфері шляхом вивчення рішень національних та зарубіжних судів, ЄСПЛ, які стосуються конфліктів між етнонаціональними групами, дискримінації, порушення прав меншин тощо, що, відповідно, слугує підґрунтям розуміння того, як судова система тлумачить та захищає права етнонаціональних груп.

Метод юридичного дискурсу. Юридичний дискурс як загальний термін можна використовувати для вивчення всього спектра правових явищ що пов'язані з взаємодією суб'єктів етнонаціональних відносин. У межах нашого дослідження передбачає вивчення дискусій, статей, коментарів юристів, політиків та представників громадськості щодо етнополітичних питань, дослідження програм, декларацій та позицій політичних партій і організацій щодо етнополітики та прав національних меншин.

Репрезентативність авторських положень обґрунтовано за допомогою використання *методу опитування*, що проводилося у різних регіонах України (Волинська, Львівська, Закарпатська, Київська, Запорізька – остання до початку війни 24 лютого 2022 року) протягом 2020-2022 років шляхом використання авторських анкет. Загалом опитування відбувалося серед трьох груп: 356 громадян України, що відносять себе до українців як представників титульної нації та 62 представники корінних народів, серед яких більшість становили кримські татари та 142 особи – позиціонували себе як представники національних меншин (євреї, білоруси, молдовани, болгары, поляки, угорці, румуни).

Наукове дослідження не може існувати відірвано, воно завжди ґрунтується на попередній джерельній базі, що розроблена фахівцями і впливає повною мірою чи частково на предмет дослідження. Безумовно, не можна констатувати, що етнонаціональна політика держави чи проблеми правового регулювання міжнаціональних та міжетнічних відносин не були предметом аналізу різних шкіл права. Вказані питання аналізувалися як у правознавстві, так і в етнографії, політології, культурології, соціології та низці інших наук. Проте не можна констатувати, що питання знайшло належне правове регулювання на практиці, окрім того, воно є змінним, трансформаційним та потребує систематичного перегляду у світлі тих проблем, що з'являються в державі.

Об'єднаємо наукові праці у сфері етнонаціональної політики у чотири групи.

До першої віднесемо наукові доробки, що присвячені проблемам визначення ідеології у сфері етнонаціональної політики, особливо багато цих праць присвячені сфері мультикультуралізму. Т. Йоханссон (Johansson Thomas) [590] вивчав теоретичні аспекти концепції мультикультуралізму, його дослідження аналізує літературу кінця 1990-х і початку XXI століття: саме в цей час з'явилося багато робіт із даної проблеми. Стаття Йоханссона визначає важливі питання, які потребують теоретичного пояснення. Перше - концептуалізація колективних або групових ідентичностей; друга проблема

передбачає обговорення раси та етнічної приналежності; третя - безпосередньо пов'язана з політикою ідентичності; четверта - стосується кордонів національного простору і транснаціоналізму. Теоретичні основи феномену мультикультуралізму також пояснюють Патель та інші (Patel S., Tabb K., Sue S.) [714]. Н. Крігер (Krieger Nancy) [612] визначив ключові межі расизму, сексизму та охарактеризував їх ключові прояви через транснаціоналізм [685], в свою чергу, аналізували ключові аспекти філософії прав людини через призму сучасних тенденцій глобалізації мультикультурного простору.

Друга група науковців аналізують питання етнонаціональної політики через аналіз окремих явищ, які стосуються цієї проблематики. В умовах глобалізаційної трансформації та пандемічної кризи активізувалися дослідження цілісного рівня, які б спеціалізувалися на аналізі закономірностей формування нормативно-правового забезпечення стратегії національної політики держави. Монографії Андріяш В. І. [2] та Л. Корнат [99] присвячені питанням управління етнокультурним розмаїттям в умовах глобалізації або загалом під час трансформації соціальної реальності (О. Рафальський) [43].

Питання захисту прав суб'єктів етнополітики та інших пов'язаних правових понять, таких як етнічна самобутність, національна ідентичність тощо, були предметом аналізу багатьох науковців. Д. І. Карп аналізує етнонаціональну політику в контексті конституційного права через аспекти захисту прав і свобод людини та глобалізаційної парадигми ідентичності [65; 66], Юрій М., Герчанівська П. - питання етнонаціональної ідентичності в українських реаліях [252; 30]; вказане актуалізується в тому, що «радикальні політичні, економічні та соціальні перетворення в сучасному світі, інтенсифікація міжкультурних контактів нерідко супроводжуються кризою ідентичності, зростанням націоналістичних настроїв та регіональних фундаменталістських рухів». У цьому глобалізованому світі звернення до традиційних етнічних та національних цінностей надає людям необхідний відпочинок та орієнтацію в їхньому житті. Тому аналіз питань, пов'язаних із виявленням суті цих соціокультурних явищ,

розробка методів їхнього втілення та планування трансформації в контексті сучасних підходів викликають особливий інтерес у науковому середовищі.

Наукові позиції іноземної школи доводять, що сучасні швидкі зміни призводять до кризи ідентичності: людина стикається з труднощами у формуванні та підтримці стабільної ідентичності, оскільки економічне життя стає дедалі непередбачуванішим, а спільноти - фрагментованими, і така трансформація притаманна й етнонаціональній ідентичності. Цінними для нас є матеріали щодо розуміння етнонаціональної ідентичності в різних державах, зокрема Індонезії (Naulu M., Irmawati I., Purba R. M., Fauzia R.) [686], Канади (Wu Z., So V.) [889], Великобританії (Jaspal R., da Silva Lopes B., Breakwell G.) [587], США (Tikhonov A. A., Espinosa A., Huynh Q.-L., Anglin D. M.) [832], Німеччини (Ditlmann R. K., Kopf-Beck J.) [443].

Також вагомим є аспект аналізу проблеми формування належної етнополітики в контексті забезпечення національної безпеки; саме зараз це питання отримує особливе практичне значення, що потребує додаткового правового загальнотеоретичного дослідження. Етнонаціональна ідентичність може стати предметом культурного геноциду, часто використовується урядами держав, які представляють більшість, щоб знищити культури меншин і створити культурно однорідну державу. Досліджують цю проблему у контексті ситуації уйгурської меншини в Китаї (Finnegan C. [497], Zenz A., Leibold J. [902]). Науковці (зокрема, Anand D.) стверджують, що китайський державницький проект окупації, міноритизації та сек'юритизації різних етнонаціональних народів Центральної Азії, таких як уйгури та тибетці, з їхніми власними претензіями на батьківщину, є колоніальним проектом. Репрезентація уйгурів і тибетців як джерел незахищеності не тільки легітимізує державне насильство як практику сек'юритизації, але й служить сучасним китайським колоніальним цілям [287].

Дискримінація за етнічною ознакою - це прояв негативного ставлення, обмеження чи нерівності, які спрямовані проти осіб на підставі їхньої національності, походження, расової чи етнічної належності. Значення

дослідження дискримінації за етнічною ознакою виникає в розумінні та аналізі причин, наслідків та шляхів запобігання цьому негативному явищу. Дослідження, що проводилися, попередньо дають можливість глибоко проаналізувати, чому відбувається дискримінація, які її корені та механізми, що має суттєве значення для розуміння структури проблеми та фактори, що сприяють її поширенню. С. Шнайдер та інші (Silke L., Schneider S., Heath A. [782]) доводять, що соціально-культурне та етнічне походження може бути потужним прогностичним фактором соціальних настроїв і поведінки і тому держава повинна звертати увагу на забезпечення толерантності та недискримінації за етнічною і національною ознакою. В. Лансі (Lancee B.) [620] репрезентує польові експериментальні дослідження, що однозначно свідчать про існування етнічної дискримінації на ринку праці у шести країнах: Німеччині, Норвегії, Нідерландах, Іспанії, Великій Британії та Сполучених Штатах.

Проблема національної безпеки в контексті ефективної національної політики актуалізується в контексті військових дій, сепаратистських тенденцій, загроз територіального характеру, тому потребує додаткового аналізу цілий комплекс питань, пов'язаних із етнополітикою держави.

Третя група дослідників сконцентровує свою увагу на аналізі статусу національних меншин як основного суб'єкта, що відображає етнонаціональні відносини. Сучасні вчені досліджують різні аспекти функціонування політики щодо національних меншин, переважно ця проблема аналізується у вузьких територіальних рамках. На жаль, комплексних досліджень щодо еволюції статусу національних меншин небагато. С. Морей (S. Móre) [680] описав ключові аспекти статусу національних меншин в Угорщині крізь призму правового дискурсу. Автор також торкнувся проблеми парламентського представництва національних меншин в Угорщині. Т. Корхец (T. Korhecz) також вивчав подібні питання. Так, у багатонаціональних державах із великою кількістю представників національних, етнічних і мовних меншин зі своєю ідентичністю та культурою принцип демократії вимагає, щоб ці групи мали своїх представників у парламентах держав. Однак сьогодні в багатьох багатоетнічних

державих національна більшість іноді докладає великих зусиль, щоб мінімізувати представництво таких етнічних груп у сучасних органах влади. Відповідно, Т. Корхец (T. Korhecz) [607] порівняв політику Сербії та Угорщини щодо законодавчого регулювання функціонування національних етнічних груп у парламентах. Т. Ніпп (T. Nipp) [690] охарактеризував основні проблеми, пов'язані із законодавчим регулюванням прав і свобод національних меншин, та визначив ключові проблеми законодавчого регулювання прав національних меншин в Америці. На думку К. Дзевінські (K. Drzewicki) [447], попередній брак важливих і масштабних досліджень основних правових питань щодо статусу національних меншин є результатом нормативного дефіциту певних норм прав меншин у міжнародному праві після закінчення Другої світової війни.

А. Паравіна (Paravina A.) [709, с.275] досліджувала особливості дотримання прав національних меншин для сербів, які проживають у Хорватії. Дослідниця зосередилася на аналізі мовної та освітньої політики, вона зазначає, що етнічні суперечки впливають від запровадження законодавства та політики інтеграції в ЄС, що зосереджується на громадянстві та інтеграції працівників-іммігрантів, але приділяється менше уваги конституційному визнанню прав меншин, що склалися після розпаду Югославії. М. Санка (Sanka M.) [777] також зосереджується на аналізі дилем мовної політики щодо національних меншин.

Освітні проблеми національних меншин аналізують у контексті забезпечення культурної національної автономії та проблем інтеграції в окремих країнах, зокрема в Угорщині [410], Білорусі, Чехії, Польщі [529], Великобританії [404], Україні [836], Естонії, Сербії [731], країнах Вишеградської четвірки (Visegrad Group V4): Польщі, Чехії, Угорщини і Словаччини [600].

Р. Ставенхаген (Stavenhagen R.) [805] описує основні проблеми, з якими стикаються національні меншини в політичному та соціальному вимірах. А. Врдоляк (Vrdoljak A.) [875] дослідив дотримання ключових прав людини серед національних меншин на сучасному етапі. Д. Бохслер (Bochsler D.) [323] проаналізував основні виборчі права та свободи національних меншин у поточному політичному середовищі. Хаген І. М., Єнсен Р. С. (Hagen & Jensen)

акцентували увагу на економічних аспектах взаємодії з національними меншинами в ЄС [529].

У національній школі права питання аналізувалося також у наступних векторах прояву: національні меншини як об'єкти-суб'єкти державної етнополітики в контексті державно-управлінських відносин [237]; їх статус в умовах «гібридної війни» [103]; захист окремих національних груп у країнах Вишеградської групи [39; 129]; дослідження етнокультурної автономії як інститут забезпечення прав національних меншин [105]; аспекти міжнародної співпраці щодо статусу національних меншин [257].

До національних меншин також відносяться роми, питання їх захисту, особливо інтеграції в суспільство також стало увагою низки науковців. Більшою мірою, аналізуючи проблеми представників національних меншин, науковці досліджують проблеми, з якими стикаються ромські діти в освіті, зокрема питанню можливих обмежень для рівного доступу до освіти як фактору суттєвої перешкоди на шляху до якісної освіти. Комплексна монографія Sina Van den Bogaert особливу увагу приділяє проблемі сегрегації в освіті представників ромської національної меншини в Європі, при цьому зосереджуючись на імплементації міжнародного публічного права Рамкової конвенції про захист національних меншин Ради Європи та Директиви про расову рівність 2000/43/ЄС Європейського Союзу [862].

Існують доробки, що сконцентровані на питанню освіти ромів у окремих країнах, зокрема Боснії та Герцеговині [645], Фінляндії, Швеції та Норвегії [547], Великобританії [332], Угорщині [393]. Цінним для аналізу є структурна оглядова праця представників норвезької школи соціології [623], в якій проаналізовано загалом 151 рецензованих наукових статей, що видані протягом 1997–2016 років. Це дало можливість виокремити низку проблем, з якими стикається соціалізація та освітня сфера ромів: відсутність у школі, низькі академічні досягнення, соціально-економічні проблеми, культурні відмінності, невидимість, компетенції вчителів, ворожість, сегрегація та помилкова політика і діяльність. Цей огляд може сприяти підвищенню обізнаності щодо методології

формуємо дослідницькі питання у сфері захисту прав представників ромської національної меншини.

Незважаючи на те, що загалом правовий статус корінних народів - це проблема, яка доволі ґрунтовно аналізується, проте комплексний аналіз прав та статусу цієї етнонаціональної групи є відсутнім, окрім того, змінні аспекти синергетичного глобалізаційного соціуму, історичні особливості кожної держави передбачають потребу дослідження цієї проблеми щоразу в межах національної правової системи та правової ментальності.

Ще одна група науковців присвячувала увагу статусу корінних народів як суб'єктів етнонаціональних відносин. Світова доктринальна думка аналізує питання статусу корінних народів у декількох, особливо поширених зараз аспектах. Зазвичай дослідники приділяють увагу зв'язку корінних народів із землею, їх соціально-економічному становищу та пов'язаному з цим комплексу екологічних проблем. Загалом вказується, що біологічні знання та пов'язані з ними цінності та вірування корінних народів та інших народів, які довго проживають тут, часто ігноруються та недостатньо представлені в управлінні, плануванні та прийнятті рішень на місцевому, регіональному, національному та міжнародному рівнях (Turner N. J. et al [839]; Jessen T. D.[589]; McDowell G. et al [666]). Позбавлення права на проживання на рідній землі також є вагомою проблемою (Lines L. A. et al [639]).

Дослідження Далімарса Ф., Сара Р. (Dalimartha, Sara)[421] демонструє, що корінні народи є частиною суспільства, вразливою до порушень основних прав людини.

Певна когорта науковців присвячує дослідження проблемам здоров'я представників корінних народів (Harfield S. G. et al) [542]. Особливу увагу приділяли останні роки захисту їх права на здоров'я в контексті пандемічних загроз COVID-19 (Carroll S. R. et al.[342]; Penados S. S-J. et al.[715]). Акцентовано, що громади корінного населення вже мають низький доступ до медичної допомоги, значно вищий рівень інфекційних і неінфекційних захворювань, відсутність доступу до основних послуг, санітарних умов та інших ключових

профілактичних заходів, таких як чиста вода, мило, дезінфікуючі засоби тощо, що посилює проблему боротьби з пандемією (Calí Tzay J. F.) [335].

Нталакоста А.-М. (Ntalakosta A.-M.) [693] визначала проблеми регулювання прав корінного населення Канади крізь призму історико-філософського аналізу. Дослідниця прийшла до висновку, що, хоча в Канаді є налагоджені механізми для регулювання правової діяльності корінних народів, вони продовжують стикатися з дискримінацією та порушенням їх свобод. Нталакоста А.-М. аналізує низку правових порушень, скоєних проти земель корінних народів, зокрема авторка відзначає масштабні енергетичні проекти, берегові трубопроводи, трансірські трубопроводи, побудовані без урахування інтересів етнічних груп, що проживають у Північній і Західній Канаді. Водночас у книзі за редакцією М. Лічі (Lichie M.) [638] автори описали специфіку правового регулювання корінних народів на Філіппінах.

В Україні проблема порушувалася О. В. Кресіним [104] у контексті порівняння міжнародного права та національного законодавства, Н. Мукан та М. Запотічною щодо освіти корінних народів Канади та досвіду для України [130]. Певні проблеми порушувалися щодо імплементації норм щодо корінних народів в Україні, визначення статусу окремих корінних народів України (Опанасенко А. [136], Тимченко Л. [236], Протасова І. [200]).

Однак загалом останнім часом відсутні комплексні праці, які б аналізували політичні права корінних народів, зокрема сучасне розуміння права на самовизначення, інформаційну залученість до участі у діяльності публічної влади та можливість застосування особливих заходів для врегулювання політичних прав корінних народів. Також актуалізується наше дослідження в контексті оновленого законодавства. Отож правовий статус корінних народів у його комплексній оцінці також потребує додаткового аналізу.

Вказане демонструє затребуваність комплексного глибинного правового аналізу етнонаціональної політики держави в сучасний період розвитку політико-ідеологічної та соціально-правової реальності з окремим акцентом на правовий статус усіх учасників етнонаціональних суспільних відносин.

1.2. Теоретико-правове розуміння, суспільне значення та сутнісні елементи державної правової політики

Функціонування держави, суспільства та системи законодавства на сучасних етапах розвитку державності не може існувати та належно функціонувати без елементів планування, узгодження та юридичної спрямованості. Тому комплексність явищ правового характеру має забезпечуватися на публічно-правовому рівні. Відносини державно-владного характеру реалізуються через узгоджене створення системи, що є дієвим механізмом правового регулювання в державі і це перш за все правова політика.

Демократичні аксіологічні цінності, юридичні ідеали, що зумовлені рівнем розвитку людства та державності, вміщуються в державну ідеологічну парадигму, певне правове поле, яке функціонує з метою задоволення цих перманентних демократичних ознак суспільства. Правове поле створює консенсусні взаємодії між державно-публічною та приватно-публічною сферою та в демократичній державі відображає громадський інтерес та цінності суспільства.

Правове поле не виникає спонтанно, це вміщені в юридичну «канву» ідеали, цінності, погляди, ідеологія, теорії та практики суспільного функціонування, виховні механізми, доктринальні положення, котрі відображають досягнений державою та правом рівень розвитку культури і свідомості. Таке правове поле відображено у правовій державній політиці.

Суспільна реальність може формуватися двома методами – або через узгоджену практику членів суспільства, або шляхом юридичного впливу на відносини між його членами. В останньому випадку застосовується цілеспрямований вплив з боку держави на соціальне поле, проте в сучасних демократичних стандартах він не виступає абсолютним примусом, навпаки, націлений на загальну комунікацію органів публічної влади та громадянського суспільства. Отож на сьогодні правова політика намагається охопити та

інтегрувати два можливі методи формування соціальної реальності, про які було зазначено попередньо.

Роль та значення правової політики є доволі суттєвими: насамперед вона стабілізує суспільні відносини; універсалізує правову реальність; здійснює регуляторно-управлінський вплив на всіх суб'єктів суспільного життя; соціалізує окремі групи чи членів суспільства. Державна правова політика виконує основне завдання – створює юридичну матрицю для суспільних відносин. Тому можемо вказувати на відносну свободу цієї юридичної категорії. Таким чином, правова ідеологія є відносною, забезпечує життєдіяльність держави та імплементує можливі вектори трансформаційних змін відповідно до новітніх глобальних трансформацій та потреб. У демократичній державі правова політика відображає позитивні доктринальні та праксіологічні досягнення людства та ґрунтується на принципі верховенства права.

Концепція правової політики як особливого напрямку державної діяльності зародилася наприкінці XIX століття. Свій внесок у формування цієї концепції зробили українські вчені (Б. Кістяківський, С. Дністрянський), що розглядали правову політику як важливий метод формування націєтворення, захисту інтересів держави та прав людини [4]. Насправді з цією тезою варто погодитися, державні відносини сублімуються правовою політикою, а остання визначається органами публічної влади при сприянні громадянського суспільства.

Історичні парадигми необхідності формування комплексної концепції права на праксіологічно-державному рівні визначав Л. Петражицький, який довів потребу функціонування на науковому рівні комплексу знань, що називав «політика права». Науковець виводить цю науку як елементарну частину філософії права: «є прикладною наукою, покликаною поєднувати знання про позитивне право із суспільним ідеалом із метою наукового вирішення проблеми якості законодавства, тобто його удосконалення за допомогою науково обґрунтованих досліджень» [141].

У XXI ст. активно формується категорія «правова політика», яка відображає багатогранну реальність: шляхи правового розвитку суспільства, модернізацію

правової системи країни, процеси оптимізації права. Особливо ця категорія та її пріоритети і цілі почали розроблятися в новому форматі після набуття незалежності України та поступового визначення головного вектора її розвитку - інтеграції до європейського співтовариства [240].

Звернення до правової політики у різних сферах юридичного впливу почало активніше використовуватися теоретиками й практиками, проте, як це часто трапляється в понятійно-категоріальному апараті юридичної науки, єдиного підходу досі не сформовано. Більше того, існують різотлумачення щодо повноти розуміння явища, яке варіюється від різновиду державної політики, що має потенціал методолого-правового впливу на суспільну реальність, тобто за допомогою правових засобів та методів, до тлумачення його через функціонування суб'єктів правової політики (це, безумовно, органи публічної влади, як державного, так і муніципального рівнів, а також інших суб'єктів публічного чи приватного права, що здійснюють юридичну діяльність у сфері захисту прав, свобод, законних інтересів осіб).

Насправді в подальшому енциклопедично сформулювалися різні дефініційні підходи до цього явища і залежать вони від того, який аспект брати до уваги перманентно, оскільки правова політика є широкою, багатоелементною категорією. Тому її можна розглядати у широкому позиціонуванні як політику держави, що базована на праві; у вузькому значенні – це державна політика в правовій сфері суспільного життя [251, с.49]. Видається, що такі тлумачні позиції не можуть повною мірою охопити масштабність досліджуваного явища.

Вагомим є розуміння правової політики як окремого виду політики. Проте дискусії точаться щодо сфери її поширення.

Зокрема, І. Жаровська мотивує, що «правова політика є основним видом політики загалом, оскільки через неї відбувається державно-вольове спрямування розвитку держави у всіх сферах суспільних відносин» [54]. Отож професорка вказує на унікальність правової політики в тому, що вона наділена регулювати всі сфери життєдіяльності людини. В. Селіванов також долучається до групи науковців, що розуміють правову політику досить широко, і, в свою

чергу, робить акцент на меті та цілях функціонування цього юридичного інституту, які він вбачає у досягненні «загального блага» [217].

Особливо широким є розуміння Н. Железняка, який вказує, що «це специфічна міжгалузева правова категорія, яка визначає базовані на загальних та специфічних закономірностях розвитку національної правової системи принципи, стратегічні напрямки та шляхи створення і реалізації правових норм, спрямована на зміцнення режиму законності та безпеки, формування у громадян розвиненої правової культури, здатності використовувати правові засоби для задоволення своїх інтересів, захисту прав та свобод, і одночасно є статичним елементом правової системи» [56].

Інша група науковців зводить правову політику виключно до можливості забезпечення правового життя суспільства. Так, Т. Тарахонич розуміє досліджувану категорію як вид державної політики, котра забезпечує «рівень правового життя суспільства» [234, с.244]. В. Тернавська робить акцент на функціонуванні суб'єктів правової політики, відносячи до них органи державної та муніципальної влади та інститути громадянського суспільства.

Отож, загалом можна виокремити наукові підходи до розуміння правової політики: як політики у правовій сфері (вузький підхід); як вид державної політики, що застосовує правові методи для всіх видів суспільних відносин.

Розуміючи відсутність єдиних загальнотеоретичних підходів, зосередимося на ознаках правової політики, що в подальшому дасть нам можливість сформулювати власне бачення цієї юридичної категорії.

По-перше, правова політика має унікальну правову природу, оскільки поєднує правові, державні та суспільні категорії, тому варто погодитися з фахівцями, що визначають «правову політику як феномен права і держави» [254]. Правова політика – це перетворення політичних цілей на держпрограми та проекти, а також політика досягнення таких цілей на підставі закону. Більше того, вона відіграє ключову роль у питанні підвищення ролі права. У нових соціально-економічних умовах зароджується нова система правового регулювання у різних сферах, прийнято різні правові акти. В результаті наше

суспільство, фізичні та юридичні особи стали активніше використовувати законодавство для вирішення своїх проблем, захисту власних прав, усунення конфліктів. Слабка правова політика, що породжує не адекватне сучасним умовам законодавство, тягне за собою незадовільне здійснення соціальної та економічної політики. Ефективність правової політики безпосередньо визначає ефективність діяльності всіх суб'єктів суспільної діяльності.

По-друге, тільки правова політика як особлива методологічна основа націлена на формування комплексного правового поля держави. Вона створює схему, матрицю для встановлення чи санкціонування норм права, для імплементації міжнародних стандартів та позитивного досвіду правового регулювання окремої сфери в певній державі. Комплексність проявляється в тому, що правова політика містить нормативну та інституційну сферу, яка використовується для забезпечення прав та свобод суб'єктів права, їх законних інтересів. Правову політику не варто зводити до системи законодавства, це набагато ширший комплекс, що вміщує стратегічні гарантії політичного, економічного, соціального, культурного, ідеологічного тощо характеру, і тільки в комплексній взаємодії унормування та дієвого забезпечення норм права може бути захищена та ефективно функціонувати соціальна реальність.

По-третє, вміщує ментальні ортологічні цінності території держави, її народу, представників національних меншин та історичні позитивні соціально-правові надбання людства. Іншими словами, можна говорити про «спадковість» державної правової політики. Тому правова політика включає багатоелементність, у тому числі імплементує правову культуру суспільства, його правоосвітні та правовиховні методології. У протилежному аспекті така політика не буде ефективною, оскільки не матиме підтримки суб'єктів правореалізації та правозастосування, набуватиме ознак декларативності.

По-четверте, відображає поступальний розвиток права. Інститут правової політики як юридична категорія не допускає спонтанності у праві, створює поступальну основу розвитку правової реальності, таким чином забезпечуючи ефективність правового регулювання. Правова політика не може формуватися

спонтанно, окремі норми права на противагу їй можуть мати такий характер, проте їх комплексність, система законодавства ґрунтується на ідеологічних детермінантах, які не можуть радикально повернути вектор розвитку. Реалізатори правових норм отримують можливість ознайомитися з нормами права, розуміють їх необхідність та юридичну спрямованість. Також таким чином поступальність убезпечує від колізійності правових норм та від прогалин, що може спричинити неефективність правового регулювання, правовий нігілізм, нелегітимність публічної влади, поширеність тіньових норм та інші деструктивні прояви.

По-п'яте, відображає стратегічний напрямок розвитку державотворення та правотворення. Правова політика діє як вказівник вектора розвитку суспільних відносин через використання правотворчих та правозастосовних механізмів формування права. Така характеристика правової політики розкриває той факт, що це державно-правове середовище не є сталим, воно: з одного боку, регулює сучасні суспільні відносини, з іншого, - вказує на необхідні трансформації та зміни в політико-правовому устрої держави.

По-шосте, правова політика за допомогою правових методів регулює всі сфери суспільно-політичного життя, таким чином формуючи упорядкованість суспільних відносин, виступає засобом, котрий унормовує та упорядковує суспільні відносини у основних сферах життя людини. практична ефективність регулювання має здатність до значного підвищення за умови комплексної правової політики, і за твердженням О. Руднева й О. Ярмиш «передбачає цілеспрямовану діяльність на основі науково обґрунтованих механізмів» [214]. Також у цьому контексті варто додати, що правова політика збалансовує й узгоджує між собою сфери суспільних відносин на основі паритетності.

По-сьоме, варто звернути увагу на аспекти комплексності правової політики, оскільки така її характеристика має особливе значення в час нестійкого національного та міжнародного регулювання. Про нестійкість вже активно дискутують іноземні науковці, мотивуючи, що спостерігачі та дослідники міжнародної політики стурбовані міжнародним порядком, котрий, як вони

погоджуються, потерпає від кризи. Все більше державних і недержавних акторів заперечують ефективність і/або легітимність центральних норм та інститутів. Для прикладу вказують на нестійкість інституцій міжнародного та регіонального характеру, доводячи, що «зобов'язання поважати норми та інституції, здається, зменшується», оскільки навіть добре побудовані інституції, такі як Європейський Союз, стикаються з виходом деяких із своїх держав-членів [435].

Науковці оксфордської школи права останнім часом акцентують особливу увагу на надійності правових норм, зокрема в контексті потенційного занепаду норм (втрати надійності). Вони доводять, що втрата надійності стимулюється такими подіями, як глобальні зміни влади, транснаціональний активний фундаменталістський нігілістичний рух, поточна зовнішня неналежна політика. Останні дослідження відзначають тенденцію до розпаду норми (також існують назви «регресії», «ерозії», «занепаду» та «зворотної реакції») [635].

На нашу думку, ненадійність правової норми (у широкому розумінні – системи законодавства) можлива у таких випадках:

- норма права не відображає суспільні інтереси;
- містить унормування, які порушують усталені принципи життєдіяльності суспільства, народу, нації;
- не має належного гарантування і виступає декларативними гаслами, а не забезпеченими від імені держави правилами.

Для удосконалення системи правового регулювання необхідне створення первинної матриці для функціонування суспільних норм, котра б забезпечувала сучасні суспільні потреби та визначала майбутні тенденції розвитку всіх сфер життя суспільства, правові прагнення та тенденції.

Науковцями національної школи права на багатьох комунікативних майданчиках вказується про потребу створення Концепції (в певних тлумаченнях - Стратегії) правової політики. Вважають, що в ній слід передбачити цілі, методи, засоби і принципи майбутнього розвитку держави і системи законодавства в подальшому. Безумовно, що певні часткові елементи цих цілей можна унормувати, визначивши окремі аспекти правової політики в

окремих законодавчих актах. Нині так зроблено в Україні, однак такий підхід не зможе повністю задовольнити потреби сучасної соціально-правової реальності.

Потреба створення такого комплексного акту впливає з суспільних, правових, економічних та й взагалі державницьких потреб визначення цілей, основних засад юридичного та державного процесу з метою формування у державі верховенства права, рівності та недискримінації, а також визначення координації та узгодження елементів державної правової політики у всіх сферах та розвитку суспільно-правової реальності відповідно до глобалізаційно-трансформаційних викликів. Тому для України, яка тридцять років мала розбалансоване правове регулювання, яке суттєво залежало від політичної волі та напрямку вектора розвитку суспільства в різні навіть біполярні частини світу, вагомо в післявоєнний час розробити належну державну правову політику, відповідно, формувати під її стандарт нормативно-правові акти у різних сферах. Це нагальна потреба сучасності, більше того, обов'язок юридичної науки і практики.

Важливо розуміти, що пропонуваній підхід репрезентування правової політики, такий як створення Концепції чи Стратегії, може мати дві форми прояву. Це може бути єдиний нормативний акт, який вміщує основні сфери унормування та розвитку суспільних відносин. Однак, якщо підходити реально, то створення його є утрудненим, навіть нереальним, бо в одному документі виокремити засади правової політики сучасності, принципи і тенденції у всіх сферах людського існування, здається, є проблематичним. Тому доречно, щоб український нормотворець пішов іншим шляхом, передбачив основні політико-правові ідеї, ідеологію, засади і знову ж таки тенденції на найближчі роки (припускаємо п'ять, десять) в окремих галузях правового регулювання. Для прикладу, це Концепція реформування судової системи, Концепція реформування правоохоронної системи, Концепція реалізації права громадян у сфері охорони здоров'я, Концепція формування етнонаціональної політики держави тощо.

Ми вважаємо за потрібне розширити загальнотеоретичне розуміння сутності правової політики держави. Наявність цілісної Концепції в окремій сфері - це тільки один із структурних елементів правової політики. Вона, на нашу думку, має включати принаймні ще три елементи.

1. Наявність визначеного правового поля, що досягається шляхом нормотворчої діяльності компетентних публічних органів. Lantis and Wunderlich стверджують, що «важче підірвати «групову» норму», отож комплексність має первинне значення [890]. Проте суб'єктом створення правової політики у державі демократичного режиму повинна бути також і громадська участь в формуванні правової політики. При цьому участь громадянського суспільства повинна мати реальний, а не формальний характер.

На сьогодні права наука розробила достатньо багато форм впливу громадськості на прийняття державного рішення, проте деякі європейські науковці вказують на неефективність участі, тому загалом корисність участі, як для підтримки та покращення прийняття адміністративних рішень, так і для сприяння доступу громадян, піддається критиці через часто шаблонний характер процесів участі та очевидну відсутність впливу на рішення, які приймаються [511].

Також іноземні науковці (зокрема G. Smith) доводять розмитість цього поняття, вказуючи, що участь - це вільне поняття: залучених громадян може бути небагато або багато, вони мають малі або великі повноваження, і їхня участь може бути на місці або в Інтернеті, протягом короткого чи тривалого періоду часу, у питаннях великого чи малого інтересу тощо. У процесах можуть також брати участь як громадяни, так і лише представники асоціацій чи організованих груп. Отже, хоча для багатьох форм зацікавлених сторін навряд чи розглядатиметься як інструмент участі, межа між асоціативною та партиципаторною демократією є досить розмитою. Подібним чином участь у виборах можна було б включити до списку таких інструментів, особливо у формі прямої демократії (наприклад, референдуми та інші «демократичні інновації») [798].

У літературі про розробку політики участі громадськості часто згадується серед процедурних інструментів, які політики можуть використовувати під час формування політики. Тобто замість того, щоб апіорі визначати весь зміст заходу, політики можуть вибрати підпорядкування деяких його аспектів процедури, до процесу розробки якої залучаються громадяни. Участь громадськості, таким чином, є процедурним інструментом, який дозволяє політикам включати нових акторів (тобто громадян) у політичну мережу та доручати їм деякі завдання, пов'язані з проектуванням [561].

Політики часто обирають участь громадян, коли їм потрібні ресурси, які важко отримати без цих засобів. Роблячи це, вони дивляться на участь як на інструмент, що може забезпечити як когнітивні, так і політичні ресурси. Когнітивні ресурси складаються з усієї інформації, практичних знань і уявлень, якими володіють громадяни і які можуть передати особам, які розробляють політику, що призводить до більш мудрих або більш прийнятних визначень проблем або формулювань політики. Політичні ресурси складаються з консенсусу/легітимності, яку політики можуть отримати завдяки участі громадян, щоб, наприклад, отримати підтримку спірних заходів, уникнути конфліктів, зменшити невдоволення громадськості [321].

Тому в цьому аспекті пропонуємо вдосконалити методологію громадської участі в таких аспектах: процеси участі добре структуровані через чітко визначені фази; їх тривалість заздалегідь визначена; з дотриманням суворого контролю за часом; взаємодія між учасниками переважно відбувається в малих групах; невеликі круглі столи домінують у формах участі; учасникам надається повна, збалансована та доступна інформація; процес розроблений і керується нейтральними модераторами або посередниками; мобілізація зусиль наукової громадськості з обговорення актуальних проблематик юридичної практики; результати громадської участі впроваджуються у державно-правове рішення.

2. Правореалізаційна діяльність, яка б відповідала цілям і принципам, що визначені в концептуальному документі. Звернемо увагу, що належна правореалізація створює суттєвий елемент державної правової політики, бо без

її ефективності закріплені в стратегії ідеали будуть «мертвими», незатребуваними і нереалізованими. Тут слід виокремити як загальну правореалізаційну діяльність у державі всіх суб'єктів права, так і суттєвість законної та відповідальної правозастосовної діяльності органів та посадових осіб державної та муніципальної влади. Панке та Петерсон (Panke D., Petersohn U.) мотивують, що «норма може бути послаблена, якщо її сфера застосування обмежена практикою» [708].

3. І останнє, проте не менш важливе, формування правового ідеологічного підґрунтя, правової культури та правосвідомості громадян та населення відповідно до стратегічних напрямків правової політики. Правову культуру Susan S. Silbey визначає «як формальні правові явища, що є по суті соціальними силами, що працюють над законом» [789]. Тому узгодження соціальної та державно-правової реальності повинно відбуватися в межах правової політики держави. Ще ширше правову культуру позиціонує Cotterrell Roger, пояснюючи, що ідея правової культури передбачає, що право слід розглядати як вбудоване в більш широку культуру певного роду. Цю культуру можна, але не обов'язково, розглядати як ширшу, ніж професійна сфера права юриста чи законодавця. Однак часто поняття правової культури охоплюють набагато більше, ніж професійна юридична сфера. Вони стосуються більш загальної свідомості або досвіду права, який широко поділяється тими, хто населяє певне правове середовище, наприклад це стосується певного регіону, нації чи групи націй. Культура виглядає фундаментальною - свого роду лінзою, через яку слід сприймати всі аспекти права [387].

На нашу думку, доречно ці ознаки імплемувати в понятійно-категоріальний апарат теорії держави і права, тому подаємо авторське бачення досліджуваного явища. *Правова політика держави – це діяльність органів публічної влади та громадянського суспільства, що націлена на формування цілісного правового поля держави у всіх сферах суспільного життя шляхом комплексного використання нормативних та інституційних засобів, із урахуванням ордологічних аксіологічних соціальних надбань народу, держави та*

людства, котра відображає поступальний розвиток права й формує стратегічний напрямок розвитку державно-політичних процесів у майбутньому.

Оскільки питанню теоретико-правового розуміння державної правової політики присвячували незначну увагу в національній, та й зарубіжній доктрині, доречним було б ще наше авторське розуміння основних характеристик правової політики держави. На думку автора, варто виокремити наступні.

- Системність (система зрештою походить від грецького *sýstēma*, «ціле, складене з кількох частин»), що означає комплексну упорядкованість відповідно до узгодженого набору методів або організованого плану, складається з правових констант, що узгоджені між собою.

- Дієвість, тобто реалістичність тих принципів, стратегій, правил та ідей, що втілюється в правовій політиці. Певне унікальне явище може існувати, особливо у змінних детермінантах глобалізованого суспільства, проте його регулювання має гуртуватися на усталених цінностях і принципах цивілізованих народів. Реальність виконання правової політики, в тому числі забезпечення дієвими гарантіями економічного, фінансового, політичного, ідеологічного та іншого виду, є суттєвою для втілення правової політики в життя.

- Темпоральність, тобто стратегії і цілі мають бути виконані. Часові межі цього виконання повинні встановлюватися, наприклад у доктринальному документі (Стратегії, Концепції). Таким чином встановлення реалістичних рамок вказує на можливість поступального досягнення цілей та завдань.

- Консенсусність, як було вказано раніше, в демократичній державі політика не може ґрунтуватися виключно на рішеннях органів публічної влади, вагомим є консенсус із громадськістю, тому Концепція правової політики є компромісом між громадянським суспільством та державою у нормативно-доктринальній формі.

- Трансформативність - як характеристика означає відповідність сучасним умовам суспільного життя. Світ, у тому числі соціальна реальність, змінюється в синергетичному процесі, та передбачити вказаний рух доволі

важко. З'являються нові виклики (для прикладу всесвітня пандемічна загроза, екологічні проблеми, військові дії тощо), котрі вимагають лабільності правових явищ, і правова політика першою повинна реагувати на таку новітню затребуваність. Для реалізації цієї характеристики важливим є фактор зворотного зв'язку, має відбуватися перевірка затребуваності цілей та вектора розвитку правової політики. Зворотний зв'язок стосується різноманітності способів, якими існуюча політика може формувати ключові аспекти політики, та формування політики. Виникнувши в історичному інституціоналізмі, вивчення зворотного зв'язку політики розширилося, щоб розглянути ресурси та інтерпретаційний вплив на цільові групи населення та масову громадськість, ролі політичних еліт і те, як ефекти зворотного зв'язку зумовлені політичними проектами та більш широкими інституційними контекстами [316]. Є. Малбі й Р. Крейтцер (Maltby E., Kreitzer R. J.) стверджують, що зв'язок між політикою та ціллю політики є динамічним і взаємним [655].

- Ефективність правової політики - з практичного погляду чи не найперше затребувана характеристика правової політики. Як вказує А. Заєць, «ефективність правової політики залежатиме і від того, як ураховуватимуться у законодавчій діяльності сутнісні закономірності права та правової системи, а також відображатимуться цивілізаційні правові надбання, до яких належать, зокрема, вимоги верховенства права» [60].

- Домінантність - тобто сутність комплексної правової політики, що вона виступає у певній сфері суспільного життя абсолютним авторитетом, безумовно, якщо вона сформована на принципах демократизму, законності, справедливості, верховенства права та інших аксіологічних факторах.

- Позаполітичність правової політики. Відсутність цієї характеристики вказує на можливість політичного чи партійного, олігархічного чи лобістського впливу на правову політику. Зміна політичної партії автоматично призводить до зміни політики, таким чином цілі та завдання правової комплексної доктрини не досягаються. Доречно тут буде навести мотивацію Герарда Робберса (Gerard Robbers), котрий позиціонує принцип верховенства права через обов'язок його

первинності у всіх аспектах суспільної реальності, особливо у сфері політики [764].

- Нормативність, оскільки особливістю правової політики можна вважати те, що вона має юридико-нормативний вияв. Спрямованість та довготривала стратегічність правової політики визначається саме через ознаку нормативності й через фактор нормотворчої діяльності формує пріоритети, цілі і завдання правової системи.

Загалом слід констатувати вагоме значення правової політики для суспільних відносин, оскільки вона наділена потенціалом систематизувати та унормувати правову реальність, встановлювати вимоги до правореалізаційної практики, упорядковувати всі сфери життєдіяльності держави, визначати тенденції та напрямки розвитку суспільних відносин, формувати ідеологічні ціннісні підходи функціонування публічних інститутів, формувати правову культуру громадянського суспільства.

У залежності від сфери правова політика має особливі характеристики, прояви та сутнісні ознаки, тому особливу увагу в подальшому слід сконцентрувати на етнонаціональній політиці держави, чому буде присвячений наступний підрозділ.

1.3. Поняття та правова природа державної етнонаціональної політики в сучасному суспільстві

Демократичний устрій відображає можливість репрезентації інтересів різних суб'єктів права та налагодження механізму політико-правового консенсусу. Одна з таких сфер, де консенсус є необхідний у контексті збереження державності, – це етнонаціональна політика.

Слід звернути увагу, що громадськість не чітко розуміє вказане поняття, а загалом ототожнює його або з популяризацією національної культури у світі (34 % опитаних нами респондентів), або ж із статусом національних меншин (45%).
(Додаток Б.2)

Проблема тлумачення і нормативного ефективного регулювання етнонаціональної політики характерна для всіх регіонів та суспільств, проте для європейського регіону першочергово для держав, що мають пострадянський досвід.

Представниця латвійської школи права Є. Кузборська-Пача (E. Kuzborska-Pacha) визначає, що питання правового захисту національних меншин у Північно-Східній Європі (зокрема, у Польщі, Литві, Латвії та Естонії) нерозривно пов'язані з історією регіону. Травматичний досвід, сповнений величезної несправедливості, яку зазнали ці країни від тоталітарних режимів під час Другої світової війни, призвів до великих демографічних змін. Відновлення незалежності в 1990-х роках і відродження національної ідентичності литовців, латишів і естонців виразилося в двох основних сферах - регулюванні громадянства і мовній політиці. Поєднання цих інструментів мало на меті відновити належне становище титульних націй у щойно відроджених державах [615]. Поряд з тим, автор вказує на значну невдоволеність представників національних меншин цього регіону політикою щодо їх статусу.

Однак проблеми самовизначення націй, народів, етносів характерні для багатьох регіонів. Аландські острови є частиною фінської держави та фінської нації, але вони не відзначаються фінською ідентичністю. У той же час, хоча острови мають сильний культурний зв'язок зі Швецією, який склався протягом їхньої історії, їх не можна вважати шведськими. У Фінляндії шведськомовне населення є меншістю, але на одномовних Аландських островах воно не лише складає більшість, але формально вважається єдиною мовною групою. Аландські острови замість вибору багатьох зовні згенерованих рис ідентичності могли б віддати перевагу свідомому варіанту «землі посередині», за яким архіпелаг визначив би себе як сутність зі своїми власними законами, незалежними від загальних зовнішніх категорій. У цьому сенсі ідентичність Аландських островів не буде описана ні як шведська, ні як шведсько-фінська, ні взагалі як фінська [485].

Відповідно до останнього мовного барометра Південного Тіролю (опитування всього населення старше 16 років - загалом 422 000 осіб), проведеного в 2014 році, 80,7% носіїв німецької мови (але лише 7,3% носіїв італійської мови) ідентифікували себе як тірольці. У той же час 59% італомовних (але лише 9,3% німецькомовних) заявили, що вони італійці. Ці результати опитування підтверджують, що Південний Тіроль сприймається як «батьківщина» або де-факто нація німецькомовного населення, яке історично закріпилося в провінції [298]. У той час як лінгвістичні групи Південного Тіролю ніколи не можуть «повністю інтегруватися» в єдину націю, не в останню чергу через значну просторову сегрегацію в провінції», тому концепція ідентичності була введена через інституційні механізми, передбачені статутами автономії [622].

На африканському континенті для праксіологічного зображення проблеми ідентифікації та самовизначення візьмемо приклад Ефіопії. Sisay Mengistie Addisu в комплексному дослідженні доводить, що некорінні етнічні групи, які проживають у національному регіональному штаті Оромія, фактично виключені з ефективного та справедливого представництва в законодавчих та адміністративних радах регіону. Навіть за обставин, коли їм було надано обмежені права представництва в деяких міських радах, їхні повноваження щодо прийняття рішень залишаються неефективними. Як наслідок, стверджується, що, незважаючи на обіцянки федерального уряду надати повноваження всім етнонаціональним групам країни, останні продовжують стикатися з проблемами, пов'язаними з відсутністю політичного визнання, справедливого представництва та права на самостійність уряду – навіть на територіях, де вони вважаються корінними [669].

Продовжуючи географічний огляд, зупинимося на державах Латинської Америки. Знову ж таки фахівці вказують, що концепція «нації», яка охопила регіон протягом ХІХ століття, виключала корінні та етнічні групи з національної спільноти, породжуючи расистські, націоналістичні та позитивістські ідеології, в яких не було місця для корінних народів, хоча вони часто становлять чисельну

більшість. Заклики до самовизначення та автономії дедалі частіше звучать у деклараціях корінних народів на національних і міжнародних форумах у більшості країн Латинської Америки. Бідність, поганий стан здоров'я та відсутність належного медичного обслуговування та санітарії є породженням у тому числі нерівного становища індіців в економічній структурі, особливо в сільському господарстві [806, с.19].

Здійснювати перелік регіонів, держав та місцевостей можливо до безконечності. Це питання глобального значення. Проте вагомо розуміти, що вироблення єдиної спільної етнонаціональної політики потребує наукової доктринальної уваги та виваженого підходу на державному рівні з врахуванням інтересів як титульної нації, корінних народів, так і представників національних меншин. Важливо збалансувати їх права, протидіяти дискримінації окремих груп за національною ознакою. Для України питання має надчутливе значення. Вдосконалення управлінських відносин у післявоєнний час має відображати вищевказані принципи та вирішити нагальні проблеми заради соціальної стабільності.

Знову ж таки немає єдності у підходах щодо поняття етнонаціональної політики. В загальному найбільш поширене тлумачення – це цілеспрямована діяльність, що направлена на урегулювання відносин між етносами та вплив державних і недержавних організацій на міжетнічні відносини.

Представники політологічних наук визначають її як сферу суспільно-політичних взаємин держави та етнічних спільнот, а також етнічних груп між собою. Головною метою етнополітики є регулювання міжетнічних відносин і досягнення національної консолідації у суспільстві [23].

Деякі науковці виводять її розуміння як державного впливу на етнічні меншини, зокрема як стратегічні дії суб'єктів політики у сфері взаємовідносин між етнонаціональними спільнотами [26, с.11].

Також представники української школи права позиціонують державну етнонаціональну політику у двох вимірах: по-перше, як процес боротьби за владу етнонаціональних груп; по-друге, діяльність органів держави щодо гармонізації

таких відносин [116]. А також її виводять через критерії функціонування держави щодо процесів структурування відносин українського суспільства, зокрема нації, національних меншин, народу, діаспорою [3].

В Україні не існує нормативно-правового акту чи цілісної концепції, котра б визначала досліджувану сферу. Проте у 2012 році був розроблений проект Концепції державної етнонаціональної політики, де вона розуміється як «невід’ємна складова політики держави, спрямована на регулювання сфери етнонаціональних відносин з метою забезпечення гармонійного розвитку української нації, корінних народів і національних меншин в Україні» [98].

Ще один підзаконний нормативно-правовий акт (до речі, який втратив чинність) дає можливість вивести розуміння етнополітики з діяльнісного аспекту Урядового уповноваженого з питань етнонаціональної політики, оскільки вказується, що метою функціонування такої посадової особи було «забезпечення захисту прав національних меншин і корінних народів, збереження міжнаціональної єдності та злагоди в українському суспільстві» [140].

Для визначення сутності етнополітики вагомо зосередитися на основних її сутнісних характеристиках.

По-перше, дослідимо, хто є суб’єктами етнонаціональних відносин. До них віднесемо етнос, націю, народ та інші групи, відмінності в їх тлумаченні дуже вагомі для розуміння сутності етнонаціональної політики, тому вивчимо їх предметніше.

Етимологія поняття «етнос» походить від давньогрецького ἔθνος (éthnos, «компанія, пізніше народ, нація»). Тлумачні англійські словники дають таке поняття етносу – плем’я або нація в антропологічному аспекті [466]; люди однієї раси чи національності, які мають особливу культуру [467]; люди однієї раси чи національності, які поділяють самобутню культуру [468]. Національна школа права пояснює поняття «етнос» через розуміння як спільноти, в якій люди об’єднані уявленням про спільне походження та наявність культурної спільності – мови, звичаїв, міфів, епосу [112].

Колективність є формою взаємодії людей і від волі однієї людини чи окремих груп не залежить загальний історичний тенденційний генезис розвитку етносу. Етнос як колектив людей здатний генерувати наступне покоління, тобто має потенціал до самовідтворення в конкретну еволюційну епоху. Саме за рахунок спільних колективних рис етноси відрізняються від інших, і тут культурна складова відіграє переважаючу роль.

Спільна етнічна культура забезпечує спільність людей, розвивається як феномен, унікальний для кожного етносу, та має історико-поступальне значення, оскільки передається наступним поколінням як антропологічна ціннісна складова суспільного життя. Культура для етносу здійснює вагомую роль - вона забезпечує функціонування спільності людей. Культурно-духовна спільність людей діалектично трансформується в залежності від історичних, політичних, соціальних та природних факторів, що її оточують, проте основна сутність культури етносу як форми організації життя залишається.

Культурними атрибутами прояву етносу можуть виступати соціальні норми, вірування, традиції, обряди, походження, мова, територія проживання. Багатьма етнологами доводиться, що серед усього перерахованого саме мова є первинним зв'язковим між членами групи і ключовим елементом ціннісного розуміння спільної культури.

Етнос - це сукупність людей, які розмовляють тією самою мовою, визнають своє власне походження та процес формування та мають ряд традицій і звичаїв, відмінних від інших народів. Етнічна культура вирізняє етнічності й забезпечує їх самобутність. П. Брас вказує, що смисл «етнічності» полягає в етнічній ідентичності [21]. Самосвідомість етносу забезпечує його існування в історичному вимірі, тобто особливі риси етносу формуються в процесі історичного та культурного розвитку кожної групи і є продуктом діагональних відносин, що можна охарактеризувати як «етнічну наступність». За твердженням В. Венера, етнічні традиції формуються соціально-економічним життям кожного народу та природно-географічним середовищем, у якому він проживає [884].

Вагомо розуміти, що етноси взаємодіють між собою, трансформують частину власних етнічних рис у залежності від державно-управлінських та соціально-природних процесів, створюється певна конгломерація, що може повною мірою не відповідати первинній культурній етнічній ідентичності. Г. Львіна доводить, що «сучасні нації є безумовно надетнічними спільнотами» [62]. Нація утворюється на основі певного етносу, до якого приєднуються представники інших етносів, що живуть на певній території та пов'язані між собою певним типом соціально-економічних відносин.

Нація є вищою формою етносу, що прийшла на зміну народності. Науковці детермінують поняття нації, розуміючи її як «етносоціальну (і не завжди кровнородинну) спільність зі сформованою, усталеною самосвідомістю своєї ідентичності (спільність історичної долі, психології й характеру, прихильність до національних, матеріальних та духовних цінностей, національної символіки, національно-екологічні почуття, тощо), а також (головним чином на етапі формування) територіально-мовною та економічною єдністю, яка в подальшому під впливом інтеграційних та міграційних процесів виявляє себе неоднозначно, нерідко втрачаючи своє визначальне значення, хоча аж ніяк не зникає» [12].

Кожний етнос в історичному аспекті формування, становлення, розвитку та трансформації проходить етап власного етногенезу. Етногенез націй не є автономним явищем: проходить через призму й еволюцію політичних процесів і політичних режимів, оскільки етногенетичні процеси пов'язані з політичними процесами, але також відзначаються етноконсолідацією, етнооб'єктивністю та існуванням внутрішніх, іманентних законів функціонування етносу. Формування етносу пов'язане з процесами соціальними, політичними, географічними, демографічними, поведінковими та руховими і навіть асиміляцією. «Етнос - це особлива форма соціально організованого угруповання людей, що склалася історично. Така спільнота народжується і розвивається природним та історичним шляхом і живе століттями за рахунок самодисципліни, незважаючи на волю людей у громаді» [684].

Членство в етнічній меншині більше базується на спадковості, спільних культурних чи мовних характеристиках, ніж на громадянстві чи державній приналежності. Отож загалом етносу притаманні наступні ознаки: група людей, що має спільне походження (генетичний родовід); спільні антропологічні ознаки; поєднується спільними культурними атрибутами, у тому числі культурні обряди та спільний мовний фонд; є основою для формування нації.

У широкому тлумаченні народ - це форма етносу, який функціонує в конкретно-історичному періоді, також формами існування етносу вважається плем'я і народність, що на сучасному етапі розвитку державності не має пріоритетного значення. Тому етносами називають не лише окремі народи, а й споріднені групи, які беруть участь у їх формуванні.

Загалом етнос прагне до стійкості групи, а нація націлена на формування соціально-політичних інститутів. Нація – це антропологічно-світоглядна етнічна група чи декілька груп, що говорять однією мовою, мають свою територію, поєднані економічною і духовною цінністю і для захисту своїх інтересів утворюють суспільно-політичний союз.

Нація формується під впливом суспільно-політичних процесів, а також пов'язана з реформами, спрямованими на управління суспільством і державою через моделі розвитку майбутнього суспільства. Ці відносини відображені в реалізації нацією своїх політичних і правових можливостей, іншими словами, в її участі у суспільно-політичному житті, що є безпосереднім інтересом народу. Суттєвою є роль саме держави в етногенезі, хоча держава й етнос гармонійно розвивалися самостійно, держава стала інститутом, що впливав на суспільну свідомість, культуру, самосвідомість суспільства як вирішальний інструмент соціально-політичної реальності, включаючи міжгрупові відносини, соціальні відносини та управління соціальним життям. Тому соціально-політичні ознаки, пов'язані з державою, відіграють вирішальну роль у формуванні нації як форми існування етносу. Держава не є стороннім елементом етногенезису і національної самосвідомості, а радше суспільно-політичним інститутом, який втілює та обслуговує найважливіші, позитивні якості.

Не можна заперечувати, що політичні процеси і держава відіграють провідну роль у формуванні етнічної приналежності. Проте, на наш погляд, такого кратологічного підходу недостатньо, він не охоплює широкі, складні внутрішні конфлікти, мінливу реальність національних відносин. Розвиток національних відносин, феноменів етнічності та нації та широкої соціальної реальності процесів, залучаючи мову, письмо, звичаї, культуру, територію і навіть дух, не можна ігнорувати, вказане призведе до примітивного, вузького підходу.

Деякі науковці навіть вказували про існування особливого «духу нації»; так, Густав Ле Бон у XIX столітті пропагував теорію «народного духу», вказуючи, що у кожного народу є свій «дух», який інстинктивно відданий його долі, навіть визначає його майбутнє. Кожна раса має певну анатомічну структуру, і вона має незмінний дух, який керує політичними устроями, віруваннями, релігійними уявленнями народу. У цьому сенсі Густав Ле Бон висловлює в певному сенсі неупереджену думку, оскільки кожна нація має своє місце, середовище і дух, успадковані від предків. Він відіграє важливу роль у виживанні та функціонуванні цих людей і безпосередньо відображається в народному дусі. Народний дух приходить як певна етнічна приналежність, соціальна квінтіль, ідея, суб'єктивна уява, конструктивний пошук, квінтесенція (сутність) самосвідомості. Дух народу функціонує на основі духовної єдності та злагоди народу [629].

Вивчення наукової літератури показує, що існують різні підходи та уявлення про поняття «етнос» і «нація», їх генезис, внутрішню характеристику, відмежування від інших народів і нації, а інколи вони суперечать одна одній. Але майже в усіх них етнос і нація розглядається як етносоціальний союз, що існує на певному суспільно-історичному етапі, з його допомогою виражаються мова, культура, дух, традиції, історична свідомість і пам'ять, спосіб життя, територія, соціально-політичні інститути. При розгляді характеру національних відносин ці ознаки обов'язково брати до уваги, оскільки вони не утворюються без зазначених вище етнічності та національності.

У 2003 році Парламентська асамблея обговорювала питання преференційного ставлення до національних меншин з боку рідної держави у світлі закону Угорщини від 19 червня 2001 року щодо угорців, які проживають у сусідніх країнах («мадярів»). У Резолюції 1335 (2003) Асамблея зазначила у зв'язку з угорським законом, який визначив поняття «нація» у своїй преамбулі, що на сьогоднішній день не існує «загальноєвропейського правового визначення поняття «нація». Асамблея визнала, що в деяких державах-членах Ради Європи поняття нації використовується для позначення громадянства, яке є правовим зв'язком (відношенням) між державою та особою, незалежно від етнокультурного походження останньої, тоді як в деяких інших державах-членах той самий термін використовується для позначення органічної спільноти, яка розмовляє певною мовою і характеризується набором подібних культурних та історичних традицій, подібним сприйняттям свого минулого, схожими прагненнями щодо свого сьогодення та подібним баченням свого майбутнього. У деяких державах-членах обидва розуміння використовуються одночасно для позначення громадянства та національного (етнокультурного) походження відповідно. З цією метою термін «нація» іноді вживається з подвійним значенням, а іноді два різні слова використовуються для вираження кожного з цих значень. Хоча розмежування між цими двома значеннями ще належить визначити в деяких конституціях держав-членів Ради Європи, загальна тенденція еволюції національної держави спрямована на її трансформацію залежно від перетворення від суто етнічної чи етноцентричної держави в громадянську державу і з суто громадянської держави в багатокультурну державу, де особливі права визнаються не лише для фізичних осіб, але й культурних чи національних спільнот.

Проф. М. Ейнарсон (M. Einarsson) як представник Європейського центру пам'яті жертв примусових переміщень населення та етнічних чисток пропонує наступну дефініцію нації/національності: «група осіб, які мають однакову мову, культуру та етнічне походження» [457].

У доктринальному розумінні експертів Комітету з прав людини ООН «нація - це конкретна політична, соціальна, економічна та культурна спільнота, часто зі спільною мовою, культурою та історією, яка проживає на сусідніх територіях, з «незалежними» політичними інститутами та соціальними організаціями; це передбачає політично суверенний народ, господаря своєї території, зі своїм власним економічним життям і своєю державою або, якщо цього немає, який сильно прагне до цього» [509].

На сьогодні паралельно існують дві концепції розуміння нації – французька і німецька.

Перша з'явилася наприкінці XVIII ст. завдяки Декларації незалежності Сполучених Штатів 1776 року та Конституції США 1787 року, яка починається словами «Ми, народ Сполучених Штатів Держави» та Французької революції, яка черпала натхнення в ідеях Руссо (розроблення ідеології свободи й рівності людини і народів). Саме Франція епохи Просвітництва, створивши концепцію національної держави, надала змісту концепції нації. Французька концепція нації - це «спільнота всіх громадян, які користуються рівними правами», спільнота індивідів, які користуються однаковими політичними правами, незалежно від їх походження. Це правове поняття, що виражає єдність соціальної основи держави, яка розглядається як даність, а не конструкція. У Франції нація була поняттям боротьби – боротьби за свободу і проти божественної монархії. Нація була новим поняттям, на якому Революція побудувала демократичну легітимність нового режиму, нової політичної системи: нація розглядалася як об'єднана та єдина спільнота громадян. Французька концепція призвела до визнання права на самовизначення; нація існує лише тоді, коли їй вдається скинути ярмо гніту, деспотизму й абсолютної монархії, коли вона стає самостійною державою, базованою на спільній політичній волі народу. Французька концепція підтримувала ідею про те, що держава є правовим уособленням нації, всіх її громадян.

Німецька концепція нації (концепція Гердера) - свого роду патріотична німецька реакція на французьке панування. У цьому розумінні нація була не

сукупністю індивідів, а колективним утворенням зі специфічною мовою та культурою та специфічними історичними традиціями. Ця концепція, концепція мовної нації, надає легітимності прагненням до політичної єдності окремої мовної спільноти, розділеної кордонами, члени якої пов'язані почуттям приналежності до однієї національної спільноти, спільною долею та спільною волею.

На нашу думку, вагомо виокремити наступні риси нації на сучасному етапі розвитку правової доктрини.

Першою серед них виступає *єдність*, що встановлює представників нації однорідними природними спільнотами, які мають унікальний і відмінний характер. Цей зв'язок між представниками нації можна уявити в термінах спільного походження, етнічної приналежності, культури чи мови, серед багатьох інших, але він завжди уявляється сильнішим, ніж зв'язок, який індивіди поділяють із іншими наднаціональними чи внутрішньонаціональними спільнотами. Цей аспект широко визнавали історики та дослідники націоналізму, що описували, як нація «вважається відносно однорідною сутністю зі спільними характеристиками, які виходять за межі внутрішнього розподілу класу, статусу та регіону» [370].

Другою рисою виокремимо принцип *спільності*. Ціннісні характеристики, такі як мова, релігія, культура, ментальні особливості, історичний спадок, є спільними для таких великих груп людей, як представники нації.

Риса *безперервності* пов'язує нації з їхнім минулим і майбутнім, характеризуючи їх як здатних залишатися незмінними у своїх основних характеристиках, незважаючи на плин часу. Саме це відчуття безперервної сталості дозволяє сприймати нації «як спільноти», припущення безперервності підтримує використання посилення на минуле та сприяння спільному почуттю причетності (проявляється, наприклад, у висловлюваннях на кшталт «У давні часи наша країна була великою» [341]). Це також заохочує замовчувати відмінності між різними популяціями, розділеними великими хронологічними проміжками, доки вони вважаються варіаціями однієї національної групи.

Суттєвою рисою, що має особливий юридичний вияв, є національний *суверенітет*, при цьому стверджується, що нації мають невід'ємні політичні права та атрибути, зокрема право самостійно визначати свою політичну організацію. Національна група є джерелом будь-якої законної влади, яка на неї впливає [651].

І останньою рисою є *міжнародна глобальна просторовість*. Коротко резюмуючи це, стверджується, що нації можуть існувати лише у світі формально рівних націй, оскільки жодна з них не може уявити себе «сумісною з людством» і повинна бути обмежена географічною територією. Це породжує ментальну картину світу, що складається з «нерівномірних і різних національних територій і просторів», що, у свою чергу, тягне за собою процес територіалізації та фрагментації безмежного простору [797, с.27].

Ще одним термінопоняттям, яке вагомо дослідити в межах задекларованої проблематики, є поняття «народ». Загалом під ним розуміють все населення держави, представників різних націй, що є мешканцями однієї організації політичної влади. Отож у сучасному розумінні народ - це суспільство в його політико-правовому аспекті, через зв'язок із державою шляхом інституту громадянства.

Лінгвістично поняття народ, як і нація, походить від лат - *natio*, що буквально означає «народження». Тому й деякі словники проводять ототожнення цих понять. Наприклад, словник-довідник В. В. Жайворонка вказує, що народ - це: 1) етнічна та національна єдність людей (етнос, народність, нація); також єдність людей, що проживають у тій чи іншій країні незалежно від національності; 2) люди, оточення [52]. Проте більш сучасні тлумачення виокремлюють ці поняття, науковці вказують, що це «спільнота громадян однієї країни, носій суверенітету та єдине джерело влади в державі» [174].

Звернемося до міжнародного права. Перманентно про народ згадується у Статуті ООН у наступних контекстах: миру, рівноправності та дружніх відносин (преамбула, ст. 55); територіального управління та самоврядування населення, поваги до культури народів (ст. 73); народної системи керування (ст. 75, 82, 83)

[228] Загальної декларації прав людини вказує, що «воля народу повинна бути основою влади уряду», таким чином створюючи фундамент для розуміння народу як джерела публічної влади, що в подальшому знайшло розкриття в багатьох конституційних нормах європейських держав.

Резолюція Генеральної Асамблеї ООН «Право народів і націй на самовизначення» [846] акцентує увагу на тому, що право народів і націй є природним і їх право на самовизначення є необхідною умовою повного здійснення основних прав людини, котре потребує політичних механізмів можливості реалізації такого права, також знову ж таки вказуючи на необхідність забезпечення мирної поваги між народами.

Принцип рівноправ'я і самовизначення народів безпосередньо розкритий у резолюції 2625 (XXV), прийнятій Генеральною Асамблеєю ООН у 1970 році «Декларації про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин і співробітництва між державами згідно з Статутом ООН» [432].

Тому ми можемо вказати, що міжнародні акти не визначають поняття «народ», це термінопоняття ототожнюється з населенням держави, що має бути джерелом влади та самоуправління задля забезпечення миру та рівноправ'я.

Народ у сучасних державах не може бути представлений єдиним етносом, громадянами держави є представники багатьох груп, серед них слід виокремити титульну націю – нація, що сформувала офіційну назву держави, національні меншини – громадяни держави, що не є представниками корінного етносу, корінний народ - етнічна спільнота, котра історично проживає на території цієї держави та, що відмічає її з національною меншиною, оскільки остання етнічно спорідненого утворення державного рівня. Вказані групи є також суб'єктами етнонаціональної політики. У подальшому в окремих підрозділах ми предметніше виокремимо правовий статус вказаних суб'єктів.

По-друге, суттєвою характеристикою національної політики має стати визначення цілей, яких намагається досягти держава при формуванні такої політики. На нашу думку, це:

- забезпечення гармонійного розвитку народу на основі визнання його цінності для держави та ключового місця як основного джерела влади;
- формування національної ідеї, яка ґрунтується на високих національних і вселюдських цінностях, консолідуючої ідеології цінності народу, зокрема через збереження і пропагування його аксіологічних етнічних атрибутів (мова, культура, самобутність тощо) на міжнародному рівні, визначення рівності народу серед інших у сучасному глобалізованому суспільстві;
- розвиток самобутності та ідентичності нації, корінних народів і національних меншин, що проживають у державі;
- формування належних толерантних форм взаємодії та комунікації між суб'єктами етнонаціональних відносин;
- передання культурних здобутків етносу майбутнім поколінням шляхом вивчення й збереження етнічно-національної спадщини та формування духовного генофонду нації.

Отож ми можемо репрезентувати власний понятійно-категоріальний апарат у досліджуваній сфері. Зокрема, доречно визначити поняття *етнонаціональної політики як виду державної політики, що полягає у механізмі формування і функціонування етнонаціональних відносин у державі на основі консолідуючої національної ідеології збереження етнічної та національної ідентичності і самобутності й передання культурних здобутків майбутнім поколінням та гарантування рівноправності народів, а також забезпечення толерантних форм взаємодії та комунікації між суб'єктами етнонаціональної політики: націями, корінними народами, національними меншинами, що проживають у державі та іншими етнічними групами.*

Висновки до розділу 1

Проаналізувавши понятійно-категоріальний апарат у сфері етнонаціональної політики держави, методологічну основу дослідження,

значення та правову природу державної етнонаціональної політики ми прийшли до наступних висновків:

1. Вибір ефективного методологічного інструментарію відіграє ключову роль в належності висновків дослідження. Методологічний інструментарій проблематики репрезентований авторською методологією, що складається з групи підходів (міжкомплементарний, людиноцентристський, синергетичний) та трирівневої системи методів: філософський, загальнонауковий, спеціально-науковий (спеціально-юридичний) рівні. Міжкомплементарний підхід є суттєвим для побудови оптимальної моделі суспільних відносин між етнічними групами та їх належного правового регулювання, оскільки включає в себе наукові, соціологічні, політологічні, культурологічні та правові аспекти, що допомагають розуміти, який вплив етнонаціональних чинників на суспільство, політику, економіку та культурний розвиток, дозволяє уникнути однобічного розгляду складних проблем, розширює горизонти аналізу та сприяє більш глибокому розумінню об'єкта дослідження. Людиноцентристський підхід дозволяє поставити інтереси, права та добробут громадян у центрі дослідження, розглядаючи етнонаціональні питання через призму впливу правової політики на життя та права окремих осіб, груп, а також їхні можливості для активної участі в суспільстві, наголошуючи на необхідності захисту прав і свобод кожного громадянина, незалежного від їхньої етнічної приналежності. Синергетичний підхід визначає поступальний напрям трансформації етнонаціональних відносин в контексті глобалізації та трансформації соціально-правової реальності.

2. Перший рівень методологіювання репрезентований філософськими методами: діалектичний - застосований для розкриття складних взаємозв'язків та конфліктів між етнонаціональними групами та їх правовим статусом, допомагає вивчити, як різні етнонаціональні угруповання формують свою ідентичність у контексті правового середовища; метафізичний - використовується для дослідження фундаментальних питань про природу реальності, сутності, розвитку та взаємозв'язку між абсолютними явищами, допомагає встановити сутності етнонаціональних відносин, знайти вирішення

фундаментальних питань про те, що означає нація, етнічність, які принципи лежать в основі правового регулювання захисту національних ідентичностей; герменевтичний - застосовується до інтерпретації текстів, символів, культурних та соціальних явищ, розкриває складність та багатогранність взаємодії між правами меншин, потребами та державними інституціями в особливому культурному та історичному контексті.

3. Другий рівень методологіювання включає загальнонаукові методи: аналіз - для виявлення основних проблемних елементів у сучасному трактуванні прав національних меншин і корінних народів у державах-членах ЄС та при дослідженні етнонаціональних відносин спрямований на вивчення та оцінку різних аспектів використання ресурсів, можливостей, простору та прав з точки зору різних етнонаціональних груп; синтез дав змогу поєднати окремі елементи трактувань проблем регулювання етнонаціональної політики на сучасному етапі, що передбачає об'єднання різних компонентів, ідей, даних або методів для створення нового та більш повного розуміння досліджуваного явища чи існуючої етнонаціональної проблеми через об'єднання різних аспектів, підходів та джерел інформації для отримання більш комплексного і глибшого розуміння етнополітичної ситуації; структурно-функціональний дозволив зосередитися на вивченні структур та функцій різних компонентів системи, а також їхніх взаємозв'язків та впливу на цілісність системи, що дало змогу досліджувати та порівнювати суспільство як цілісну систему певних об'єднаних частин, які націлені на сталий розвиток і вимагають дотримання єдиних демократичних цінностей та взаємоповаги; аналогію – для виявлення спільних рис та виявлення відмінностей між об'єктами дослідження, виділення та аналіз ключових особливостей, які можуть вказувати на загальні закономірності або зв'язки; абстрагування - для дослідження узагальнення характеристик, які є спільними для різних етнонаціональних ситуацій, наприклад роль культурної спадщини у формуванні ідентичності та створення абстрактних моделей, які допомагають уявити взаємодію між етнонаціональними групами, динаміку конфліктів чи співробітництва, не дозволяючи трансформувати особисті політичні та

ідеологічні погляди на досліджувану проблематику, яка має гіперчутливий характер для сучасного соціуму.

4. Третій рівень методологіювання включає спеціально-юридичну методологію: компіляторний метод застосовується при зіставленні та аналізі різних джерел інформації, що стосуються етнонаціональної політики; аксіологічно-правовий дозволяє оцінити етнополітику через призму цінностей і пояснити, як ці цінності впливають на відносини між етнонаціональними групами; порівняльно-правовий використаний для зіставлення законодавства, норм та практики, що регулюють статус та права суб'єктів етнополітики у різних країнах чи контекстах; метод контекстуального аналізу впливу права - для виокремлення ключових аспектів проблематики функціонування етнонаціональної політики, визначення взаємодії між законом і конкретною проблемою, зосереджуючись на впливі закону на конкретний соціокультурний та суспільний контекст; правовий аналіз судової практики вагомий для розуміння правових проблем у сфері правореалізації, найбільш порушуваних норм, що дало можливість підсилити гарантування у цій сфері шляхом вивчення рішень національних та зарубіжних судів, ЄСПЛ, які стосуються конфліктів між етнонаціональними групами, дискримінації, порушення прав меншин тощо, що, відповідно, слугує підґрунтям розуміння того, як судова система тлумачить та захищає права етнонаціональних груп; метод юридичного дискурсу при вивченні всього спектра правових явищ що пов'язані з взаємодією суб'єктів етнонаціональних відносин; репрезентативність авторських положень обґрунтовано за допомогою використання методу опитування, що проводилося у різних регіонах України.

5. Джерельну базу дослідження репрезентують наукові праці у сфері етнонаціональної політики, які за предметом дослідження виокремлено у чотири групи: 1) наукові доробки, що присвячені проблемам визначення ідеології у сфері етнонаціональної політики, теоретичним аспектам правової системи, особливо дослідження сфері мультикультуралізму (Н. Морська, Н. Давидова, О. Петришин, С. Погребняк, Т. Johansson, S. Patel, K. Tabb, S. Sue, N. Krieger); 2)

питання етнонаціональної політики через аналіз окремих явищ: а) в умовах глобалізаційної трансформації та пандемічної кризи (В. Андріяш, Л. Корнат, О. Рафальський, Д. Карп, М. Юрій, П. Герчанівська, Т. Гарасимів, Т. Михайліна); б) в контексті кризи ідентичності (Н. Ортинська, А. Романова, С. Сливка, М. Naulu, I. Irmawati, R. Purba, R. Fauzia, Z. Wu, V. So, R. Jaspal, B. da Silva Lopes, G. Breakwell, Q.-L. Huynh, D. Anglin, R. Dittmann, J. Kopf-Beck); в) в контексті забезпечення національної безпеки (О. Балинська, М. Долинська, С. Finnegan, A. Zenz, J. Leibold, D. Anand); г) дискримінації за етнічною ознакою (І. Жаровська, В. Ковальчук, О. Панкевич, L. Silke, S. Schneider, A. Heath, B. Lancee); 3) праці, що присвячені аналізу статусу національних меншин, питань їх автономії, інтеграції та освіти (В. Коцур, Д. Ткачук, І. Кресіна, А. Paravina, М. Sanka, К. Drzewicki, Т. Korhecz, Т. Nipp, S. Móré, R. Stavenhagen, D. Bochler); 4) доробки, що аналізують статус корінних народів (А. Опанасенко, Л. Тимченко, І. Протасова, N. Turner, T. Jessen, G. McDowell, L. Lines, A.-M. Ntalakosta, J. Calí Tzay).

6. Мотивовано, що державна правова політика виконує суттєве завдання – створює юридичну матрицю для суспільних відносин. Узагальнено наукові підходи до розуміння правової політики: як політики у правовій сфері (І. Жаровська, Н. Железняк); як вид державної політики, що застосовує правові методи для всіх видів суспільних відносин (Т. Тарахонич, В. Тернавська). Роль та значення правової політики полягає в тому, що вона: стабілізує суспільні відносини; універсалізує правову реальність; здійснює регуляторно-управлінський вплив на всіх суб'єктів суспільного життя; соціалізує окремі групи чи членів суспільства.

7. Структурізовано ознаки правової політики: унікальність правової природи, оскільки поєднує правові, державні та суспільні категорії; виступає особливою методологічною основою, що націлена на формування цілісного правового поля держави; вміщує ментальні ортологічні цінності території держави, її народу, представників національних меншин, корінних народів та історичні позитивні соціально-правові надбання людства; репрезентує поступальний розвиток права; відображає стратегічний напрямок розвитку

державотворення та правотворення; регулює всі сфери суспільно-політичного життя, таким чином формуючи упорядкованість суспільних відносин; має комплексний характер. Відповідно до них запропоновано авторську дефініцію правової політики держави як діяльності органів публічної влади та громадянського суспільства, що націлена на формування цілісного правового поля держави у всіх сферах суспільного життя шляхом комплексного використання нормативних та інституційних засобів, із урахуванням онтологічних аксіологічних соціальних надбань народу, держави та людства, котра відображає поступальний розвиток права й формує стратегічний напрямок розвитку державно-політичних процесів у майбутньому.

8. Розширено загальнотеоретичне розуміння структурних елементів правової політики шляхом виокремлення окрім загальновизнаного обов'язкового елементу - цілісної Концепції (Стратегії) в окремій сфері, обов'язкову наявність ще й таких: визначеного правового поля, що досягається шляхом нормотворчої діяльності компетентних публічних органів; правореалізаційної діяльності, яка б відповідала цілям і принципам, що визначені в концептуальному документі; формування правового ідеологічного підґрунтя, правової культури та правосвідомості громадян та населення відповідно до стратегічних напрямків розвитку права та держави.

9. Виокремлено такі характеристики правової політики держави: системність (комплексна упорядкованість відповідно до узгодженого набору методів або організованого плану, котра складається з правових констант, що узгоджені між собою); дієвість (реалістичність тих принципів, стратегій, правил та ідей, що втілюється в правовій політиці); темпоральність (наявність часових меж виконання стратегії і цілей); консенсусність (виступає компромісом між громадянським суспільством та державою у нормативно-доктринальній формі); трансформативність (відповідність сучасним умовам суспільного життя); ефективність правової політики; домінантність (абсолютна авторитетність у певній сфері суспільного життя); позаполітичність (відсутність політичного чи

партійного, олігархічного чи лобістського впливу на правову політику); нормативність (наявність юридико-нормативного вияву).

10. Визначено суб'єкти етнонаціональних відносин: етнос (сукупність людей, які розмовляють тією самою мовою, визнають своє власне спільне походження і процес формування та мають ряд традицій і звичаїв, відмінних від інших народів та спільні антропологічні ознаки); нація (вища форма етносу, має етносоціальну спільність та усталену самосвідомість своєї ідентичності), народ (антропологічно-світоглядна етнічна група чи декілька груп, що говорять однією мовою, мають свою територію, поєднані економічною і духовною цінністю і для захисту своїх інтересів утворюють суспільно-політичний союз); титульна нація (нація, що сформувала офіційну назву держави); національні меншини (громадяни держави, що не є представниками корінного етносу), корінний народ (етнічна спільнота, котра історично проживає на території цієї держави та, на відміну від національної меншини, не має етнічно спорідненого державного утворення) та інші етнічні групи.

11. Запропоновано ввести в правову доктрину узагальнені риси нації як суб'єкта етнонаціональної політики: єдність, що встановлює представників нації однорідними природними спільнотами, які мають унікальний і відмінний характер; спільності, оскільки ціннісні характеристики, такі як мова, релігія, культура, ментальні особливості, історичний спадок, є спільними для таких груп; безперервність - пов'язує нації з їхнім минулим і майбутнім, характеризуючи їх як здатних залишатися незмінними у своїх основних характеристиках, незважаючи на плин часу; наявність національного суверенітету, оскільки нації мають невід'ємні політичні права та атрибути, зокрема право самостійно визначати свою політичну організацію; міжнародна глобальна просторовість.

12. Узагальнено цілі, яких намагається досягти правова, демократична держава при формуванні сучасної етнонаціональної політики: забезпечення гармонійного розвитку народу на основі визнання його цінності для держави та ключового місця як основного джерела влади; формування національної ідеї, яка ґрунтується на високих національних і вселюдських цінностях, консолідуючої

ідеології цінності народу, зокрема через збереження і пропагування його аксіологічних етнічних атрибутів (мова, культура, самобутність тощо) на міжнародному рівні, визначення рівності народу серед інших у сучасному глобалізованому суспільстві; розвиток самобутності та ідентичності нації, корінних народів і національних меншин, що проживають у державі; формування належних толерантних форм взаємодії та комунікації між суб'єктами етнонаціональних відносин; передання культурних здобутків етносу майбутнім поколінням шляхом вивчення й збереження етнічно-національної спадщини та формування духовного генофонду нації.

13. Удосконалено понятійно-категоріальний апарат юриспруденції шляхом авторського детермінування етнонаціональної політики як виду державної політики, що полягає у механізмі формування і функціонування етнонаціональних відносин у державі на основі консолідуючої національної ідеології збереження етнічної та національної ідентичності і самобутності й передання культурних здобутків майбутнім поколінням та гарантування рівноправності народів, а також забезпечення толерантних форм взаємодії та комунікації між суб'єктами етнонаціональної політики: націями, корінними народами, національними меншинами, що проживають у державі та іншими етнічними групами.

14. Констатовано, що при функціонування сучасної моделі суспільства відбувається процес нівелювання етнічної та національної самобутності, їх аксіологічної цінності для людини в бік переваги глобальних атракторів сучасного суспільства. Останні часто мають біфуркаційний характер, тобто напрям впливу їх передбачити практично неможливо, оскільки глобалізація не має повністю усталених інститутів, це хитка трансформація з невизначеною кінцевою ціллю. Такий біфуркаційний стан зумовлює роздвоєнні особистої етнонаціональної правової ідентичності. З одного боку, соціальна реальність глобалізується, відбувається процес нівелювання етнічної та національної самобутності, їх аксіологічної цінності для людини в бік переваги глобальних атракторів сучасного суспільства. З іншого боку, на низовому рівні відбувається

суттєвий супротив глобальним чинникам та акцент на ментальних факторах суспільного життя, домінуванні окремих груп суспільства. Вказане призводить до невизначеності етнонаціональної політики держави. Тому необхідним фактором оновлення взаємодії та формування подальшої комунікації всіх суб'єктів політичної та правової системи є забезпечення знань щодо сучасних глобальних суспільних тенденцій, які створюють новий контекст для освіти та для сфери порівняльної та міжнародної освіти. В цьому аспекті глобальна громадянська освіта набуває суттєвого значення, забезпечує знання про можливі виклики та можливості їх толерування.

Наукові результати досліджень автора, які висвітлені у Розділі 1, викладені в опублікованих працях (Ковний Ю.Є., 2019, Ковний Ю.Є., 2021а, Ковний Ю.Є., 2022а, Ковний Ю.Є., 2022б, Ковний Ю.Є., 2022в, Ковний Ю.Є., 2022г, Ковний Ю.Є., 2022е, Ковний Ю.Є., 2022ж, Ковний Ю.Є., 2022к, Kovnyi Yu. Ye., 2022, Kovnyi Y., Roshkanyuk V., Panov A., Vovk M., Dubova K., 2023, Ковний Ю.Є., 2022р, Ковний Ю.Є., 2022т, Ковний Ю.Є., 2023а).

РОЗДІЛ 2. ОСНОВНІ ПРАВОВІ СТАНДАРТИ ЕТНОНАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ У ДЕМОКРАТИЧНІЙ ДЕРЖАВІ

2.1. Принципи етнонаціональної політики демократичної держави

Така ознака правової політики як ефективність, має суттєве значення, проте для етнонаціональної політики виступає особливо затребуваним критерієм. На неї часто мають вплив різновекторні, змінні політичні процеси, тому вона часто «не відповідає своїм цілям вирішення суспільних проблем» [574]. Розробка чітких критеріїв, основних постулатів, юридичних стандартів відіграє основоположну роль, оскільки створює певну правову матрицю подальшого правового регулювання. Вказане сприятиме розвитку толерантних відносин суб'єктів етнонаціональної політики.

Саме правові принципи як основні начала політики визначають ту матрицю, що вказує на припустимість чи неприпустимість окремих інститутів етнополітичних відносин і унеможливить радикальну варіативність правового регулювання.

Подамо авторську дефініцію цього поняття. *Принципи етнополітики – це основні засади, що формують дієвість правового механізму функціонування етнополітичної системи для забезпечення сталого розвитку України при імплементації в управлінську та адміністративно-правову діяльність публічного апарату, органів державної влади та громадянського суспільства, створюючи матрицю, що вказує на припустимість чи неприпустимість правового регулювання окремих інститутів етнополітичних відносин відповідно до правової ідеології державотворення.*

Також нашим завданням є визначити такі ключові принципи для можливості їх імплементації в Стратегію етнополітики в Україні.

Парламентські слухання, що проводилися в Україні 11 січня 2012 року «Етнонаціональна політика України: здобутки та перспективи», за їх результатами в Постанові визначили основні принципи етнонаціональної політики для України, зокрема «політика будується на принципах поваги до прав

національних меншин, гарантування їх вільного національно-культурного розвитку, рівноправності всіх етносів, які проживають в Україні, заборони дискримінації за національною ознакою» [183]. Вважаємо їх затребуваними і на сучасному етапі розвитку етнонаціональних відносин, проте вважаємо за потрібне їх ширше позиціонувати.

До правових принципів функціонування державної етнонаціональної політики віднесемо, зокрема, наступні авторсько визначені принципи.

1. Збалансованість національних та державницьких інтересів у етнонаціональних відносинах

До кінця XIX століття зв'язок між державою, мовою та шкільною освітою став надзвичайно тісним: держава мала бути «національною», а справжня нація - одномовною. Історичний аналіз правової політики у сфері освіти вказує, що на навчання було покладено завдання формування цілісних націй, тому навчальні програми, призначені для переважної більшості учнів, включали лише одну мову. Теорія прямого впливу національної ідентичності на навчальні програми була розроблена шляхом зосередження уваги на типовій одномовній національній державі. Проте такі підходи не тільки не відповідають сучасним цінностям демократичної держави, але й практично призвели до конфліктів на етнонаціональному ґрунті.

Векторальність впливу окремих факторів етнонаціональної ідентичності є взаємодіючою. Наприклад, такі категорії, як спільність території, мови, історичного спадку, культурних парадигм, релігійних доктрин, національної свідомості, та інші цінності національно-етичного характеру схильні консолідувати націю та бути основою домінування державно-національної ідеології у правовій системі. Поряд з тим, загрози зовнішнього характеру, серед яких міграційні потоки, етнічний сепаратизм, домінування дифузних зон спільного проживання різних етносів, відсутність демократичної стратегії у сфері запобігання дискримінації на основі етнічної та національної приналежності, – все це сприяє дисбалансу правової системи держави та негативно впливає на політичну систему суспільства. Більше того, може стати

атрактором етнонаціональних криз, етнічної боротьби, терористичних та військових загроз.

Вказане зумовлює потребу використання принципу збалансованості глобальних атракторів та проявів національної ідентичності при визначенні перманентності у етнонаціональній політиці. Абсолютне, повне, навіть часто «сліпе» запозичення іноземного правового досвіду державотворення та реформування правової системи призводить до нівелювання основ національної ідентичності та загалом може бути навіть загрозою державності. Правова політика повинна репрезентувати ментальні, онтологічні, ордологічні ціннісні виміри народу.

Імплементация концепту інклюзивності має слугувати вагомим принципом правової етнонаціональної політики держави, оскільки протилежний акцент на винятковості народу, нації чи окремих етносів призводить до возвеличення окремих представників чи членів національної групи, руйнує конституційний принцип рівності, законності, верховенства права, деформує всі аксіологічні парадигми правової держави.

Тому позиціонуємо, що взаємодії етнічних та національних груп характеризуються не тільки простою множинністю або різноманітністю у різних сферах, але також конкурентною боротьбою між автономними суб'єктами суспільного життя з точки зору основних цілей, цінностей і прагнень до спільної зони політичного, соціального та територіального функціонування. Розвинені суспільства не «зобов'язані» дотримуватись єдиної системи цінностей, переконань, символів і моделей поведінки. Їх високе усвідомлення свого почуття національної ідентичності означає, що у країнах відмінність окремих територіальних одиниць має бути чітко позначена. Знаходження оптимального поєднання глобального, регіонального і ментального у суспільно-правовому житті є значним викликом для демократичної держави та її конституційних інститутів. На рівні правового нормотворення та правореалізації необхідним є акцент на основних світових тенденціях співпраці та формування

етнонаціональної політики з врахуванням національних практик суспільних відносин як цілісного дієвого інституту в умовах верховенства права.

Комбінаторність та злагодженість такої політики служить загальному розвитку регіону та збереженню його етнічного різноманіття. Проте все ж слід розуміти, що, незважаючи на новітні тенденції актуалізації групових прав, захисту певних меншин, глобалізаційних процесів та зміни сутності суверенітету держави, все ж «національна держава залишається основною категорією належності в сучасному світі» [329]. Вона також «залишається основою для повсякденного життя більшості людей у західних суспільствах» [328]. Таким чином, незважаючи на те, що люди живуть у різних контекстах, ідентифікують себе різними способами та активують різні категорії приналежності, спосіб, у який вони ставляться до національної держави та надають значення національній ідентичності, залишається центральним для їхньої ідентичності та способу, в які вони діють у соціальному світі.

Держава формує народ і це є її первинне завдання, безумовно з ухилом на захист етнічної ідентичності окремих груп – це формула сучасної правової держави. Деякі науковці вказують, що інституалізація культури норм, поширених на великій географічній території, і поширення націдеологій може відбуватися лише в сучасних масових суспільствах. Таким чином, бюрократизація освіти, гігієни та медицини, піднесення централізованих інститутів наукового знання є частиною ширшої реорганізації соціального та культурного життя народу та нації [641]. Насамперед повноваження для організації цієї трансформації мають загальнонаціональні органи, а повноваження за встановлення загального дотримання централізованої політики, структур і норм переходить до регіональних та місцевих органів влади для посилення культурної однорідності, пов'язання воедино держави і культури.

2. Рівноправність та недискримінація всіх суб'єктів етнонаціональної політики

У широкому розумінні рівність полягає в тому, щоб подолати упередження, що заважають всім суб'єктам виражати власну самобутність, ідентичність таким

самим чином, як і іншим групам, незалежно від статусу, тривалості проживання на території чи величини групи.

Першочергово цей принцип репрезентується через забезпечення умов збереження етнокультурного різноманіття.

Взаємодії етнічних та національних груп характеризуються не тільки простою множинністю або різноманітністю, у різних сферах, наприклад щодо культури, релігії, ідеології, але також конкретною ситуацією, яку можна охарактеризувати як конкурентну боротьбу між автономними суб'єктами суспільного життя з точки зору основних цілей, цінностей і прагнень до спільної зони політичного, соціального та територіального функціонування. Це означає, що розвинені суспільства не «зобов'язані» дотримуватись єдиної системи цінностей, переконань, символів і моделей поведінки. Їх високе усвідомлення свого почуття національної ідентичності означає, що у високорозвинених країнах відмінність окремих територіальних одиниць має бути чітко позначена. Забезпечення принципу плюралізму може бути всюди, де немає монополії та гегемонії одних систем над іншими, однієї національності над іншою. Цей підхід є важливим аспектом реалізації політики кожної країни.

Етнічне розмаїття, на думку С Вертовес (S. Vertovec), зростає в європейських країнах, що є результатом процесів міграції та глобалізації [872]. Особливо в міських просторах все більше і більше мешканців мають міграційне походження, тобто вони народилися за кордоном або їхні батьки народилися за кордоном. Різноманітність серед мігрантів також зросла, доводить М. Крул (Crul M.): більше різних груп походження, але також більше різноманітності всередині мігрантів та етнічних груп [406].

Репрезентуємо це на прикладі США. Дійсно, останні прогнози перепису населення США показують, що десь між 2040 і 2050 роками відсоток небілих американців у Сполучених Штатах перевищить відсоток білих американців, тобто білі американці становитимуть менше 50 відсотків населення, відбувається так звана расова зміна «більшість-меншість», що не може не впливати на національну ідентичність [403].

Слід звернути увагу: рівноправність проявляється в різних можливостях розвитку власної ідентичності. Вагомо розуміти: в правовій державі вказане не є «послугою», навпаки, це належна державна політика. Р. Ітасарі (E. Rantau Itasari) вмотивовує, що особливі права не є привілеями, але вони надаються для того, щоб люди могли зберегти свою унікальну ідентичність, особливості та традиції. Особливі права, такі як недискримінаційне ставлення, однаково важливі для досягнення такого ж ставлення. Тому принцип рівності та недискримінації стає дуже важливим у правах людини [742].

Національні меншини завжди виступали меншістю, що провокувало їх дискримінацію та нерівність. Проте глобальні суспільні зміни глобалізаційного характеру зумовили затребуваність превентивного захисту інших суб'єктів етнополітики. Ось як цей процес описують голландські науковці. Зі збільшенням етнічної різноманітності в містах Західної Європи все більше і більше жителів без міграційного походження виявляються місцевою меншиною в районах, де проживає більшість меншин, де менше половини жителів не мають міграційного походження [628]. Яскравим прикладом цієї демографічної зміни в Нідерландах є два найбільших голландських міста Амстердам і Роттердам. Зміни зосереджені в так званих районах більшості-меншини, районах, у яких усі етнічні групи населення, включаючи групу без міграційного походження, утворюють чисельну меншину. Тому питання рівності повинно розглядатися дуже широко без зосередження на окремих національних меншинах чи малочисельних етносах.

Принцип недискримінації розкривається через рівні можливості без утиску чи упередження до певних етнонаціональних суб'єктів. Питання запобігання та протидії дискримінації за будь-якою ознакою для українського суспільства нині є актуальним. Питання гендерної рівності особливо розкривається в сучасній доктрині конституціоналізму, проте інші ознаки, що можуть призвести до дискримінації, є малодосліджені як на науковому, так і практичному рівнях. Дискримінація за національною ознакою як явище, що має суттєву соціальну проблематику, в Україні отримує опосередковану роль. Тому визначення вказаного як принципу правової етнонаціональної політики хоча б на

нормативному рівні вкаже на необхідність актуалізації уваги до цієї ознаки дискримінаційних проявів.

Принцип рівності та недискримінації є ключовим принципом і цінністю доктрини прав людини, що є опорою сучасної правової системи. Рівність або недискримінація є однією з найбільш часто декларованих норм міжнародного права прав людини. Поширення варіацій норми етнічної рівності, починаючи з Загальної декларації прав людини, спровоковано нацистською ідеологією Голокосту, котра спричинила до вбивства шести мільйонів євреїв, у тому числі одного мільйона дітей. Хоча рівність або недискримінація є домінуючою та постійною темою міжнародного права прав людини, ця норма не міститься в усіх різних джерелах міжнародного права в одній-єдиній формі [311].

Внутрішні закони кожної країни також прямо передбачають, що основними функціями держави є захист рівності, заборона дискримінації та створення установ та відповідних механізмів для сприяння рівності. Проте знову ж таки практика реалізації цих норм залежить від багатьох критеріїв. Вказане характерно не тільки для пострадянських країн, що мають досить недавню новітню історію незалежності. Ліу Ксіаонан (Liu Xiaonan) вказує, що «в останні роки Китай продовжує досліджувати механізми та заходи для сприяння рівності та ліквідації дискримінації, і було досягнуто значного прогресу, особливо у захисті гендерної рівності. Проте суспільний консенсус щодо рівності та боротьби з дискримінацією ще не сформований, а дискримінація при працевлаштуванні все ще широко поширена. Китаю ще належить пройти довгий шлях, щоб фактично реалізувати нещодавно запроваджені антидискримінаційні заходи» [891]. Таке твердження досить прийнятне і для національної юридичної практики.

3. Гарантування комплексу прав суб'єктів етнонаціональної політики та їх обмеження виключно у правомірний спосіб

Згідно з сучасною доктриною конституціоналізму права повинні бути «практичними і ефективними», а не «теоретичними і ілюзорними». Для того, щоб зробити будь-яке фундаментальне право реальністю, право має бути

забезпечено механізмом примусового виконання, зокрема через доступ до справедливого суду. Національне законодавство має забезпечувати легкодоступні судові чи адміністративні процедури, які передбачають ефективні санкції. Інші механізми, такі як незалежні спеціалізовані органи, також виявилися незамінними в ефективному подоланні дискримінації. Свобода вираження поглядів і думок не належить до безумовних прав і не може здійснюватися в спосіб, несумісний із правами інших людей [453]. Усунення дискримінації та збалансованість інтересів національних та етнічних меншин, представників корінних народів є дуже вагомим у контексті безпеки держави.

Національні меншини, корінні народи, представники етносу є суб'єктами етнонаціональної політики та мають також комплекс прав у державі. Їх права – це комплекс можливостей представників національних меншин, які належать їм відповідно до природного стану та відповідають сучасним умовам розвитку суспільної реальності.

Комплекс прав не має абсолютної форми і права національних меншин подекуди можуть обмежуватися. Для прикладу розглянемо доктрину конституціоналізму Республіки Сербія. Конституція Сербії 2006 року заклала основи та запобіжники для обмеження прав людини та меншин, визначила принципи їх визначення. Таким чином конституційно визначені межі, які влада не має права порушувати у разі примусового обмеження прав і свобод особи. Водночас Конституція також встановила декілька критеріїв узаконення обмежень не тільки прав людини, але й прав національних меншин. Таким чином, згідно з ч. 1 ст. 20 Конституції людські права та права меншини, гарантовані Конституцією, можуть бути обмежені тільки законом і тільки якщо такі обмеження та цілі таких обмежень передбачені у самій Конституції.

Обсяг обмежень прав і свобод також було встановлено Конституцією через вказівку на те, що обмеження допустимі у мінімальному обсязі, необхідному для досягнення конституційних цілей демократичного суспільства, не порушуючи сутності гарантованих прав.

Таким чином, обмеження прав і свобод повинні бути зведені до мінімуму для досягнення цілей, для яких це передбачено Конституцією, що включає оцінку того, чи ціль, для якої закон накладає обмеження, може бути досягнуто з меншими витратами. Науковці сербської школи права відносять такі обмеження до принципу пропорційності у визначенні необхідного обсягу обмежень прав і свобод [809, с.31].

Однак Конституція цієї держави пішла далі, ніж наукова доктрина, і разом із загальними критеріями, що дозволяють обмеження прав людини та меншин, встановлює також спеціальні обов'язки захисту етнопонаціональної ідентичності державними органами при прийнятті рішень про обмеження прав і свобод таких суб'єктів політико-правового життя. Конституція надала першочергове значення судам як органам, що приймають рішення про обмеження прав людини та меншини права в конкретних випадках. Професор М. Пайванчич наголосив на важливості цих конституційних гарантій, оскільки вони захищають простір особистої свободи та встановлюють критерії, які обмежують діяльність державних органів у сфері прав людини та меншин [706].

4. Повага до елементів національної ідентичності всіх суб'єктів етнополітики (культури, мови, традицій, звичаїв, релігії тощо)

Елементи національної ідентичності виступають цінностями для всіх суб'єктів етнополітики. Мова, культура, традиції тощо виступають цінностями національної ідентичності. Цінності - це категорія, яка використовується для вираження цінності форм, предметів, подій, процесів, ситуацій, якостей, вимог і процедур, важливих для людини. Духовна культура, або «духовність», є ядром цінностей. Цінність – це не конкретна властивість чи властивість будь-якої події чи речі, а її сутність, у свою чергу, є необхідною умовою існування того чи іншого предмета буття. Цінності вказують на існування в організмі людини різних потреб і почуттів, створюють основу для різних оцінок подій, що відбуваються навколо них. Тому повага до ціннісних атрибутів виокремлює демократичність держави і намагання її забезпечити право на індивідуальність кожної людини. Ці елементи є продуктом соціально-економічного, культурного

та духовного розвитку суспільства. Тому цінності відображають дух часу, можливості, мрії, надії, прагнення та потреби людей, які жили в той час, та акумулюють модерністський підхід сучасності.

Поняття національної ідентифікації визначає набір індивідуальних установок, а когнітивний, емоційно-оцінний характер пов'язаний із приналежністю до спільноти, спільної долі та відповідної поведінки лояльності, довіри та солідарності. Як наслідок національної ідентифікації, відбувається формування етнонаціональної ідентичності, що відноситься до агрегування та мотивування ядра цінностей, символів і значень, які переводяться суб'єктами етнополітики в норми співіснування, політичні та соціальні інститути, а також життєві практики. Колективна ідентичність є соціальним фактом, пов'язаним із інститутом національних реалій. Ідентичність групи людей є результатом генетичного прояву спільних цінностей, які стають символічно-культурними чинниками агрегації. До них перманентно відносяться мова, культура, національні атрибути, традиції, релігія тощо.

Як вказує А Мартінееллі (Alberto Martinelli), ці два поняття (ідентичність та ідентифікація) пов'язані між собою. Вони окреслюють кордони між тими, хто належать, і тими, хто не належать до спільноти, впливають на сприйняття інших, тоді як спосіб і ступінь, за допомогою яких члени спільноти визнають себе такими, змінюють сам зміст [662].

Національна культурна ідентичність - це визнання самобутності людини певною соціокультурною групою та національною спільнотою, базованою на загальнолюдській мові, історії, культурі, яка виправдовує існування нації. Ідентичність формується протягом століть під впливом географічних, кліматичних, соціально-економічних, політичних, духовних та інших факторів і умов. Національно-культурна ідентичність є вираженням іміджу та способу життя населення, це його норми, цінності та менталітет, психологічний склад, уявлення його «оригінальності» [303].

Елементи національної ідентичності виступають «сховищем» і спадщиною, набором традицій щодо активного формування репертуару смислів

і образів, втілених у цінностях, міфах і символах, які об'єднують етнопонаціональну групу людей зі спільним досвідом і спогадами та дозволяють розрізнати їх від сторонніх. Повага до прав людини, в тому числі до індивідуальних та колективних, має бути основою правової системи, тому аспект на політиці поваги до такого прояву ідентичності та можливості забезпечення процесу ідентифікації є дуже вагомим.

Повага повинна мати інклюзивний характер, котрий є лабільний у підходах та методиках. Саме вони формують належну реалізацію цього принципу права. Певні нації спираються на різноманітний вибір культурних ресурсів для будівництва спільних етнопонаціональних знаменників, тоді як інші можуть використовувати більш загальний набір спільних ресурсів.

Варто звернути суттєву увагу на модерністський підхід. Розвиток - це філософія життя та тип суспільного споживання. Національна ідентичність зберігається в глобалізаційному світі, і нація залишається головною сутністю, навколо якої формується ідентичність. Проте елементи етнопонаціональної ідентифікації нині безумовно релевантні, є лише і лише частиною матриці, яка оточує націю. Таким чином культурне вираження та досвід національної самосвідомості акумулюється з громадянською ідентифікацією, міжнародною та регіональною ідентифікацією (наприклад, європейська ідентичність), тому національна ідентичність представлена, виконана, просторована та матеріалізована через популярну культуру та в повсякденному житті.

Щодо останнього, то цікавим є доробок Тіма Еденсора (Tim Edensor), котрий вказує, що національна ідентичність притаманна речам, котрі ми часто сприймаємо як належне – від пейзажів і харчових звичок до туризму, кіно та музики. Наш конкретний досвід володіння автомобілем може підсилити відчуття приналежності, тоді як голлівудські блокбастери та національні виставки створюють контексти для поточного і часто суперечливого процесу формування національної ідентичності [455].

Національні цінності є вираженням національної духовної культури і є продуктом гідного внеску кожного народу в скарбницю людства. Національні

цінності, безумовно, безпосередньо пов'язані з розвитком чи кризою нації. Іншими словами, національні цінності пов'язані з минулим і сьогоденням нації, національні цінності розвиваються з розвитком нації, знецінюються кризою. Тому нація є справжнім власником своїх цінностей у сенсі створення власних цінностей, шліфування їх нових граней і аспектів, удосконалення в процесі розвитку. Це найважливіший об'єкт для майбутнього.

Національні цінності є чудовим показником внеску людяності, людських якостей, властивостей і якостей у скарбницю національно-культурної спадщини, створеної кожним, хто належить до цієї нації. Відновити національні цінності означає надати їм нового змісту, актуального для сучасності.

5. Створення умов для збереження самобутності етнонаціональних суб'єктів для наступних поколінь

Преамбула статуту Ради Європи вказує, що міжнародне співтовариство підтверджує «відданість духовним та моральним цінностям, які є спільним надбанням їхніх народів і справжнім джерелом особистої свободи» [229], що вказує на затребуваності цих аксіологічних цінностей для продовження існування поколінь.

Національна культурна ідентичність дозволяє розпізнати необхідні орієнтири для життя людини, смисли, що складають основу людського самопізнання і формують у духовний зміст свого існування. Збереження національно-культурної самобутності - збереження та адаптація духовної сили та багатства, культурної ідентичності.

Держава, створюючи механізм забезпечення прав суб'єктів етнополітики, повинна першочергово створити комплекс політичних, економічних, соціальних, культурних та, звісно, правових гарантій захисту. Вказане надає можливість національним меншинам та іншим групам протидіяти асиміляції через можливість продовження свого існування в майбутньому не тільки як громадян держави, але й суб'єктів із особливою етнічною ідентичністю. І в цьому гарантуванні знову ж таки основну роль відіграють не декларативні норми, а реальність їх гарантування та забезпечення. Тут варто погодитися з

словацьким експертом Жужлю Черго (Zsuzsa Csergo) в тому, що роль внутрішніх політичних акторів у міжетнічному примиренні полягає не лише у «відповідності» міжнародним вимогам чи «ефективності» реагування на зовнішній тиск - вони значною мірою керуються внутрішнім демократичним процесом [408]. Наявність міжнародних норм, їх імплементація в національне законодавство буде неефективною без національної політичної волі врегулювати міжетнічні відносини таким чином, щоб першочергово убезпечити державу від етнічних та національних конфліктів, терористичних загроз та посягань на суверенітет держави, з одного боку, а з іншого, - встановити внутрішні відносини між різними етнічними групами, використовуючи повагу до багатоманітності, забезпечуючи діалог між ними.

Отож вказаний принцип має відображати наявність цілісного механізму функціонування етнополітики, що включає суб'єкти етнополітики, їх правовий статус, правове регулювання їх взаємодії та комунікації, гарантії забезпечення їх прав інституційного та нормативного рівня.

Суб'єкти етнонаціональної політики прищеплюють певні цінності та норми поведінки шляхом повторення, яке автоматично передбачає спадкоємність із минулим, тому передача своїх етнічних та національних атрибутів є правом таких суб'єктів, що забезпечує продовження їх спадку в майбутньому.

Зазвичай державна політика націлена на інтеграцію мігрантів, проте сучасний глобалізаційний зсув призводить до потреби захисту наступних поколінь таких груп, які входять до складу національних меншин. Експерти вказують, що люди без міграційного походження мають різні результати інтеграції, які виходять за рамки просто поляризованих реакцій. Ці результати відрізняються, оскільки вони залежать від соціально-економічного середовища та попереднього досвіду різноманітності. З іншого боку, інтеграція людей без міграційного походження не відбувається без додаткових зусиль. Застосування соціальних стратегій є необхідним, щоб стати інтегрованим інсайдером у

просторах, де люди без міграційного походження є чисельною етнічною меншиною [611].

Культура постійно перебуває в процесі становлення, виходу з динамізму популярної культури та повсякденності життя, за допомогою якого люди встановлюють і переробляють зв'язки між місцевим, етнічним, національним, між національним і глобальним, між буденним і повсякденним. Адже, як зауважує Дж. Кабітт (Cubitt G.), нації, які не були інституціоналізовані, залишаються невловимими і невизначеними, постійно відкритими для контексту, для розробки та для образної реконструкції [414]. Отож успадкування для майбутніх поколінь не передбачає повного передання всіх атрибутів, вони змінюються, трансформуються відповідно до вимог часу.

б. Розвиток засад міжнаціональної та міжетнічної толерантності

Толерантність - це модне слово в національних, міжнародних та організаційних умовах для встановлення мультикультурної справедливості та мирного співіснування. Лідери різних країн, Європейського Союзу, Організації Об'єднаних Націй і неурядових організацій наголошували на важливості політики, яка сприяє толерантності. Наприклад, у 1996 році Генеральна Асамблея ООН запропонувала державам-членам відзначати 16 листопада як Міжнародний день толерантності після Року толерантності ООН у 1995 році. В Європі також існує «Європейська медаль толерантності», «Європейський день толерантності» та «Європейський модельний закон про заохочення толерантності та придушення нетерпимості» [870].

В юридичному розумінні немає єдиного тлумачення толерантності. Науковці, що спираються на соціально-психологічні дослідження, дане явище зазвичай ототожнюють із відкритістю, хорошим ставленням до інших культурних людей або узагальненим позитивним ставленням до них [895]. Тому у цьому розумінні толерантність є протилежністю неприязні, несхвалення чи упередженого ставлення.

Навпаки, філософська та політологічна література дотримується класичного розуміння толерантності, яке передбачає миритися з чимось, що не

схвалюєш або до чого ставишся негативно. Толерантність передбачає прийняття, незважаючи на несхвалення, і таким чином утримує негативне ставлення та переконання від перетворення на негативні дії. В широкому розумінні це «ставлення, яке є проміжним між щирим прийняттям і нестримною опозицією» [781].

Міжгрупова толерантність є надзвичайно важливою, оскільки вона робить відмінності можливими, водночас дозволяючи людям зберігати свої глибоко укорінені групові цінності та переконання, навіть якщо вони суперечать цінностям і переконанням інших груп у суспільстві. Міжнаціональна толерантність була запропонована як необхідна відповідь на глобальне зростання культурної та релігійної різноманітності. Толерантність широко впроваджується в громадську, національну та міжнародну політику стосовно багатьох типів відмінностей між людьми та групами.

Варто погодитися з Дж. Гібсоном (Gibson J.) у тому, що «толерантність є одним із небагатьох життєздатних рішень для напруженості та конфліктів, спричинених мультикультуралізмом і політичною гетерогенністю: толерантність є основним ендорфіном демократичного політичного тіла» [525].

Національна і пов'язана з нею культурна та релігійна різноманітність неминуче висвітлює питання про прийняття та пристосування до групових відмінностей, а також питання про те, як поводитися з віруваннями та практиками інших груп, які не просто відрізняються, але й вважаються неправильними. Люди мають власні (сильні) цінності та переконання, і не можна очікувати, що вони будуть цінувати все, оскільки це означало б утримання від суджень [602]. Малоімовірно, що члени групи, які мають сильні переконання, чи то культурні, релігійні чи політичні, приймуть із задоволенням та схваллять вірування та практики інших членів групи, які рішуче підтримують альтернативний світогляд [326]. Проте є багато ситуацій, коли люди все ж терплять поведінку та переконання, які вони не схвалюють. Вказане виражає філософсько-правову природу національної толерантності.

У «Декларації принципів толерантності», що проголошено державами-членами Організації Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури у Парижі 16 листопада 1995 р., толерантність визначається (стаття 1.1) як «повага, прийняття та оцінка» культурного різноманіття та способів бути людьми. Безсумнівно, ця політика та ініціативи виконують важливі функції, але в цих ініціативах та політиках толерантність зазвичай ототожнюють із незасудженням, відкритістю та цінуванням різноманітності, тоді як критика та неприйняття конкретних переконань і практик інших груп тлумачиться як упередження та расизм.

Р. Форст (Forst R.) [503] розрізняє форми толерантності: дозвіл та повага. Перше відноситься до міжгрупових контекстів, які характеризуються різницею у владі та статусі, згідно з якими більшість умовно дозволяє незгодним групам меншин жити відповідно до свого способу життя. Форма дозволу на толерантність є ієрархічною, оскільки більшість дозволяє меншинам певні винятки або привілеї на умовах, визначених ними, наприклад дозвіл мусульманам молитися на роботі, але не в робочий час, або дозвіл на релігійні висловлювання та навчання, але лише якщо це робиться, не порушуючи щоденне функціонування школи. Кваліфікований дозвіл членам меншини жити згідно зі своїми переконаннями підтверджує домінантне становище більшості та умовне становище меншості.

Навпаки, поважне розуміння толерантності вимагає більш егалітарних відносин між групами, таких як повне та рівне громадянство для всіх [514]. Хоча групи дотримуються дуже різних переконань щодо хорошого життя та мають різні культурні чи релігійні переконання та практики, вони можуть визнавати та поважати одне одного як рівних громадян із однаковими правами та свободами. Основою цієї форми толерантності є повага до інших як до рівноправних громадян, але без оцінки чи схвалення вірувань і практик інших груп, які хтось терпить. На відміну від схвалення, повага ґрунтується на рівності всіх громадян і всіх людей: «Повага до людей цілком сумісна з думкою, що їхні

погляди є неправильними, заплутаними, ірраціональними чи злими» [405, с.182].

Питання надійних індикаторів для вимірювання толерантності/нетолерантності для оцінки ситуації в державі не втратило своєї серйозності. Наявність певних упереджень є показником, який найчастіше використовують для вивчення толерантності/нетерпимості [554]. Отож прояви дискримінації є індикатором «здоров'я» нації.

Толерантність і повага до різних культур і походження мають велике значення в багатонаціональному житті суспільства і постійно трансформуються. Слід звернути увагу, що проблемою пострадянських суспільств є низький рівень поваги до прав інших; так, статистика показує, що 37,36% громадян Грузії не мають позитивного ставлення до етнічного різноманіття і це в першу чергу через відсутність відповідної інформації [354]. Отже, підвищення обізнаності є важливим як у великих містах, так і в регіонах, населених етнічними меншинами.

З метою створення рівноправного та толерантного середовища необхідно підтримувати міжкультурність діалогу, зближення етнічних груп.

Розглянемо приклади позитивного правового національного регулювання проблеми. У Стратегії сталого розвитку Латвії до 2030 року («Латвія 2030») толерантність визначена як один із стратегічних принципів. Проте і тут вбачаємо неповне висвітлення проблеми, оскільки тлумачення змісту толерантності в документі вказує на вузький перелік сфер для зменшення соціальної ізоляції та дискримінації, тобто «нерівності доходів, вікової та гендерної дискримінації на ринку праці, етнічних упереджень та мовних інституційних перешкод» [817].

Проте, окрім створення толерантного середовища, вагомо швидко присікати мову ворожнечі та розпалювання національної ненависті. Як позитивний приклад відзначимо нормотворчу практику Португалії. Враховуючи збільшення висловлювань ненависті, був прийнятий Закон 74/2020 від 19 листопада 2020 року; він встановлює, що керівним принципом для всіх операторів зв'язку буде забезпечення у своїх програмах та інформації поваги до культури толерантності, недискримінації та залучення, наприклад шляхом

протидії через вжиття ефективних заходів поширення мови ворожнечі (стаття 34(2)(d) Law 74/2020) [399].

Толерантність – це унікальне явище суспільної комунікації, проте вона досягається досить непросто. Дональд Елліс (Donald G. Ellis) вмотивовує, що всі неузгодженості в аспекті етнополітики мають дві юридичні природи, яких він називає «раціональна модель» та «модель нерозв'язного конфлікту». Раціональна модель припускає, що розбіжності стосуються реалістичних проблем, таких як обмежені ресурси. Нерозв'язна модель фокусується на особистості та емоціях. Такими умовами є несумірні культурні наративи, наративні особливості, екзистенціальна загроза, розбіжності у владі та делегітимізація. Нерозв'язні конфлікти є непокірними, нераціональними та особливо стійкими до вирішення [460]. Отож виховання толерантності, освіта у сфері сприйняття «внутрішнього я» кожного має перманентне значення для вирішення складних етнонаціональних проблем. Освіта та виховання, а також публічний дискурс тут є ключовими атракторами досягнення бажаного результату.

Вже згадувані нами принципи толерантності, що прийняті на міжнародному рівні, у п. 4.2 вказують, що виховання толерантності слід розглядати як невідкладний імператив; ось чому необхідно сприяти систематичним і раціональним методам навчання толерантності, які будуть спрямовані на усунення культурних, соціальних, економічних, політичних і релігійних джерел нетерпимості – основних коренів насильства та відчуження. Освітня політика та програми повинні сприяти розвитку розуміння, солідарності та толерантності між окремими людьми, а також між етнічними, соціальними, культурними, релігійними та мовними групами та націями.

7. Функціонування інклюзивного етнонаціонального суспільства

У межах держави не тільки конституційні принципи верховенства права, рівності, толерантності, але й спеціальні принципи етнонаціональної політики відіграють ключову роль. У першу чергу тут слід вести мову про інклюзію у

ставленні представників національних меншин та про соціальну згуртованість суспільства.

Інклюзивність середовища існує як вимога сучасного суспільства і стосується створення належних гарантій існування всіх і кожного в соціумі без потреби особливого прилаштування до умов існування. Навпаки, суспільство має бути побудоване таким чином, щоб забезпечити можливість вільного функціонування всіх груп та людей із особливими потребами чи без них.

Звернемо увагу, що інклюзію часто розуміють неоднозначно, проте широке коло опитаних людей у іноземних дослідженнях науковців зійшлися на наступних позиціях: інклюзивна організація - це така різноманітна організація, в якій людей чують, цінують і підтримують [368]. Інклюзивне суспільство – це суспільство для всіх.

Перманентну роль тут відіграє освіта, що ґрунтується на засадах інклюзивності. Рух за інклюзивну освіту має будувати демократичне, інклюзивне, багатоетнічне та багаторелігійне суспільство. Освіта наділена суттєвим потенціалом та має значну силу, і її слід використовувати на благо суспільства. Включення різноманітності в освіту є метою морально-етичного суспільства. Освітня сегрегація та дискримінація породжують, посилюють і раціоналізують етнорелігійні суперечки. Зміна освіти від когнітивно відокремленої етнополітичної матриці до освітнього процесу, організованого відповідно до міри «людського просвітництва», є довгостроковим і найважливішим шляхом, щоб не лише забезпечити хорошу основу для освітньої інклюзії, що задовольняє потреби людей, але й майбутнє полікультурного морально-етичного суспільства. Як доведено науковцями Оксфордського університету на прикладі інклюзивних шкіл Індонезії, «парадигма мультикультуралізму, прийнята більшістю вчителів, схиляється до ліберального мультикультурного світогляду, використовуючи переважно інтеграцію змісту та зменшення упереджень» [543], що у загальному забезпечило формування інклюзивного освітнього середовища в цій державі.

До речі, аналіз 14 європейських країн показав: школярі (14-річні підлітки) в середньому мають переважно толерантне ставлення до інших національностей чи етнічних груп, хоча найнижчий рівень репрезентувала Болгарія, а найвищий – Швеція [585].

Проте в багатьох державах відбувається тільки пошук заходів та методів інклюзивного виховання та освіти. Як вказує Дж. Банкс (Banks J. A.), члени культурних, етнічних, мовних або релігійних меншин, безумовно, присутні в школах та університетах, проте універсалістські чи асиміляційні стратегії в організації освітніх процесів є проблематичними, оскільки вони ігнорують центральні компоненти індивідуальної ідентичності членів різних меншин і встановлюють концепції нормальності, які ставлять меншин у не вигідне становище. Крім того, між культурою більшості та культурою меншини встановлюється напруга, яку важко подолати, оскільки меншини потрібно переконати відірватися від своїх культурно відмінних запасів знань. Тому науковець пропонує здійснити серйозний перегляд громадянської освіти з метою створення так званих «трансформативних громадян» [305]. У даному контексті розуміється суспільство з толерантними та недискримінаційними мотивами.

Зазвичай у контексті інклюзивності більшість експертів звертають увагу на освітні процеси в закладах освіти. Проте вагомо розуміти, що виховання толерантності - безперервний процес і соціально відповідальний бізнес також повинен акцентувати увагу на вказаному. В літературі знаходимо аналіз галузевого експерименту у міжнародній компанії серед персоналу, який акцентує на успішності результату, коли серед працівників проведено 20-годинний онлайн-тренінг щодо запобігання дискримінації за національною ознакою та більшість осіб за результатами навчання різноманітності вказали, що це призвело до успіху у зміні ставлення [360].

Формування належного інклюзивного середовища вимагає правових гарантій забезпечення освітнього та виховного процесу, підвищення рівня правової культури та правосвідомості. Як вказують дослідники балканських країн (зокрема, F. Hadžić), «будь-яка форма сегрегації не може бути скасована

без зміни Конституції, тому будь-яка інша форма рішення створюватиме додаткові заплутаності». Отож йде мова про впровадження стратегічних принципів на найвищому рівні як державно-правової ідеології. Згадувані науковці мотивують, що сегрегаційна політика перешкоджає критично важливим процесам трансформації миру та потенційним ініціативам, необхідним для встановлення миру, вирішення конфліктів і заохочення ненасильства. Навчання миру та міжетнічне спілкування можуть зменшити настрої незгоди («ворожі») між етнорелігійними групами, які підтримуються пропагандою етнополітичного поділу [536].

Не можна недооцінювати роль освіти у вихованні толерантності та взаєморозуміння між меншинами та більшістю. Через освіту держави повинні сприяти створенню клімату взаєморозуміння та міжкультурного діалогу, поваги до соціальних прав - це ще більше необхідні принципи під час соціальної нестабільності, кризи, економічних труднощів, ніж у звичайний час. Ситуація передбачає збалансованість. Якби нормативно-правове регулювання принесло тільки користь меншості за рахунок більшості, це послабило би соціальну згуртованість і демократичну безпеку на континенті.

Громадянська інтеграція передбачає включення громадян будь-якого етнічного походження в поліетнічне суспільство, що передбачає їх активне залучення до суспільно-політичного життя, формування стійкого, позитивного емоційного зв'язку з державою та виховання почуття ідентичності та приналежності. Для цього держава зобов'язана створити відповідні умови та механізми побудови інклюзивного та рівного суспільства та забезпечення повної участі громадян, а також використання кращого міжнародного досвіду, враховуючи особливості національної історії.

Громадянська інтеграція є динамічним, багатовимірним і багатогранним процесом і вимагає повноцінної участі кожного представника (як етнічних меншин, так і більшості) в інтеграційних процесах, їх належної мотивації та зусиль, а також розподілу обов'язків [804]. Таким чином формуються глобальні цінності.

Глобальні цінності мають задовольняти потреби різних соціальних груп та індивідів, відповідати їхнім інтересам. Ці різні тенденції, безсумнівно, спричиняють зміни цінностей, іноді призводячи до виникнення взаємовиключних наборів значень, бо глобальні цінності можуть об'єднати людей лише для того, щоб зрозуміти, наскільки вони насправді різні. Існує суперечка між тим, що визнавати сформованою культурологічною парадигмою (чи національні інтереси, чи вже глобальні цінності), або думка про те, що цінності можуть існувати лише на рівні місцевих і національних спільнот [807]. Це вічна суперечка і людство ніколи не зможе дійти консенсусу у виборі стратегії свого розвитку і буде обирати відповідну модель розвитку методом проб і помилок.

Сьогодні, коли глобалізація зближує людей, вони відчують потребу жити як глобальне співтовариство, і тому слід говорити, що існують глобальні цінності, які об'єднують людей [633], як спільні фундаментальні цінності, універсальний нормативний імператив. Нові політичні, економічні та соціальні рамки мають розроблятися у світлі глобальних цінностей з метою створення необхідних адаптацій в індивідуальних та інституційних практиках і концепт інклюзивності суспільства є вагомим у ціннісних глобальних вимірах. Знаючи, які цінності досягають культурних, релігійних і політичних кордонів, об'єднання глобального суспільства дозволило б людству будувати своє майбутнє системно з використанням усього науково-технічного арсеналу XXI століття. Ці цінності є основою функціонування різних груп суспільства та прояву індивідуальності кожної людини, формування політики країн, культур і цивілізацій, щоб уникнути конфліктів і воєн і забезпечення захисту від небезпек і викликів сучасного світу.

Щодо публічного дискурсу, то його роль є не менш ваговою, ніж освітньо-виховний процес; лідери думок, представники засобів масової інформації в своїй діяльності мають намагатися досягти конструктивного дискурсу, а не виключно односторонньої позиції. Вже згадувані нами голландські дослідники доводять, спираючись на різносторонній соціально-емпіричний матеріал: суспільні закономірності є майже ідентичними, як у районах більшості з меншинами, так і

серед населення загалом, що свідчить про важливу роль національного публічного дискурсу у формуванні національної ідентичності [628], є фундаментальною рисою зрілого громадянства в демократичних суспільствах [786]. Очікується, що терпимість до різноманітності сприятиме демократичній взаємодії та рівноправній участі в мультикультурних суспільствах, тоді як нетолерантне ставлення може призвести до расизму та насильства та створювати загрози для стабільності демократичних інститутів. Тому цей принцип є також дуже вагомий в аспекті етнонаціональної політики.

8. Виключно мирне вирішення проблемних ситуацій у міжетнічних відносинах

Повага до прав та законних інтересів суб'єктів етнонаціональних відносин лежить також в площині цілісності та безпеки держави. Вказане визначено на національному рівні; так, п. 16) Указу Президента «Про Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року» визначає основним із завдань «сприяння побудові миролюбного і відкритого суспільства в інтересах сталого розвитку» [191].

Питання перерозподілу влади лежить у вершині відносин між державами та національними меншинами. Адже надання прав на захист національних меншин означає, що держави повинні відмовитися від певних владних позицій, а меншини, навпаки, отримують нові позиції влади внаслідок специфічних прав захисту. Отже, між державами та національними меншинами існує ситуація протилежних інтересів, що пов'язано з владними позиціями, від яких кожна зі сторін не хоче відмовитися. Крім того, очевидно, йдеться про зіткнення інтересів, яке є асиметричним, тобто запровадженим односторонньо за рахунок держав і на користь національних меншин. Це саме те, що робить вирішення проблеми меншин настільки складним, що часто закінчується наявністю конфліктів.

Важливо збалансовано підходити до всіх видів прав, але для побутового рівня життя окремого громадянина важливим є соціальне забезпечення. Державні органи повинні завжди розглядати реалізацію основних прав, які

відповідають повсякденним потребам громадян. Ігнорувати їх означає створювати благодатний ґрунт для антисоціальних, антиполітичних, антиєвропейських і расистських рухів або рухів, базованих на етнонаціональних чинниках. Забезпечення недискримінації покладено в основу побудови інклюзивних суспільств, які переважають відмінності статі, раси, етнічного походження, національності, релігії, мови, кольору шкіри, громадянства, сексуальної орієнтації та гендерної ідентичності. Якщо люди іншої етнічної приналежності, релігійного чи мовного походження наділені когортою прав меншою мірою чи можуть їх реалізувати меншою мірою, це може призвести до сегрегації і виникнення паралельних суспільств, а також сприяє радикалізації та екстремізму.

Держави, які демонструють низький рівень інклюзії, особливо вразливі до популізму, підбурюють невдоволення громадян серед меншості, які почуваються забутими органами держави та представниками еліти. Популізм, у свою чергу, загострює суспільну напруженість шляхом дискримінації окремих груп, які вважаються загрозованими для «народу». Держави-члени Ради Європи формують політику толерантності, інклюзивності, поряд з тим декларують потребу створення жорстких антидискримінаційних законів для захисту меншин, які належним чином реалізуються і доповнюються політикою інтеграції маргінальних груп. Це стосується зокрема представників етнічного та релігійного походження, особливо нещодавно прибулих мігрантів, шукачів притулку, ромів тощо.

У Доповіді Генерального секретаря Ради Європи вказано, що «політики мають особливий обов'язок протистояти безвідповідальній риторичі, яка розпалює загрозу ксенофобії та упереджень, замість пропагування взаємної поваги та включення» [803, с.95]. Тут ключовою є протидія мові ненависті і ворожнечі, що визначає її як порушення свободи, яку поставлено «розмінною картою» [28].

Проте слід розуміти: свобода вираження поглядів у демократичній державі теж повинна мати правомірне обмеження.

Свобода слова та вираження поглядів є одним із основних прав людини; проте деякі люди, прикриваючись правом на свободу слова та вираження поглядів, прославляють терористичні акти. Для прикладу, стаття 19(1)(а) Конституції Індії надає кожному громадянину фундаментальне право на свободу слова та вираження поглядів, але деякі громадяни часто зловживають своїм правом на свободу слова, наданим Конституцією. Прикриваючись свободою слова, вони роблять заяви, які прославляють тероризм, і за відсутності спеціальних законів, які його забороняють, залишаються безкарними. Основною причиною цього є те, що, незважаючи на прийняття різних антитерористичних законів, таких як Закон про незаконну діяльність (запобігання) 1967 року та інші, Індія все ще не має конкретних законів або положень у чинних законах, які забороняють або криміналізують висловлювання, які прославляють терористів або терористичні акти [359]. Вказане підкреслює потребу збалансованості державної етнонаціональної політики.

Наявність комплексної антидискримінаційної правової бази є ключовою вимогою для боротьби з расизмом, дискримінацією та нетерпимістю. Політика у сфері національних меншин та представників етносу розглядається як чинник запобігання ескалації напруженості, яка може призвести до конфлікту, а також аспект демократичного врядування та європейської інтеграції.

У підсумку слід констатувати, що в етнонаціональній політиці держави принципи відіграють основну роль, оскільки саме вони не дають можливості девальвувати стратегіям розвитку, нормам права залежно від важелів політичної змінної ідеології.

2.2. Міжнародні та національні стандарти політики запобігання дискримінації за національною та етнічною ознакою

Рівність та протидія дискримінації є константами, що історично сформовані як аксіологічні явища світовим співтовариством. Загальний принцип рівності та недискримінації є фундаментальним елементом усіх основних міжнародних договорів із прав людини. Багато історично неблагополучних груп, у тому числі

національних/етнічних меншин, покращили свій доступ до матеріальних і соціальних благ протягом останнього століття. Тим не менше соціальна нерівність і маргіналізація залишаються незгладимими рисами всіх ієрархічно організованих суспільств. Окрім порушення принципів справедливості, повсюдна природа нерівності негативно впливає на суспільну комунікацію та систему прав людини.

Проте все ж, незважаючи на давній правовий розвиток, проблема надалі існує, і «расово-етнічна дискримінація широко поширена в сучасних суспільствах» [819]. Расово-етнічну дискримінацію можна визначити як диференційоване та згубне поводження на основі расової або етнічної приналежності, що сприяє створенню групової ієрархії [788].

Статут Організації Об'єднаних Націй є основоположним документом ООН. Він був підписаний 26 червня 1945 року в Сан-Франциско на завершення Конференції ООН з міжнародних організацій і набув чинності 24 жовтня 1945 року. Організація Об'єднаних Націй може вживати заходів із широкого спектра питань завдяки своєму унікальному міжнародному характеру та повноваженням, наданим їй Статутом, який вважається міжнародним договором. Як такий Статут ООН є інструментом міжнародного права, і держави-члени ООН зобов'язані дотримуватися його. Статут ООН кодифікує основні принципи міжнародних відносин, від суверенної рівності держав до заборони застосування сили в міжнародних відносинах. Опосередковано (без вказівки на дискримінацію як негативне соціально-правове явище) у ст. 1 Статуту вказано на аспекти необхідності забезпечення миру, консенсусу, рівності. Визначено, що цілями Організації Об'єднаних Націй є серед іншого: підтримка міжнародного миру і безпеки і розвиток дружніх відносин між націями на основі поваги до принципу рівності прав і самовизначення народів і вжиття інших відповідних заходів для зміцнення загального миру [853].

Ключовим міжнародним документом вважається Загальна декларація прав людини, де вже у ст. 1 стверджується: «Усі люди народжуються вільними та рівними у своїй гідності та правах». Цей документ діє як глобальна дорожня

карта свободи та рівності, захищаючи права кожної людини всюди. Історично це був перший випадок, коли країни погодилися щодо свобод і прав, які заслуговують на загальний захист, щоб кожна людина жила своїм життям вільно, рівноправно та гідно.

Загальна декларація прав людини була прийнята новоствореною ООН 10 грудня 1948 року у відповідь на варварські акти, які обурили совість людства під час Другої світової війни. Її прийняття визнало права людини основою свободи, справедливості та миру. Робота над актом почалася в 1946 році, коли редакційний комітет складався з представників багатьох країн, включаючи США, Ліван і Китай. Пізніше редакційний комітет було розширено за рахунок представників Австралії, Чилі, Франції, Радянського Союзу та Сполученого Королівства, що дозволило врахувати в документі внески держав із усіх регіонів та їхні різноманітні релігійні, політичні, національно-ідеологічні і культурні контексти. Потім документ обговорювався всіма членами Комісії ООН із прав людини і, нарешті, його ухвалила Генеральна Асамблея в 1948 році. У Декларації окреслено 30 прав і свобод, які належать усім нам і яких ніхто не може нас позбавити. Включені права продовжують формувати основу міжнародного права прав людини, і навіть нині Декларація залишається живим документом.

Право на існування, вільного від національної та етнічної дискримінації, найбільш повно сформульовано в Міжнародній Конвенції про ліквідацію всіх форм расової дискримінації. Заборона расової дискримінації є фундаментальною і глибоко вкоріненою у міжнародних стандартах. Було визнано, що Конвенція має винятковий характер *jus cogens*, що пов'язано зі створенням зобов'язань *erga omnes*, тобто зобов'язань, відступ від яких неприйнятний.

Міжнародна конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації є центральною частиною міжнародного режиму для захисту і реалізації права проти расової дискримінації, на сьогодні Конвенцію визначають «одним з найбільш ратифікованих договорів» [634]. Будучи інструментом прав людини другого покоління, Конвенція зобов'язує своїх учасників ліквідувати расову

дискримінацію та сприяти взаєморозумінню між усіма расами. Контроль за виконанням Конвенції здійснює Комітет із ліквідації расової дискримінації.

Конвенція визначає «расову дискримінацію» як: «будь-яке розрізнення, виключення, обмеження чи переваги на основі раси, кольору шкіри, походження, національного чи етнічного походження, метою чи наслідком якого є зведення нанівець або порушення визнання, використання або здійснення рівних прав людини і основних свобод у політичній, економічній, соціальній, культурній чи будь-якій іншій сфері суспільного життя» (ст. 1).

У цій статті йдеться про кілька важливих моментів. Насамперед вона описує заборонену основу для дискримінації: «раса, колір шкіри, походження або національне чи етнічне походження». Цей список часто називають захищеними групами з посиланням на Конвенцію.

Іншим аспектом є те, що для визначення того, чи є дія дискримінаційною, повинен спостерігатися «невиправданий різнорідний вплив на групу, яка відрізняється расою, кольором шкіри, походженням або національним чи етнічним походженням».

Держави, які ратифікували Конвенцію, зобов'язуються повністю ліквідувати расову дискримінацію різними засобами, включаючи законодавство, політику, освітні ініціативи або переслідування. Кожна держава-учасниця повинна діяти так, щоб покласти край расовій дискримінації «в усіх її формах», не вживати жодних заходів як держава та забезпечити, щоб кожна громадська організація робила це незалежно, на національному чи місцевому рівні. Держави не повинні спонсорувати, захищати або підтримувати дискримінацію будь-яким способом. Держави повинні негайно переглянути та скасувати або анулювати чинні закони, які створюють або увічнюють расову дискримінацію.

Заборона расової дискримінації є абсолютною. Немає жодних обставин, за яких відступ допускається, і затримки не допускаються. Держави також повинні вжити заходів для негайного припинення дискримінації з боку будь-якої особи чи організації, крім того, мають заохочувати «інтеграційні багаторасові» організації або рухи.

Організація Об'єднаних Націй розпочала боротьбу проти нерівності та дискримінації в сучасному її розумінні та прояві, прийнявши та реалізувавши Цілі Розвитку Тисячоліття. Сформована на глобальному рівні система Цілей Розвитку Тисячоліття містить 8 цілей, 21 завдання розвитку та 60 індикаторів для кількісної оцінки прогресу. Цілі Розвитку Тисячоліття є орієнтирами розвитку на довгострокову перспективу, узагальнені і кількісно вимірювані для того, щоб відслідковувати прогрес у виконанні зобов'язань, затверджених Декларацією Тисячоліття ООН. Серед них протидія дискримінації в широкому розумінні не є окремо визначеною ціллю, проте питання рівності охоплює всі цілі. Дискримінація як негативне соціальне явище зазвичай існує в поєднанні багатьох критеріїв і гендерний аспект тут особливо проблемний. Множинна дискримінація корінних народів та національних меншин, малих етносів компліментується з нерівністю щодо статі, і тому Ціль 3.А: Усунути гендерну нерівність є дуже вагомою стратегічною метою.

Проблема підсилена тим, що більшість жінок із етнічних меншин залежать від своїх сімей з точки зору економічних ресурсів і власності. За традицією, що склалася, вони рідко претендують на свою частку або успадковують майно. Варто посилити політичну та громадську участь жінок етнічних меншин, зробити їх економічно незалежними, надзвичайно важливо підтримувати їх через освітні можливості, економічні проекти та підприємницьку діяльність. Розширення економічних можливостей жінок гарантуватиме захист їхніх прав, необхідно покращити їхній доступ до фінансів і ресурсів, сприяти реалізації права на свободу вибору та розвитку.

Різні дані свідчать про те, що бар'єри, пов'язані з етнічною приналежністю, можуть бути навіть більшими, ніж гендерні, і стають особливо вразливим фактором, коли гендер переплітається з етнічною приналежністю, створюючи підвищену вразливість до упередженості серед жінок із етнічних меншин. Дослідження провідних науковців показало, що 72% респондентів із меншин (що визначаються як жінки і представники національних меншин) стикалися з перешкодами на робочому місці, пов'язаними з етнічною

приналежністю, проте з більшості тільки 26% жінок повідомили про перешкоди, пов'язані з їх статтю.

У Загальних рекомендаціях, ухвалених Комітетом ООН із ліквідації дискримінації щодо жінок №1-37 (а саме: в рекомендації № 35, пункт 12), де зазначається, що дискримінація пов'язана нерозривно з іншими факторами, зокрема сюди віднесено етнічну приналежність/расу [90].

Рівність перед законом без будь-якої дискримінації унормовано у ст. 26 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права та ч. 2 ст. 2 Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права.

Наявність таких норм, безумовно, значно посилює міжнародну стандартизацію протидії дискримінації. Проте в сучасній літературі все більше знаходимо критики цього документа, зокрема Теодор Мерон (Theodor Meron) зазначає про недоліки Міжнародного пакту про громадянські та політичні права, які спричиняють проблеми в його тлумаченні, застосуванні та ефективності. До них належать положення про захист права на життя від свавільного позбавлення, заборону тортур, свободу вираження поглядів і заборону дискримінації. У той час як деякі слабкі сторони є наслідком технічно недосконалого процесу розробки, інші відображають більш фундаментальну неспроможність розробників узгодити кращі та вичерпні норми та більш досконалі заходи впровадження [831].

Комітет із прав людини зазначив, що положення про недискримінацію статті 26 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права має незалежний характер і не обмежується тими правами, які передбачені в документі. На нього можна посилалися щодо прав, не викладених у МПГПП, і тому він може забезпечувати захист від дискримінації при здійсненні економічних, соціальних і культурних прав. У справі Кавана проти Ірландії (Повідомлення № 819/1998, погляди від 4 квітня 2001 р.) Комітет із прав людини надав окремого значення статті 26 МПГПП, яка забезпечує «право на рівність перед законом і рівний захист закону»; це свідчить про те, що немає необхідності визначати будь-яку конкретну підставу для дискримінації.

Соціально-політичні зміни, що відбуваються у світі, призвели до легітимізації нових правил і на регіональному рівні, зокрема в Європі – правила рівного ставлення/недискримінації, що дозволяє кожній людині вести гідне життя – без відчуження або маргіналізації. Європейське співтовариство формує своїм сприянням розбудову суспільства, вільного від дискримінації в усіх основних сферах суспільного життя. Проте, незважаючи на увагу європейського права та права країн Європи до проблематики, у звіті Агентства Європейського Союзу з основних прав «етнічна дискримінація все ще є сумною реальністю всюди у ЄС, чи то у сфері охорони здоров'я, освіти, роботи, чи умов проживання» [842].

Такий стан підтверджується дослідженням Євростату щодо дискримінації, яке вказує на те, що дискримінація за етнічним походженням є частим явищем в європейських суспільствах [451].

Тут вагомо ще акцентувати увагу на цілісності правового регулювання. Протидія дискримінації не є нормою, що розміщена виключно у вузькогалузевому міжнародному акті. Навпаки, системність недискримінації є ключовою у міжнародних еталонах. З цього приводу п. 12.1 Повідомлення № 182/1984 Комітету з прав людини містить пояснення, що положення статті 26 суттєво збігаються з положеннями статті 2 Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права. Комітет вважає: Міжнародний пакт про громадянські та політичні права все ще застосовуватиметься, навіть якщо певний предмет згадується або охоплюється іншими міжнародними документами, наприклад Міжнародною конвенцією про ліквідацію всіх форм расової дискримінації, Конвенцією про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок або, як у цій справі, Міжнародним пактом про економічні, соціальні та культурні права. Незважаючи на взаємопов'язану історію розробки двох Пактів, необхідно, щоб Комітет повністю застосовував положення Міжнародного пакту про громадянські та політичні права. У зв'язку з цим Комітет зауважує, що положення статті 2 Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні

права не применшують повного застосування статті 26 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права [910].

Міжнародна конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації є міжнародним нормативно-правовим актом, що носить загальний характер щодо усіх форм дискримінації та спрямований на забезпечення всіх необхідних заходів для ліквідації расової дискримінації та відвернення й викорінення расистських теорій і практик.

На міжнародному регіональному рівні також широко імплементовані принципи рівності та недискримінації. Значну роль тут відіграють правові інституції, серед них Рада Європи, котра заснована в післявоєнний час з метою забезпечення верховних принципів конституціоналізму, поваги до прав людини, верховенства права та ліберальної демократії. Ст. 3 Статуту Ради Європи вказує, що «Кожний член Ради Європи обов'язково повинен визнати принципи верховенства права та здійснення прав людини і основних свобод всіма особами» [229].

Першим завданням держав-членів стало розробити угоду про забезпечення основних прав для будь-кого в межах їхніх кордонів, включаючи власних громадян та людей інших національностей. Спочатку на основі запропонованої Вінстоном Черчиллем і розробленої переважно британськими юристами була створена Конвенція, що базувалася на Загальній декларації прав людини ООН. Вона була підписана в Римі у 1950 році і набула чинності в 1953 році. Європейська конвенція з прав людини (ЄКПЛ) захищає права людей у країнах, які входять до Ради Європи. Усі 47 держав-членів Ради підписали Конвенцію. Її повна назва – «Конвенція про захист прав людини та основних свобод». Разом із 11 додатковими протоколами ЄКПЛ є найдосконалішим та найуспішнішим міжнародним експериментом у даній галузі на сьогодні.

Це зумовлено у тому числі тим, що ЄКПЛ не залишається декларативним правом, а в своєму арсеналі має потужну судову інституцію. Наразі єдине конкретне посилання на меншини можна знайти в статті 14 Конвенції ЄСПЛ: «Користування правами і свободами, викладеними в цій Конвенції, має бути

забезпечено без дискримінації за будь-якою ознакою, такою як стать, раса, колір шкіри, мова, релігія, політика чи іншої думки, національного чи соціального походження, належності до національної меншини, власності, народження чи іншого стану».

Хоча згадки про етнонаціональних суб'єктів у документі не міститься, дискримінаційне ставлення до «будь-якої особи» суперечить ЄКПЛ за однією з перелічених підстав без розумного та об'єктивного виправдання. Слід вказати про зміну підходів ЄСПЛ у цьому питанні: вважалося, що ст. 14 не є окремим правом на недискримінацію, і воно може бути порушене лише у зв'язку зі стверджуваним порушенням іншого права за Конвенцією. Новий протокол до ЄКПЛ № 12 було відкрито для ратифікації в листопаді 2000 р., він створив загальну заборону дискримінації при застосуванні будь-яких прав, що гарантується законом або будь-яким державним органом, і тому нині не є необхідним обов'язковий зв'язок із іншим порушуваним правом.

Дискримінація не обмежується лише тими випадками, коли до особи чи групи ставляться гірше, ніж інша подібна група. Також дискримінацією може бути однакове ставлення до різних груп: однакове ставлення до меншості та більшості може означати дискримінацію меншості. Крім того, Європейський суд з прав людини постановив, що якщо держава приймає позитивні заходи для підвищення статусу меншини (наприклад, щодо участі у демократичному процесі), більшість не може стверджувати про дискримінацію на основі таких заходів. Загалом «повинен бути досягнутий баланс, який забезпечує справедливість належного ставлення до меншин і уникнення будь-яких зловживань домінуючим становищем».

Незмінна цінність Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод проявляється в тому, що вона оновлюється та набуває сучасного прояву завдяки додатковим протоколам. У нашому дослідженні вагомою є ст. 1 Протоколу № 12 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, що вказує на загальну заборону дискримінації [201].

У ч. 2 ст. 1 Протоколу № 12 закріплено дещо ширшу сферу впливу загальної заборони дискримінації, на відміну від тієї, що закріплена в ЄКПЛ. Так, про це свідчать як саме формулювання «будь-яке передбачене законом право забезпечується без дискримінації», так і практика ЄСПЛ. Відповідно до § 40 у справі «Pilav проти Боснії і Герцеговини» від 9 вересня 2016 року Суд нагадує, що той же термін «дискримінація» зі статті 14 використовується також у статті 1 Протоколу № 12. Незважаючи на різний обсяг у даних двох положеннях, значення цього терміна у статті 1 Протоколу № 12 передбачалось як ідентичне до того, що у статті 14 [208].

До системи європейських гарантій також належать норми «м'якого права».

Директива Ради Європейського Союзу 2000/43/ЄС від 29 червня 2000 року про імплементацію принципу однакового ставлення до осіб незалежно від расового або етнічного походження, відома як «Расова директива»[388], визначає дискримінацію як ситуацію, коли до людей ставляться менш сприятливо через їхню приналежність до певної групи. Окремо п. 16 мотивує, що важливо захищати всіх фізичних осіб від дискримінації за ознакою расового або етнічного походження [40].

Також у контексті зразкових норм слід проаналізувати Рамкове рішення ради 2008/913/ЈНА від 28 листопада 2008 року про боротьбу з певними формами та проявами расизму та ксенофобії засобами кримінального права [389]. Расизм і ксенофобія є прямим порушенням принципів свободи, демократії, поваги до прав людини та основних свобод і верховенства права, принципів, на яких базується Європейський Союз і які є спільними для держав-членів. Вмотивовано, що усі форми та прояви расизму та ксенофобії несумісні з цінностями, на яких базується ЄС.

Це Рамкове рішення Ради 2008/913/ЈНА було прийнято одноголосно після семи років переговорів. Складний характер переговорів головним чином зумовлювався невідповідністю правових систем і традицій держав-членів щодо захисту права на свободу вираження поглядів та його обмежень, проте було знайдено спільні точки дотику для визначення загальносоюзної кримінально-

правової відповідальності. Уніфікований правовий підхід до явища расизму та ксенофобії гарантує однакову поведінку з боку держав-членів і те, що ефективні, пропорційні та переконливі покарання передбачені для фізичних та юридичних осіб, які вчинили або несуть відповідальність за такі правопорушення.

Отже, це втілює «життєво важливе значення боротьби з расовою дискримінацією в усіх її формах і проявах», як підкреслив Європейський суд з прав людини, який підтвердив, що в «демократичних суспільствах можуть бути необхідними санкції або навіть заборона на всі форми вираження думок, які поширюють, підбурюють, пропагують або виправдовують ненависть на ґрунті нетерпимості» [411].

Що стосується «мови ненависті», держави-члени повинні забезпечити, щоб наступна навмисна поведінка була караною, якщо вона спрямована проти групи осіб або члена такої групи за ознакою раси, кольору шкіри, релігії, національного чи етнічного походження:

- публічне підбурювання до насильства чи ненависті, у тому числі шляхом публічного розповсюдження чи розповсюдження буклетів, малюнків чи інших матеріалів;

- публічне потурання, заперечення або грубе применшення злочинів;

- злочини геноциду, злочини проти людяності та воєнні злочини, як визначено в статтях 6, 7 та 8 Статуту Міжнародного кримінального суду (далі – МКС); або

- злочини, визначені в статті 6 Статуту Міжнародного військового трибуналу, доданого до Лондонської угоди від 8 серпня 1945 року, коли поведінка здійснюється таким чином, щоб викликати насильство чи ненависть до такої групи чи одного чи кількох її членів.

Згідно зі статтею 1(2) Рамкового рішення держави-члени можуть вибрати покарання лише за поведінку, яка або (i) здійснюється таким чином, що може порушити громадський порядок, або (ii) є погрозливою або образливою. Згідно зі статтею 1(4) будь-яка держава-член може визнати покараним акт заперечення або грубого применшення вищезазначених злочинів, лише якщо ці злочини були

встановлені остаточним рішенням національного суду цієї держави-члена та/або міжнародного суду або лише за остаточним рішенням міжнародного суду.

Стосовно «злочинів на ґрунті ненависті», то держави-члени повинні забезпечити, щоб расистська та ксенофобська мотивація розглядалася як обтяжуюча обставина, або, як альтернатива, така мотивація могла бути взята до уваги судами при визначенні застосовних покарань.

Хоча кримінальні кодекси більшості держав-членів містять положення, які стосуються поведінки, що підпадає під «підбурювання до насильства або ненависті», використовувана термінологія («провокація», «підбурювання», «пропаганда», «сприяння», «спонукання» тощо) і застосовувані критерії відрізняються. Данія, Фінляндія та Швеція, наприклад, не мають спеціальних положень щодо підбурювання та використання положень, які передбачають погрози, образи, образливу, наклепницьку або зневажливу лексику на основі раси, кольору шкіри, релігії чи переконань, національного чи етнічного походження.

Більшість держав-членів конкретно посилаються на насильство та ненависть як чинник порушення прав етнонаціональних суб'єктів. Згідно з Рамковим рішенням жертвами підбурювання є група осіб або член такої групи. Дванадцять держав-членів (серед них Німеччина, Франція, Литва, Латвія тощо) чітко згадують групи та окремих членів відповідно до Рамкового рішення; у Нідерландах розпалювання ненависті спрямоване проти людей, тоді як підбурювання до насильства спрямоване проти особи. Вісім держав-членів (наприклад, Чехія, Румунія, Естонія) прямо посилаються лише на групу людей.

Забезпечення принципу недискримінації проходить через аксіологічну основу рівності в суспільстві. Офіс Урядового уповноваженого з питань рівного ставлення Польщі вмотивовує, що дискримінація визначається як «поводження з певними особами або соціальними групами іншим способом, як правило, менш справедливим, ніж інші окремі особи або групи. Вона базується на упередженнях і навішаних ярликах» [609]. І слід розуміти, що дискримінація стосується нерівного ставлення до людей через їхню приналежність до соціально визначеної

групи, наприклад на основі їх статі, расового походження, етнічної приналежності, національності, релігії, соціального класу, віку, інвалідності, сексуальної орієнтації, транссексуальності або трансгендерності [733]. Отож стереотипне мислення є первинним фактором дискримінації.

Поняття дискримінації має юридичну та соціальну природу. Може проявлятися в різних аспектах: у соціалізації (стереотипізації соціальної ролі); звичаєвих атрибутах (прийняття суспільством моделей мислення, що стосуються ролі і способу оцінювання окремих етнонаціональних груп); релігійному сприйнятті іншості; концептуалізації національної та етнічної ідентичності (шляхом збереження певних соціальних шаблонів для таких груп); у професійному вимірі.

Дискримінація за національною чи етнічною ознакою може виникати з двох джерел. По-перше, це так звана дискримінація «за смаком», що відноситься до дискримінації, яка виникає просто через страх перед відмінностями. Саме «смаки пояснюють, чому дискримінація спостерігається навіть у середовищах, де асиметрична або неповна інформація не є проблемою» [267]. Це означає, що агенти, які дискримінують, мають особисте вороже ставлення до іншої етнічної групи (ксенофобія, расизм або особисті уподобання іншого роду).

По-друге, причиною стає «статистична» дискримінація, яка менш інтуїтивно зрозуміла, виникає за відсутності правильної інформації про етнічну групу, яка піддається дискримінації. В загальному через брак досвіду комунікації з представниками групи з'являється стереотипне мислення. Таким чином, етнічне походження береться як заміник невідомих характеристик. У таких умовах індивіди можуть вирішити дискримінувати особу, яка належить до іншої етнічної групи, на користь особи з власної групи, оскільки це їх «заспокоює». Отже, такий тип дискримінації виникає через певну несприйнятливість до ризику, і одним із способів її зменшення є надання точнішої інформації про економічні та соціальні умови дискримінованої етнічної групи [498].

До того ж, у багатьох державах питання національних меншин не настільки гостре, оскільки вони є інтегрованими в суспільство та зазвичай є мігрантами другого і навіть далі покоління. Наприклад, за статистикою 2020 року 24% населення Нідерландів мали міграційне походження, причому майже половина цієї групи складалася з людей, які народилися в Нідерландах (мігранти другого покоління). Найбільшу групу мігрантів становлять люди турецького походження (2,4 %), за якими йдуть люди марокканського (2,3 %), суринамського (2,0 %) і польського походження (1,1 %) [398]. Проте питання страху перед «чужими» (і парадоксально, що вже «своїми» громадянами) все ж зберігається.

Згідно з моделлю перевірки світогляду реакцій на дискримінацію уявна дискримінація повинна загрожувати благополуччю людей, особливо тому що вона суперечить їхнім переконанням у чесній і справедливій системі. Таким чином, відповідно до атрибуційного шляху, запропонованого теорією справедливого світу, члени неблагополучних груп, які мають високий рівень системного виправдання, можуть бути особливо мотивовані приписувати групову нерівність факторам, відмінним від дискримінації. Віднесення нерівності до недискримінаційних процесів зменшить ідеологічний дисонанс між мотивами виправдання групи та системи, водночас збереже позитивні стосунки з домінуючою групою (наприклад, щоб уникнути того, щоб вас сприймали як «особливо вимогливих»). Дійсно, Мейджор і Соєр зазначили, що «соціальні системи нерівності зберігаються, тому що члени груп з низьким статусом не визнають нелегітимності статусної системи та свого власного невігідного становища в ній» [650]. Тобто дискримінацію етнічні та національні групи сприймають як належне соціальне та правове поле.

Теорія виправдання системи дискримінації стверджує: люди мотивовані вірити, що система, в якій вони живуть, є справедливою та законною. Це пояснюється тим, що віра в справедливість суспільства задовольняє (а) екзистенціальні потреби у пошуку безпеки та зменшення загрози, (б) епістемічні потреби у зменшенні невизначеності та (в) реляційні потреби у створенні спільної реальності з іншими. Психологічне виправдання статус-кво також є

менш проблематичним, ніж прагнення до соціальних змін, оскільки колективні дії пов'язані з значними соціальними, матеріальними та психологічними витратами. Одним словом, легше обґрунтувати систему, ніж змінити її.

Дискримінація як поняття в міжнародно-юридичному значенні не сформована повною мірою, оскільки більшість нормативних стандартів виводять її з фактора заборони. Аналіз доктринальних джерел вказує на широкий розкид значень терміна «дискримінація»:

- не виправдане розмежування ситуації чи прав особи;
- будь-які порушення прав людини;
- нерівне ставлення, юридично необґрунтоване та не виправдане з об'єктивних причин;
- тривалі, систематичні та несправедливі дії, які обмежують можливість задовольняти потреби та досягати стандартів, які цінуються в певній культурі;
- несправедливе ставлення до окремих осіб або соціальних груп шляхом відмови в участі у певних сферах життя, привілеях, владі, ґрунтуючись лише на несприятливому ставленні та упередженні через їхні справжні або уявні риси характеру.

Визначення дискримінації Комітетом ООН з прав людини подається в тому розумінні, що дискримінація – це будь-яка відмінність, виключення, обмеження або перевага за ознакою раси, кольору шкіри, мови, релігії, політичних або інших поглядів, національного або соціального походження, майнового стану, народження або іншої обставини, яка має на меті або наслідком знищення чи применшення визнання, використання або здійснення всіма особами на рівних умовах усіх прав і свобод (Зауваження загального порядку №18: недискримінація, XXXVII сесія (1989), п. 7).

У 1999 році Амстердамський договір уповноважив Раду Європейського Союзу вживати одностайних законодавчих заходів для боротьби з дискримінацією за ознаками раси, статі, етнічного походження, релігії чи переконань, інвалідності, віку або сексуальної орієнтації.

Згодом законодавці Європейського Союзу прийняли чотири законодавчі акти на основі статей 13 і 14 (що регулюють рівність на робочому місці, включаючи рівну оплату для жінок і чоловіків) Договору про заснування Європейського Співтовариства (нині статті 19 і 157 Договору про функціонування Європейського Союзу). Вагомими стали також Директиви:

1. Директива Ради 2000/43/ЄС від 29 червня 2000 р. про впровадження принципу рівного ставлення незалежно від раси чи етнічного походження (Директива про расову рівність).

2. Директива Ради 2000/78/ЄС від 27 листопада 2000 р., що встановлює загальні рамки рівного ставлення у сфері зайнятості та професій. Через Рамкову директиву про зайнятість ЄС має на меті створення загальної основи для боротьби з дискримінацією за ознакою релігії чи переконань, інвалідності, віку чи статі, орієнтації в роботі та професії.

3. Директива Ради 2004/113/ЄС від 13 грудня 2004 р. про впровадження принципу рівного ставлення до чоловіків і жінок у доступ до товарів і послуг і їх постачання (рівне ставлення до товарів і Директива про послуги).

4. Директива 2006/54/ЄС від 5 липня 2006 року Європейського парламенту та Ради (раніше Директива Ради 2002/73/ЄС про внесення змін до Ради - Директива 76/207/ЄЕС) про впровадження принципу рівного ставлення до чоловіків і жінок щодо доступу до роботи, професійної підготовки та просування по службі, а також умов праці (Директива про рівне ставлення).

Ці директиви ЄС щодо рівності визначають певні групи людей як такі, що потребують особливого захисту. Метою даних норм є вдосконалення їх інтеграції на ринок праці та запобігання або усунення дискримінації в доступі та постачанні товарів і послуг.

Загалом ставиться питання про стійкість загального принципу недискримінації, тобто здатність законодавства ЄС про рівність ефективно реагувати на конкретні виклики, які створює алгоритмічна дискримінація. Оскільки законодавство ЄС є всеохоплюючою основою та встановлює мінімальні гарантії для захисту від дискримінації на національному

рівні в державах-членах ЄС, важливо перевірити захист від ризиків, пов'язаних із поширенням даного явища в глобалізованому та кризовому суспільстві.

Кожна національна система у законодавстві та юридичному тлумаченні визначає це явище індивідуально. В Польщі дискримінацію розуміють як термін, що означає обмежені можливості доступу до соціальних благ (освіта, професія, багатство тощо), через приналежність до групи, що є предметом стереотипу, без урахування індивідуальних схильностей чи заслуг [660, с.146].

Відповідно до ст. 1 Закону України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні» її нормативно детермінують як ситуацію, за якої особа та/або група осіб за їх ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, віку, інвалідності, етнічного та соціального походження, громадянства, сімейного та майнового стану, місця проживання, мовними або іншими ознаками, які були, є та можуть бути дійсними або припущеними (далі - певні ознаки), зазнає обмеження у визнанні, реалізації або користуванні правами і свободами в будь-якій формі, встановленій цим Законом, крім випадків, коли таке обмеження має правомірну, об'єктивно обґрунтовану мету, способи досягнення якої є належними та необхідними.

Загалом наш аналіз дає можливість визначити три механізми дискримінації за національною чи етнічною ознакою, які лежать в основі ситуації, проте вони не завжди усвідомлюються людиною:

- обмежене ставлення до реальної людської різноманітності, яка є абсолютною точкою відліку в описі людини (тобто особа сприймається як «інший», «чужий»);
- догматичне ставлення до культурних норм як однозначних і об'єктивних критеріїв впорядкування дійсності;
- поширення стереотипів і упереджень у суспільстві.

Не слід абсолютизувати недискримінацію і можливість забезпечити рівність, оскільки часто за реальних об'єктивних обставин це зробити неможливо. Тому доречним є тлумачення норм міжнародного права у даному контексті. У справі щодо окремих аспектів законів про використання мови в

освіті в Бельгії (23 липня 1968) ст. 14 Конвенції наводить таке тлумачення: Суд віддав перевагу формулюванню, запровадженому в англomовному варіанті Конвенції, оскільки буквальне тлумачення франкомовної версії могло б призвести до гіперболізованої заборони будь-якої диференціації: «Незважаючи на загальне формулювання французького тексту (*sans distinction aucune* – без будь-яких розрізень), ст. 14 не означає повної заборони на проведення будь-яких розрізень у використанні визнаних прав і свобод. Цей текст повинен розглядатися у світлі більш обмеженого формулювання англійського тексту – «без дискримінації» (*without discrimination*). На додаток слід, зокрема, вказати на можливість отримання абсурдних результатів при інтерпретації ст. 14 у тому варіанті, котрий, здавалось би, передбачає французький текст. Наприклад, можна було б дійти до визнання такою, що суперечить Конвенції, будь-якої з множини правових чи адміністративних норм, котра не забезпечує кожній особі повної рівності у користуванні визнаними правами і свободами. Компетентна влада держав часто стикається з ситуаціями і проблемами, котрі внаслідок внутрішньо притаманних їм відмінностей вимагають різних правових рішень; більше того, певні правові нерівності створюються виключно з метою скорегувати фактичні нерівності.

Проте слід позиціонувати те, що поширення етнічної та національної дискримінації, незважаючи на суспільну природу, все ж первинно є юридичним явищем, що вказує на неналежну правову політику щодо її запобігання та протидії. Тому варто погодитися з позицією словацької вченої А. Кралі (Ana Kralj) в тому, що упередження та стереотипи, які підтримують дискримінаційне ставлення до нацменшин, – це більше, ніж просто спрощені судження, що виникають через вузькозорість чи обмеженість знань – це перш за все політичні заходи, ідеологічні казки, які є вирішальною рушійною силою існуючих суспільств. Таким чином, етнічна дискримінація – чи то «образливі зауваження, чи віроломне насильство через невігластво – яка ґрунтується на алібі упереджень, ніколи не є «подією», а скоріше процесом, закладеним у відносинах влади» [610].

У Звіті Європейської комісії вказано: є багато причин, чому люди, які належать до однієї групи, мають більше шансів отримати щось, ніж ті, що належать до іншої групи, але це не завжди розглядається як дискримінація. Існує етнічна дискримінація, коли «до однієї особи або групи осіб ставляться менш сприятливо, ніж до іншої в подібній ситуації на підставі расового чи етнічного походження», натомість «непряма дискримінація має місце, коли очевидно нейтральне положення, критерій чи практика поставили б осіб расового чи етнічного походження в особливо не вигідне становище порівняно з іншими особами, якщо тільки це положення, критерій чи практика не об'єктивно виправдані законною метою, а засоби досягнення цієї мети є відповідними та необхідними» [749]. Тому в межах загальнотеоретичної юриспруденції вагомо визначити види дискримінації; загалом зосередимося на трьох основних – прямій, непрямій та утиску.

Директива Ради 2000/43/ЄС від 29 червня 2000 року про імплементацію принципу однакового ставлення до осіб незалежно від расового або етнічного походження у ст. 2 визначає:

(а) вважається, що пряма дискримінація трапляється тоді, коли до однієї особи ставляться менш прихильно, ніж ставляться, ставилися або ставитимуться до іншої особи у порівнянній ситуації, на підставі расового або етнічного походження;

(б) вважається, що непряма дискримінація трапляється тоді, коли явно нейтральні положення, критерій або практика ставлять осіб певного расового або етнічного походження у певні несприятливі умови в порівнянні з іншими особами, якщо такі положення, критерій або практика об'єктивно не виправдані правомірною ціллю та засоби досягнення такої цілі не є належними і необхідними.

У свою чергу, остання форма – утиск – вважається дискримінацією, якщо метою або наслідком небажаної поведінки, пов'язаної з расовим або етнічним походженням, є приниження гідності особи та створення напруженої, ворожої, зневажливої, принизливої або образливої атмосфери [40].

Пряма дискримінація зазвичай не створює труднощів у правовій кваліфікації та тлумаченні. Проблемні обставини позиціоновані в непрямій формі дискримінації. Відповідно до Міжнародної конвенції про ліквідацію всіх форм расової дискримінації закони чи політику можна вважати расово дискримінаційними, навіть якщо початкова причина не мала цього і в іншому випадку може бути цілком виправданою. Держава-учасниця має зобов'язання за Конвенцією виправити несправедливість, якщо вона існує в межах юрисдикції держави, навіть якщо вона не створила обставини, що призвели до дискримінаційної ситуації. Якщо закон, який однаково застосовується до всіх, має непропорційний, необґрунтований вплив на одну групу порівняно з іншими, він є дискримінаційним. Наприклад, закон Франції (Трудовий кодекс Франції) вказує: Непряма дискримінація може бути визначена як несприятливе ставлення від заходу або практики, яка веде без злого наміру до створення складеної категорії у більшості людей однієї расової групи (стаття L.122-45 French Labor Code) [508].

Багато структурних бар'єрів на шляху до расової рівності є результатом нейтральних законів. Це можуть бути норми, які, здавалося б, відповідають стандарту «справедливості», коли вимірюються в контексті, що, можливо, бездумно виключає певні групи населення. Згідно зі статтею 1 стандарт рівності, охоплений Конвенцією, – це матеріальна рівність, тобто рівність результатів, а не просто процедурна рівність можливості.

Польське законодавство у Законі від 3 грудня 2010 р. «Про імплементацію окремих нормативних актів Європейського Союзу щодо рівного поводження» зазначає, що пряма дискримінація – це ситуація, в якій «є фізична особа незалежно від статі, раси чи сексуальної орієнтації і до неї ставляться менш прихильно, ніж до іншої людини, до якої ставилися або мали б ставитися у подібній ситуації», тоді як непрямая дискримінація – це стан, у якому на підставі передумов, згаданих вище, «як наслідок нібито нейтрального регулювання, використовуваного критерію або вжитої дії існує або можуть існувати несприятливі диспропорції або особливо несприятлива ситуація для особи, про

яку йдеться, якщо тільки положення, критерій або дія не є об'єктивно виправдані метою, яка відповідає закону і якої має бути досягнуто, а засоби, що служать для досягнення цієї мети, є правильними і необхідними». Тут слід звернути увагу, що Польща визначає доволі вузький перелік ознак дискримінації. Окремо національна чи етнічна ознака в ньому не виокремлена.

Ширший перелік існує в законодавчих нормах Німеччини. Захищеними характеристиками відповідно до Загального закону Німеччини про рівне поводження (AGG) є раса, етнічна приналежність, стать, релігія чи інші переконання, інвалідність, вік та сексуальна приналежність (пар. 1 AGG) [523].

Акт стосується виключно трудової сфери, проте є цінним з погляду порівняльно-правової методології в тому, що виокремлює аж п'ять видів дискримінації: пряма дискримінація має місце, коли до однієї особи ставляться менш сприятливо, ніж до іншої, у подібній ситуації; непряма дискримінація має місце, якщо очевидно нейтральне положення, критерій чи практика поставили б людей у особливо не вигідне становище порівняно з іншими особами; переслідування вважається дискримінацією, якщо небажана поведінка має місце з метою або в результаті порушення гідності відповідної особи та спостерігається створення залякуючого, ворожого, принизливого або образливого середовища; мають місце сексуальні домагання; вказівка дискримінувати особу за будь-якою з дискримінаційних ознак (пар. 3 AGG).

Закон Великобританії у сфері етнонаціональної дискримінації має особливо позитивні норми; так, при визначенні всіх дискримінаційних ознак він розкриває розуміння їх у контексті національної політики. Отож, Закон про рівність 2010 року забороняє пряму та непряму дискримінацію, переслідування, віктимізацію та вказівки щодо дискримінації через расу (визначається як етнічна приналежність, колір шкіри, національне походження чи національність) [400], а далі подається перелік інших ознак. Така позиція законодавця сприяє легкій правотлумачній діяльності, оскільки зазвичай пересічні громадяни сприймають поняття раси в контексті кольору шкіри. Як доказ цього наведемо результати проведеного нами опитування. На питання «Як Ви розумієте дискримінацію за

расовою ознакою?» аж 74 % респондентів вказали виключно на колір шкіри (Додаток Б.1).

Вже згадуване нами французьке законодавство також зазвичай, окрім конституційних норм, містить положення у сфері праці. Стаття L.122-45 Французького трудового кодексу передбачає, що «жодна особа не може бути виключена з процедури найму або стажування або програми навчання; жоден працівник не може бути підданий санкціям, звільненню або підданим прямим або непрямим дискримінаційним заходам, зокрема щодо компенсації, навчання, переміщення, призначення, кваліфікації, класифікації, професійного просування, переведення або поновлення контракту, а також як міри розподілу прибутку та розподілу часток на основі його походження, статі, практики, статевої приналежності, орієнтації, віку, сімейного становища, генетичних характеристик або на основі його/її фактичної чи передбачуваної приналежності до етнічної групи, нації чи раси, або на основі його/її політичних переконань, його/її союзу чи трудової діяльності, його/її релігійних переконань, його/її зовнішності, його/її прізвища або за станом здоров'я або інвалідністю» [508].

У Німеччині існує спеціалізований нормативний акт - Загальний закон про рівне ставлення (*Allgemeines Gleichbehandlungsgesetz*) [282]. У всіх ситуаціях, що регулюються приватним або цивільним правом, тобто в доступі до товарів і послуг, сфера дії Закону виходить за межі сфери дії Директиви ЄС, що стосуються релігії/переконання, віку, інвалідності та сексуальної поведінки, орієнтації, а також расової/етнічної приналежності. У своєму обґрунтуванні Закону Федеральний парламент Німеччини (Бундестаг) зазначив, що не всі в Німеччині мають однакові можливості. Отже, метою Загального закону про рівне ставлення є запобігання та усунення дискримінації. Захист, який пропонує Закон, розширюється до нерівного ставлення за низкою ознак, відомих як «множинна дискримінація».

Закон Німеччини у ст. 3 виокремлює більше видових ознак дискримінації, не тільки класичну пряму та непряму. Виділяють ще переслідування (є дискримінацією, якщо небажана поведінка, пов'язана з однією з причин, має на

меті чи наслідком порушення гідності відповідної особи та створюється залякувальне, вороже, принизливе чи образливе середовище) і сексуальні домагання (є дискримінацією, якщо це небажана поведінка сексуального характеру, включаючи небажані сексуальні акти та запити на них, фізичний контакт сексуального характеру, коментарі сексуального змісту, а також небажаний показ і видиме прикріплення порнографічних зображень, що включає, має на меті або наслідком порушення гідності відповідної особи, зокрема під час створення залякуючої, ворожої, принизливої або образливої атмосфери) [282]. Закон захищає людей, які зазнають дискримінації за ознаками раси чи етнічного походження, статі, релігії чи переконань, інвалідності, віку або сексуальної орієнтації. Громадянство особи не входить до захищених характеристик Закону. Проте, якщо особа зазнає нерівного ставлення через національність, пов'язану з певним етнічним походженням, це буде являти собою пряму дискримінацію.

Натомість широкомасштабністю відзначається законодавство Іспанії. Окрім класичних норм конституційного права, є окремі законодавчі норми в різних правових галузях. Іспанське законодавство розробило принцип рівного ставлення в різних правових сферах, головним чином у трудовому та кримінальному праві. Основним документом трудового законодавства є Королівський законодавчий указ 2/2015 від 23 жовтня 2015 року, який затверджує консолідований текст Статуту працівників, який встановлює, що дискримінаційні законодавчі положення, положення колективних договорів, індивідуальних договорів та односторонні управлінські рішення вважаються недійсними, а дискримінаційні дії роботодавців визначені як дуже серйозні правопорушення. Відповідно до кримінального законодавства расизм або ксенофобія є обставиною, що обтяжує вчинення злочину, кілька положень визначають расистські злочини та розглядають серйозну дискримінацію у сфері праці як правопорушення. Проте схвальним є те, що також існують антидискримінаційні заходи в адміністративній, цивільній та освітній сферах [401].

2.3. Еталони формування недискримінації за етнічною та національною ознакою в окремих сферах суспільних відносин

Дискримінація не обмежується окремою сферою чи окремою групою національних меншин. Навпаки, її поширення є всеосяжним, що вказує на масштабність проблеми.

За результатами нашого опитування громадськість не вбачає особливо суттєвою проблему дискримінації за етнічною чи національною ознакою, так більшість респондентів (65%) оцінили її на рівні 3 балів за п'ятибальною шкалою, а припустімо гендерну дискримінацію значно вище. (Додаток Б.3) Тому виникає потреба детального аналізу цього питання у розрізі різних сфер суспільних відносин.

Дискримінація у сфері праці. Право на працю одне з перших «відчуває» дискримінаційну політику чи соціальні настрої. Дискримінація може обмежити доступ до роботи, перешкоджати просуванню по службі та обмежувати зростання заробітної плати та мати інші негативні прояви у сфері праці.

Існуючі польові експериментальні дослідження однозначно показують наявність етнічної дискримінації на ринку праці. Порівняно з більшістю населення етнічні меншини мають значно нижчі шанси знайти роботу. Нещодавній метааналіз показує, що претенденти з іноземними іменами повинні надіслати на п'ятдесят відсотків більше заяв, ніж однаково кваліфіковані заявники з більшості, щоб бути запрошеними на співбесіду [908].

Іноземні дослідники (Ruud Koopmans, Susanne Veit і Ruta Yemane) провели широкомасштабне дослідження (аналіз 6000 вакансій), де порівняли рівень дискримінації серед заявників німецького походження з тридцяти п'яти етнічних груп, до яких належать різні расові та релігійні групи. Виходячи з цієї моделі, етнічні, расові та релігійні групи, чиї середні значення відносно далекі від середнього німецького, стикаються з найбільшою дискримінацією. Навпаки, роботодавці не ставляться дискримінаційно до груп меншин із моделями

цінностей, ближчими до німецьких, а не до етнічних німців, які не мають міграційного походження [606].

Мігранти частіше зазначали, що зазнавали дискримінації, ніж немігранти: близько 13% повідомили про певну форму дискримінації протягом останніх 12 місяців порівняно з 6,7% немігрантів [740].

Для того, щоб зрозуміти, як виникає дискримінація на робочому місці, вкрай важливо враховувати національний контекст, у якому роботодавці приймають свої рішення. Наприклад, виходячи з різниці в гнучкості ринку праці та антидискримінаційного законодавства, можна очікувати відмінностей у дискримінації пакистанців у Норвегії та Сполученому Королівстві [620].

Дискримінація за національною та етнічною ознакою може мати ще свою особливість на ринку праці. Оскільки дискримінація сама по собі негативно впливає на розвиток ринку праці, ймовірно, що люди, які стикаються з дискримінаційними бар'єрами, з більшою ймовірністю отримують роботу, яка не відповідає їхнім можливостям. Проте, наскільки дискримінація спричиняє недостатнє використання навичок, залишається незрозумілим. Наприклад, деякі дослідження показують, що дискримінація проявляється як непояснені расові, етнічні або мігрантські «покарання» за надмірну кваліфікацію [790].

Недостатнє або надмірне використання навичок означає: люди володіють навичками, що перевищують ті, які необхідні для виконання їх роботи. За відсутності заходів опитування «надкваліфікація» або «професійна невідповідність», коли люди вважаються такими, що мають кваліфікацію, яка перевищує необхідну для їх роботи, часто береться як міра надмірної кваліфікації. Все більше робіт розглядає потенційний вплив дискримінації на ринку праці на невідповідність кваліфікації саме в контексті представників національних меншин [640]. Особливо чітко це стосується представників мігрантів, що отримали громадянство країни, на батьківщині здобули освіту високого рівня, однак через брак мови чи важких процедур сертифікації погоджуються на роботу нижчого рівня.

Більш тривалий пошук роботи може призвести до того, що люди будуть братися за роботу з нижчим рівнем кваліфікації, щоб уникнути безробіття. У випадку гендерних або расових ознак це може частково структурувати ринок праці, що призводить як до горизонтальної, так і до вертикальної сегментації. Аллокативна дискримінація може виникнути в результаті стереотипів, базованих на свідомих чи несвідомих упередженнях щодо можливостей, особистісних рис або рівнів мотивації різних соціально визначених груп, уподобань у групі, ворожнечі поза групою або через тип роботи, де має значення стать чи раса. Отож тут можна вести мову про практичне поєднання множинної дискримінації.

Нарешті, С. Вейт і Л. Сійссен (Veit і Thijssen) [868] досліджують, яке значення сприймається соціальною та культурною дистанцією, коли важливу роль відіграє місце народження кандидата на роботу. Відповідно до теорії дискримінації за смаком представники меншин, які народилися за кордоном, мають менше шансів отримати зворотний дзвінок, ніж меншини, які народилися в країні.

Багато досліджень стосувалися трудових відносин у сфері спорту. Аналіз зарплат гравців НБА з метою відслідкувати існування дискримінації за національністю, що виявляється в зарплаті гравців (618 гравців), показав: міжнародні гравці отримують нижчу зарплату, ніж їхні колеги, які народилися в США, за інших рівних умов, що свідчить про існування дискримінації в оплаті праці за національністю [892].

Протилежна ситуація спостерігається в Корейській бейсбольній організації. Результати дослідження показали, що дискримінація в оплаті праці за національністю в цій організації доволі суттєва, і тут вже іноземні пітчери й іноземні позиційні гравці отримували значно вищу зарплату, ніж південнокорейські гравці з подібними рекордами продуктивності [878].

Сфера праці є найпоширенішою щодо дискримінації етнонаціональних груп, більше того, вона найбільш демонстративна. Проте проблема виникає в

тому, що практично всі суспільні відносини можуть включати дискримінаційні елементи для цих груп.

Дискримінація в освіті є також досить яскравою. І тут слід констатувати, що вік представника національної меншини не впливає на загальне дискримінаційне ставлення. Дослідження показали: перші випадки відчуження та неприйняття через приналежність до расово-етнічної групи виникають у шкільному контексті на ранньому етапі, а саме: в дошкільному віці або в початковій школі, і стають все частішими, коли учні переходять до середньої та старшої школи [879].

Особою, що дискримінує, тут може бути не тільки одноліток, але й самі вчителі; такий вид є особливо згубним наслідком расово-етнічної дискримінації для добробуту дітей і підлітків, а також їх академічних результатів [365].

У США питання протидії дискримінації має давню історію, проте аналіз доводить: дискримінації зазнали 5-15% студентів, причому всі досліджені групи расових/етнічних меншин, включаючи чорношкірих, латиноамериканців, азіатів та багаторасових студентів, частіше повідомляли про дискримінацію порівняно з білими студентами. Серед студентів, які стикнулися з дискримінацією, 15-25% повідомили, що це негативно вплинуло на їх успішність, причому латиноамериканські та азіатські студенти частіше повідомляють про негативний вплив порівняно з білими студентами [402].

Дослідження, які проводилися в Новій Зеландії, предметно серед студентів-медиків вказали на поширеність жорстокого поводження з ними серед азіатських, мультирасових студентів порівняно з білими студентами: про дискримінацію за расовою/етнічною приналежністю повідомили від 15,7% до 23,3% студентів відповідно. Серед респондентів 35,4% зазначили, що зазнавали принаймні одного виду поганого поводження. Найпоширенішим видом жорстокого поводження було публічне приниження (21,1%) [551].

Дискримінація в освітній сфері стосується навіть здобувачів рівня доктора наук; так, дослідники на основі вивчення 1,2 мільйона одержувачів докторських ступенів у США з 1977 по 2015 роки довели: в академічній кар'єрі може бути необґрунтоване відтворення стратифікації; це применшує роль різноманітності в

інноваціях і частково пояснює недостатню представленість деяких національних та етнічних груп в академічних колах [557].

Також історично склалося так, що етнічні меншини є виключеними з участі в багатьох галузях науки, техніки, інженерії та математики (STEM), і етнічні відмінності в участі зберігаються до сьогодні. У США в галузях STEM домінують білі чоловіки, а афроамериканці, латиноамериканці та корінні американці визнаються недостатньо представленими меншинами, незважаючи навіть на квотування, тобто люди з цих груп отримують вчені ступені в галузях STEM за правилами, інакшими, ніж інші громадяни США [694].

Соціально-побутова сфера, доступ до товарів і послуг також страждає від дискримінаційних ситуацій.

Серед іншого дискримінація, пов'язана з пропозицією житла, стосується обставин, за яких самі характеристики доступного житла роблять його непридатним для певних категорій із представників національних меншин. Право на житло визнається загальним правом людини. Як і працевлаштування, доступ до житла є надзвичайно важливим питанням. З огляду на важливість для життя його необхідно захищати. Дійсно, це впливає на здоров'я, сімейне життя, освіту, доступ до роботи та доступність державних послуг. Таким чином, із соціально-економічної точки зору, дуже важливо, щоб люди, ким би вони не були, відчували однакове ставлення щодо доступу до житла. Нині принцип недискримінації щодо етнічної приналежності, релігії, інвалідності, сексуальної орієнтації, віку чи статі гарантується багатьма міжнародними та європейськими документами (наприклад, Договір про функціонування Європейського Союзу). Незважаючи на це, протягом багатьох десятиліть проблема залишається.

Дискримінація може виникнути під час оренди житла, купівлі нерухомості, констатують факти переслідування з боку сусідів. Нарешті, дискримінація може вплинути на процес розподілу житла. На початковому етапі процесу оренди дослідники виявили, що кандидати з більшості майже вдвічі частіше будуть

обрані приватними орендодавцями (отримаючи позитивну відповідь, а інший заявник – ні) порівняно із заявниками з груп меншин.

Лабораторні дослідження продемонстрували здатність імен створювати стереотипи. Щоб застосувати ці теорії та перевірити вплив етнічних стереотипів, базованих на іменах, на дискримінацію в житті, орендодавцям було надіслано 1115 запитів електронною поштою з рекламою вільних квартир в окрузі Лос-Анджелес протягом 10 тижнів. Кожному надісланому повідомленню випадковим чином призначалося одне з трьох імен, які вказували на арабську, афроамериканську чи білу етнічну приналежність. Афроамериканські та арабські імена отримали значно менше позитивних відгуків, ніж біле ім'я, а афроамериканське ім'я виявилось гірше за всіх [340].

Поширеними є випадки, коли приватний орендодавець або агент із нерухомості відмовляється орендувати чи продавати майно фізичній особі з дискримінаційних причин. Вони здійснюють це через особисті уподобання чи стереотипи, індивідуальне несприйняття осіб із іншої етнічної групи або через страх викликати невдоволення в інших клієнтів. Даному типу дискримінації протистояти важко, оскільки вона походить від уподобань, вкорінених в окремих особах. Така зміна ментальності потребує тривалої роботи.

Сфера медицини і реалізація права на охорону здоров'я також відчуває дискримінацію в досліджуваній сфері. Широко розповсюджені расові/етнічні відмінності в якості отриманої медичної допомоги, пропонувані методи лікування та наслідках для здоров'я, наприклад у звіті Інституту медицини «Нерівне ставлення» констатовано на державному рівні, що групи расових/етнічних меншин, ймовірно, отримуватимуть нижчу якість [576].

Національно-етнічні особливості впливали на медичне страхування; доведено: це пов'язано з 98% вищими шансами медичної недовіри [313].

Дискримінація проявляється і у сфері медичних дослідів. Приклади дискримінації доведені й аналітиками в тому контексті, що афроамериканські пацієнти становлять 5% пацієнтів, зареєстрованих у клінічних випробуваннях, які підтверджують схвалення Управлінням з контролю за якістю харчових

продуктів і медикаментів США нових ліків, але представляють 13,3% загального населення США. Рак є основною причиною смерті американців азійського походження, однак ця популяція становить 3% учасників клінічних досліджень раку [746].

Дискримінація лікарів із представників національних меншин також негативно впливає на суспільну реальність: чорношкірі, іспаномовні та індіанські лікарі становлять лише 9% практикуючих лікарів [297]. Для пацієнтів цей фактор важливий, оскільки вони схильні довіряти представникам свого етносу, окрім того, не існує мовного бар'єра між лікарем та пацієнтом, адже «лікарі з числа меншин частіше надають допомогу представникам меншин» [603].

Національна медична академія дійшла висновку, що «збільшення расової та етнічної різноманітності серед медичних працівників... пов'язане з покращенням доступу до медичної допомоги для пацієнтів з расових та етнічних меншин» [577].

COVID-19 яскраво продемонстрував таку дискримінацію. Це непропорційно відчуло на собі населення, яке зазнає структурної дискримінації за расовою та етнічною ознакою. Дійсно, епідеміологічні дані, показники захворюваності та смертності від COVID-19 часто є значно вищими серед людей африканського походження, корінних народів, етнічних груп або інших груп меншин, які зазнають дискримінації [785, с.104]. Пандемічна криза загалом загострила ряд правових проблем, яскравою серед них є дискримінація.

Німецькі дослідники запропонували дуже креативну формулу: криза COVID-19, можливо, зробила 2020 рік безпрецедентним глобальним масовим навчанням.

Глобальна комунікація у сфері охорони здоров'я характеризується широкомасштабним відстороненням мовних меншин від своєчасної високоякісної інформації. Суворі обмеження багатомовної кризової комунікації, які оголила криза COVID-19, є результатом домінування англоцентричної глобальної масової комунікації; тривалої девальвації меншинних мов; і

неврахування важливості багатомовного репертуару для побудови довіри та стійких спільнот [722].

Наприклад, тривалий вплив колоніалізму, відбирання землі, ресурсів і перетворення людей у рабів зробили корінні народи більш уразливими до COVID-19. Корінні народи стикнулися з численними перешкодами для справедливого доступу до послуг охорони здоров'я, в тому числі через географічні бар'єри, спричинені організацією мереж постачальників медичних послуг, труднощами з наданням медичної допомоги або труднощами в доступі до відповідної медичної допомоги, яка здійснюється їхньою мовою та поважає їхні культурні переконання, традиції та звичаї.

Під час пандемії COVID-19 світ також став свідком зростання епізодів ксенофобії, мови ненависті, зловживань, нападів, переслідувань, пошуків винних у глобальній проблемі, стигматизації та посилення надмірних заходів імміграційного контролю [533]. Наприклад, давній расизм проти ромів у Європі, включаючи насильницьке та цілеспрямоване гноблення протягом століть, відновився через підбурювальну риторику та пошук винних під час COVID-19 [665].

COVID-19 у багатьох асоціювався як «китайський» або «уханський» вірус (поширеними були хештеги «#ChinaVirus» і «#WuhanVirus» чим прив'язували до хвороби місцезнаходження чи етнічну приналежність, тому офіційна назва хвороби була обрана свідомо, щоб уникнути стигматизації) [795]. Вказане призвело до випадків ксенофобської риторики та расистських нападів на азіатське та азіатсько-американське населення [438; 866]. Такі напади були широкомасштабними. Користувачі громадського транспорту стикалися з ворожими взаємодіями, а люди, що просто йшли вулицею, зазнавали мікроагресії, яку ми вважаємо за краще називати завуальованою агресією, оскільки в ній немає нічого «мікро» для людини, яка стає жертвою такої ситуації.

Дискримінація є загрозою для людини, групи осіб, суспільства та держави. Науковці широко досліджують негативні наслідки дискримінації. Зокрема, першочергово вказують на негативний психологічний стан її жертви.

Г. Ох (Hans Oh та ін.) досліджували молодь і виявили, що уявна дискримінація була пов'язана з майже шестикратним збільшенням шансів спроби самогубства; однак після розшарування за расою дискримінація була значною мірою пов'язана зі спробами самогубства лише серед латиноамериканців (більш ніж у три з половиною рази більше шансів) [696].

Х. Ландріне (Landrine Н.) та інші доводять, що дискримінація була тісно пов'язана з психіатричними симптомами та поточним курінням сигарет як для етнічних меншин, так і для інших, але такі проблеми виявлялися сильніше для етнічних меншин. Меншини, які часто зазнавали дискримінації, мали в 2,3 рази більше шансів стати курцями, ніж їхні колеги з низькою дискримінацією [621].

Проте, як виявилось, куріння - це не найгірший наслідок дискримінації. Наявність расової/етнічної дискримінації була пов'язана з більшою депресією та внутрішніми симптомами; це також більший психологічний стрес; нижча самооцінка; нижчі академічні досягнення та залучення до суспільної діяльності; менша академічна мотивація; більше поширення відстороненої поведінки, ризикованої сексуальної поведінки та вживання психоактивних речовин; і більше асоціацій із девіантними однолітками [317].

За дослідженнями експертів Національного центру аудиту та досліджень інтенсивної терапії 2020 року визначено, що 25% пацієнтів, які потребують підтримки інтенсивної терапії, але не отримали її належним чином, були чорношкірими або азіатами [578].

Забезпечення недискримінації покладено в основу побудови інклюзивних суспільств, де переважають відмінності статі, раси, етнічного походження, релігії, мови, кольору шкіри, громадянства, сексуальної орієнтації та гендерної ідентичності. Якщо люди іншої етнічної приналежності, релігійного чи мовного походження почнуть насолоджуватися своїми правами меншою мірою, це може призвести до сегрегації і виникнення паралельних суспільств, а також сприяє радикалізації та екстремізму.

Не тільки визначені міжнародні та національні норми, але й правова практика є надзвичайно важливою. Держави повинні прийняти широкий спектр

заходів та діяти на випередження для протидії негативним стереотипам щодо вразливих верств населення, в т.ч. національних меншин, які могли б перешкоджати здійсненню ними прав людини та збільшують ворожість у суспільстві. У зв'язку з цим боротьба з використанням мови ворожнечі, в тому числі в Інтернеті та соціальних медіа, становить особливий пріоритет, як визначено в Загальнополітичній рекомендації Європейської комісії проти расизму та нетерпимості № 15 щодо боротьби з ненавистю, що ухвалена 8 грудня 2015 р. [453]

Відповідно до Загальної рекомендації мова ненависті ґрунтується на невиправданому припущенні, що особа або група осіб переважають інших; це підбурює до актів насильства чи дискримінації, таким чином підриваючи повагу до груп меншин і завдаючи шкоди соціальній єдності. У даній рекомендації ЄКРН закликає до: швидкої реакції громадських діячів на мову ненависті; сприяння саморегулюванню ЗМІ; підвищення обізнаності про небезпечні наслідки мови ворожнечі; припинення фінансової та іншої підтримки політичних партій, які активно використовують мову ворожнечі; і криміналізації найбільш екстремальних проявів, поважаючи свободу вираження поглядів. Заходи проти висловлювань ненависті мають бути добре мотивованими та пропорційними.

Наявність комплексної антидискримінаційної правової бази є ключовою вимогою для боротьби з расизмом, дискримінацією та нетерпимістю. Згідно з практикою судових інституцій (ЄСПЛ та національних судів) права повинні бути «практичними і ефективними», а не «теоретичними й ілюзорними». Для того, щоб зробити будь-яке фундаментальне право реальністю, право має забезпечуватися механізмом примусового виконання, зокрема через доступ до справедливого суду. Національне законодавство має забезпечувати наявність легкодоступних судових чи адміністративних процедур, які передбачають ефективні санкції. Інші моніторингові механізми, такі як незалежні спеціалізовані органи, також виявилися незамінними в ефективному подоланні дискримінації [803, с.100].

Профілактичні заходи щодо недопущення етнічної та національної ворожнечі, на нашу думку, мають охоплювати також заходи освітньо-соціального та правового характеру, окрім створення інституційних органів: поширення політико-правової ідеології гуманізму, абсолютної цінності людини та її ідентичності, поваги в суспільстві до всіх і кожного; боротьба з поширенням у суспільстві, як через ЗМІ, так і політичні та громадські спільноти, мови ворожнечі та розпалювання протиправної поведінки; протидія дезінформації, дискримінаційному стереотипному мисленню та стигматизації; формування належного інклюзивного простору шляхом впровадження спеціалізованих програм для дітей та молоді та й інших вікових груп, у тому числі представників органів публічної влади. Щодо останніх питань є доволі складним, оскільки в багатьох навіть європейських країнах, у тому числі Німеччині, констатовано дискримінацію з боку представників влади, зокрема національної поліції. Одним із несприятливих ставлень до національних меншин у країні є так зване расове профілювання. Расове профілювання – це коли особу зупиняє, допитує, обшукує або навіть заарештовує поліція лише тому, що її зовнішні ознаки чи фізичні особливості вказують на іншу національність, викликають підозру в очах офіцерів. Дискримінаційні образи, погане поводження або напади також можуть мати місце. Позитивно оцінюємо те, що держава, розуміючи проблему, створює інституційні механізми її протидії, зокрема представники національної меншини можуть повідомити про дискримінацію чи незаконну поведінку до відповідного уповноваженого офіцера(ів). Постраждалі можуть звернутися за порадою та підтримкою до «Кампанії жертв расистського поліцейського насильства». Прийнятно, що це можна зробити, використовуючи електронну інтернет-форму будь-якою мовою (сайт: <https://kop-berlin.de/kontakt>).

- Активізація громадського сектора, правове забезпечення та захист функціонування громадських організацій національних меншин та інших організацій, що пропагують рівність та справедливість, толерантне ставлення до всіх груп у суспільстві.

- Підтримування громадських організацій, органів із забезпечення рівноправ'я та національних правозахисних установ, які борються з мовою ворожнечі. Для прикладу знову ж таки візьмемо Німеччину. В цій країні функціонує ціла розгалужена мережа громадських організацій, однією з найбільших є Антидискримінаційна асоціація Німеччини, що є головною організацією незалежних антидискримінаційних офісів і консультаційних центрів. Зараз 33 організації-члени з 13 федеральних земель мають багаторічний досвід антидискримінаційної роботи. Громадська мережа має в своєму штаті працівників, що спілкуються різними мовами. Вона характеризується критичним ставленням до влади, міжсекторальним та структурним розумінням дискримінації, яке одночасно спрямоване проти індивідуальної, інституційної та структурної дискримінації.

- Актуалізація уваги до фактів дискримінації за національною та етнічною ознакою, заклик негайно реагувати на такі ситуації з метою демонстрації негативної поведінки та соціального і правового осуду.

- Швидке та ефективне реагування публічних діячів на мову ворожнечі.

Окрему увагу слід сконцентрувати на питаннях встановлення чи посилення відповідальності за дискримінаційні дії, розпалювання ворожнечі, використання та поширення мови ворожнечі. В цьому блоці слід актуалізувати наступні аспекти.

По-перше, уточнити цивільно-правову та адміністративно-правову відповідальність за дискримінацію і мову ворожнечі. В національному законодавстві статтею 161 Кримінального кодексу України передбачено кримінальну відповідальність за порушення рівноправності громадян залежно від їх расової, національної, регіональної належності, релігійних переконань, інвалідності та за іншими ознаками. Проблема полягає не у відсутності правового регулювання, а у неналежності його застосування.

По-друге, вагомо також визначити конкретну відповідальність осіб, що вдаються до мови ворожнечі, інтернет-провайдерів, веб-форумів та платформ,

онлайн-посередників, соціальних мереж, модераторів блогів та виконавців аналогічних функцій.

Тут існують певні позитивні зрушення, про які нам слід вказати. Щоб запобігти та протистояти поширенню незаконної мови ненависті в Інтернеті, у травні 2016 року Комісія погодила з Facebook, Microsoft, Twitter і YouTube «Кодекс поведінки щодо протидії незаконній мові ненависті в Інтернеті». Протягом 2018 року Instagram, Snapchat і Dailymotion приєдналися до Кодексу поведінки, Jeuxvideo.com у січні 2019 року, TikTok у 2020 році та LinkedIn у 2021 році. У травні та червні 2022 року відповідно Rakuten Viber і Twitch оголосили про свою участь у Кодексі поведінки. Це означає, що тепер Кодекс охоплює 96% ринку ЄС (частка онлайн-платформ, які можуть постраждати від ненависті).

Виконання Кодексу поведінки оцінюється за допомогою регулярного моніторингу, організованого у співпраці з мережею організацій, розташованих у різних країнах ЄС. Використовуючи спільно узгоджену методологію, ці організації перевіряють, як ІТ-компанії виконують зобов'язання, викладені в Кодексі.

Кодекс поведінки сприяв досягненню швидкого прогресу, зокрема щодо швидкого розгляду та видалення вмісту, що розпалює ворожнечу (28% вмісту, видаленого в 2016 році порівняно з 72% у 2019-му; 40% повідомлень було розглянуто протягом 24 годин у 2016 році, 89% - у 2019 році).

У Facebook з четвертого кварталу 2017 р. по перший квартал 2019 р. заходи, вжиті за порушення мови ненависті, зросли з 1,6 мільйонів до 4 мільйонів (збільшення на 150%) [296]. Згідно з результатами моніторингу в середньому близько двох третин повідомлень отримують відповідь із детальним описом результатів і вжитих заходів.

Компанії все частіше використовують технології та системи автоматичного виявлення. Facebook повідомляє, що в першому кварталі 2019 року 65,4% видаленого контенту було позначено машинами деякими ІТ-компаніями, які приєдналися до Кодексу, кількість повідомлень на вміст мови ворожнечі, здається, знаходиться в діапазоні 17-30% від загальної кількості. Facebook

повідомляє про те, що в останньому кварталі 2018 року видалили 3,3 мільйона одиниць вмісту за порушення політики щодо ворожнечі [296].

До речі, звернемо увагу: нині транснаціональні компанії відіграють суттєву роль у впорядкуванні суспільних відносин. Як вказує Дж. Батлер (J. Butler), у транскордонному захисті навколишнього середовища, територіальних суперечках, управлінні Інтернетом, боротьбі з корупцією, міжнародних правах людини та гуманітарному праві приватні компанії все більше підтримують імплементацію та дотримання міжнародного права. Тому, на думку науковця, з якою ми цілком погоджуємося, слід говорити про нові підстави для наукового та політичного розгляду належної ролі корпорацій у світовому правовому порядку [31]. Ми бачимо підтвердження цього на прикладі боротьби інтернет-компаній за принципи верховенства права.

І останнє, що має відношення до правового блоку: варто активізувати увагу до злочинів, котрі стосуються мови ворожнечі. Така мова була визначена як поширена у країнах-членах ЄС. Хоча засоби вираження та цільові групи даного дискурсу відрізняються, це негативно впливає на сприйняття вразливих груп у суспільстві. Це також стосується національних меншин, які стикнулися з досвідом зростання мови ненависті в соціальних мережах і на політичній арені. Зараз більшість держав-членів мають законодавство проти підбурювання до ворожнечі в кримінальному праві. Однак такі положення, які застосовуються на практиці, спостерігаються рідко тому, що вони складні або прокурорам і суддям бракує досвіду.

Подібним чином, навіть якщо існують спеціальні положення, що карають расово мотивоване насильство, або де наявні обтяжуючі обставини, пов'язані з расистськими мотивами, є тенденція притягнення до кримінальної відповідальності влади і готовність судити винних за менші злочини, які не вимагають доказів мотивації та які несуть нижчі санкції. Таким чином, повідомлення про національні чи етнічні образи є неприйнятними і не мають процесуального продовження [803, с.103].

Висновки до розділу 2

Проаналізувавши основні правові стандарти етнонаціональної політики у демократичній нам вдалося прийти до таких висновків:

1. Принципи етнополітики детерміновані нами як основні засади, що формують дієвість правового механізму функціонування етнополітичної системи для забезпечення сталого розвитку держави при імплементації в управлінську та адміністративно-правову діяльність публічного апарату, органів державної влади та громадянського суспільства, створюючи матрицю, що вказує на припустимість чи неприпустимість правового регулювання окремих інститутів етнополітичних відносин відповідно до правової ідеології державотворення.

2. Розроблено авторську класифікацію принципів етнонаціональної політики: збалансованість національних та державницьких інтересів у етнонаціональних відносинах (комбінаторність та злагодженість політики служить загальному розвитку регіону та збереженню його етнічного різноманіття у багатонаціональній, поліетнічній державі); рівноправність та недискримінація всіх суб'єктів етнонаціональної політики (подолання упередження, що заважають всім суб'єктам виражати власну самобутність, ідентичність таким самим чином, як і іншим групам, незалежно від статусу, тривалості проживання на території чи величини групи через забезпечення умов збереження етнокультурного різноманіття); гарантування комплексу прав суб'єктів етнонаціональної політики та їх обмеження виключно у правомірний спосіб (забезпечено механізмом примусового виконання встановлених норм, зокрема через доступ до справедливого суду та необхідних адміністративних); повага до елементів національної ідентичності всіх суб'єктів етнополітики (культури, мови, традицій, звичаїв, релігії тощо); створення умов для збереження самобутності етнонаціональних суб'єктів для наступних поколінь (створення можливості суб'єктам етнонаціональних відносин протидіяти асиміляції через можливість продовження свого існування в майбутньому не тільки як громадян

держави, але й суб'єктів із особливою етнічною ідентичністю); розвиток засад міжнаціональної та міжетнічної толерантності (толерування забезпечує можливість існування відмінності ідентичності, водночас дозволяючи людям зберігати свої глибоко укорінені групові цінності та переконання, навіть якщо вони суперечать цінностям і переконанням інших груп у суспільстві через створення рівноправного та толерантного середовища необхідно підтримувати міжкультурність діалогу, зближення етнічних груп); функціонування інклюзивного етнонаціонального суспільства (інклюзивність середовища існує як вимога сучасного суспільства і стосується створення належних гарантій існування всіх і кожного в соціумі без потреби особливого прилаштування до умов існування, саме суспільство має бути побудоване таким чином, щоб забезпечити можливість вільного функціонування всіх груп та людей із особливими етнонаціональними потребами чи без них шляхом забезпечення освітнього та виховного процесу, підвищення рівня правової культури та правосвідомості; виключно мирне вирішення проблемних ситуацій у міжетнічних відносинах.

3. Міжнародні стандарти політики протидії та запобігання дискримінації за національною та етнічною ознакою згруповані в дві групи: загальні (Статут ООН, Загальна декларація прав людини, Міжнародний пакту про громадянські і політичні права, Міжнародна Конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації) та регіональні (Статут Ради Європи, Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод і протоколи №12 до неї, Директива Ради Європейського Союзу 2000/43/ЄС від 29 червня 2000 року про імплементацію принципу однакового ставлення до осіб незалежно від расового або етнічного походження, Рамкове рішення ради 2008/913/ЖНА від 28 листопада 2008 року про боротьбу з певними формами та проявами расизму та ксенофобії засобами кримінального права, Директива Ради 2000/78/ЄС від 27 листопада 2000 р., що встановлює загальні рамки рівного ставлення у сфері зайнятості та професій).

4. Проаналізовані національне правове регулювання щодо запобігання та протидії етнічної та національної дискримінації Польщі, Бельгії, Німеччини,

Великобританії, Франції, Іспанії, що дає можливість вказати про відсутність єдиних підходів до поняття, форм і видів дискримінації. Позитивно оцінено практику існування спеціалізованого нормативного акту у сфері рівного ставлення (Німеччина) або нормативного забезпечення рівного ставлення в різних сферах суспільного життя (Іспанія).

5. Узагальнено три ментальні механізми дискримінації за національною чи етнічною ознакою, які лежать в основі ситуації: обмежене ставлення до реальної людської різноманітності, яка є абсолютною точкою відліку в описі людини (особа сприймається як «інший», «чужий»); догматичне ставлення до культурних норм як однозначних і об'єктивних критеріїв впорядкування дійсності; поширення стереотипів і упереджень у суспільстві.

6. Здійснено аплікацію проявів дискримінації за національною та етнічною ознакою у різних сферах суспільного життя: у сфері праці, що включає обмеження доступ до роботи, перешкоджання просуванню по службі та перепона у зростанні оплати праці, працевлаштування на роботу зі зниженим рівнем кваліфікації; у сфері освіти проявляється на всіх рівнях освіти, не залежить від віку особи та галузей науки; у соціально-побутовій сфері, доступі до товарів і послуг, житла; у сфері медицини і реалізація права на охорону здоров'я, зокрема проявляється в якості отриманої медичної допомоги, пропонованих методах лікування та наслідках для здоров'я, праві доступу до медичних дослідів, доступі до своєчасної високоякісної інформації що стосується громадського здоров'я.

7. Розроблено комплекс профілактичних заходів щодо недопущення етнічної та національної ворожнечі, котрі включають: створення інституційних органів відповідної спеціалізації; пропагування політико-правової ідеології гуманізму, абсолютної цінності людини та її ідентичності, поваги в суспільстві до всіх і кожного; боротьба з поширенням у суспільстві мови ненависті і ворожнечі; протидія дезінформації, дискримінаційному стереотипному мисленню та стигматизації; формування належного інклюзивного простору шляхом впровадження спеціалізованих програм для дітей та молоді та й інших

вікових груп, у тому числі представників органів публічної влади, особливо щодо расового профілювання; активізація громадського сектора, правове забезпечення та захист функціонування громадських організацій національних меншин та інших організацій, що пропагують рівність та справедливість, толерантне ставлення до всіх груп у суспільстві; підтримка громадських організацій, органів із забезпечення рівноправ'я та національних правозахисних установ, які борються з поширенням мови ворожнечі; актуалізація уваги до фактів дискримінації за національною та етнічною ознакою, нульове толерування до них, їх соціально - правовий осуд; швидке реагування публічних діячів, громадських еліт.

Наукові результати досліджень автора, які висвітлені у Розділі 2, викладені в опублікованих працях (Ковний Ю.Є., 2020а, Ковний Ю.Є., 2021а, Ковний Ю.Є., 2022в, Ковний Ю.Є., 2022з, Ковний Ю.Є., 2023д, Ковний Ю.Є., 2022м, Ковний Ю.Є., 2022н, Ковний Ю.Є., 2022с, Ковний Ю.Є., 2022у, Ковний Ю.Є., 2023а, Ковний Ю.Є., 2023б, Kovnyi Y., Roshkanyuk V., Panov A., Vovk M., Dubova K., 2023).

РОЗДІЛ 3. НАЦІОНАЛЬНІ МЕНШИНИ ЯК СУБ'ЄКТИ ДЕРЖАВНОЇ ЕТНОНАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ

3.1. Загальнотеоретичний аналіз поняття національних меншин та міжнародно-правове регулювання їх статусу

Після ратифікації Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом стали більш видимими процеси європейської інтеграції, що сприяли перегляду підходів до міжнаціональних відносин у країні. Ці підходи ґрунтуються на принципах особистої свободи та повного визнання прав індивіда.

Реалізація таких ідей вимагає створення і впровадження комплексу заходів на національному рівні. Ці заходи повинні охоплювати різні сфери, включаючи організаційні, правові, інформаційні, технічні та політичні аспекти. Головна мета - покращення становища національних меншин у країні, що відповідно включає розробку та впровадження конкретних заходів для забезпечення рівноправного статусу кожної особи, незалежно від її національності. Такі заходи можуть включати створення законодавства, яке гарантує права та свободи, розробку освітніх програм для вивчення культурної різноманітності, забезпечення доступу до інформації та послуг на різних мовах та інше. Даний підхід є важливим для забезпечення гармонійних та сприятливих міжнаціональних відносин у країні, де кожна людина має можливість реалізувати свої права та потенціал без обмежень через її національне походження.

У сучасних умовах, коли глобалізація визначає глобальні події, виник перехідний період у соціальній реальності, що характеризується активними змінами. Масштабні міграційні процеси, які стали універсальною тенденцією, досі не оминули більшість європейських країн, і описана ситуація стосується й України.

Свідченням цієї взаємодії та взаємозалежності між країнами та регіонами є інтенсивна динаміка масових міграційних потоків. Такі процеси виникають внаслідок трансформацій державних утворень, перерозподілу кордонів, а також особливостей самого міграційного руху і на кінцевому етапі призводять до

виникнення національних меншин. Зокрема, формуються нові соціальні групи, що виходять за межі їхнього історичного розселення і знаходяться на території інших країн.

Ці національні меншини становлять значну частину населення багатьох держав та регіонів. Вони є неодмінною складовою суспільства, впливають на економічні, культурні, наукові сфери, а також сприяють цивілізованому обміну між регіонами і країнами. Однак існування таких національних меншин викликає потребу в розробці складної системи адміністративних, політичних, економічних та культурних заходів. Це дозволяє досягнути балансу між національно-етнічними інтересами та забезпечити гармонійний розвиток суспільства, в іншому випадку «представники національних меншин утворюють одну з груп ризику» [115].

Вже до початку ХХ ст. захист меншин перетворився на вагоме питання міжнародного права. І прогрес у цьому здійснений завдяки функціонуванню Ліги націй. Так, захист прав меншин вперше був офіційно включений до міжнародної правової бази після Першої світової війни шляхом використання угоди Ліги Націй про меншини. Розуміння їх прав суперечило концепціям індивідуалізму та державного суверенітету, на які опиралася Ліга. Тим не менше через різні договори, декларації, інституції та дії, пов'язані з креативним механізмом, винайденим Лігою Націй, був розроблений систематичний підхід до проблеми, що стала відомою як система меншин.

Наскільки це можливо, Версальський договір підтвердив концепт розуміння території держав уздовж державних кордонів. Боротьба за права меншин відбувалася на світовому рівні та відмічалася загальнодержавні тенденції протидії нерівності. Одним із багатьох прикладів стала народна підтримка європейських дій проти Туреччини для захисту вірмен незабаром після Першої світової війни [594]. Якщо меншість зможе захистити себе, сформувавши власну державу, тоді всі права меншості будуть забезпечені.

Проте повністю дотримуватися націоналістичних ліній у формуванні нових держав виявилось неможливо. Отже, на міжнародному рівні намагалися

забезпечити захист, це активізується тоді, коли нова національна держава містить меншість. Були реалізовані такі окремі кроки:

- Спеціальні договори про меншини, кожен із яких містить гарантійні пункти, що дозволяє меншинам прямий доступ до Ліги, уклалися між Головними союзними та об'єднаними державами та Чехословаччиною, Польщею, Румунією та Югославією;
- Положення про права меншин включалися до мирних договорів із Австрією, Болгарією, Угорщиною, Туреччиною;
- Робилися заяви про захист меншин Албанією, Естонією, Фінляндією, Латвією, Іраком, Литвою на етапі прийняття до Ліги.

Ці інструменти гарантували національним меншинам захист життя, свободу загалом і свободу релігійного культу для всіх жителів окремої держави, окрім того декларували рівність, вільне користування рідною мовою, можливість утримувати необхідні інституції (просвітницькі, освітні, соціальні) та початкова шкільна освіта мовою меншини.

Такі договори пропонували меншинам права, прогалина, проте полягала у відсутності обов'язку виконання, тому захист був неефективним. Розуміючи це, Рада Ліги зробила два суттєвих кроки. По перше, що дуже важливо, забезпечила механізм, який дозволяв звертатися безпосередньо до Ради меншинам особисто. По-друге, для розслідування ситуацій та розгляду петицій створювався окремий комітет. Генеральний секретар мав можливість моніторингу нелегітимних петицій, що (1) вимагали розриву політичних відносин між меншістю та державою, частиною якої вони були, (2) походили з анонімного чи неавтентифікованого джерела або (3) містили образливі висловлювання [765].

Як кінцевий результат цих договорів і дій була створена система меншин, що містила Секцію меншин Секретаріату Ліги. Очевидно, це було демонстрацією найвищого рівня уваги до прав меншин та їх статусу.

Проте механізм захисту мав суттєві прогалини, оскільки реальність механізму захисту не була забезпечена. Також відбувся розкол у пріоритетах між малими та великими державами. Окрім того Рада зазнавала постійних

нападок з боку самих меншостей щодо не забезпечення принципу рівності. Німецькі меншини за межами Німеччини виявилися особливо активними. Під натхненням Ліги німців за кордоном Конгрес меншин, який збирався щорічно з 1925 по 1938 рр., було сформовано, щоб змусити Раду вжити найсильніших форм втручання. Німецькі меншини поспішили звертатися до Ради навіть у незначних справах.

Це приклад того, як держави намагався використати питання меншості як привід, щоб повернути втрачене й інші території. Особливо виділялися Німеччина та Угорщина; вони вважали, що в інтересах своїх територіальних амбіцій необхідно постійно перед міжнародною громадськістю демонструвати пригнічений стан своїх меншин в інших країнах. Із зростанням територіальних амбіцій Німеччини зросли й її передбачуваний гуманітарний інтерес до захисту меншин. Між 1920 і 1929 роками вісімнадцять різних груп меншин, які зверталися до Ліги (групи німецьких меншин), подали 38 відсотків від загальної кількості петицій. Незважаючи на труднощі, ця інституція успішно урегулювала низку міжетнічних суперечностей (майже 400 петицій). Можемо вказати, що це розцінювалося як етап зародження нового суб'єкта системи міжнародного права. Однак Ліга Націй була розпущена в 1946 році.

В повоєнний час правам меншин приділялася значно менша увага. Практично тільки два документи торкалися проблематики: Конвенція ООН про запобігання злочину геноциду та покарання за нього (Конвенція про геноцид); Міжнародний пакт про громадянські та політичні права. Змінився сам ідеологічно-правовий підхід міжнародної спільноти. Захист меншин і асиміляція явно несумісні. Отже, найсуттєвішим є те, що поняття асиміляції мало пріоритетну ідеологію в тогочасній системі міжнародного права, а при утворенні ООН виключно провізорично розглядалося це питання.

Створення Ради Європи в 1949 році стало важливим кроком у «кодіфікації» ситуації в міжнародному праві, основоположний договір якого закликав країни-однодумці у сфері прав людини та демократії, щоб зібратися разом, даючи зрозуміти, що деякі європейські країни дотримуються інших цінностей. Згідно з

установчим документом, організація спрямована на «захист і реалізацію» прав людини та основних свобод. Створення організації мало фундаментальне значення для політики безпеки, хоча, як наголошувалося в документі, це не повинно було впливати на військову складову безпеки. Цінності, які має охороняти Рада Європи, майже ідентичні ООН: економічний і соціальний розвиток, права людини, основні свободи та демократія. До основних цінностей ООН не включається лише демократія.

Створення Ради Європи зробило права людини, свободи та демократії офіційним підґрунтям спільної ідентичності Західної Європи. Через півтора роки після заснування організації, наприкінці 1950-го, була прийнята окрема конвенція як її справжній (і набагато більш відомий, ніж засновницький договір) установчий документ, який зазвичай називають Європейською конвенцією з прав людини, але офіційна назва «Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод». Це документ, тісно пов'язаний із прийнятою роком раніше Декларацією прав людини ООН. Однак одна з відмінностей полягає в тому, що у сфері політики меншин Рада Європи зробила крок, який не зробила Організація Об'єднаних Націй: стаття 14 забороняє дискримінацію за ознакою належності до меншини. Крім того, той факт, що відповідно до статті 34 Конвенції громадяни держав-учасниць можуть звертатися до Європейського суду прав людини в групі, якщо вони спільно потерпають від порушення гарантованих прав, надав сприятливе правове становище меншинам Західної Європи [909]. Отож, попередньо згадана Конвенція ООН про запобігання злочину геноциду та покарання за нього (Конвенція про геноцид) в аспекті досліджуваного має праксіологічне значення, оскільки в ній (ст. II) визначено які діяння міжнародна спільнота вважає геноцидом.

У середині 1960-х років компартійну верхівку та керівництво держави було частково замінено в Радянському Союзі (1964) і в ряді комуністичних країн. Це спричинило більш-менш суттєві зміни як у міжнародних відносинах, так і у внутрішній політиці окремих країн, у тому числі вирішення питання національних меншин. Прийняття Генеральною Асамблеєю ООН у 1966 р.

Міжнародного Пакту про громадянські та політичні права, наприклад, вказало на послаблення поділу лінії між двома світовими системами. Його стаття 27 декларувала, що меншинам не можна відмовляти у сповіданні своєї культури та релігії чи у використанні їх рідної мови. Це ознаменувало прорив у процесі, розпочатому - в принципі - резолюцією ООН про меншини 1948 року, яка, однак, була зупинена холодною війною одразу після прийняття декларації.

У свою чергу, стаття 27 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права визначила, що «у тих країнах, де існують етнічні, релігійні та мовні меншості, особам, які належать до таких меншостей, не може бути відмовлено в праві разом з іншими членами тієї ж групи користуватися своєю культурою, сповідувати свою релігію і виконувати її обряди, а також користуватися рідною мовою». Не зважаючи на те, що в цитованому документі не визначено чітко прав меншин, однак задекларовано основні з них, серед яких освітні, культурні, мовні, релігійні. Підкомісія з питань запобігання дискримінації та захисту меншин, яка складалася з групи висококваліфікованих міжнародних експертів із цього питання, розтлумачила ст. 27 як не лише надійне звичайне правило для захисту меншин, а й джерело принципів, які можна було б застосовувати незалежно від набрання чинності Пактом [815].

Загалом при аналізі міжнародних історичних документів знаходимо цікаву порівняльну характеристику кількості захисних заходів, прийнятих у міжнародних договорах, та інструментів як перед Другою світовою війною, так і після неї:

- (1) Надання місцевої автономії - чотири довоєнні/два післявоєнні.
- (2) Гарантії політичного представництва меншин – жодної довоєнної/вісім післявоєнних.
- (3) Захист національності – одинадцять довоєнних/два післявоєнних.
- (4) Захист сімейного права чи особистого стану - чотири довоєнні/три післявоєнні.
- (5) Використання мови: а. загалом зносини – тринадцять довоєнних/десять післявоєнних, б. в судах – тринадцять довоєнних/п'ять післявоєнних, с. у

соціальних та благодійних установах, духовних та навчальних закладах – 13 довоєнних/сім післявоєнних, d. у різних інформаційних засобах – жодного довоєнного/сім післявоєнних.

(6) Соціальні, благодійні та релігійні установи та навчальні заклади: а. релігійно-благодійна – тринадцять довоєнних/дві повоєнні, б. навчальних закладів – тринадцять довоєнних/п'ять післявоєнних, с. сакральні місця – чотири довоєнні/одне післявоєнне [735].

Отож, довоєнний період елементарно сформулював основні права національних меншин, хоча здебільшого все ж не на практично-правовому, а нормативному рівні, а основою становили культурно-освітні права меншин.

Крах комуністичних режимів у Центральній та Східній Європі зумовив те, що питання прав людини стало законним предметом обговорення між державами-учасницями на міжнародному рівні. Раніше уряди, зокрема комуністичні, посилялися на принцип невтручання у внутрішні справи (принцип 6, Гельсінський Заключний акт Наради з безпеки і співробітництва в Європі), щоб запобігти аналізу питань щодо прав людини в їхніх країнах. Певні кроки були зроблені на нараді щодо прав людини у Копенгагені в червні 1990 року. Копенгагенський документ (Документ Копенгагенської Наради Конференції з питань людського виміру ОБСЄ [444]) містить положення, спрямовані на посилення поваги та здійснення прав людини та основних свобод для розвитку людини та вирішення питань пов'язаного з ними гуманітарного характеру. Знаково, десять параграфів стосуються захисту та заохочення прав осіб, які належать до національних меншин. Зокрема, продекларовано, що «Держави-учасниці визнають, що питання, що стосуються національних меншин, можуть бути задовільним чином вирішені тільки в демократичних політичних рамках, заснованих на верховенстві закону, умовах функціонування незалежної судової системи» (пар. 30) [444].

Однак ця основа вже дала тріщини за кілька місяців: радянська влада атакувала урядові будівлі Литви та Латвії, загострилася війна в Нагірному Карабасі, бойові дії спалахнули між Хорватією та Югославією навколо Вуковара,

у Молдові урядові війська вели бої проти Придністровської Національної гвардії, нестабільно було в Грузії, Південній Осетії, Абхазії. Більшість із цих конфліктів мали внутрішньодержавний, а не міждержавний характер і майже всі пов'язані з етнічністю та націоналізмом. Як вказує Верховний комісар ОБСЄ у справах національних меншин Макса ван дер Стоел, їх першопричини різноманітні. Деякі з них стали боротьбою за владу над територією, що залишилася після краху комунізму. Інші виникли в результаті акцентуації ідентичності, які були заперечені або придушені в роки комунізму. Підвищення національної свідомості не обов'язково виглядало негативним явищем, але в багатьох випадках націоналізм виявився могутньою мобілізуючою силою для популістських лідерів, які підігрівали настрої. Націоналістичне пробудження однією групою зазвичай викликає загострене почуття ідентичності (і незахищеності) в іншій – або сусідньої держави, чи національної меншини. Це майже незмінно призводило до зростання напруженості [863, с.10].

Щоб привернути більше уваги до питань національних меншин, відбулася зустріч експертів, скликана у Женеві в липні 1991 р. Протягом трьох тижнів експерти з держав-учасниць НБСЄ (з 1994 ОБСЄ) обговорювали питання статусу національних меншин та прав осіб, які до них належать. Серед іншого порушені наступні теми: національне законодавство, демократичні інститути, міжнародні документи, можливі форми співробітництва, виконання відповідних зобов'язань НБСЄ та можливості вдосконалення відповідних стандартів. Однак не було досягнуто згоди щодо визначення «національних меншин» або чи слід надавати їм колективні права.

У подальшому на Московській нараді держави-учасниці висловили свої погляди з питання виконання зобов'язань у галузі людського виміру, де відзначили, що після Копенгагенської наради спостерігалось подальше суттєве покращення положення з виконанням зобов'язань, які містяться у відповідних положеннях документів НБСЄ, проте зазначили про наявність «актів дискримінації, ворожості та насильства проти осіб чи груп за національною, етнічною чи релігійною ознакою» [445]. Результатом було колективне визнання

того факту, що проблеми за участю національних меншин, якщо ними знехтувати, могли перерости у насильницький конфлікт, який не лише вплине на життя окремих осіб, але також може дестабілізувати країну та навіть регіональну безпеку. З Московського документа було видно, що «продовження зусиль» боротьби з названою загрозою слід бачити у напрямку більшого втручання ззовні у внутрішні справи держав-учасниць. Це було зрозуміло з революційної декларації, зробленої державами-учасницями у Московському документі про те, що «зобов'язання, взяті у сфері людського виміру НБСЄ, є предметом прямого та законного інтересу для всіх держав-учасниць і не належать виключно до внутрішніх справ держави» [445].

Відповідно до так званого Московського механізму держави були зобов'язані співпрацювати з міжнародною місією. Окрім роботи з представниками держави під час візиту, місія також отримала можливість «конфіденційно отримувати інформацію від будь-якої особи, групи чи організації з питань, які вона розглядає». Ці ініціативи підкреслили еволюцію «культури конференцій» НБСЄ у бік більш оперативного підходу: НБСЄ починала зміщувати акценти своєї роботи від широких дипломатичних переговорів до досить конкретного запобігання конфліктам. Рішення, прийняті на Московській нараді, також засвідчили усвідомлення необхідності угоди з недержавними суб'єктами та далі розвивали можливість легітимної зовнішньої участі у внутрішніх справах суверенних держав на основі спільного інтересу до безпеки.

Поглиблення кризи в Югославії та загроза конфлікту на пострадянському просторі Союзу активізували бажання боротися з етнічними конфліктами на ранній стадії. Міністр закордонних справ Нідерландів Ганс ван ден Брук запропонував новий механізм - призначити Верховного комісара у справах національних меншин (ВКНМ) у межах НБСЄ. Пропозицію було офіційно представлено на Гельсінській зустрічі з подальших заходів у квітні 1992 року.

Хоча всі держави-учасниці погодилися з принципом встановлення посади Верховного комісара у справах національних меншин, процес просувався

дискутовано. Оскільки етнічні проблеми та питання національних меншин настільки чутливі, що вони викликають питання ідентичності, культури та визнання, деякі держави-учасниці були дуже обережні щодо потенційної ролі Верховного комісара. У результаті процес розробки проекту мандату Верховного комісара затягнувся, оскільки деякі країни не визнавали національні меншини (або принаймні певні групи меншин), вони не бажали створювати якісь особливі права, обов'язки чи інститути для окремих верств населення. Інші підкреслювали важливість особистості, а не колективних прав і були стурбовані тим, що призначення Верховного комісара у справах національних меншин призведе до визнання прав груп, які наполягали б на особливому статусі на основі мови, національності, релігії чи культури. Деякі держави-учасниці боялися, що Верховний комісар підтримає прагнення меншин проти інтересів уряду відповідної країни і що це поставило би під загрозу територіальну цілісність своїх держав або буде використано сусідніми країнами (особливо транскордонних держав) для просування власних національних інтересів у суміжних країнах, таким чином сприятиме ескалації, а не зняттю напруженості. Інші побоювалися, що призначення ВКНМ спонукатиме національні меншини висувати ще більші вимоги до державної влади.

Також невелика група країн (зокрема, Велика Британія та Туреччина), які стикнулися з суттєвими проявами тероризму, наполягали на тому, щоб Верховний комісар був залучений до питань подолання проблем тероризму. Цей погляд заперечували інші країни, які вважали таке формулювання несправедливим [863].

Такі сумніви та застереження залишили відбиток на мандаті Верховного Уповноваженого у справах національних меншин, яке, це рішення, як і всі інші рішення ОБСЄ, зрештою було прийнято, коли знайшли консенсус. Глави держав і урядів ОБСЄ зустрілися на саміті в Гельсінкі 9 і 10 липня 1992 року. Тому держави-учасниці схвалили програму посилення своїх можливостей для узгоджених дій та активізації їхньої співпраці задля демократії, процвітання та рівноправності права безпеки. Це включало розвиток і зміцнення структур для

забезпечення політичного управління кризами та створення нових інструментів запобігання конфліктам і кризовий менеджмент. Найважливішою з них була посада Верховного комісара НБСЄ у справах національних меншин.

Як зазначалося вище, ряд держав мали застереження щодо різних аспектів Високого Мандата уповноваженого. Але мало хто ставив під сумнів необхідність створення інструменту для запобігання міжнаціональним конфліктам. Конфлікти в колишній Югославії та в ряді держав, які раніше були частиною Радянського Союзу, на початку 1990-х років чітко дали зрозуміти, що внутрішньодержавні конфлікти можуть загрожувати стабільності та процвітанню держав і перерости в регіональні конфлікти. Такі конфлікти потрібно було вирішувати на ранній стадії. Згідно з мандатом роль Верховного комісара полягає в тому, щоб «оцінити якнайшвидше можливий етап, роль безпосередньо зацікавлених сторін, характер напруженості та останні події в ньому та, де можливо, потенційні наслідки для миру та стабільності в зоні НБСЄ» [407, с.5].

Завдяки знаходженню Консенсусу у 1992 році прийнято Резолюцією Генеральної Асамблеї ООН 47/135 Декларацію про права осіб, що належать до національних або етнічних, релігійних та мовних меншин [38]; вона у своїй статті 1 посилається на меншини як на національну або етнічну, культурну, релігійну та мовну ідентичність і передбачає, що держави повинні захищати їх існування. Не існує узгодженого на міжнародному рівні визначення того, які групи становлять меншини. Вказаний документ надає однакову характеристику для трьох видів меншин: національної, мовної, релігійної, не вказуючи на унікальність. Ст. 2 (1) проголошує, що «Особи, які належать до національних або етнічних, релігійних і мовних меншин, мають право користуватися власною культурою, сповідувати та практикувати власну релігію, а також користуватися своєю мовою, приватно і публічно, вільно і без втручання чи будь-якої форми дискримінації» [38].

Вагому роль у контексті захисту прав національних меншин історично відіграло та відіграє європейське право.

Рада Європи вперше обговорила конкретний захист національних меншин у 1949 році, але лише в 1990 році Рада Європи взяла на себе тверде зобов'язання захищати ці групи меншин. Рекомендація 1134 (1990) містила перелік принципів, які Асамблея вважала необхідними для цієї мети. Рамкова конвенція про захист національних меншин (Рамкова конвенція) є найбільш повним договором Європи, що захищає права осіб, які належать до національних меншин. Це перший юридично обов'язковий багатосторонній документ, присвячений захисту національних меншин у всьому світі, і його виконання контролюється єдиним міжнародним комітетом, який займається виключно правами меншин: Консультативним комітетом. Документ був прийнятий 10 листопада 1994 року Комітетом міністрів і набув чинності 1 лютого 1998 року. Зараз він діє в 39 країнах.

Спеціалізованим міжнародним еталоном у сфері забезпечення прав національних меншин можна вважати саме Рамкову конвенцію про захист національних меншин, що була прийнята Комітетом міністрів Ради Європи 10 листопада 1994 р. і набула чинності 1 лютого 1998 р. Вона відноситься до одного з найповніших переліків, що призначені для захисту прав осіб, які належать до національних меншин, котрий включає заборону дискримінації, вимогу рівності, розвиток культури та самобутності, розвиток мови, свободу зібрання, заборона асиміляції, мова навчання та участь в економічному житті.

Нормативно-правові гарантії, що існують на сьогодні, слід оцінити як ефективні, тому реально створений механізм захисту права меншин. Рамкова конвенція про захист національних меншин, що підписана три десятки років тому, залишається наймасштабнішим договором у цій сфері.

Незважаючи на те, що Рамкова конвенція є юридично зобов'язуючим інструментом згідно з міжнародним правом, слово «Рамкова» підкреслює можливість держав-членів перекласти положення Конвенції відповідно до ситуації в їхній конкретній країні через національне законодавство та відповідну урядову політику. До речі, певні ключові гравці в сфері потреби забезпечення прав національних меншин заради безпеки в Європі не підписали або підписали,

але не ратифікували цей документ, зокрема Туреччина, Франція, Бельгія, Греція та інші менші країни, зокрема Ісландія, Люксембург, Монако.

Європейська хартія регіональних мов або мов меншин [44] - це Європейська конвенція про захист і розвиток мов, якими користуються традиційні меншини. Разом із Рамковою конвенцією про захист національних меншин вона підкріплює зобов'язання Ради Європи щодо захисту національних меншин.

Регіональні мови або мови меншин є частиною європейської культурної спадщини, і їх захист і популяризація сприяє розбудові Європи, базованої на демократії та культурному різноманітті.

Хартія, складена на основі тексту, запропонованого Постійною конференцією місцевих і регіональних влад Європи, була прийнята як конвенція 25 червня 1992 року Комітетом Міністрів Ради Європи та відкрита для підписання у Страсбурзі 5 листопада 1992 р. Документ набув чинності 1 березня 1998 р. Контроль за його виконанням державами-учасницями здійснює незалежний Комітет експертів на основі національних періодичних доповідей (надалі «періодичні доповіді»), поданих державами-учасницями. 28 листопада 2018 року заступники міністрів прийняли зміни щодо функціонування механізму моніторингу Хартії з метою його посилення. Вони набрали чинності 1 липня 2019 року. Це зумовлено тим, що в сучасних умовах виникла низка викликів, які вимагають дій, щоб зберегти ефективність механізму моніторингу, а також його авторитет і довіру. Серед цих проблем є недотримання циклу моніторингу низкою держав-учасниць і в деяких випадках несвоєчасне прийняття рекомендацій Комітету міністрів, а отже, несвоєчасна публікація звітів Комітету експертів про оцінку викликала особливе занепокоєння; також часто говорилося про неточність звітів (пар. 10.4) [474]. Конкретно про новітні зміни, вважаємо, доречніше зазначити у подальшому в контексті оновлення мовної політики та її європейських стандартів.

Європейський парламент постійно здійснював адвокацію зміцнення системи захисту меншин. На початку 2014 року був репрезентований

Страсбурзький маніфест як акт підбиття підсумків наприкінці мандата Європейського парламенту між 2009 і 2014. 17 квітня 2014 року Міжгрупа у справах традиційних меншин, національних спільнот і мов Європейського парламенту схвалила «Страсбурзький маніфест» про захист національних меншин і мов у межах Європейського Союзу. Документ зосереджується на основних проблемних сферах і містить такі рекомендації, як: ініціювання ЄС рамкової стратегії щодо національних і мовних меншин, подібної до стратегії, що діє для ромів; створення дієвого механізму моніторингу та забезпечення фундаментальних і набутих прав меншин як у країнах-кандидатах, так і в державах-членах Європейського Союзу; прийняття всеосяжної та юридично обов'язкової системи захисту Європейського Союзу для національних меншин, регіональних мовних груп і конституційних регіонів, що супроводжується функціонуючим механізмом моніторингу.

У Маніфесті також наголошується, що захист національних меншин, регіональних мов і мов меншин у розширеному ЄС є головним питанням і що його можна досягти не простою боротьбою проти ксенофобії та дискримінації, а шляхом прийняття конкретних правових, мовних, культурних, соціальних тощо режимів; Маніфест заохочує Комісію брати участь у пошуку демократичних рішень для вирішення конфліктів між національними меншинами та державами, коли двостороннє та внутрішнє вирішення неможливе.

Історична вагомість Маніфесту полягала в тому, що він надав керівні принципи, зокрема для членів Європарламенту протягом наступних років, і в цілому для ЄС щодо покращення становища автохтонних меншин в ЄС. Це було вагомо, оскільки певні політичні тогочасні події зумовлювали проблемні чинники у сфері етнополітики, зокрема референдуми про незалежність у Шотландії та Каталонії, незаконна анексія Криму та окупація Східної України, міграційна криза 2015 року та напади на цивільних осіб населення в Західній Європі [829].

За винятком Європейського парламенту, інституції ЄС переважно неохоче звертаються до національної проблеми меншин, яка виникає у державах-членах.

Про це прямо зазначено в Маніфесті: «Відзначимо, що національні меншини складають 8% населення Європейського Союзу, регіональними мовами або мовами меншин розмовляють майже 50 мільйонів людей, 10% ЄС населення. Іммігрантські меншини складають 6,5% населення ЄС, понад 30 мільйонів людей. Ми шкодуємо, що захист меншин не заслуговує на більшу увагу в інститутах Європейського Союзу». Тим не менше у питанні захисту національних меншин є певний прогрес в європейському праві.

12 травня 2016 року Голова Секретаріату Європейської Хартії мов меншин і регіональних мов Ради Європи Сіксто Моліна висловив своє глибоке занепокоєння як зупинкою процесу ратифікації Хартії, так і невиконанням зобов'язань державами-підписантами.

Часто наголошується: існування меншості є чинником суб'єктивних оціночних питань і те, що будь-яке визначення має включати обидва об'єктивні фактори (наприклад, наявність спільної етнічної приналежності, мови чи релігії) та суб'єктивні чинники (включаючи те, що люди повинні ідентифікувати себе як члени меншості).

Складність у формулюванні єдиної дефініції полягає в різноманітності ситуацій, в яких опиняються меншини. Деякі живуть разом у чітко визначених районах, відокремлені від домінуючої частини населення. Інші є розкидані по всій країні. Деякі меншини мають сильне почуття колективної ідентичності і записану історію; інші зберігають лише фрагментарно уявлення про їхню спільну спадщину. У більшості випадків група меншості буде чисельною меншістю, але в інших чисельна більшість може також опинитися у меншості. Тому понятійно-категоріальний апарат дуже розмитий.

Тому нам слід репрезентувати такий апарат, пов'язаний із розумінням національних меншин. Згідно з визначенням, запропонованим у 1977 році Франческо Капоторті, спеціальним Доповідачем підкомісії ООН із запобігання дискримінації та захисту меншин, меншина - це: група, чисельно менша за решту населення держави, у недомінантному становищі, члени якої, будучи громадянами держави, мають етнічні, релігійні чи мовні характеристики,

відрізняються від тих, що мають решту населення, і показують почуття солідарності, спрямоване на збереження своєї культури, традиції, релігії чи мови [800, с.568].

У подальшому ми знаходимо багато дефініцій, схожих на початкові, які практично зводяться до первинної, де зводиться поняття до відмінностей у чисельності. Загалом меншини - це люди, які перебувають у меншості в контексті загальної чисельності населення держави або певного регіону та мають відмінні від решти населення культурні, етнічні, мовні або релігійні особливості.

Спеціальний доповідач ООН з питань меншин в останній Доповіді визначає наявність чотирьох груп меншин: національні, етнічні, релігійні та мовні [565]. Найширшу увагу у сфері етнонаціональної політики слід приділити першим.

Науковці визначають національну меншину як групу, чисельно меншу за решту населення держави, і чий члени, громадяни цієї держави, мають етнічні, релігійні або мовні характеристики, відмінні від решти населення, та демонструють, хоча й неявно, почуття солідарності, яке спрямоване на збереження своєї культури, традицій, релігії чи мови [288]. Тому загалом визначення зводиться до того, що це групи осіб, які мають відмінну національну чи етнічну ідентичність, традиції, мову чи інші культурні характеристики і які фактично перебувають у чисельній меншості у відношенні загальної чисельності населення держави. Ці групи можуть бути розпізнані за своєю відмінною культурною та етнічною спадщиною.

У деяких сучасників національна меншина - це група громадян держави, яка невелика за кількістю та/або не домінує за пропорцією, для більшості свого населення має відмінні етнічні, мовні, релігійні та культурні характеристики і прагне зберегти свою ідентичність, а також правову та фактичну рівність [598]. Така позиція має юридичне спрямування, оскільки в контексті правового регулювання вагомо розуміти: меншина як група не тільки має особливу ідентичність, але й поряд з цим її представники є громадянами держави, тобто вона загалом входить до поняття «народ»; тому вагомим завданням при визначенні правової політики є оптимальне збалансування інтересів як

національних меншин (культурно-етнічної групи, що перебуває у меншості), так і групи, представники якої, незважаючи на певні відмінності в ідентифікації, є громадянами держави.

Вагомо, що для виокремлення такого суб'єкта етнонаціональної політики, як національні меншини, обов'язковим елементом є ідентифікація представників себе з такою групою. У запитаннях та відповідях щодо Рамкової конвенції про захист національних меншин наголошується, що цей принцип полягає у можливості чи вони є національною меншиною і вимагати відповідного ставлення. При цьому саме наявність об'єктивних критеріїв має бути поставлена в основу самоідентифікації [204, с.2].

Тут вагому роль відіграє суб'єктивний чинник. Особа, яка за всіх формальних ознак підпадає під вказану групу, може особисто не відчувати своєї спорідненості з певною нацією, тому узагальнювати без врахування свободної волі до самоідентичності держава не може. Використання суб'єктивних критеріїв, таких як бажання членів відповідних груп зберегти їхні власні характеристики та бажання відповідних осіб вважатися частиною цієї групи, має бути враховано. Зараз загальноприйнятим є визнання статусу меншини, що не вирішується виключно державою, а має базуватися як на об'єктивних, так і суб'єктивних критеріях.

Дискусійним аспектом також є наявність громадянства. Деякі науковці вважають, що проживання на території є вагомою підставою для надання статусу національних меншин, проте громадянство не є обов'язковим. Член Підкомісії ООН з прав людини Ф. Капоторті (Capotorti F.), виступаючи на засіданні Підкомісії ООН, зазначив, що національна меншина – це група населення, етнічне походження, національність, релігія чи мова якої відрізняється від основної групи; не домінує у країні за чисельністю; демонструє бажання зберегти свою ідентичність і свою культуру, традиції, релігію чи мову; не включає недавніх мігрантів чи біженців; має глибоке коріння в країні проживання (зазвичай громадяни даної країни) [338]. Отож доповідач на

міжнародному рівні визнав, що наявність громадянства є бажаною, проте не завжди обов'язковою умовою.

У демократичній державі жодна особа не може залишатися поза системою правового захисту. Особи, які не отримали громадянства, мають в державі перебування інший статус і до них можуть застосовуватися норми щодо мігрантів, біженців, осіб без громадянства (щодо останніх застосовуються норми Конвенції про статус апатридів) [92].

Особлива проблема, пов'язана з меншинами та громадянством, - те, що часто членам певних груп відмовляють у громадянстві або його позбавляють через національні чи етнічні, релігійні та мовні особливості. Така практика суперечить міжнародному праву, зокрема щодо ст. 9 Конвенції про скорочення безгромадянства 1961 р. [91], де зазначено: «Договірна держава не може позбавляти будь-яку особу чи групу осіб своєї національності за расовими, етнічними, релігійними чи політичними мотивами». Важливо зауважити: дискримінація особи за однією з вищезазначених підстав, що призводять до свавільного позбавлення громадянства, може сприяти виконанню деяких вимог у детермінації статусу біженця.

Конвенція про скорочення безгромадянства була прийнята 30 серпня 1961 року та набула чинності 13 грудня 1975 року. Вона доповнює Конвенцію 1954 року про статус осіб без громадянства, що стало результатом понад десятилітніх міжнародних переговорів про те, як уникнути випадків безгромадянства. Разом ці дві угоди складають основу міжнародної правової бази для вирішення проблеми безгромадянства, явища, яке продовжує негативно впливати на життя мільйонів людей у всьому світі. Конвенція 1961 року є провідним міжнародним інструментом, який встановлює правила щодо надання та відмови від громадянства, щоб запобігти виникненню випадків безгромадянства. Встановлюючи правила щодо обмеження випадків безгромадянства, Конвенція втілює в життя статтю 15 Загальної декларації прав людини, яка визнає, що «кожна людина має право на громадянство».

В основу Конвенції 1961 року покладено ідею, згідно з якою держави зберігають за собою право розробляти зміст своїх законів про громадянство, вони повинні робити це відповідно до міжнародних норм, що стосуються громадянства, включаючи принцип уникнення безгромадянства. Приймаючи гарантії Конвенції 1961 року, які запобігають безгромадянству, держави сприяють зменшенню безгромадянства з часом. Конвенція прагне збалансувати права осіб та інтереси держав, встановлюючи загальні правила запобігання безгромадянству та водночас допускаючи деякі винятки з цих правил.

Більшість із приблизно 15 мільйонів осіб без громадянства у світі також належать до етнічних, релігійних чи мовних меншин. Дискримінація меншин часто призводила до позбавлення їх громадянства. Таке виключення часто виникає в нових незалежних державах, які визначають громадянство в спосіб, який виключає осіб, що належать до певних груп меншин, які вважаються «чужими», незважаючи на давні зв'язки з новою державою. На практиці негромадяни, включаючи осіб без громадянства, стикаються з перешкодами у здійсненні цих прав. Такі перешкоди можуть бути більшими якщо особа без громадянства також належить до меншини.

Отож загалом громадянство є обов'язковою умовою для приналежності до національної меншини, проте етнонаціональна політика демократичних держав має ґрунтуватися на принципі запобігання безгромадянству чи створенню утруднених вимог для отримання громадянства, намагаючись перевести цю особу з режиму безгромадянства в статус громадянина до особливої групи національних меншин.

Ще одним дискусійним питанням є проблема необхідності державного визнання права національної меншини одержати відповідний правовий статус. Отож, з одного боку, варто вести мову про те, що представники національної меншини мають право на власну етнічну ідентичність беззаперечно, тому вказане слід позиціонувати як природне, невід'ємне право особи виражати власну індивідуальність. З іншого боку, враховуючи багатовекторність проблематики, необхідність створення належних національних умов, а також той

чинник, що етнонаціональні прояви можуть мати деструктивний характер для правового порядку та загалом слугувати фактором дестабілізації суспільного спокою, з боку державних органів слід офіційно, юридично визнати такий статус. Ба більше, при ґрунтовному аналізі практики іноземних держав знаходимо приклад невизнання статусу національної меншини на державному рівні. У 2005 році до Національної виборчої комісії було подано ініціативу за підписами 2381 угорського гуна з метою офіційного визнання гунської меншини. Однак згідно з експертним висновком Академії наук Угорщини ініціатива не відповідала вимогам законодавства, і Комітет парламенту з прав людини, меншин і релігій не вважав пропозицію придатною для загального парламентського обговорення навіть після слухання представників залучених сторін [572].

Тому, узагальнюючи вищевказану дилему, ґрунтуючись на принципах верховенства права, вважаємо за необхідне визначити: держава має повноваження ввести у правову політику вимогу державного визнання статусу національних меншин, проте вказане має здійснюватися, базуючись на концепціях рівності і недискримінації та використовуючи диспозитивний метод правового регулювання (органи державної влади не можуть відмовити національній меншині у визнанні такого статусу в разі виконання останньою всіх легітимних вимог).

Звернемося до правового регулювання національних держав. Відзначимо: держави не прагнуть застосувати розширене визначення меншин, аби уникнути того, щоб більшу частину населення розглядали як меншини. Крім того, наміри різних груп населення для отримання статусу меншин призводять до складності формулювання рішення щодо загального застосування визначення. Однак відсутність визначення з'ясовується в Пояснювальному звіті до Рамкової конвенції для захисту прав національних меншин: «Вирішено прийняти прагматичний підхід, базований на визнанні того, що на цьому етапі неможливо прийти до визначення, яке здатне отримати загальну підтримку всіх держав-членів Ради Європи» [395].

Загалом наш аналіз призводить до можливості виокремлення двох груп держав за широтою розуміння національних меншин у національному законодавстві.

Спрощене тлумачення національних меншин. Тут яскравим представником є Хорватія. Дуже спрощене трактування містить чинна конституція Хорватії: «Національною меншиною є група громадян Хорватії, члени якої традиційно проживають на території Республіки Хорватія та мають етнічні, мовні, культурні та/або релігійні характеристики, які відрізняються від інших громадян і які керуються бажанням зберегти ці характеристики».

Боснія і Герцеговина унормовує у спеціальному законі (ст. 1): для національних меншин необхідна належність до громадян БіГ, не належить до жодного з трьох конституційних народів і включає людей одного або подібного етнічного походження, з однаковими або подібними традиціями, звичаями, релігією, мовою, культом і духовністю, а також близькою або пов'язаною історією та іншими характеристиками [324].

Донедавна Україну можна також було віднести до першої групи. Відповідно до ст. 3 Закону України «Про національні меншини в Україні», який втратив чинність, до національних меншин належать групи громадян України, які не є українцями за національністю, виявляють почуття національного самоусвідомлення та спільності між собою [174].

Також існує інша група – *ускладнене тлумачення*. Федеральний уряд Німеччини вважає національними меншинами групи населення, які мають відповідати наступним п'яти критеріям: «1) бути громадянами Німеччини; 2) відрізнитися від більшості населення тим, що мають свою мову, культуру та історію, таким чином їхню особливу ідентичність; 3) хочуть зберегти свою ідентичність; 4) вони традиційно проживають у Німеччині (зазвичай протягом століть); 5) вони живуть у Німеччині в межах традиційних поселень» [692]. Останній критерій визначають як обов'язкову вимогу компактного проживання у законодавстві окремих держав доволі рідко.

Ст. 2 спеціального закону Польщі вказує, що національною меншиною є група польських громадян, яка загалом відповідає таким критеріям: 1) є менш чисельна від решти населення Республіки Польща; 2) істотно відрізняється від решти громадян мовою, культурою або традицією; 3) прагне зберегти свою мову, культуру або традицію; 4) має почуття своєї історичної національної спільноти та спрямована на її виявлення і захист; 5) її предки проживали на сучасній території Республіки Польща щонайменше 100 років; 6) ототожнюється з нацією, зорганізованою у своїй державі [652]. Тут ми бачимо репрезентацію ще низки додаткових необхідних характеристик. До речі, польське законодавство - одне з небагатьох, що подає відмінність національної та етнічної меншини. Вона полягає в останньому вказаному критерії, оскільки групи, які не ототожнюються з нацією, зорганізованою у своїй державі, вважаються етнічними меншинами, проте мають відповідати попереднім п'яти критеріям, вказаним у законі.

Грунтовний аналіз багатьох законодавчих актів європейських країн дає нам можливість виокремити певні додаткові умови, які визначаються для отримання статусу національної меншини:

- проживання на території держави (ст. 1 Закону Естонії «Про культурну автономію національних меншин» [465]);

- державне легітимне визнання групою зі статусом національної меншини (Албанія юридично не визнає всі меншини, що самоідентифікуються як такі; за законодавством роми і влахи (аромуни) офіційно визнані етнолінгвістичною меншиною, а от етнічні греки, македонці та чорногорці визнані національними групами) [396].

Універсальних правил не існує, проте є загальні принципи, що вказують на потребу захисту прав національних меншин; поряд з цим вагомо розуміти потребу захисту державного суверенітету та територіальної цілісності країни, розвитку історичної та національної самобутності, впровадження спільної культурної та ідеолого-правової стратегії громадянства.

Новий Закон України «Про національні меншини (спільноти) України» подає також розширене тлумачення як сталої групи «громадян України, які не є

етнічними українцями, проживають на території України в межах її міжнародно визнаних кордонів, об'єднані спільними етнічними, культурними, історичними, мовними та/або релігійними ознаками, усвідомлюють свою приналежність до неї, виявляють прагнення зберегти і розвивати свою мовну, культурну, релігійну самобутність» [173].

Отож виокремимо легалізовані ознаки національних меншин у чинному національному законодавстві:

- відсутність етнічного зв'язку з українцями;
- проживання на території України;
- об'єднання спільними ознаками (етнічними, культурними, історичними, мовними, релігійними);
- усвідомлення приналежності (самоідентифікація);
- бажання збереження етнічної унікальності.

Не дивлячись на те, що спеціальний нормативний акт прийнятий не так давно, до нього є ряд змін та доповнень. Зокрема у вересні 2023 року ВР прийняла ЗУ «Про внесення змін до Закону України "Про національні меншини (спільноти) України" щодо деяких питань реалізації прав і свобод осіб, які належать до національних меншин (спільнот) України» [156] де виключила слово «традиційно» в контексті проживання нацменшин на території України. Таке удосконалення оцінюємо дуже позитивно. Оскільки потреба доведення історичного проживання на території України була, на нашу думку, розмитою і не цілком легітимною. В історичному контексті «традиційно» вказує на період часу, що відноситься до минулих років, століть, епохи або подій, що відбулися в минулому. Термін може бути використаний для позначення певного періоду або відстані в минулому, і зазначимо, що конкретна кількість років, яку він охоплює, залежить від контексту та обставин.

Наприклад, якщо ми говоримо, що щось відбулося «історично давно», це може вказувати на події, які відбулися на великій відстані часу, наприклад більше кількох століть тому. В іншому випадку, якщо ми говоримо, що якась подія сталася «в історичній давності», це може означати події, які мали місце в

далекому минулому, можливо, тисячі років тому. Однак конкретний період, який охоплює термін «традиційно», може бути різним у різних контекстах. Він може відноситися до періоду, який досліджується археологами, істориками, або може бути використаний для позначення подій, що сталися до заснування певної країни чи цивілізації. Або навпаки, відомою є фраза «Вчора - це вже історія», яка використовується для підкреслення, що події або ситуації, які сталися в минулому (вчора), вже не мають великого впливу на сьогодення або майбутнє.

Отже, «традиційно» не має жорсткої числової відстані в роках, і його значення може змінюватися в залежності від того, про який період в історії мовиться та в якому контексті використовується термін.

Ми розуміємо, що національний законодавець первинно імплементував вказану вимогу у ряді європейських країн, зокрема цитованого законодавства Польщі, Німеччини, однак зробив це поверхнево. Необхідною є вказівка історичного етапу (зазвичай це 100 років і більше), проте, якщо йти таким шляхом, то має встановлюватися конкретний історичний проміжок часу. Наприклад, в одному з проектів законодавства про національні меншини Румунії вказувалося: «проживають на території Румунії з моменту створення сучасної румунської держави» [475].

Щодо легітимності, на нашу думку, в попередній дефініції вже було закладено фактор непрямой дискримінації представників національних меншин у контексті поділу на «старі» і «нові» меншини. Дискримінація - це негативне відношення, обмеження прав та можливостей, яке базується на різниці в національності, етнічному чи культурному походженні. Терміни «старі» та «нові» національні меншини можуть використовуватися для класифікації національних меншин відповідно до їхньої історичної присутності та наявності у певній країні або регіоні. «Старі національні меншини» можуть вказувати на ті національні групи, які історично проживають на певній території довгий час, можливо, впродовж кількох століть. Ці групи можуть відзначатися вже встановленим статусом, культурною спадщиною та глибокими коріннями у відповідній спільноті. «Нові національні меншини» можуть вказувати на групи,

які прибули або з'явилися у певному регіоні більш недавно, можливо, внаслідок міграції, політичних подій або інших чинників. Ці групи можуть бути менш численними або тільки почати формувати свою культурну ідентичність у новому середовищі.

Виокремлення вимоги традиційного проживання створює загрозу для суспільної справедливості, культурного включення та рівноправ'я та дискримінації, оскільки забезпечує чітку ієрархію між різними групами (визнання «старих» і нормативне невизнання «нових» етнонаціональних груп). Це може призвести до обмеження рівних можливостей для нових національних меншин, що суперечить принципам рівності шансів, що передбачає відсутність соціальної включеності та відчуття приналежності до суспільства, може призвести до маргіналізації нових груп та обмеження їхньої культурної свободи. Рівність включає в себе можливість всіх груп гідно жити, навчатися та сприяти суспільству, використання розрізняючих підходів може обмежити можливість нових національних меншин брати активну участь у різних аспектах суспільного життя. Окрім того, це суперечить ст. 4 ЗУ «Про національні меншини (спільноти) України», де унормована заборона дискримінації.

Окрім того, додаймо проблему забезпечення соціальної справедливості: національні меншини, що давно перебувають на території України, загалом вже виробили усталену комунікацію з українським суспільством, мають забезпечені національно-етнічні атрибути (зокрема, релігійні, культові споруди, пам'ятники, визначні місця, інституції, що відображають культурні та мовні ознаки), проте для новоприбулих дане питання є особливим, оскільки відсутній вироблений механізм спільної комунікації в межах суспільства, а держава через нелегітимізацію таких груп усувається від вирішення питання. При цьому дискримінація посилюється іншими ознаками, зокрема незважаючи на те, що вказані особи вже можуть мати громадянство України, все ж вони в суспільній свідомості довго асоціюються з мігрантами, чужинцями тощо. Отож дискримінація отримує подвійний характер – за національним походженням і дискримінація на основі міграційного статусу.

Загалом законодавчі норми слід формувати, враховуючи новітні тенденції. Післявоєнна Україна потребуватиме суттєвої допомоги, і мігранти - це та категорія осіб, яка буде прибувати в нашу державу. Вказане зумовлене демографічними процесами й економічною складовою. Війна зумовила виїзд за межі держави. 21 червня 2023 року МЗС України повідомило, що за кордоном перебувають 8 мільйонів 177 тисяч українців. Це фактично 20% від кількості населення, яке фіксувалося до 24 лютого 2022 року [57], і передбачити тенденції їх повернення неможливо. А станом на травень 2023 року постійне населення України, за оцінками Українського інституту майбутнього, становить 29 млн осіб. До цього додалася низька народжуваність у країні. Фахівці зазначають, що сумарний коефіцієнт народжуваності вже впав нижче 1, у той час як для зростання чисельності населення повинен бути більше 2. Демографи доводять: Україні слід очікувати масову хвилю мігрантів з Африки й Азії після війни. Потужний людський капітал, який забезпечується через проактивну та ефективну імміграційну політику, визначено одним із факторів у Плані відновлення України, що репрезентований у липні 2022 року [144].

Україна територіально розміщена в центрі Європи, країна з великою територією, благодатною землею та кліматом буде затребувана серед представників інших народів у поствоєнний період. Мігранти мають значний вплив на економіку держави, оскільки їхня праця, вміння та вклад можуть сприяти економічному зростанню, розвитку і підвищенню конкурентоспроможності. Мігранти часто виконують роботу, яку місцеві жителі можуть вважати менш привабливою або небажаною. Вони можуть заповнити вакансії в галузях, де є дефіцит робочої сили, таких як будівництво, сільське господарство, обслуговування, та інші. Окрім того, вони можуть приносити з собою цінні навички, досвід та знання, збагачувати підприємницький ландшафт тощо. Поряд з цим відсутність легітимної можливості відстоювання ними культурних, мовних, релігійних та інших інтересів може провокувати конфлікти етнонаціонального характеру. Історія свідчить, що етнічні меншини часто перетворюються на центри етнополітичних суперечок між різними націями і

країнами. Меншини стають однією з найбільш вразливих соціальних груп у сучасному суспільстві, допустити такого наша держава не має права.

На питанні дискримінації за критерієм традиційного, історичного проживання акцентують увагу й в інших країнах та на міжнародному рівні.

Згідно з положеннями документів про права людини держави мають зобов'язання захищати права всіх осіб, які перебувають під їх юрисдикцією. Розрізнення може носити виключно правомірний характер. Робоча комісія з питань меншин надала пояснення «найкращим підходом є уникнення створення абсолютного розмежування між «новими» та «старими» меншинами шляхом виключення перших чи останніх» [371]. 8-й «круглий стіл» європейських Омбудсманів у резолютивній частині прийшов до іншого висновку, вказавши на неврегульованість статусу так званих «нових національних меншин», що з'явилися в результаті масової міграції до країн Ради Європи і на яких дія Рамкової Конвенції не поширюється [238].

Існує протилежна позиція науковців, котрі вказують достатність для мігрантів захисного механізму. Широко розглядають це питання Medda-Windischer R., Boulter C., Malloy T. H. [667] у своїй книзі, що присвячена правам мігрантів у Європі, вони акцентують увагу на корисності розширення прав для «нових меншин» і вони ставлять під сумнів доцільність розширення сфери захисту, що вже існує для них, аналогічно до інших категорій населення, тобто не слід їх виокремлювати як національні меншини.

Прикладів дискримінації національних меншин є достатньо; найбільш репрезентативним є законодавство Словенії. Науковці в цьому контексті вказують, що поряд із терміном «нові меншини» використовуються ще поняття «стерті» та «невизнані меншини» - обидва вони стосуються громадян соціалістичної Югославії. У лютому 1992 року тисячі осіб були виключені з реєстру громадян постійних мешканців Словенії без попереднього повідомлення. Така незаконна та неконституційна міра пізніше стала відомою як «стирання» - вона залишила більше ніж 25 тисяч осіб (з роками ця кількість

зростала) без статусу та будь-яких прав. Звернемо увагу, що на сучасному етапі ситуація не покращилася [129].

Проте все ж недоліки поняття залишилися. Серед них вкажемо наступні.

Насамперед незрозумілим є підхід законодавця, котрий вважав за необхідне виокремити в дужках як ототожнення національні меншини і національні спільноти. Завдяки чіткому визначенню можна забезпечити однозначне тлумачення термінів та зрозуміти, що сприяє їхньому правильному розумінню всіма сторонами; недостатньо точні визначення можуть призвести до неправильних описів термінів та понять, що може мати негативні наслідки, зокрема призвести не тільки до незрозумілості, але й до конфліктів. Чіткі дефініції допомагають уточнити поняття, репрезентувати його межі та обсяг, а також відобразити, як поняття взаємодіє з іншими поняттями, що, як наслідок, призводить до забезпечення юридичної вагомості нормативного акту та його ефективності, спроможності досягнення визначених цілей.

Діючи у дефініцію визнаємо такою, що певною мірою допускає різнотлумачення та недоречності. На нашу думку, вона порушує правила законодавчої техніки, котрі вимагають чіткості і точності понять (повинна виключати можливість неправильної інтерпретації та забезпечити єдність розуміння; визначення сутності, де дефініція вказує на основні характеристики та параметри правового явища; відсутність амбігвітету (визначення має уникати двозначності); дефініція повинна бути об'єктивною та нейтральною, уникати суб'єктивних оцінок та відтінків та має бути узгодженою з іншими термінами та поняттями, які використані в тих же акті чи галузі, і конкретною, тобто уникати зайвих деталей, які можуть ускладнити розуміння та застосування терміна. У п. 2.2. Методичних рекомендацій, виданих Апаратом Верховної Ради України «Правила оформлення проектів законів та основні вимоги законодавчої техніки», також вказано, що особливу увагу необхідно звертати на точність термінології.

Ми не знаходимо пояснення ні в нормативному акті, ні в Пояснювальній записці до проекту Закону України «Про національні меншини (спільноти) України» [152] потребу уточнення первинного поняття, тобто національних

меншин, ще одним - спільноти. Тому звернемося до лінгвістики. Меншина – це менша частина, менша кількість певної групи [124]; група осіб, що становить меншість у певному суспільстві [222]. Спільнота (те саме, що спільність) - однаковість для всіх; те загальне, що притаманне кожному з порівнюваних явищ [224]; об'єднання людей зі спільними умовами життя, інтересами, єдиною метою тощо; співтовариство; нерозривний зв'язок, єдність [222].

Відмінності полягають у розмірі та чисельності, де національна меншина - це етнічна група, яка має чисельність менше, ніж кількість населення в даному суспільстві, а національна спільнота - це більш широке поняття, яке охоплює всі етнічні групи, які складають суспільство, незалежно від їхньої чисельності. Ще одна відмінність полягає в ідентичності, оскільки національні меншини мають свою унікальну культуру, мову, традиції та ідентичність, які можуть відрізнитися залежно від кількості населення, а національна спільнота включає всі етнічні групи, і її характер описується сумісністю, взаємодією та спільними цінностями незалежно від етнічного походження. І останнє, третє: національна меншина саме через свою чисельну меншість має потребу в спеціальному правовому захисті та визнанні свого права на збереження ідентичності, в той же час права та захист усіх етнічних груп у національній спільноті є завданням для забезпечення рівноправності та багатства культурного розмаїття, і прирівнювати їх статус не є доречним, оскільки відносини потребують різного правового регулювання.

Поняття «національна меншина» вказує на меншу чисельну етнічну групу, яка має свою унікальну культурну ідентичність, тоді як «національна спільнота» виражає поняття більш широкого суспільства, яке об'єднує різні етнічні групи. Загалом меншина характеризує меншу групу, а спільнота – єдність людей. Вважаємо, що останнє не слід виокремлювати предметно, оскільки єдність має ширшу характеристику і чітко не відображає особливості необхідного термінопоняття.

За такою логікою осіб не українського походження, які є послідовниками ісламу (буддизму, юдаїзму тощо), християн-протестантів (в Україні, за деякими

даними, до 3 млн вірян), джедаїзму (штучна релігійно-філософська пантеїстична течія, базована на віровченні Ордена джедаїв із кінопопеї «Зоряних війн»), в широкому тлумаченні слід вважати національними спільнотами, оскільки вони мають спільну релігійну ознаку. Або навіть більше, з такими термінопоняттями ми черговий раз можемо провокувати проблеми в сфері національних взаємовідносин. За офіційним переписом населення ще 2001 року (проте це останні дані, якими ми можемо офіційно послуговуватися) росіяни становили найбільш чисельну групу - 17,3 % всього населення країни, що складає достатньо суттєву кількість і, відповідно, вони можуть претендувати на визнання їх спільнотою та встановлення додаткових гарантій, порівняно з національною меншиною як чисельної групи суб'єктів етнонаціональних відносин.

Вважаємо, що поняття «національна меншина» з поясненням у законодавстві щодо спільності буде достатнім і не обтяжуватиме нормативне визначення. Отож пропонуємо в назві закону *«Про національні меншини (спільноти) України»* та по тексті цього спеціалізованого акту вилучити уточнення в дужках - *«(спільнота)»*. Або законодавець може піти іншим шляхом і подати визначення національної спільності як особливого суб'єкта етнонаціональних відносин таким чином, щоб вбачалися відмінності між національною меншиною, та встановити особливий порядок гарантування прав спільноти. Вважаємо, що національному нормотворцю слід піти першим шляхом із нами запропонованих.

Звернемо увагу ще на одну прогалину. Якщо розглянути пояснення дефініції, то можна дискутувати, про яку етнічну групу йде мова. Корінні народи України також повною мірою відповідають встановленим у законодавстві характеристикам, які визначені попередньо, тобто мають відсутність етнічного зв'язку з українцями, історично проживають на території України, об'єднані спільними ознаками, мають усвідомлення приналежності та бажання збереження етнічної унікальності. Тому, на нашу думку, потрібна вказівка не тільки на українців, але й на корінні народи для розмежування їх з національними меншинами. В цьому випадку звернемося до доктринальних положень, зокрема

нам імпонує трактування національних меншин Л. Якубової в контексті визначення етнічності групи; зокрема, під національними меншинами розуміють «матеріальну сукупність (групу) з некорінним етнічним статусом, що проживають у своєму сучасному етнічному середовищі, є громадянами держави, за визначенням не відіграють домінуючої ролі в суспільстві, що робить необхідним захист їх політичних прав і забезпечення належного правового захисту, є чисельно меншою за інші національності, але має достатню владу, щоб впливати на політичну ситуацію в регіоні проживання» [255]. З певними положеннями можна було б дискутувати, однак цінним і вагомим для імплементації вважаємо розуміння національної меншини як *громадян із некорінним етнічним статусом*; саме таку позицію доречно було б імплементувати у законодавство.

Отже пропонуємо ст. 1 Закону України оновити наступним визначенням: *«Національна меншина - це стала група громадян України з некорінним етнічним статусом, які об'єднані спільними етнічними, культурними, історичними, мовними та/або релігійними ознаками, усвідомлюють свою приналежність до неї, виявляють прагнення зберегти і розвивати свою національну самобутність»*.

3.2. Права національних меншин: теоретична транскрипція

В Європі понад сто народів, великих і малих, але лише сорок вісім держав. «Це означає, що народів вдвічі більше, ніж держав, або вдвічі менше держав, ніж народів! Звідси виникла ідея національної держави, яка була розроблена в ХІХ ст.: настає століття з його принципом «одна нація [тобто один народ] - одна держава». Його практична реалізація багато разів пов'язувалася з спробою штучно вирішити існуючу кількісну невідповідність між народами і державами в Європі. Таким чином, хоча це виявилось вигадкою, держави повинні були виникнути з етнічно однорідним населенням таким чином, що національні кордони та кордони поселень різних народів були б приведені у відповідність.

Однак це рівняння, згідно з яким національна держава розглядалася як константа і етнічна реальність як змінна, як ми тепер знаємо, ніколи не могло працювати» [60, с.3].

Етнічна «чистка» у всіх її варіаціях, від терпимої до навмисної асиміляції, інфільтрації або обміну населенням аж до депортації та масового вигнання навіть до зменшення чисельності народів через етноцид і геноцид, була і є демонстрацією цієї помилкової відправної точки. Проте ситуація порівняно з попереднім століттям суттєво не змінилася, навіть навпаки, історико-політична ситуація продемонструвала розпад імперій та появу нових незалежних держав в кінці ХХ століття, що посилює диспропорцію.

Трансформація підходів до прав людини породила також увагу до потреби трансформації до прав національних меншин, що акцентує увагу на подоланні протистояння між національними державами та представниками національних меншин. Невипадково саміт НБСЄ у Парижі в листопаді 1990 року проголосив права людини, демократію та верховенство права найвищими принципами для будівництва нової Європи та вказав, що «Епоха протистояння і розколу Європи закінчилася. Ми заявляємо, що відтепер наші відносини будуть ґрунтуватися на повазі та співпраці. Настав час здійснення надій і очікувань, які плекали наші народи десятиліттями: непохитна відданість демократії, базованій на правах людини та основних свободах; процвітання через економічну свободу та соціальну справедливість; і рівна безпека для всіх наших країн» [712].

Це вперше, коли питання прав людини стали законним предметом обговорення між державами-учасницями. Раніше уряди, зокрема комуністичні, посилювалися на принцип невтручання у внутрішні справи. Подальші кроки були зроблені на Копенгагенській зустрічі з питань людини в червні 1990 року. У найширшому переліку зобов'язань щодо «людського виміру» прийняті документи містять положення, спрямовані на посилення поваги та здійснення прав людини та основних свобод для розвитку людини, вирішення питань на основі принципу гуманності. Десятий параграф документа з Копенгагенської

зустрічі стосується захисту та заохочення прав осіб, які належать до національних меншин, що стало прогресивним досягненням.

Сучасна доктрина верховенства права, демократії та людиноцентризму вказує: політика ексцентричного ставлення до держави як до мононаціональної інституції не виправдовує себе в сучасному мультинаціональному соціумі.

Більшість держав на Європейському континенті не є однорідно національними. Ісландія та Сан-Марино - радше виняток, аніж загальне правило. Більшість держав фактично є багатонаціональними державами з традиційними етнічними групами або національними чи етнічними меншинами, частка населення яких коливається від кількох відсотків до 48 % (як у Чорногорії). Виникає напруга між організаційною моделлю національна держава та соціологічним феноменом етнічності, що має безперервний, навіть онтологічний характер.

Демократичні держави з багатонаціональним населенням намагаються розвинути систему міжетнічних відносин, орієнтуючись на підтримання балансу національних пріоритетів і основних цінностей демократії та співіснування представників різних національностей. Відповідно, позитивна динаміка розвитку національних меншин відображається на політично-правовому рівні. Сьогодні вказана правова матриця є найбільш дієвим гарантом прав і свобод усіх національних меншин та етнічних груп, що складають громадянство демократичних країн [834].

Плюралізм думок і культурної співпраці є виявом демократичності державного управління. Одним із видів плюралізму є культурний плюралізм, який у суспільному житті розуміється як функціонування держави чи іншої організації, коли різні групи мають право висловлювати свої інтереси, зокрема щодо участі у здійсненні влади. Плюралізм передбачає повагу до соціального та культурного різноманіття та визнання рівних поглядів. Культурний плюралізм стосується свідомого намагання груп меншин зберегти свою етнічну приналежність. Одночасно меншість прагне отримати політичний та економічний вплив у панівному суспільстві. У суспільстві постійно існує кілька

культурних категорій, поєднаних із прийняттям більшістю груп та рівноправності груп меншин [904].

Нині етнонаціональна політика у демократичній державі ґрунтується на принципі інклюзії. Національні меншини як групи, що більш-менш відрізняються від більшості, водночас розглядаються їх як важлива частина нації, і держава вважається відповідальною за допомогу у збереженні їх самобутності. Для прикладу візьмемо правову політику Швеції; у роз'ясненні Міністерством інтеграції та гендерної рівності цієї країни вказано, що «метою шведської політики щодо меншин є захист національних меншин, посилення їх впливу та підтримка збереження історичних мов меншин. [...] Спільним для національних меншин у Швеції є те, що всі вони існують у Швеції дуже довго. Тому їхні мови та культури є частиною шведської національної спадщини» [727]. Отож національну меншину не сприймають як антагоністичного суб'єкта політико-правової системи, навпаки як історичне та культурне надбання всього народу.

Поліетнічне населення потребує багатонаціональних держав. Це розуміння - неодмінна передумова для реформування сучасних держав, що відстоюють ідеї демократії та гуманізму з метою подолання національних конфліктів між етнічно неоднорідними верствами населення шляхом інтеграції, що дозволяє їм жити разом мирно всередині держави як партнери з рівними правами. Тільки таким чином загроза безпеці Європи через конфлікти між національностями та народностями, етносами може бути усунена остаточно.

Оскільки в багатьох країнах Європи є регіони з багатонаціональним населенням, слід звернути увагу на те, що представники національних меншин, особливо в місцях їх компактного проживання (в окремих територіальних громадах чи регіонах), мають значний потенціал для вирішення багатьох проблем регіонального значення і, зокрема, життєдіяльності місцевої спільноти.

Демократична держава повинна передбачити механізми участі громадськості у здійсненні публічної влади представниками національних меншин, надати доступ громадським організаціям та іншим представникам

етносу взаємодіяти з владними органами та мати можливість юридичного впливу на їх рішення.

Визначення та захист прав національних меншин безпосередньо пов'язані з необхідними тенденціями розвитку суспільства в контексті досягнення Цілей сталого розвитку.

Сучасний світ стоїть перед низкою викликів у сфері сталого розвитку, включаючи гармонійне співвідношення економічного зростання, соціальної справедливості та екологічної рівноваги. Однак важливо звернути належну увагу і на інший ключовий аспект сталого розвитку - інклюзивність суспільства, яка включає в себе підтримку та захист прав національних меншин. Це завдання має важливий соціокультурний, політичний та економічний вимір, адже успішне вирішення такого питання є передумовою для побудови рівноправного та злагодженого суспільства.

Існування національних меншин покликане виробляти певні виклики та перспективи для сталого розвитку суспільства.

По-перше, важливо забезпечити належний рівень прав та можливості для членів національних меншин в усіх сферах життя, включаючи освіту, працевлаштування, доступ до медичних та соціальних послуг. Інклюзивна політика повинна гарантувати недискримінаційний доступ до різних сфер суспільства для всіх громадян, незалежно від їхньої етнічної приналежності.

По-друге, важливо зберегти та підтримати культурну різноманітність. Національні меншини роблять свої внески до культурної та соціальної мозаїки країни, і їх традиції, мови та спадщина є джерелом ресурсу для суспільства. Варто сприяти збереженню цих культурних цінностей, розвивати програми підтримки таких груп, обміну культурним досвідом, співпрацю між іншими культурними групами та впроваджувати політики, що сприяють збереженню та розвитку культурних особливостей національних меншин.

По-третє, концепція сталого розвитку включає в себе і питання збалансованого використання природних ресурсів. Національні меншини можуть бути причетні до освоєння таких ресурсів на певних територіях. Важливо

розробляти стратегії, які забезпечують використання цих ресурсів із урахуванням екологічної стійкості, а також забезпечують економічну користь для меншин та всього суспільства.

Особливу увагу слід приділяти збалансованому розвитку території, де проживають національні меншини. Це може включати інвестиції в інфраструктуру, освіту, охорону здоров'я, а також сприяння розвитку підприємництва та робочих місць на місцевому рівні. Забезпечення соціально-економічного розвитку таких регіонів сприятиме зниженню нерівності між більшою та меншою частинами, а також підвищуватиме темпи сталого зростання.

Ключовим аспектом успішної реалізації цілей сталого розвитку є співпраця між державними органами, громадськими організаціями, національними меншинами та іншими зацікавленими сторонами. Важливо враховувати потреби, думки та погляди національних меншин у процесі прийняття рішень, а також підтримувати їхню активну участь у розвитку суспільства.

У підсумку реалізація цілей сталого розвитку вимагає не тільки екологічного підходу, ефективного використання ресурсів та соціальної справедливості, але й інклюзивного підходу до національних меншин. Збереження та підтримка культурних, мовних та етнічних характеристик національних меншин, їхніх прав та можливостей – це важлива передумова для досягнення сталого розвитку, багатства духовної спадщини суспільства та побудови гармонійного майбутнього. Вказане доводить необхідність чіткої визначеної правової політики щодо прав національних меншин.

Реалізація прав національних меншин значною мірою залежатиме від політичної атмосфери, культурних та соціальних обставин у країні. За часів стрімких міграційних процесів питання захисту прав меншин має зберігати постійну актуальність на міжнародному, на центральному рівні держави, а також на рівні муніципальному.

Питання захисту прав людини, рівності, протидії дискримінації, вияву своєї ідентичності є актуальним на міжнародній арені. Навіть деякі міжнародні

експерти, зокрема Michael O'Flaherty, директор Агенції Європейського Союзу з питань основоположних прав (FRA), зазначає про суттєву кризу в цій сфері. Він вказує, що з 1940-х років система прав людини була невід'ємною частиною відбудови національного, регіонального та міжнародного порядку. Стандарти прав людини наповнюють наші національні конституційні системи. Адвокація прав людини та судові процеси змінили наші суспільства. Права людини часто називають найбільшим досягненням сучасності. Але, незважаючи на всі такі досягнення, останнім часом появилось багато викликів. Існує поширений скептицизм щодо ефективності прав людини, правових підходів до вирішення наших великих соціальних викликів. Багато національних і регіональних правозахисних органів недофінансовані і мають недостатньо ресурсів. Також директор FRA наголошує: в цей час вкрай необхідні нові думки щодо прав людини – як всередині на континенті, так і на світовій арені [738, с.4]. Тому, продовжуючи його твердження, можна визнати: аналіз, що спирається на наукову методологію, буде дуже корисним у контексті оновленого розуміння індивідуальних та колективних прав людини та інших суб'єктів міжнародного права.

На питанні захисту прав національних меншин змушує акцентувати увагу ще широта проблеми, оскільки відповідно до даних Європейського парламенту 300 різних національних меншин і мовних спільнот проживають тільки на європейському континенті [829, с.2]. Існують дані, що ширше охоплюють проблематику. Близько 80 мільйонів людей, які належать до етнічних, культурних або релігійних меншин, сьогодні проживають в Європейському Союзі (ЄС), що становить близько 16 відсотків населення, і їх число зростає. За оцінками Європейської комісії, до 2030 року працездатне населення ЄС різко скоротиться на 20 мільйонів. У багатьох містах від 30 до 40 відсотків дітей мають іммігрантське походження; у деяких цей показник досягає 60-70 відсотків [886].

Декларація про права осіб, що належать до національних або етнічних, релігійних та мовних меншин, як вже зазначалося, була прийнята ООН у 1992 році. У ній вперше вживається термін «національна меншина» та у цьому

базовому документі за особами, що належать до таких меншин, визнаються конкретні права на: самобутність (стаття 1); користування досягненнями своєї культури, активна участь у культурному та іншому житті (ч. 1, 2 статті 2); участь у прийнятті рішень як на місцевому, так і на державному рівні з питань, що стосуються їх національного життя (ч. 3 статті 2); створення власних асоціацій (ч. 4 статті 2); недискримінацію (стаття 3, ч. 1 статті 4); вільний розвиток культури, мови, релігії, традицій, звичаїв (ч. 3, 4 статті 4); участь в економічному та соціальному житті своєї країни (ч. 5 статті 4).

Аналіз комплексу міжнародних документів дає нам можливість виділити три основні категорії фундаментальних прав, які мають центральне значення для забезпечення ефективного захисту прав меншин:

- Права спрямовані на розширення можливостей участі національних меншин у соціально-політичному житті держави. В широкому розумінні їх можна репрезентувати як політичні. Громади меншин повинні мати повноваження визначати власні справи та мати можливість брати активну участь у державних справах. Загалом держава має створити умови, необхідні для ефективної участі осіб, які належать до національних меншин, у культурних, соціальних, економічних і громадських справах, зокрема в питаннях, які їх безпосередньо стосуються. Це включає досягнення пропорційного представництва на державних посадах та активну та рівноправну участь у державних справах.

- Права, спрямовані на збереження та захист етнічної та культурної ідентичності національної меншини. Плюралістичне та реально демократичне суспільство повинно не лише поважати етнічну, культурну, мовну та релігійну ідентичність кожної особи, яка належить до національної меншини, але й створювати належні умови, що дозволяють їй виражати, зберігати та розвивати свою ідентичність.

- Права, спрямовані на захист меншин від вимирання та дискримінації. Такий захист є важливою метою сучасного правового порядку та міжнародного права, гарантує принцип рівності права та можливості, що сприяє

вибудовуванню більш справедливого та рівноправного суспільства, а також забезпечує поступальність соціального життя, збереження нації і державності в широкому розумінні. Захист меншин сприяє збереженню та розвитку різноманітних культур, мов, традицій та способів життя, що формує багатоманіття та історичне майбутнє нації та етнонаціональних груп.

Важливим фактором гарантування вказаних прав є наявність дієвого нормативного механізму закріплення прав національних меншин. Парадокс тут полягає в тому, що наявність широкої мережі нормативного гарантування загальних прав не призводить автоматично до наявності захисту прав предметно щодо національних меншин.

Розглянемо досвід США відповідно до доповіді Спеціального доповідача ООН. Ця держава не підписала і не ратифікувала жодного з договорів, які б дозволяли громадянам подавати індивідуальні скарги до ООН, договірних органів з прав людини та в межах визначеної юрисдикції Міжнародного пакту про громадянські та політичні права, Міжнародної конвенції про ліквідацію всіх форм расової дискримінації та Конвенції проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання, в результаті чого міжнародні договори, як правило, не визнаються як норми права в судах Сполучених Штатів [752]. Правовий ландшафт для захисту прав людини всередині країни також далекий від комплексного або навіть узгодженого. Тоді як чотирнадцята поправка до Конституції США надає повне громадянство всім особам, які народилися або натуралізувалися в Сполучених Штатах, п'ятнадцята поправка забороняє відмову в праві голосу на основі раси, є винятки для громадян територій, які не є Штатами, а тому сотні тисяч громадян, головним чином меншини та корінні народи, не в повній мірі користуються рівними правами з іншими американцями [835].

Крім того, не існує ні національного законодавства про права людини, ні національного права людини - механізм для забезпечення того, щоб населення могло користуватися всім спектром прав людини в цілому, що визнане в міжнародному праві. Водночас Білль про права, який включає перші поправки

до Конституції, забезпечує важливі гарантії захисту прав людини, це в тому числі свобода слова, релігії, мирних зібрань, свобода та безпека та справедливий суд тощо. За відсутності комплексного юридичного захисту прав людини найбільш маргіналізовані особи та спільноти, що, як правило, є меншинами, часто найбільш вразливі. Згідно зі звітом про незастраховане населення у 2019 році частка афроамериканців, які не мають медичної допомоги, складала 9,7 відсотка, загалом показник - 5,4 відсотка. Крім того, «расовий розподіл багатства» між білою більшістю та африканськими та латиноамериканськими меншинами в останні десятиліття зростає: середня чорношкіра родина має 24 100 доларів США, а середня латиноамериканська сім'я - статок 36 050 доларів у порівнянні з 189 100 доларів у типовій білій родині [816].

Тому Спеціальний доповідач вказує на необхідність радикального оновлення законодавства у сфері захисту меншин. Він також визначає потребу гарантування рівного права на голосування, політичну участь і представництво, визначаючи мільйони представників національних меншин нині дискримінованими. У ширшому плані Уряд має провести кампанію, щоб актуалізувати федеральні гарантії рівноправності громадян, у тому числі шляхом: (а) перегляду й оновлення федерального та іншого законодавства для скасування відмови права громадян Сполучених Штатів і громадян заморських територій голосувати на федеральних і президентських виборах; (б) продовження зусиль для остаточного прийняття гарантій свободи голосування і Закону Джона Р. Льюїса про розвиток виборчих прав, щоб вирішити сучасну проблему форми позбавлення громадянських прав, такі як, серед іншого, обтяжливі вимоги ідентифікації, махінації з голосами, обмеження доступу до виборчих дільниць або скриньок [751].

У подальших підрозділах вважаємо за необхідне розглянути кожен із цих видів прав предметніше з акцентом на національну правову політику та компаративний аналіз проблематики.

3.2.1. Права, спрямовані на розширення можливостей участі національних меншин у соціально-політичному житті держави

З часів Другої світової війни європейські країни працювали над створенням конституційних парламентських систем, які захищають окремих осіб і меншини від свавілля влади. Ми зрозуміли, що демократія є плюралістичною за визначенням, і надання громадянам права відрізнятись та критикувати владу робить наші країни більш стабільними, а не менш. Таким чином «Європа перегорнула сторінку свого гнітливого минулого»[803].

Політичні права національних меншин - це першочергово право на громадсько-політичну активність та участь у здійсненні публічної влади. Посилення захисту меншин у певних випадках, не обов'язково дозволяючи меншинам самим претендувати на власні права, позиціонує їх насамперед як об'єкти (реципієнти захисту чи жертв), а не підданих. Майже виключна увага до безпеки та попередження конфліктів або до антидискримінаційних заходів є короткозорим заходом; це далеко від відображення складності відносин між більшістю та меншістю або звернення до багатьох потреб меншин. Такі вирази, як «управління різноманітністю», розкривають тенденцію до процесу інтеграції зверху вниз, підхід, орієнтований на більшість співіснування членів різних груп, де меншини можуть бути відсунуті на маргінес суспільства.

Питання формування національної правової політики з інтегруванням національних меншин у політичний процес є складним завданням, з яким можуть не повною мірою впоратися і держави зі сталою демократією. Так, за рейтингом «Свобода у світі 2018» констатовано відсутність реального забезпечення політичних прав національних меншин у Австрії, а також те, що участь словенської, угорської та ромської меншин у місцевому самоврядуванні залишається обмеженою. Спостерігається представництво меншості в законодавчому органі [507].

Справжнє розширення прав і можливостей меншості вимагатиме у більшості відмовитися від частини власної влади, щоб створити сприятливі умови для меншин відстоювати власні права, брати активну участь як у розвитку

громадської політики, так і в її реалізації. Надання меншинам можливості стати «акторами» ставить їх у становище, в якому вони могли б вирішувати та діяти щодо своєї власної долі та мати власний підхід до власної культурної самобутності.

Ідеологічна зміна підходу до реалізації політичних прав повинна передбачати зміну конфігурації «меншість-більшість», де більшість має розглядати меншини як суб'єкти, а не як «інші» в різноманітних проявах, що часто позиціонується антагоністичністю.

Політичні права національних меншин також відіграють дуже значну роль. В більшості випадків держава акцентує увагу на культурно-освітній та соціальній сфері цієї групи, однак виборчі права виступають первинними для всеохоплюючої реалізації права на національну ідентичність. На міжнародному рівні положення мають рекомендаційний, а не загальновизнаний нормативний характер. Венеціанська комісія репрезентує Кодекс належної практики з питань виборів, котрий визначає можливі прийнятні механізми реалізації виборчих прав національних меншин, що дає нам можливість згрупувати такі елементи для національних меншин:

- право національних меншин створювати свої політичні партії;
- засоби позитивної дискримінації, зазвичай відсутності прохідного бар'єра для партії;
- додаткові правила створення меж виборчих округів із врахуванням інтересів представників національної меншини (п. 22 Кодексу належної практики в питаннях виборів вказує, що «Порядок визначення меж округів і правила, що встановлюють процентний бар'єр, не мають створювати перешкод для входження осіб, що належать до меншин, до складу виборного органу» [84]);
- квотові місця для представників національної меншини;
- додаткові списки для представників національних меншин (п. 23 Кодексу належної практики в питаннях виборів зазначає, що «громадяни, які належать до національних меншин, мають право голосувати як за загальний список, так і за список національних меншин. При цьому ні від кандидатів, ні від

виборців не можна вимагати доказів їх належності до тієї або тієї національної меншини».

Проаналізуємо практику Хорватії, де визначено у ст 15 Конституції рівність нацменшин, а спеціальний законодавчий акт надає їм право обирати своїх представників до парламенту держави [860]. До того ж місця у парламенті є зарезервовані саме для таких обраних представників та розподіляється відповідно до чисельності меншини. Окрема наукова думка навіть вказує, що така гарантія не відповідає принципу рівності, проте доводять що міра є тимчасовою - доки хорватське суспільство не еволюціонує до моменту, коли не буде страху перед політичною маргіналізацією нехорватів у представницьких органах на всіх рівнях влади [699]. Щодо місцевого рівня, то тут створюється Рада національних меншин, котра наділена повноваженнями рекомендацій удосконалення місцевої етнонаціональної політики, пропонує кандидатів до органів муніципальної влади, надає пропозиції щодо поширення власних інформаційних прав тощо [753].

Щодо розширеного гарантування прав національних меншин, на нашу думку, актуально також дослідити конституційно-правовий досвід Республіки Сербія. Спеціальний захист цій групі гарантується на конституційному рівні (ст. 14), окрім того Основний закон містить окремий розділ, що регулює права представників нацменшин [724]. Акцент відбувається на праві участі в політичному та громадському житті держави. Окрім того скасованим для цієї групи є прохідний бар'єр від їх політичної партії (5% виборчий бар'єр) на всіх рівнях виборів. Також функціонують в державі ради національних меншин, через які вони здійснюють культурну автономію [242].

Практика держав демонструє: належна нормативна та політична стратегія є проявом комплексного гарантування прав національних меншин.

Новий ЗУ «Про національні меншини (спільноти) України» у ст. 5, 9 визначає, що особа, яка належить до такої групи, має право на участь у політичному, економічному та соціальному житті, стаття викладена в такій редакції: «Особи, які належать до національних меншин (спільнот), мають право

брати участь у виборах та референдумах, вільно обирати та бути обраними до органів державної влади та органів місцевого самоврядування, мають рівний доступ до державної служби та служби в органах місцевого самоврядування, а також право на рівноправну участь в економічному та соціальному житті країни, у тому числі у питаннях, пов'язаних із збереженням та популяризацією культури, традицій та ідентичності національної меншини (спільноти), до якої вони належать».

Отож виокремлено наступні складові реалізації цього права:

- виборна та референдумна участь всіх рівнів влади (у тому числі активне і пасивне право);
- доступ до державної служби та служби в органах місцевого самоврядування.

Порівняємо спеціальні норми закону із загальними виборчими правами всіх громадян України. Так, Конституція України (ст. 38) [95] та Виборчий кодекс України (ст. 6) визначають, що основні виборчі права громадян України включають: 1) право вільно обирати (право голосу на виборах); 2) право бути обраним. Ч. 1 п. 7 ст. 4 ЗУ «Про державну службу» [159] передбачає принцип забезпечення рівного доступу до державної служби, отож також поширюється на всіх громадян України. Отже, вважаємо: в нормативному акті спеціальної дії має бути чітка вказівка про те, що особи при реалізації своїх політичних прав можуть не просто виступати як громадяни України, але й реалізовувати їх з метою відстоювання прав та законних інтересів представників національних меншин. Вважаємо, що також не відповідає умовам визначеності законодавчої техніки норма, котра вказує на право брати участь у виборах (а потім через кому, як фактор перелічення) й додатково визначати право обирати та бути обраними до органів державної влади. Все це потребує єдиного цілісного, визначеного, логічного унормування. Отож пропонуємо додати вислів «з метою відстоювання прав та законних інтересів представників національних меншин», а також укрупнити розуміння виборчого права. Пропонуємо наступний виклад ст. 9 ЗУ «Про національні меншини (спільноти) України»: *«Особи, які належать до*

національних меншин, мають право рівного доступу до політичних прав, які гарантуються громадянам України, а також можуть брати участь в управлінні державними справами з метою відстоювання прав та законних інтересів національних меншин». Вважаємо, що такий виклад буде доречнішим із акцентом на широту всіх можливих гарантій та механізмів інститутів представницької демократії, котрі можуть бути використані для позиціонування статусу національної меншини та захисту інтересів її представників.

Проте вказаного недостатньо. Слід імплементувати позитивну європейську практику, котра викладена вище, зокрема щодо пропорційного представництва. Тому ст. 9 ЗУ «Про національні меншини (спільноти) України» варто доповнити, на нашу думку, наступним абзацом: *«Держава повинна поважати національний склад місцевого населення та забезпечувати можливість мати відповідне представництво в таких органах і службах осіб, які належать до національних меншин»*.

Ключовим фактором для будь-якої демократичної держави є активне, впливове та розвинене громадянське суспільство, що відіграє ключову роль у впровадженні суспільних змін, ефективному урядуванні та вирішенні питань місцевого значення. В контексті євроінтеграційних прагнень у нашій державі утверджуються ідеали конституціоналізму та відбулися значущі зміни, що призвели до кардинального перегляду взаємодії між владою та громадськістю шляхом широкої можливості громадським інститутам брати участь у формуванні та реалізації публічної політики. Співпраця громадськості з органами державної влади та місцевого самоврядування розвивається шляхом консультацій, участі та партнерства, що є важливим та ефективним інструментом для створення системної взаємодії між владою та громадськістю через діалог, забезпечення вільного доступу до інформації про діяльність влади, підвищення гласності, відкритості та прозорості владних структур та розвитку громадського моніторингу та контролю.

Це означає, що для впливу на рішення органів влади часто використовуються такі способи, як консультації з громадськістю, оцінка

громадськими експертами, моніторинги, громадські слухання, запити на інформацію від органів влади та інше. Крім того, існують спеціальні органи, які надають консультації та рекомендації громадянам та їх об'єднанням щодо діяльності державних чи місцевих органів управління. Гарна робота цих органів проявляється в тому, що вона допомагає уникнути корупції в управлінні, оскільки прийняті рішення обговорюються публічно. У багатьох країнах із високим рівнем розвитку демократії створюють громадські консультативно-дорадчі органи, які можуть мати різні назви (ради, комітети, комісії та ін.). Україна має свій досвід у цьому напрямку, проте процедури створення та повноваження таких органів неодноразово переглядалися і досі не мають стабільного формату. Хоча згадаємо основні підзаконні акти - Укази Президента України від 31.07.2004 №854 «Про забезпечення умов для більш широкої участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики» та від 26.02.2016 №68 «Про сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні».

Удосконалення потребує сфера співпраці громадськості і публічної влади, в нашому контексті у сфері забезпечення прав національних меншин, гарантування їх захисту та можливості позиціонувати інтереси меншин при органах влади, домінантно це стосується органів місцевого самоврядування.

Способи та методи, за допомогою яких громадськість бере участь у роботі органів влади та у прийнятті управлінських рішень, потребують коригування, зокрема в контексті:

- посилення можливостей консультативних органів при органах шляхом завершення формування громадських рад, залучення до них представників національних меншин;
- забезпечення системності та результативності роботи існуючих органів; тому вагомо визначити на юридичному рівні необхідний обсяг інформаційно-аналітичних матеріалів, котрі мають бути у розпорядженні рад; для дорадчих органів у справах національних меншин суттєво мати доступ до публічної інформації, яка стосується інтересів нацменшини, у тому числі земельних, фінансових, адміністративних та інших управлінських відносин;

- упровадження єдиної звітності про діяльність консультаційних органів та її результати з обов'язковим оприлюдненням шляхом застосування інформаційних технологій;
- розширення пропагування участі національної меншини у політичному житті та функціонуванні територіальної громади;
- покращення правового статусу, порядку створення та організації діяльності консультаційних органів, що уповноважені представляти територіальні меншини (чітко визначення ключових термінів, пов'язаних із діяльністю консультаційних органів, суб'єктів, об'єктів, методів, засобів та форм їх діяльності);
- розширення повноважень у вирішенні питань державного та місцевого значення, зокрема вказівка про обов'язкове залучення консультаційних органів до оцінки потреб громадян у соціальних та інших суспільно важливих послугах;
- розробки механізмів запобігання порушень вимог щодо проведення обов'язкових консультацій із громадськістю на основі визначених нормативно-правових актів органами влади.

Загалом право участі у здійсненні публічної влади унормовано на конституційному рівні у ст. 38, де йде мова про участь громадян в управлінні державними справами. Щодо місцевих органів влади це питання висвітлено в спеціальних законодавчих актах, зокрема ЗУ «Про місцеве самоврядування в Україні». Проте згадки є нечіткими та містять відсилочні норми. Отож вважаємо за необхідне доповнити ст. 3 ЗУ «Про місцеве самоврядування в Україні», яка регулює право громадян на участь у місцевому самоврядуванні та викласти п. 3 в такій редакції: *«Мешканці територіальної громади, що належать до національних меншин, мають право створювати громадські ради при органах місцевого самоврядування для сприяння забезпеченню координації дій цього органу з питань захисту етнонаціональної ідентичності представників національних меншин та сприяння формуванню і реалізації політики у відповідній сфері».*

В оновленій у вересні 2024 року редакції ЗУ «Про національні меншини (спільноти) України» (ст. 19) визначено можливість утворювати Центр національних меншин (спільнот) відповідної територіальної громади. Проте їх повноваження включають радше соціально-культурний, освітній, інформаційно-консультативний характер. Громадські ж ради це інституції які націлені на надання рекомендацій і консультацій органам державної ради та діють як інститут відкритості влади та її демократизації. Правова природа громадських рад має політичний, а не культурно-просвітницький характер. Саме таким чином і буде дієвим норма ч.2 ст. 9 відповідно до якої держава зобов'язана створювати необхідні умови для ефективної участі осіб, що належать до нацменшин в управлінні державними справами.

Для реалізації вказаної норми важливо забезпечити реальне функціонування громадських рад як форм реалізації повноважень громадськості у сфері місцевого самоврядування. В додатку до цього дослідження подамо розроблений нами проект *Типового положення про громадські ради при органах місцевого самоврядування у сфері забезпечення прав та законних інтересів представників національних меншин*.

Звернемо увагу на ще одну особливу гарантію, вважаємо, її доречно імплементувати в національну практику. Цього разу звернемося до досвіду Грузії. Громадянська, політична та соціальна інтеграція етнічних меншин є одним із ключових завдань розвитку демократичного суспільства. Для ефективної реалізації принципів рівності важливо забезпечити рівність виборців та підвищити обізнаність національних меншин, щоб гарантувати їхній свідомий вибір. Окрім необхідності представництва та участі національних меншин у органах державної влади та органах самоврядування, не менш важливо інформувати суспільство та проводити цілеспрямовані просвітницькі заходи щодо гарантування політичних прав національних меншин. У парламентських, президентських і місцевих виборах, що проводяться в Грузії, участь етнічних/національних меншин за останні роки збільшилася. У цьому напрямку пріоритетно важливою є роль Центральної виборчої комісії Грузії, оскільки вона

інтенсивно інформувала громадян про виборчий процес, проводила підготовку виборчих посадових осіб, переклад виборчої документації вірменською та азербайджанською мовами, також фінансування НУО, які працюють над підвищенням обізнаності про виборчі процеси. Результатом вищезгаданої діяльності є те, що участь етнічних/національних меншин у політичних і виборчих процесах значно зросла.

Отже, основним є подолання стереотипів та упереджень, які часто є перешкодою для участі етнічних/національних меншин в управлінні та прийнятті політичних рішень, у тому числі навиків щодо поганого володіння державною мовою та низька мотивація [804]. Пропонуємо впровадити позитивну практику в національну правову систему. ЗУ «Про Центральну виборчу комісію» [190] не містить жодних гарантій чи особливостей щодо гарантування прав національних меншин; вважаємо, що доречно акцентувати особливу увагу на вказаній проблематиці. Пропонуємо додаткові повноваження до ст. 17, зокрема додаток 4¹, де визначити додатковими повноваженнями Центральної виборчої комісії ще й такі: *«забезпечувати рівність всіх представників національних меншин та корінних народів»*.

Для застосування вказаного права необхідне забезпечення ряду гарантій, зокрема доречно ст. 33 ЗУ «Про Центральну виборчу комісію» доповнити п. 6 та викласти її в наступній редакції: *«Для виконання завдань щодо забезпечення принципу рівності та недискримінації етнонаціональних груп члени Комісії можуть залучати до роботи представників представницьких органів корінних народів та національних меншин для консультацій з приводу забезпечення ефективного захисту прав осіб, що належать до національних або етнічних, релігійних та мовних меншин в Україні»*.

Тепер звернемося до питань державної служби, оскільки саме державна служба як вид публічної діяльності наділена потенціалом підвищення рівня участі представників у органах влади, що є важливою складовою розвитку ефективної та компетентної державної служби та може сприяти професійному удосконаленню покращення якості управління, забезпеченню ефективної роботи

владних органів та слугувати суттєвим фактором реалізації стратегічних цілей держави.

Рівний доступ до державної служби - обов'язковий елемент демократичних перетворень, багато держав декларують цю умову. Наприклад, Закон Молдови № 158-XVI від 4 липня 2008 р. щодо державної посади та статусу державного службовця надає можливості, рівні щодо доступу до державних посад, незалежно від етнічного походження [413]. Таку позитивну практику доречно внести в національне законодавство, при цьому вказавши у ст. 19 п. 4 ЗУ «Про державну службу» ще одне речення: *«Надається рівний доступ до державної служби громадянам України незалежно від етнічного чи національного походження»*.

У сфері підвищення професійної кваліфікації службовців органів державної влади та місцевого самоврядування суттєвими є фактори удосконалення своїх знань та навичок у сфері публічного управління, зокрема в контексті професійного навчання, де підхід повинен бути системним і динамічним, адаптованим до конкретних потреб та завдань державної служби. Він допоможе створити досвідчену та компетентну команду державних службовців, здатну ефективно виконувати свої обов'язки та сприяти розвитку суспільства, у тому числі через заохочення толерантних відносин у соціумі. Державні служби можуть брати участь у навчальних програмах, семінарах та тренінгах, які спеціально розроблені для вдосконалення своїх знань та навичок у сфері публічного управління щодо забезпечення прав національних/етнічних меншин та корінних народів. Державні службовці повинні мати можливість регулярно оцінювати свої навички і планувати свій професійний розвиток, плани розвитку можуть включати цілі, покращення, забезпечення знань та навичок. Підвищення кваліфікації також включає в себе стеження за новими тенденціями у світовому публічному управлінні, дослідження та впровадження інноваційних методів та практик.

ЗУ «Про державну службу» в статті 4 серед різних принципів виокремлює й принцип професіоналізму, котрий позиціоновано як «компетентне, об'єктивне

і неупереджене виконання посадових обов'язків, постійне підвищення державним службовцем рівня своєї професійної компетентності, вільне володіння державною мовою і, за потреби, регіональною мовою або мовою національних меншин, визначеною відповідно до закону»; ст. 13 цього Закону покладає вищевказані завдання на Центральний орган виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику у сфері державної служби, вищевказані зобов'язання через забезпечення удосконалення державним службовцем знання мов національних меншин. Інших згадок у контексті забезпечення прав національних меншин, гарантування розвитку їх ідентичності в нормативному акті не бачимо. Тому доречним вважаємо удосконалення ст. 8 «Основні обов'язки державного службовця», де слід додати п. 14, вказавши, що державний службовець зобов'язаний: *«забезпечувати повагу до прав та законних інтересів різних національних меншин на основі толерантності та недискримінації»*.

Вибірчими інструментаріями не обмежуються політичні права національних меншин у контексті держави, що декларує верховенство права та демократії. Громадська участь у суспільно-політичному та правовому житті передбачає можливість громадян брати участь у роботі громадських організацій. Слід розглянути цей інститут у контексті можливості гарантування політичних прав національних меншин як активних учасників політико-правового життя у міжвиборчий період.

Пункт (ix) ст. 5 Міжнародної конвенції про ліквідацію всіх форм расової дискримінації вимагає з метою запобігання дискримінації гарантувати право на свободу мирних зборів та асоціацій кожної людини, до того ж сучасне тлумачення не зводить поняття виключно до раси, а тлумачиться широко, включаючи етнонаціональну приналежність.

Громадські об'єднання створюють демократичну участь нацменшин у суспільно-політичному житті. Верховний комісар ОБСЄ у справах національних меншин разом із колективом провідних експертів узгодили Лундські рекомендації про ефективну участь національних меншин у суспільно-

політичному житті у 1999 році. Вони націлені на коригування відносин досліджуваного характеру та мають на меті убезпечення конфліктів, доводячи, що «ефективна участь національних меншин у суспільно-політичному житті є однією з найважливіших складових мирного демократичного суспільства» [826, с.9].

У конкретному застосуванні до національних меншин пункт 33 Копенгагенського документа зобов'язує держави-учасниці ОБСЄ вживати заходів захисту національної самобутності держав через заслуховування думки їх асоціацій та організацій, що вказує на преюдицію вільного створення останніх в державі. П. 26 розділу VI Гельсінського документа держави-учасниці ОБСЄ наполягає на мирному вирішенні відносин та діалозі, й вагомою є роль неурядових організацій в цьому (п. 30).

Другий аспект етнічних прав (інформаційні, видавничі, культурні, мистецькі) реалізують через діяльність неурядових організацій національних меншин, тим самим додатково забезпечуючи захист від асиміляції. Модель дозволяє розвиток відносин національних меншин із державами, взаємодіяти титульній нації та національній меншині для сприяння їхньому культурному та мовному розвитку [841].

З метою реалізації цього права громадян України існує інститут громадських об'єднань, що визначається як «добровільне об'єднання фізичних осіб та/або юридичних осіб приватного права для здійснення та захисту прав і свобод, задоволення суспільних, зокрема економічних, соціальних, культурних, екологічних та інших інтересів. В Україні діє Закон «Про громадські об'єднання». Прикро те, що в ньому не унормовано окремо право національних меншин на об'єднання. Доречно з метою забезпечення рівності, толерантності в суспільстві, культурного та етнонаціонального розвитку додатково встановити норму, котра б визначала право національних меншин на об'єднання. Також є прикорм фактом те, що питання протидії дискримінації не висвітлено у даному спеціалізованому акті. Аналіз Закону нашоухує на думку, що найдоречніше це зробити, доповнивши статтю 3 пунктом 7, додавши слова *«запобігання та*

протидії дискримінації». Таким чином ми б доповнили принципи діяльності громадських організацій вагомим правовим стандартом. Тут недоречно вказувати на ознаки дискримінації через їх перелік, у тому числі національну приналежність, оскільки він є невичерпним. Відповідно, пункт 8 ст. 3, де за аналогією роз'яснюються принципи, буде визначати, що національні меншини в Україні мають право на громадські об'єднання з метою захисту своїх прав та інтересів.

Або пропонуємо законодавцю інший вибір. Для прикладу знову звернемося до законодавства Хорватії. Ст. 15 п. 1 Конституційного закону про права національних меншин Хорватії [384] визначає, що представники національних меншин можуть з метою збереження, розвитку, заохочення та виявлення своєї національної та культурної самобутності засновувати організації, трести та фонди, а також установи, що займаються громадською інформаційною, культурною, видавничою, музейною, бібліотечною чи науковою діяльністю.

Тому український нормотворець може піти іншим шляхом і вже в спеціалізованому нормативному акті, що стосується статусу національних меншин, визначити схожу норму в ст. 7, що стосується свободи громадських об'єднань та мирних зібрань. Цього не є достатньо, оскільки потрібна окрема вказівка на можливість створення об'єднань національного спрямування. Тому пропонуємо доповнити абзацом 1¹ і викласти його таким чином: *«Громадяни України, які належать до національних меншин, мають право на добровільне об'єднання задля здійснення та захисту прав і свобод, збереження, розвитку, заохочення та виявлення своєї національної та культурної самобутності, захисту національних інтересів. Особа, яка належить до національної меншини, не може бути примушена до участі в такому об'єднанні»*.

3.2.2 Права, спрямовані на збереження та захист етнічної та культурної ідентичності національної меншини

Сучасний світ має глобальну інтегровану природу, міграційні процеси чимраз збільшуються, громадянство перестає бути універсально-сталою характеристикою особи. Тому питання освітнього простору членів національних меншин в епоху глобальних змін та державно-владних трансформацій особливо актуалізується. Додатковий інтерес викликає проблема реалізації освітніх прав національних меншин, законодавче закріплення, встановлення заходів щодо забезпечення та захисту, формування системи гарантій для їх реалізації. Це пов'язано з тим, що життєздатність національних меншин є ключовим питанням для збереження етнічного та культурного різноманіття держави. Захист етнонаціональної ідентичності цієї групи громадян має свої особливості та потребує особливої системи для її забезпечення.

Часто право на ідентичність визначається на конституційному рівні. Стаття 6(1) Конституції Румунії вказує, що держава визнає та гарантує особам, які належать до національних меншин, право на збереження, розвиток і вияв їхньої етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності [377].

Унікальним є унормування статусу національних меншин у Хорватії, де ч. 2 ст. 3 Закону (2) унормовує, що етнічне та багатокультурне розмаїття, а також дух розуміння, вдячності та толерантності сприяють розвитку Республіки Хорватія [695].

Національна політика в умовах верховенства права має ґрунтуватися на принципі інтеграції, що суттєво відрізняється від примусової асиміляції, коли меншість поглинається більшістю, втрачає свою ідентичність і зникає як впізнавана група. Інтеграція передбачає: натомість можна зберегти відмінну ідентичність меншини, в той же час меншість має бути частиною суспільства в цілому. У цій парадигмі збереження та просування прав осіб, які належать до національних меншин, не загрожує цілісності держави, тоді як цілісність держави не перешкоджає розквіту національних меншин.

Як наслідок, інтеграція різноманітності є фундаментальним аспектом як запобігання конфліктам, так і дотримання прав меншин.

Першим кроком до інтеграції різноманітності має бути визнання множинності спільноти та інтересів всередині держави. Це означає офіційне визнання існування меншин і, отже, розмаїття всередині держави. В демократичній державі це не вибірковий крок – це має бути визнанням факту. Держава не може в односторонньому порядку приймати рішення щодо існування меншості. Це питання має бути визначено на основі об'єктивних критеріїв, перш за все індивідуального вибору зацікавлених осіб. Відповідно до пункту 32 у Копенгагенському документі зазначається: «Належати до національної меншини є особистою справою людини, індивідуальним вибором, і здійснення такого вибору не може спричинити жодних недоліків» [444].

Особливість статусу та суспільної ролі національної меншини в європейському просторі проявляється в тому, що концептуально менші групи, що мають етнічні, релігійні або мовні характеристики, відмінні від іншого населення, покликані виявляти почуття солідарності, спрямоване на збереження їхньої культури, традиції, релігії чи мови, та діють і існують сьогодні в постдержавних рамках. Іншими словами, держава втрачає першість як єдиної одиниці аналізу для захисту меншин [320]. Ще простіше кажучи, кожна група є групою меншини на рівні ЄС.

Спільне почуття національної ідентичності є частиною того, що Бенедикт Андерсон [290] називає «уявною спільнотою», члени якої відчують емоційний зв'язок із співгромадянами, яких вони ніколи не зустрічали, - це життєво важливо для легітимності, соціальної згуртованості та солідарності, які покладено в основу сучасних національних держав. Первинним фактором репрезентування національної ідентичності є мова, тому навчання і можливість спілкуватися рідною мовою виступає критерієм забезпечення прав національних меншин.

Аксіологічна складова визначає праксіологічну вагомість наявності цілісного механізму забезпечення прав національних та етнічних меншин. Високі міжнародні стандарти розроблені на найвищому рівні, узгоджені багатьма державами та потребують імплементації країнами на національному та локальному рівнях. Поряд з цим виникає дисонанс абсолютизації прав

національних меншин із тенденціями захисту національних загальнодержавних інтересів, убезпечення територіальної цілісності та громадянства. Освітня сфера є первинною, що стикається з проблемою оптимального поєднання державної національної ідеології та правом національних меншин на збереження самобутності, мови та культурно-ментальних атрибутів.

Формування ідентичності є за своєю суттю реляційним і суперечливим процесом, сформованим зовнішньою категоризацією, а також внутрішньою самоідентифікацією. Щоб національна ідентичність набула форми, люди повинні прийняти й засвоїти відчуття себе як належного до більшої національно визначеної соціальної категорії. У той же час вони повинні бути прийняті та визнані частиною тієї самої соціальної категорії іншими.

Представники національних меншин (52 %) вважають, що Україна, попри міжнародне визнання та нормативну визначеність їх прав, все ж не достатньо робить зусиль для охорони їх статусу. (Додаток Б.8) Хоча цей відсоток порівняно з представниками корінних народів є значно меншим (на противагу 72 % представників корінних народів не задоволені державною політикою).

Для захисту національної ідентичності національні меншини повинні мати доступ до різних прав та гарантій, які дозволяють їм зберегти, розвивати і виражати свою ідентичність та культурні особливості. Ось деякі ключові права, які відіграють важливу роль у захисті національної ідентичності, серед них, на нашу думку, є наступні:

- право на вільний доступ до освіти, тобто повинні мати можливість навчатися на своїй рідній мові та отримувати освіту, яка враховує їхні культурні та ідентичні потреби;
- право на вільний доступ до мови та культури, що включає можливість на вільний доступ до своєї мови, літератури та культурних ресурсів, у тому числі право на мовлення на рідній мові у громадському житті, включаючи урядові послуги та медіа;
- право на збереження культурних та релігійних обрядів;
- право на захист культурної спадщини та традицій.

Ці права визнаються іншими міжнародними та регіональними документами і договорами, і вони повинні бути закріплені в законодавстві країни, де проживають національні меншини, та ефективно захищені та реалізовані.

Одним із ключових є право на мову національних меншин, у тому числі право для майбутніх поколінь вивчати цю мову. Звернемося до проблематики, яка є складною і деколи надто політизованою.

Для України розглядувана проблематика має геополітичне значення. На її території проживають представники понад ста тридцяти національних меншин та народностей. Ідеологія постмультикультуралізму є основою української нації. Близько 400 000 представників національних меншин використовують рідну мову для здобуття загальної середньої освіти. За тридцять років становлення державності не розроблена комплексна правова етнополітична стратегія, що прямо впливає на освітню сферу. Невизначеність правового регулювання, суперечливість норм права, колізійність правил із міжнародними стандартами – це вагома проблематика сучасної України. Органи публічної влади та державного управління не можуть функціонувати стабільно та злагоджено, оскільки відсутні узгоджені принципи в сфері надання освітніх послуг представникам національних меншин, що спричиняє їх залежність від політичних процесів та зовнішніх нестабільних чинників.

Для розуміння проблематики ми провели авторське опитування, що дало змогу проаналізувати реальний стан у сфері забезпечення освітніми компетентностями представників національних меншин. Опитування проводилося у 2020-2022 році, поновлено у 2023 році. Опитування проводилося у чотирьох школах м. Львова та Ужгорода (ліцей №45 Львівської міської ради, що в минулому була школою з поглибленим вивченням російської мови; Ліцей № 10 імені святої Марії Магдалени Львівської міської ради з польською мовою викладання; Спеціалізована загальноосвітня школа №4 з поглибленим вивченням словацької мови, м. Ужгород та Угорськомовна гімназія імені Мішкі Фредє, м. Ужгород). Для порівняння обрано класичні заклади середньої освіти – ліцей №46 та №66 Львівської міської ради.

Вимоги до респондентів: батьки зі складу представників національних меншин, у школі навчаються дві та більше дитини (вказане, на нашу думку, буде демонструвати ширшу картину та дозволить відмежуватися від суб'єктивної оцінки індивідуального характеру). Кількість респондентів у кожній школі – 42 особи, вибірка за статтю не велася, більшість становили матері. В ході опитування відмовилося відповідати 2 особи, що не вплинуло на загальний результат. Статистична похибка становить не більше 2 %. Опитування проводилося шляхом заповнення анкет, що містили авторські питання з приводу забезпечення освітнього процесу в їх закладі освіти. Питання в анкеті побудовані таким чином, щоб респонденти мали можливість оцінити рівень за п'ятибальною шкалою, де 1 бал – дуже погано, 2 бали – погано, 3 бали – посередньо, 4 бали – достатньо, 5 балів – позитивно.

Основою правової політики держави повинен стати пошук консенсусу та включення ідеології етнонаціональної інклюзії. Якісна освіта сприяє соціальному залученню, економічному зростанню та інноваціям. Тому освітня сфера повинна становити «плацдарм», що зможе оптимально поєднати інтереси всіх груп. Національні меншини мають особливі інтереси в контексті збереження традицій, звичаїв та мови. Демографічний процес відрізняється змінним характером, національні меншини існують у кожній державі, їх кількість не має сталого рівня. Глобальні трансформації посилили тенденції зростання кількості представників досліджуваної групи населення. Можливість вибору місця проживання, у тому числі держави, передбачає утворення широкої групи мігрантів. Це можуть бути як трудові, так і інші мігранти, котрі, асимілюючись із населенням, потребують особливої уваги до освітнього процесу їх та їхніх дітей.

Другим чинником зростання кількості національних меншин є стрімке зростання кількості біженців. Військові дії, політичні загрози, економічні чинники чи інші категорії зовнішніх детермінантів можуть бути об'єктивною причиною побоювання, що у державі громадянства людина може стати жертвою певних обставин, внаслідок яких її права та свободи порушуватимуться. Згідно з

останнім звітом ООН щодо проблем міграції 84 млн людей по всьому світу у 2020 році в результаті переслідувань, конфліктів, насильства, порушення прав людини або інших серйозних подій були змушені переміститися в іншу країну. Тільки у Венесуелі 73% населення стали біженцями у сусідні країни [852]. Нині держави Європейського Союзу відчують нову хвилю біженців, не тільки з України, що зумовлено гібридними засобами ведення війни з боку невизнаного президента Республіки Білорусь. Попередньою хвилею міграції була криза 2014-2016 років, що спровокувало різке зростання кількості біженців і прохачів притулку в державах-членах Європейського Союзу. Останні повинні негайно реагувати на виклики та розробляти стратегії для ефективної інтеграції цих новоприбулих у суспільство. Вони потребують різних додаткових умов, серед яких забезпечення короткостроковими потребами, такими як житло, харчування, а також середньо- та довгостроковими перспективами соціальної та структурної участі. Враховуючи високу частку дітей, підлітків та молодих дорослих серед біженців та шукачів притулку, освіта є однією з найважливіших сфер структурної інтеграції [604, с.28].

Первинним елементом системи забезпечення освіти представників національних меншин є міжнародне та національне законодавство.

Ратифіковані міжнародні акти мають пріоритет перед національними актами. Питання захисту національних меншин регулюється актами міжнародного права, про що велася мова в попередніх дослідженнях [117]. Серед міжнародних актів слід першочергово згадати Декларацію про права осіб, що належать до національних або етнічних, релігійних та мовних меншин, котра прийнята резолюцією 47/135 Генеральної Асамблеї ООН від 18 грудня 1992 року [433]. В ній тільки опосередковано згадуються заходи у сфері освіти, які повинна гарантувати держава, окремої уваги праву на освіту національних меншин не приділено. Значення цього акту, проте, є вагомим, тому що він єдиний на міжнародному рівні визначає цінність захисту прав та свобод громадян.

Основним документом на регіональному європейському рівні є Рамкова конвенція Ради Європи про захист національних меншин від 1995 року; Україна

до неї приєднується два роки поспіль. Ст. 12-14 цієї Конвенції вказує на забезпечення освітніх потреб меншин, звертає увагу на гарантування викладання рідної мови, вивчення її в освітніх закладах, належну підготовку вчителів та посібників, а також можливість існування приватних шкіл національних меншин [825].

Існують також регіональні норми м'якого права. Зокрема, Організація з безпеки та співробітництва в Європі видала Гаазькі рекомендації щодо прав національних меншин на освіту, де ключовою ідеологією є вимога до держав віднайти ефективний підхід до прав національних меншин в освіті [702].

Міжнародні стандарти розроблені на найвищому рівні, узгоджені багатьма державами та потребують імплементації країнами на національному та локальному рівнях. На конституційному рівні в Україні в ст. 53 визначено, що національним меншинам гарантується право на навчання рідною мовою чи на вивчення рідної мови у державних і комунальних навчальних закладах або через національні культурні товариства [95]. Така конституційна догма є характерна для багатьох країн Європи. Наприклад, позитивною в цій сфері є конституційна норма Румунії, де у ст. 32 (3) визначено право осіб, які належать до національних меншин, на вивчення рідної мови та їхнє право на освіту цією мовою, що гарантуються державою [824]. До речі, правовому статусу національних меншин у Конституції цієї держави приділено значну увагу, зокрема у ст. 120, що стосується їх взаємодії з органами влади, ст. 128 - право на висловлювання рідною мовою в судах, ст. 6 - розвиток самобутності і ст. 62, що стосується їх виборчих прав. Таку значну увагу на конституційному рівні оцінюємо особливо позитивно, це сприяє розвитку прав та свобод національних меншин та збереженню їх ідентичності.

Загальним комплексним документом у сфері освіти є Закон України «Про освіту», де у ст. 7 визначено особливості навчання представників національних меншин. Стаття містить декларативні гасла про гарантування права на освіту національних меншин та має згадку про створення спеціальних класів (груп) для них. Проте чіткої вказівки Закон не передбачає, тому саме цей нормативний акт

викликав найбільшу дискусію в суспільстві та занепокоєння з боку урядів європейських держав, зокрема Польщі, Угорщини та Румунії. Особливий конфлікт існує з останньою. Навколо нового закону розгорнулися дискусії, які поступово переросли в один із найгостріших конфліктів як у внутрішньополітичному житті, так і у зовнішніх відносинах України. Конфлікт перейшов із внутрішнього на міжнародний рівень, коли Угорщина заблокувала організацію політичних зустрічей високого рівня між Україною та НАТО [409]. Дипломатичні зусилля призвели до спроби консенсусу через прийняття змін законом «Про внесення змін до деяких законів України щодо врахування експертної оцінки Ради Європи та її органів стосовно прав національних меншин (спільнот) в окремих сферах», і наслідок чого удосконалено ЗУ «Про місцеве самоврядування в Україні», «Про освіту», «Про національні меншини (спільноти) України», «Про забезпечення функціонування української мови як державної» [155]. Однак дискусію не можна вважати вичерпаною, оскільки ряд держав Європи все ж займають надалі категоричну позицію.

Проблема в тому, що держави розтлумачили норму про мови в школах як таку, що дозволяє навчання рідною мовою поряд із національною тільки для дітей до 5 класу. Дійсно, невдалість лінгвістичного формулювання може спричинити таке мовне тлумачення. Також представники Угорщини пропонували подовжити перехідний період до початку повноцінної дії мовної норми і зробити виняток для приватних шкіл, у яких навчання може проводитися виключно мовою меншини. Європейська комісія за демократію через право (Венеціанська комісія) як дорадчий орган Ради Європи з питань конституційного права, розглядаючи легітимність національного закону, вказала на те, що незалежна держава має право, більше того обов'язок, просувати національну мову у тому числі серед громадян, що належать до національних меншин. Комісія вказала на інші недоліки Закону: відсутність громадського обговорення норми з представниками всіх національних меншин (п. 53 Висновку), незначний перехідний період для впровадження нормативних змін (до 2023 року), неналежне забезпечення безперервності вивчення мов національних меншин на

всіх рівнях освіти (п. 48-49), не визначення частки вивчення дисциплін національними мовами, дискримінація щодо представників національних меншин неєвропейських народів, зокрема білорусів, росіян, молдаван та євреїв (п. 48), недостатня конкретизація задекларованих гасел. У п. 67, 127 Висновку зазначалося, що Закон не потребує змін і майбутні закони та підзаконні акти можуть виправити неточності [476].

Серед реакції на такі визначені удосконалення ЗУ «Про внесення змін до деяких законів України щодо врахування експертної оцінки Ради Європи та її органів стосовно прав національних меншин (спільнот) в окремих сферах» містить норму, яка забезпечує ширший перехідний період, зокрема особи які розпочали здобуття освіти за «старими» правилами мають право їх продовжити відповідно до завершення навчання (пункту 3 розділу IX "Прикінцеві та перехідні положення" ЗУ «Про забезпечення функціонування української мови як державної») [155]. Для досягнення визначеної політики Міністерство освіти і науки затвердило Дорожню карту щодо створення умов для підвищення якості навчання державною мовою та мовами корінних народів і національних меншин (спільнот) у закладах загальної середньої освіти України на 2023-2027 роки.

Національне законодавство необхідно розглянути в розрізі рівнів освіти.

У ст. 7 Закону України «Про дошкільну освіту» [160] одним із ключових завдань не тільки визначається виховання у дітей поваги до рідної мови, але й зазначається необхідність прищеплення любові до мови національних меншин. Поряд з цим субординований обов'язок у ст. 36 визначено і за батьками дитини чи особами, які її заміняють.

Найбільш широко репрезентує право на мову національних меншин Закон України «Про повну загальну освіту» [117]. Цей факт пояснюємо його нещодавнім оновленням, тому законодавець акцентував увагу на проблемних аспектах правової етнополітики в контексті імплементації міжнародних стандартів та зважив на проблеми, котрі вказувалися Венеціанською комісією. Ключовою є ст. 5 цього Закону, де вказано, що в Україні гарантується і забезпечується право вивчати мову національних меншин на багатьох рівнях,

серед яких як заклади державної та комунальної власності, так і громадські заклади (національні культурні товариства). Така політика визначає двомовне середовище освіти, де поряд із національною мовою навчання може вестися мовою національних меншин. Особи, які належать до національних меншин України, мови яких є офіційними мовами Європейського Союзу, та реалізують право на навчання відповідними мовами в державних, комунальних чи корпоративних закладах освіти, можуть здобувати як базову так і профільну середню освіту відповідними мовами національних меншин.

Також досліджуваний нормативний акт встановлює мовні норми. З метою підготовки громадян із представників національних меншин до наступного рівня освіти, забезпечення можливості без перепон отримувати доступ до вищої освіти базова і профільна освіта передбачає квоту для державної мови не менше ніж 80 відсотків. Ст. 12 цього Закону визначає право на створення класів (груп) з мовою навчання національних меншин за заявою батьків. Отож у загальному недоліки, які вказані були Венеціанською комісією, враховані в законодавчому акті про середню освіту.

Закон України «Про вищу освіту» [157] у п. 11 ст. 44 забезпечує право особи за бажанням отримати завдання для зовнішнього незалежного оцінювання як засобу оцінювання результатів навчання мовою національної меншини, за умови, якщо навчання відповідно здійснювалося цією мовою. Оцінити таку можливість можемо як позитивний методологічний підхід, що спрямовує на реалізацію принципу рівності в отриманні доступу до освіти незалежно від національних ознак, така норма є приписом, що запобігає дискримінації в освітній сфері. Звернемо увагу на статистику до прийняття законодавчих змін (за 2016 рік), котра свідчить про те, що 55% дітей зі шкіл у румунських густонаселених громадах і 62% з них зі шкіл у густонаселених угорських громадах не пройшли Зовнішнє незалежне тестування на компетенції з української мови, що є необхідною для вступу до закладів вищої освіти та надає доступ до робочих місць у державному секторі.

Дуже прогресивними є й зміни від грудня 2023 року, які надають право закладам вищої освіти приватної форми власності можливість вільного вибору мови навчання, яка є офіційною мовою Європейського Союзу (ст 48).

Отож, у загальному національне законодавство відповідає міжнародним та європейським стандартам щодо освіти національних меншин, містить норми та гарантії щодо забезпечення ціннісного розуміння рідної мови національної меншини та у широкому розумінні нормотворцю вдалося віднайти баланс між національними та ментально-культурними інтересами цих груп українських громадян.

Недоліками законотворчого регулювання висвітлюваного питання в Україні ми можемо визначити наступне:

- Дискримінація представників національних меншин за характеристикою їх належності до держави походження. Так, п. 6 ст. 5 Закону України «Про повну загальну середню освіту» надає пріоритетне право осіб, які належать до національних меншин України та мови яких є офіційними мовами Європейського Союзу. При цьому поза увагою залишені інші національні меншини. Така ситуація суперечить ст. 4 Рамкової конвенції про захист національних меншин, що чітко вказує заборону дискримінації на основі приналежності до національної меншини.

- Відсутність у Законі «Про позашкільну освіту» [178] згадки про реалізацію права на освіту представників національних меншин. Ця освітня система якраз і націлена на розвиток знань, умінь та навичок, що здобувають вихованці, учні і слухачі в закладах позашкільної освіти. Утворення таких закладів у контексті співпраці з громадськими та релігійними організаціями, що представляють національні та етнічні меншини, було б доречним механізмом сприяння доступу до освіти цих груп громадян.

Негативно оцінюємо ще один чинний нормативний акт – Закон України «Про професійну (професійно-технічну) освіту» [182], який не містить жодних особливостей щодо здобуття знань та навиків на відповідному освітньому рівні. Вказане зумовлює дисонанс із п. 5 ст. 7 Закону України «Про освіту», де

визначається право здобувачів професійної (професійно-технічної) освіти вивчати мови національних меншин як окрему дисципліну.

Слід розширити позитивну практику щодо утворення груп із мовою навчання для національних меншин не тільки на шкільну, але й на рівні дошкільної освіти. Видається, це особливо сприятиме законним інтересам дитини, оскільки саме дошкільнята потребують оптимальної соціалізації без радикальної зміни звичних умов навколишнього середовища. Відсутність зрозумілої для них мови не тільки не сприяє належному наданню освітніх послуг, але й спричиняє ментально-психологічні проблеми дитини. Безумовно, можна визначити, що загальний законодавчий акт «Про освіту» згадує про можливість забезпечення такого права в дошкільній освіті (ст. 7), проте така система призводить до колізійності норм. В українській теоретичній доктрині діє принцип, відповідно до якого пріоритетом є спеціалізоване законодавство, в нашому випадку ЗУ «Про дошкільну освіту», тому доречним буде додаткове висвітлення можливостей представників національних меншин і в цьому акті. Таким чином буде усуватися різнотлумачність правил і норм для їх реалізатора на місцях. Хоча на практиці такі групи створюються, беручи за основу загальний акт.

Доречною видається практика застосування досвіду іноземних держав, зокрема Румунії, в контексті акценту на територіальну доступність закладів освіти для національних меншин. Ст. 10 (2) Закону про національну освіту Румунії вказує, що у кожному місті чи містечку створюються та функціонують навчальні заклади та навчальні заклади з навчанням румунською мовою та у разі необхідності з навчанням мовами національних меншин або навчання здійснюється рідною мовою в найближчому місті, якщо це можливо [631]. Більше того, ст. 45(7) визначає додаткові зобов'язання держави утримувати учнів, які не мають можливості навчатися рідною мовою у своєму місті, за рахунок оплати проїзду або отримання безкоштовного харчування та проживання в пансіонаті навчального закладу з навчанням мовою тієї меншини, де вони здобувають освіту. Щодо досвіду Румунії, то додатково пропонуємо

ввести в українське законодавство ще норму, яка вводить обов'язково у керівний склад закладу освіти особу, що є представником цієї меншини.

Система забезпечення освітніх потреб включає також мережу освітніх закладів, котрі функціонують у державі, та адміністративних установ на державному та територіальному рівні, котрі забезпечують управління у сфері освіти. Зосередимося на основних із них. Міністерство освіти та науки України забезпечує формування та реалізацію державної політики у сферах освіти і науки і є головним органом у цій сфері серед центральних органів виконавчої влади. Міністерство координує політику на рівні міжнародної співпраці.

Важливо вказати, що після освітньої реформи мережа закладів освіти не зменшується, що оцінюємо особливо позитивно. Сьогодні так само продовжують функціонувати заклади середньої освіти, в яких ведеться викладання польською мовою (4 школи у Львівській області, 2 - у Хмельницькій і 1 - в Івано-Франківську), проте кількість учнів у них збільшувалася в довоєнний період, незважаючи на загальну тенденцію зменшення кількості дітей в Україні. Так, станом на 2011/2012 н.р. у Львівській області навчалася 746 учнів, а в 2020-2021 - вже 929. Загалом останнім часом протягом навчального року за кошти державного бюджету видано близько 140 тис. примірників підручників польською мовою.

Щодо представників угорської національної меншини, то ситуація за 2020-2021 н.р. наступна: функціонують 110 дошкільних закладів, у яких діють групи, та 101 закладів, у яких працюють класи з навчанням угорською мовою. Існує 68 закладів загальної середньої освіти, в яких викладання ведеться угорською мовою. За кошти держбюджету видано майже 31 тис. примірників підручників.

Вагомою проблемою для освітньої сфери будь-якої держави є можливість забезпечити фахівців, котрі б володіли достатньою професійною компетенцією для викладання для представників національних меншин. Узагальнення аналізу функціонування закладів вищої освіти дає нам можливість вказати про достатній рівень вирішення цієї проблеми. Детальніше показники узагальнено в табл. 3.2.

Таблиця 3.2

Кількість освітніх закладів, що забезпечували підготовку за фаховими спеціальностями студентів-представників національних меншин, у 2021 році

Національна меншина	Кількість освітніх закладів, що забезпечують підготовку за фаховими спеціальностями	Кількість студентів у 2021 році
польська	13	858
угорська	2 (Ужгородський національний університет, Закарпатський угорський інститут імені Ференца Ракоці II)	1466
румунська	6	327

Ресурс: За результатами аналізу довідкових матеріалів, презентацій, пояснювальних записок поданих Міністерством освіти та науки України <https://mon.gov.ua/ua>

Для порівняння звернемося до досвіду Румунії: тут є лише один навчальний заклад із українською мовою викладання (ліцей імені Тараса Шевченка в м. Сігету-Мармаціей), хоча це є третя за чисельністю національна меншина, за даними останнього перепису населення становила 65 472 особи [726] (статистика подана до повномасштабного вторгнення). Така кількість може забезпечити освітні потреби української національної меншини.

Результати авторського опитування дають можливість визначити загальний стан задоволеності надання освітніх послуг серед представників національних меншин (російської, угорської, польської, словацької). Загалом можна вважати, що батьки задоволені забезпеченням освітніх потреб своїх дітей. Проте різко виокремлюється контраст між задоволеністю освітою своїх дітей представників російської меншини та меншин країн Європейського Союзу. Вказане первинно пов'язуємо з реформуванням мережі освітніх закладів з російською мовою викладання.

У більшості батьки задоволені рівнем викладання, представники польської меншини найбільш задоволені рівнем – 4,6 бали, найменшу задоволеність висловила російська національна меншина – 3, 6. Загальний середній рівень оцінки сягає майже 4,2 бали. (Додаток Б.9)

На освітню компетенцію прямо впливає забезпеченість необхідними матеріалами. Для представників національних меншин це питання постає особливо гостро, тому що переклад підручників та їх друк вимагає додаткових організаційних та фінансових витрат. Респонденти вказали на достатній рівень забезпеченості підручниками та іншими навчальними матеріалами. Середній бал за всіма групами – 4,3 бали. Виокремлюється польська національна меншина, де рівень оцінено як дуже високий - 4,8 бали. (Додаток Б.10)

Потребує додаткового аналізу ще одна сучасна синергетична проблема. Пандемічна загроза, що існує вже два роки, спричиняє зміни у всіх сферах суспільного життя і не винятком є освітні компетентності. Вся система освіти зіткнулася з такими труднощами, як відхід шкільного навчання, соціальна нерівність, відсутність доступу до технологій та Інтернету, відсутність цифрових навичок, перехід на систему онлайн-навчання, поганий стан здоров'я в шкільних закладах, навіть проблема відновлення чи закриття навчального року [876]. Загроза мала і досі має загальносвітовий характер. Закриття шкіл може призвести до втрати від 0,3 до 1,1 року шкільного навчання з поправкою на якість, знижуючи ефективні роки базового шкільного навчання, яких учні досягли протягом свого життя, з 7,8 року до 6,7-7,5 років. Близько 11 мільйонів учнів (від початкової до середньої освіти) можуть залишити навчання лише через наслідки пандемії. Провідні фахівці Світового банку з глобальної практики освіти наполягають на тому, що відчуження та нерівність, імовірно, посилюватимуться, якщо закриття шкіл більш негативно вплине на вже маргіналізовані та вразливі групи, такі як дівчата, національні меншини та особи з обмеженими можливостями [301].

Особливості викладання онлайн полягають у тому, що перехід до такої системи є складним для всіх суб'єктів освітнього процесу, однак певні категорії страждають найбільше. Серед них соціально незахищені верстви населення, діти-сироти, діти з особливими освітніми потребами, і в цю групу потрапляють також представники національних меншин. Інтерфейс, який пропонується урядом, є загальним для всіх суб'єктів, ведеться державною мовою, що вже може

первинно ускладнювати розуміння для учнів, особливо молодших класів. Правова політика у сфері освіти не передбачає додаткових інклюзивних механізмів та характеристик. Додамо ще одну трудність – високий професійний рівень вчителя, це має бути «людина з багатою, обґрунтованою науковою підготовкою, явно вищою за рівень, на якому вона викладає» [851]. Тому необхідними для забезпечення освіти національних меншин, окрім педагогічних навиків, двомовності, є ще й технологічні навики, медіаграмотність педагогів. Вказане доволі важко забезпечити, особливо у сільській місцевості.

Результати нашого опитування підтвердили існуючі проблеми. Зокрема, в середньому батьки, що не належать до представників національних меншин, оцінили рівень дистанційного викладання станом на початок лютого 2022 року на 4 бали за п'ятибальною системою. На противагу, оцінка рівня викладання предметів у пандемічний період шляхом використання онлайн-навчання серед представників національних меншин досягала 3,1 бали, що значно нижче від рівня групи порівняння. Особливо не задоволені представники угорської національної меншини – 2,8 бали відповідно. *(Додаток Б.11)*

І наостанок слід вказати, яким чином військові дії вплинули на права національних меншин. Звернемося до статистики. Ми поновили наше дослідження у 2023 році для того, щоб здійснити порівняння навчання для представників національних меншин. Як наслідок, можемо вказати, що змішаний формат навчання так само негативно вплинув як на рівень освіти загалом, так і особливо національних меншин. Загалом освітній процес українці оцінили на 3,6 бали за п'ятибальною шкалою, натомість для представників польської національної спільноти рівень знизився незначно - 3,5, а інші національні меншини вказали на суттєвий рівень зниження (угорці - 2,2; словаки - 2,3; росіяни - 2,5). *(Додаток Б.12)* Зокрема, батьками зазначалося: найбільш критична ситуація зумовлена тим, що освітньо-педагогічний колектив у значній своїй масі покинув межі держави через побоювання за життя, а це зумовило значний брак кваліфікованих педагогічних кадрів.

Ще одним суттєвим правом на національну ідентифікацію є право спілкуватися мовою національної меншини. Новий закон визначає, що «Особа, яка належить до національної меншини (спільноти), має право на вільне і безперешкодне використання мови своєї національної меншини (спільноти) приватно та публічно, в усній і письмовій формах у межах, що не суперечать закону» (ст. 10 ЗУ Про національні меншини (спільноти) України). Також виокремлено можливість проведення публічних, культурно-мистецьких, розважальних, видовищних заходів мовами національних меншин. На прохання особи мовою спілкування може бути мова національної меншини при наданні екстренної медичної допомоги, для постраждалих від домашнього насильства і в будинках-інтернатах для громадян похилого віку (п. 6 ст 10).

В Україні нині є значні проблеми з комплексною стратегією етнонаціональної політики, особливо в контексті можливості захисту інтересів представників національних меншин та відстоювання цілісності та безпеки держави. Тому важливим для доктринального аналізу буде досвід інших держав, що історично мали проблеми етнонаціонального характеру. Важливо провести компаративістський аналіз правового регулювання норм України та інших країн з метою встановлення прийнятності імплементації позитивного іноземного досвіду чи аналізу помилок, що спостерігалися в інших державах з метою недопущення їх у нашому правовому регулюванні.

Для прикладу візьмемо невелику балканську країну Сербію слов'янського походження, території якої переплетені національними та адміністративно-політичними кордонами, з різними культурами, націями і релігіями, що, до того ж, має проблеми з історично успадкованими міжконфесійними та міжетнічними конфліктами [802]. Видається, що як об'єкт порівняльно-правового дослідження Сербія має суттєві точки перетину з Україною, тому буде прийнятною для порівняння.

Мови національних меншин не є поширеними у віртуальному спілкуванні, що в епоху цифровізації значно зменшує їх використання. І. Піллер (Piller Ingrid) в результаті комплексного дослідження довела, що глобальна публічна

комунікація здійснюється лише невеликою кількістю мов світу. Взявши мови статей у Вікіпедії як проксі для глобального поширення знань, авторка виявила, що в 2015 році лише 291 – приблизно п'ять відсотків – із 5000-6000 мов світу використовувалися у глобальному сховищі знань. Більшість із цієї 291 мови мали тільки невелику кількість записів, у той час як лише 15 мов мали більше одного мільйона записів кожна і, таким чином, становили переважну більшість записів. Навіть серед цих 15 мов англійська виділялася, нараховуючи в 2,5 рази більше записів, ніж друга за частотою використання мова у Вікіпедії, якою на момент дослідження була шведська [721]. Отож, у глобальному аспекті нині слід вести мову вже не тільки про захист мов національних меншин, але й про захист державних мов більшості країн.

Держава, що визначає себе як демократична, має забезпечити базові правові умови охорони та захисту прав представників національних меншин. На нашу думку, одним із найважливіших прав виступає право на рідну мову представника національної меншини. Мова – це засіб спілкування та фактор відображення ідентичності особи. Існує багато типів мов, базованих на стратегічному значенні їх використання: мова складається з міжнародної мови, національної мови та регіональної мови. Тому цілком природно, що використання мови повинно бути скориговане відповідно до її місця вживання.

Розглянемо питання регіональної мови докладніше. Ст. 1 Європейської хартії регіональних мов або мов меншин під терміном «регіональні мови або мови меншин» має на увазі мови, які: і) традиційно використовуються в межах певної території держави громадянами цієї держави, які складають групу, що за своєю чисельністю менша, ніж решта населення цієї держави; та ii) відрізняються від офіційної мови (мов) цієї держави; термін не включає діалекти офіційної мови (мов) держави або мови мігрантів [44].

Враховуючи важливість мови як визначника ідентичності особи, здійснимо порівняльно-правове дослідження цієї сфери.

У Сербії визначено, що кількісний склад представників національних меншин, який досягає 2 і більше відсотків у загальній чисельності населення

Республіки за останнім переписом населення, мають право звертатися до державної влади та отримати відповідь рідною мовою.

Депутат Національних зборів, що належать до національної меншини, котрі представляє принаймні 2 відсотки всього населення Республіки, також має право на спілкування рідною мовою у зверненні до Народних зборів.

Такий підхід видається не цілком прийнятним, оскільки визначені в Сербії 2% від загального складу вказують на відсутність принципу рівності представників меншин. Сербське законодавство надає перевагу великим національним меншинам, при цьому нівелює інтереси незначних етнічних груп.

Мова є вагомим фактором забезпечення ідентичності особи в сучасному суспільстві, в свою чергу, регіональна мова і мова національних меншин є важливим надбанням, що потрібно підтримувати і зберігати як культурну спадщину та основу правового статусу національної меншини. Мультикультуралізм забезпечує належну правову етнонаціональну політику.

Позитивно оцінюємо те, що українським законодавцем було зроблено акцент на територіальності компактного проживання населення, що належить до національної меншини (зокрема шляхом визначення населеного пункту, в якому традиційно проживають особи, які належать до національної меншини та в якому особи, які належать до національної меншини (спільноти), складають значну частину населення), а не на загальному підході щодо кількості представників меншини в державі. Цього принаймні вимагають міжнародні стандарти. Так, п. 2 ст. 7 Європейської хартії регіональних мов або мов меншин визначає як принцип, котрого потрібно дотримуватися щодо національних мов, «поважання кордонів кожної географічної місцевості, в якій використовується регіональна мова або мова меншини, з метою забезпечення, щоб існуючий раніше або новий адміністративний розподіл не створював перешкод розвитку відповідної регіональної мови або мови меншини» [44].

П. 2 ст. 9 Закону Польщі «Про національні та етнічні меншини, а також про регіональну мову» визначає регіональну мову як допоміжну, котру можна вживати лише в гмінах, коли число мешканців гміни, що належать до меншини,

де мова має вживатися як допоміжна мова, є не менше ніж 20% загального числа мешканців гміни, які були вписані до Офіційного реєстру гмін, в яких вживається допоміжна мова, названого в подальшому «Офіційним реєстром» [652].

Стаття 11 цитованого закону Польщі визначає додаткове правило, відповідно до якого місцева територіальна громада в уряді гміни, в допоміжних місцевих органах самоуправління, а також у місцевих одиницях та бюджетних закладах додатково видає акт, на підставі якого визначає обов'язковість знання цієї мови.

В Україні вже були негативні прецеденти щодо мовної політики, коли європейські вимоги використовувалися з нелегітимною метою, а саме: повалення територіальної цілісності держави, формування нарративу двох різних держав - Східної та Західної України, і вказане здійснювалося у тому числі шляхом прийняття Закону України «Про засади державної мовної політики» від 3 липня 2012 року № 5029-VI. Через п'ять років свого функціонування Закон був визнаний неконституційним 28 лютого 2018 року Рішенням КС України у справі за конституційним поданням 57 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про засади державної мовної політики» [209]. Проте звернемо увагу, що рішення щодо неконституційності ґрунтувалося на формально-процедурних підставах, зокрема порушення конституційної процедури розгляду та ухвалення проекту Закону. Однак Конституційний суд не вирішив питання щодо звернення, зокрема мотивації авторів клопотання про те, що положення скасованого закону «створюють умови для домінування регіональної мови над державною мовою, вибіркового захисту регіональних мов або мов меншин, надають привілеї одним мовним групам (національним меншинам) та обмежують права інших, що має ознаки дискримінації та порушує принцип рівності громадян перед законом». Доречність такої відповіді вбачалася б доречною для формування етнонаціональної політики щодо регіональних мов у подальшому.

Механізм захисту прав включає комплекс нормативно-правового, правореалізаційного забезпечення, діяльності органів публічної влади всіх

рівнів. Місцева влада відіграє в цьому механізмі значну роль, тому що концентрація національних меншин відбувається саме на території окремої громади. Місцеві державні органи не тільки працюють над удосконаленням існуючої нормативної бази, але й наділені потенціалом громадської співучасті. Вони можуть співпрацювати з неурядовим сектором, у тому числі ЗМІ, щодо підвищення обізнаності та створити атмосферу, яка сприятиме захисту інтересів національних меншин, визнанню їх правових можливостей, захисту прав, що визнані на міжнародному та національному рівнях, щоб зберегти їх національну самосвідомість. Боротьба з укоріненими упередженнями має бути постійною. Належної політики щодо меншин неможливо впровадити, застосовуючи лише законодавство. Деякі автори вважають: це створює високу дозу недовіри, яка накопичується і зростає під час кризи, так, при соціальних кризах раніше накопичені погані почуття призводять до умов, які сприяють насильству і злочинності [288].

Наприклад, закон про місцеве самоврядування Сербії (*Zakon o lokalnoj samoupravi*) [898] передбачає: одним із повноважень муніципалітету є турбота про реалізацію, захист і заохочення прав людини та меншин. В цій державі представники меншин проживають у більшості муніципалітетів, але їх кількість відрізняється, не всі муніципалітети є багатоетнічними. Всього таких муніципалітетів у Сербії 68, з яких найбільше в автономному краї Воєводини.

Визнання мови національної меншини регіональною тягне за собою значне ускладнення процесу документообігу та документації. Кожне рішення та інший документ органу місцевого самоврядування потребує дублювання. Відповідно, в штаті органів місцевої громади повинен бути перекладач. Також це значно здорожує витрати на утримання органів місцевого самоврядування та подвоює об'єм роботи.

Представники сербської школи права також мотивують нераціональність такого підходу. Запровадження однієї мови меншини в службове використання має далекосяжні наслідки, бо зобов'язує всі державні органи, що базуються в муніципалітеті, офіційно використовувати мову та письмо національної

меншини. Також це надто обтяжує органи місцевого самоврядування та суди., що нераціонально та економічно невиправдано. Мета захисту ідентичності національних меншин та їхніх мов могла б і реалізуватися інакше» [309].

Прикладами адекватного підходу до критерію чисельності є Каринтія та Бургенланд (Австрія), де відсоток для визначення регіональної мови становить 20-25% населення. У Швейцарії Конституційний суд постановив, що мова «більшості населення» має бути взята до уваги і що «більшість населення» існує тоді, коли частка групи в муніципалітеті наближається до 50%.

Виникає питання: чи слід Україні повертатися до практики визначення регіональних мов? З одного боку, наявність такого права створює додаткові можливості розвивати власну самобутність та є основою реалізації прав національних меншин. З іншого боку, нормативно низький рівень чисельності тільки створює додаткові складнощі та економічно невиправдані витрати.

У праксіологічному аспекті навіть при визначенні регіональної мови відсоток відраховується від результатів загальнодержавного перепису населення. Перепис населення - періодичне суцільне державне статистичне спостереження, що включає в себе збирання демографічних і соціально-економічних даних, які на встановлену дату характеризують чисельність та склад населення країни, а також оброблення, узагальнення, поширення та використання його результатів (ст. 1 ЗУ «Про Всеукраїнський перепис населення»). Однак ця сфера має проблеми. Останній перепис населення проводився у 2001 році. За двадцять років підлягає зміні статистична інформація, яку вже не можна вважати репрезентативною, особливо в контексті міграції населення, глобалізаційних трансформацій, низького рівня народжуваності і, безумовно, військових дій на території України.

Проблема статусу національних меншин має комплексну основу. Окрім неналежного законодавства у сфері етнонаціональної політики, прогалин у сфері мовної політики, залишається актуальним питання діяльності органів місцевого самоврядування. Територіальна громада в Україні є первинною ланкою забезпечення прав та законних інтересів мешканців. Процес децентралізації,

який відбувається в Україні з 2014 року, супроводжується труднощами, що ще додатково ускладнює питання захисту представників національних меншин.

Проте слід констатувати відсутність належного законодавства. Про потребу створення комплексного Муніципального кодексу України мова ведеться вже доволі давно. Нині чинним є спеціальний нормативний акт «Про місцеве самоврядування в Україні», який тільки опосередковано виконує належне регулювання. Однак і в ньому відсутні згадки про потребу захисту прав національних меншин. Тільки ст. 44 розкриває унормування делегування повноважень районних і обласних рад відповідним місцевим державним адміністраціям і вказує, що в місцях компактного проживання національних меншин необхідним є розроблення програм їх національно-культурного розвитку та п. 12 ст. 32 яка вказує про делеговане повноваження забезпечення права на використання мов національних меншин.

Вважаємо, що муніципальне законодавство потребує удосконалення за прикладом європейських країн та Сербії, законодавство якої розглядали вище, оскільки права національних меншин є набагато ширшими ніж право на мову і культурний розвиток.

Пропонуємо до ст. 4 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» до переліку принципів додати словосполучення *«захист прав та законних інтересів представників національних меншин»*.

При цьому вагомо розуміти, що функціонування мови національної меншини не має суперечити пріоритету державної мови. В Україні нині діє ЗУ «Про забезпечення функціонування української мови як державної» [161], котрий у ст. 1 визначає, що «єдиною державною (офіційною) мовою в Україні є українська мова», а відповідно ч. 8 уточнює, що «Українська мова як єдина державна мова виконує функції мови міжетнічного спілкування, є гарантією захисту прав людини для кожного українського громадянина незалежно від його етнічного походження, а також є фактором єдності і національної безпеки України».

Пропонуючи норму щодо захисту мови національної меншини, ми не створюємо перепони для функціонування державної мови, особливо розуміючи, що в час військових дій та й у подальшому консолідація нації, патріотичне виховання, повага до батьківщини та об'єднання українського суспільства є основою боротьби з агресором, а мова – тим об'єднуючим тригером, що визначає українську ідентичність.

Окрім того, вільне володіння державною мовою створює фактор рівності для представників національних меншин. У Рекомендаціях Осло щодо мовних прав національних меншин зазначається, що вагомим є доведення особами, які належать до національних меншин, інформації про потребу володіння державною мовою. Цей факт актуальний не тільки з правової точки зору, а й з точки зору соціальної інтеграції та можливостей. У цьому контексті володіння представниками національних меншин державною мовою пропонує кращі можливості для відповідного представлення, тому що це збільшує шанси доступу до державної служби та просування по посадах керівництво в органах публічного управління. Таким чином, право осіб, які належать до національних меншин, мати знання рідних мов не суперечить навчання/просуванню/знанням/ефективному використанню державної мови [828].

Поряд з цим слід розуміти, що український народ не є монолітним, складається з багатьох суб'єктів етнонаціональних відносин і, відповідно, українську самобутність створюють у тому числі культура, мова, релігія, вірування та інші атрибути цих суб'єктів. Неналежна увага до мови національних меншин буде основою для соціального невдоволення, що у кінцевому результаті може провокувати політико-військові конфлікти, тому виваженість - це основний принцип правової політики у сфері національних меншин.

3.2.3 Права, спрямовані на захист меншин від вимирання та дискримінації

Права, спрямовані на захист меншин від вимирання та дискримінації, є важливим аспектом прав людини та справедливого суспільства. Ці права мають на меті забезпечити рівень можливостей, гідність і захист для всіх людей

незалежно від їхньої національності, раси, релігії чи будь-яких інших характеристик.

Демографічний склад національних держав традиційно базується на споконвічних ідеях зміни спільного походження, нова неетнічна концепція нації вкрай необхідна, а національна ідентичність зараз зазнає публічної реконструкції в багатьох країнах, тому необхідним правом є захист від вимирання та недискримінації. Право на захист від фізичного, психологічного і структурного насильства найбільше стосується людей, які належать до меншини, адже вони можуть стати особливо уразливими перед різними формами насильства через свою належність до меншини. Відмирання національних меншин може виникати з різних причин, таких як дискримінація, придушення культурних прав, втрата мови та традицій, переслідування та економічна нерівність. Меншинам на державному рівні слід гарантувати право на свободу культурного вираження, заохочувати та підтримувати розвиток цього аспекту культури. Наше суспільство повинно формуватися на принципах культурного різноманіття, що відображає багатство культур, традицій, мов, вірувань та способів життя. Захист від асиміляції слугує певною основою реалізації комплексу прав національних меншин.

Асиміляція може виникати, коли члени національних меншин піддаються тиску або зазнають спрямованого на них впливу, щоб вони сприйняли культурні, мовні або ідентичні характеристики більшої частини суспільства, часто за рахунок відмови від своєї власної культури та традицій.

Проте, за твердженням науковців класичної школи права (М. М. Gordon), можна очікувати конвергенції ідентичностей між меншістю та більшістю з часом і через покоління, оскільки ідентифікація меншини поступається місцем ідентифікації більшості. Класична теорія асиміляції стверджує, що в міру того, як іммігранти та їхні нащадки стають більш інтегрованими в основну культуру та інституції приймаючої країни, вони поступово виявлятимуть меншу самобутність з точки зору використання мови, культурної орієнтації, моделей змішаних шлюбів тощо [528].

Більш пізні версії теорії асиміляції наголошують на тому, що цей процес супроводжується «переробкою» ідентичностей і серед більшості, оскільки елементи меншості включені у визначення того, що становить подальший розвиток нації [278].

Швидкість, з якою розгортається процес асиміляції, може відрізнитися для різних груп іммігрантів залежно від культурних та економічних ресурсів, які вони приносять, а також від перешкод, із якими вони стикаються в приймаючій країні. Проте з часом як класична, так і сучасна теорія асиміляції припускає, що загальний напрямок процесу асиміляції і відповідні механізми широко застосовуються до більшості груп іммігрантів. Кілька досліджень показують: закономірність полягає в тому, що так зване друге покоління в Європі дійсно приймає сильнішу національну ідентичність [315].

Проте вказати на асиміляцію чи відмирання національної меншини недоречно. Традиційне уявлення про асиміляцію було поступовим і просувалося симетричним рухом від етнічної ідентичності, базованої на ідентифікації з країною походження, до більшої ідентифікації з приймаючою країною. Однак у останніх публікаціях стверджується, що ці два процеси не обов'язково є симетричними, і що етнічна ідентифікація та ідентифікація приймаючої країни можуть розвиватися незалежно одна від одної. Наприклад, Beauchemin, Hamel і Simon [315], спираючись на широкомасштабне опитування у Франції, показують: незважаючи на те, що нащадки іммігрантів поступово приймають ідентичність, як французи, помітність їхнього етнічного походження для їх особистої ідентичності залишається або навіть збільшується для дітей іммігрантів.

Позитивно оцінюємо ч. 2 ст. 3 ЗУ «Про національні меншини (спільноти) України», де вказується: «Проведення державою політики інтеграції передбачає утримання від політики та практики асиміляції осіб, які належать до національних меншин (спільнот), проти їхньої волі і захист таких осіб від будь-яких дій, спрямованих на таку асиміляцію».

Етнонаціональна політика є однією з найскладніших для держави, тому простих рішень тут немає. Повна асиміляція є неприпустимою, причому інтеграція в суспільстві - це також вагоме, суттєве та необхідне право як представників національних меншин, так і для всього народу. У той час як головною перешкодою для інтеграції в контексті США зазвичай вважається раса та клас, велика перешкода для інтеграції в Європі частіше концептуалізується в аспекті розриву між мусульманами та немусульманами. Контраст між європейським секуляризмом і набагато сильнішою релігійністю мусульманських іммігрантів був описаний як «яскрава межа» в Європі [277]. Європейські суспільства мають давні християнські традиції, але сьогодні є одними з найбільш секуляризованих у світі. Мусульмани відрізняються не тільки релігійною приналежністю, але й значно вищим рівнем релігійності. Так само як етнічна ідентичність може бути включена в широкі расові категорії в контексті США, багато вчених стверджують, що етнічна ідентичність серед молоді другого покоління мусульманського іммігрантського походження може бути включена або замінена сильнішою концентрацією на релігійній ідентичності. Таким чином, у європейському контексті відмінності в ідентифікаційних моделях асиміляції слід вивчати не лише за межами раси, етнічної приналежності та класу, а й за релігією. Наприклад, Флейшман і Фалет, спираючись на велике шкільне порівняльне дослідження в Бельгії, Нідерландах, Англії, Німеччині та Швеції, виявили: національна ідентифікація є значно нижчою серед мусульман, ніж будь-якої іншої групи меншин у всіх країнах, крім Англії, що свідчить про співвідношення мусульман/не мусульман. Вони стверджують: ця контекстуальна варіація інклюзивності національної ідентичності для мусульманських меншин безпосередньо пов'язана зі ступенем, до якого європейські країни інституціоналізували релігійне розмаїття [499].

Тому для врегулювання цього питання пропонуємо визначити в ЗУ (Ст. 4¹), де передбачити наступні норми. «Стаття 4¹. Міжкультурний діалог.

Держава забезпечує міжкультурний діалог. Здійсненню міжкультурного діалогу сприяють такі передумови:

- 1) повага до прав людини, верховенство права, толерантність, недискримінація та взаємоповага в суспільстві;
- 2) відповідальність усіх членів суспільства та можливість їх брати участь у культурному, соціальному та економічному житті;
- 3) розвиток необхідних навичок міжкультурного діалогу протягом усього життя;
- 4) підвищення ролі органів державної влади, освітян, представників громадянського суспільства, ЗМІ у сприянні міжкультурному діалогу;
- 5) створення відкритого та доступного простору для діалогу».

Правами меншин, які протидіють можливості їх відмирання, є можливість пропагувати свою культуру, традиції, особливі події для меншини, причому це має історичне значення. Позитивно оцінюємо ст. 12, що унормовує право на збереження культурної самобутності національної меншини. Відповідно, стаття передбачає:

- зберігати і розвивати свою самобутність;
- зберігати і розвивати традиції та звичаї;
- користуватися культурними надбаннями національної меншини;
- зберігати та примножувати свою культурну спадщину;
- відзначення (святкування) подій, пов'язаних із їхньою історією та культурою.

Тому слід звернути увагу, яким чином забезпечується збереження самобутності національних меншин у контексті культурної спадщини. В Україні діє Закон Про охорону культурної спадщини від 2000 року [175], що містить єдину згадку про культурну спадщину національної меншини – ст. 41, де нацменшинам продекларовано допомогу на охорону їх культурної спадщини зі спеціальних коштів на фінансування охорони культурної спадщини. Інших згадок про культурну спадщину національних меншин не існує, хоча в загальному Україна в Преамбулі ЗУ «Про національні меншини (спільноти) України» «поважаючи культурне розмаїття», ба більше, у ст. 1 ч. 2 вказує, що

«Національні меншини (спільноти) є невід’ємними, інтегрованими та органічними частинами українського суспільства».

Не тільки декларування, але й реальне забезпечення задекларованого є необхідним з боку держави. Отож, практично в Україні діє Державний реєстр нерухомих пам’яток України, де є Реєстр пам’яток місцевого значення та пам’яток національного значення [166].

Ще одним законним правом є питання протидії дискримінації; це має глобальний характер і зумовлено двома чинниками: в демократичній державі неприпустиме порушення рівності за будь-якими ознаками, отож дискримінація - юридична вада суспільства, що потребує викорінення; дискримінація за національною/етнічною ознакою провокує соціально-політичне напруження.

Питання запобігання і протидії дискримінації в правовому полі України висвітлено опосередковано, проте навіть наявність низки законодавчих актів все ж не забезпечує реалізації належної правової політики, тому слід акцентувати на потребі актуалізації привернення уваги наукової спільноти, представників органів публічної влади та громадянського суспільства до висвітленої проблеми.

Вагомою є швидка реакція влади на проблему. На жаль, в Україні прослідковується негативна політична традиція – замовчування проблематики, ба більше популістичне підігрівання на проблемі інтеграції національних меншин. Розглянемо досвід Австрії. У громадському дискурсі щодо імміграції та інтеграції домінувала популістська партія *Freiheitliche Partei Österreichs* (FPÖ), яка відкрито поширювала ідеї «природного» домінування «справжньонароджених» австрійців і відкрити ворожість до іммігрантів ісламської віри. Ця тенденція була значно посилена так званою «кризою біженців», яка принесла пік їх напливу у 2015 році і продовжувалася до 2017 року. Австрія входить до трійки європейських країн, які характеризуються найвищим рівнем прихистку біженців. Стосовно расової та етнічної приналежності (в Австрії ці терміни, як правило, підпадають під «етнічну приналежність»), суди відносно швидко визнали, що дискримінаційне посилення на «іноземство» чітко охоплюється правовим захистом. Проте національні

меншини, в основному біженці, все ще є основною мішенню ненависті правих і часто страждають від дискримінації в усіх сферах [397].

Нами попередньо в контексті принципів правової політики розглядалися питання недискримінації, а також неприпустимість дискримінації «нових» і «старих» нацменшин.

Протидія дискримінації є ключовим фактором для розвитку та продовження існування етнічної групи. Попередньо ми вже акцентували увагу не неприпустимості дискримінації за ознакою історичного перебування на території, проте є й інші фактори для дискримінації, передусім чисельність. «Малі» національні меншини завжди відчуватимуть переваги «великих» груп. Однак у законодавстві європейських держав знаходимо ознаки прямої дискримінації. Зокрема, на законодавчому рівні Естонія визначила: «Культурну автономію національних меншин можуть створювати особи, які належать до німецької, російської, шведської та єврейської меншин, а також особи, які належать до національних меншин, кількість членів яких перевищує 3000 осіб» (ч. 2 ст. 2 Закону «Про культурну автономію національних меншин»[465]). Нормативно визначено, що головними цілями культурної автономії національних меншин є: 1) організація навчання рідною мовою та контроль за використанням наданих для цього ресурсів; 2) утворення закладів культури національних меншин, організація їх діяльності та проведення етнокультурних заходів; 3) заснування та призначення фондів, стипендій і премій для сприяння розвитку культури та освіти національних меншин. Отож, саме «великі» меншини мають пріоритетне право на відстоювання власних атрибутів, зокрема мови і культури, що видається не цілком виправданим в умовах соціально справедливої держави та принципу верховенства права. Вказане, на нашу думку, прямо порушує принцип рівності представників національних меншин.

Розглянемо ще деякі аспекти.

Існують питання дискримінації, які зумовлені глобальними проблемами сучасності, а саме: поширенням коронавірусу. Органи публічної влади багатьох держав не були готові боротися з такими глобальними викликами і, відверто

кажучи, організовували багато заходів та пропонували способи правового регулювання, які тягли за собою пряму дискримінацію, особливо це стосувалося права на пересування та прав осіб літнього віку. Проте при всіх кризових явищах проблеми уразливих груп активізуються. Національні меншини не стали винятком.

Інформування населення про стан громадського здоров'я та про засоби, які здійснювалися, було виключно державними мовами. Інформація ВООЗ насамперед спрямовується на держави-члени, потім вони мали завдання локалізувати відповідну інформацію для свого населення через свої національні органи охорони здоров'я. Це означає, що держави були ключовими учасниками описаної кризи, включаючи постачальників інформації. Більшість із 195 держав світу працюють лише однією чи двома національними мовами, і мовні меншини в даних державах – корінні чи мігранти – у найкращі часи стикаються зі значними мовними бар'єрами. У всьому світі мовні меншини не мають справедливого та справедливого доступу до соціальної участі, включаючи соціальну допомогу чи охорону здоров'я [687].

Це означає, що глобальне поширення знань було дуже обмежено невеликою кількістю мов, коли світ увійшов у пандемію. Глобальна комунікаційна структура, створена для вирішення такої глобальної надзвичайної ситуації, повторює цю лінгвістичну ієрархію. Міжнародний орган, якому доручено координувати глобальну відповідь (Всесвітня організація охорони здоров'я), надає інформацію шістьма офіційними мовами Організації Об'єднаних Націй (арабською, китайською, англійською, французькою, російською, іспанською) і трьома додатковими мовами (німецька, хінді, португальська), хоча на практиці переважає англійська, оскільки це мова прес-конференцій і безпосередня «мова запису» в інформаційному середовищі, що швидко змінюється [882].

Під час стихійного лиха доступність своєчасної високоякісної інформації стає ще більш важливою не тільки для широкої громадськості, але й для медичних працівників і осіб, які приймають рішення на всіх рівнях. Ш. Єкуза

(Shinya Uekusa) доводить, що невідповідність між мовою, якою передається така інформація, та здатністю отримати інформацію, посилює вплив катастроф на мовні меншини порівняно з більшістю населення [787].

Описаний стан справ позиціоновано в науці новим терміном - «інфодемія», коли населення, яке не має доступу до своєчасної високоякісної інформації, одночасно завалюється оманливою інформацією. Поєднання мовних бар'єрів, з одного боку, та низького рівня довіри до офіційної комунікації, з іншого, - зробили меншини особливо вразливими до дезінформації та фейкових новин. Вказане підтвердили голландські дослідники (I. van Liempt, M. Koh [864]) та науковці Європейського Союзу (F. Burke [330]).

Для вирішення ситуації необхідним є внесення доповнень до ЗУ «Про правовий режим надзвичайного стану» [180]. Ст. 6 Закону містить положення: «Указ Президента України про введення надзвичайного стану, затверджений Верховною Радою України, негайно оголошується через медіа або в інший спосіб». Після цього необхідним є ще одне речення: *«Указ Президента України має бути оприлюднений державною мовою, мовою міжнародного спілкування та мовами національних меншин»*. Така позиція буде прийнятна ще й з огляду на те, що вона буде сприяти ширшому інформуванню осіб, не громадян України, які перебувають на нашій території.

Позитивним визнаємо правовий досвід Грузії. Відповідно до епідеміологічної ситуації в країні з метою запобігання поширенню вірусу та для адекватного реагування на це в регіонах компактного проживання національних меншин усі місцеві органи були зобов'язані регулярно інформувати населення рідною мовою, а також забезпечувати малозахищені верстви населення (громадян) продуктами харчування та предметами гігієни. На думку влади Грузії, це відіграло вирішальну роль, оскільки населення пішло за нею; заходи, вжиті владою, сприяли запобігання подальшому поширенню захворювання [804].

Загалом для протидії дискримінації та реалізації права на культурну спадщину наступним поколінням пропонуємо комплекс заходів:

- економічне стимулювання та підтримка регіональних програм із призначення сприяння сталому розвитку та зміцнення спільноти, які традиційно складаються для національних меншин;
- фінансова підтримка програм, спрямованих на культурний та міжкультурний розвиток національних меншин, а також програми міжетнічного діалогу, що реалізуються як на рівнях громад або місцевості, так і на національному рівні;
- посилення діяльності різних організацій та установ, які несуть відповідальність у сфері захисту національних меншин, шляхом забезпечення їх людськими, фінансовими, матеріальними, організаційними та операційними ресурсами для ефективного виконання їх роботи;
- підтримка культурних установ, які представляють національні меншини, шляхом забезпечення їх людськими, матеріальними, організаційними та функціональними ресурсами для забезпечення їхньої діяльності в найбільш ефективних умовах;
- підтримка доступу до програм рідною мовою на радіо та телебаченні для всіх національних меншин, у тому числі шляхом збільшення фінансової підтримки, необхідної для належного функціонування редакцій меншин, розширення доступу до програм мовами меншин або для меншин у регіонах, де спостерігається відсутність покриття, шляхом визначення вільних приміщень і посилення існуючих, якщо це необхідно;
- впорядкування періодичної звітності щодо застосування конвенцій, учасницею яких є Україна, які стосуються прав осіб, що належать до національних меншин, щоб забезпечити ефективне виконання та оперативне звітування про зобов'язання, взяті через згадані правові інструменти;
- сприяння діалогу між національними меншинами та більшістю з метою історичного примирення, з метою запобігання та боротьби з будь-якими формами антисемітизму, ксенофобії, расизму, шовінізму та інших форм нетерпимості, мови ненависті, спрямованої проти різних груп;

- розвиток і просування культурного розмаїття з метою усунення упереджень і визнання спільних цінностей шляхом організації програм і кампаній;

- постійний моніторинг належного застосування законодавства щодо протидії дискримінації національних меншин, забезпечення безпосереднього залучення представників до розробки, реалізації та впровадження державної політики щодо запобігання та протидії расової, етнічної та національної дискримінації тощо.

3.3 Правове регулювання статусу ромів як унікальної національної меншини й проблеми їх маргіналізації в окремих сферах суспільного життя

Національна меншина ромів є однією з найбільших, найстарших та найбільш знедолених етнічних меншин Європи. За оцінками Ради Європи, у Європі проживає близько 10-12 мільйонів ромів [393, с.6]. Ця група осіб характеризується відсутністю власної держави та поширена у всіх державах світу. Також слід звернути увагу, незважаючи на те що роми становлять суттєву групу у всіх країнах Європи, за даними Ради Європи, чисельність ромського етносу становить біля 18 млн осіб, з яких понад 11 млн проживають на теренах Європейського Союзу [110, с.5]. «Тільки за офіційними даними переписів населення, роми є першою етнічною меншиною в Угорщині, другою (після угорців) – у Словаччині та Румунії, п'ятою – у Польщі і тринадцятою – в Україні» [32, с.142].

«Рома» використовується в міжнародному праві як загальний термін, згідно з визначенням Ради Європи. Він охоплює ромів, сінті, кале, романічал, бояш/рударі, балканських єгиптян і східні групи (дом, лом і абдал); людей, які вважають себе циганами, а такі групи, як кочівники, еніш потрапляють під термінологію *Gens du voyage* [394].

Характерним історичним спадком цієї групи є питання голокосту ромів, який вони пережили під час Другої світової війни. Голокост ромів, відомий як

геноцид ромів, уособлював холоднокрівну стратегію нацистської Німеччини та її союзників під час Другої світової війни, спрямовану на етнічну чистку та, у кінцевому підсумку, геноцид європейських ромів і синтів у період Голокосту. У листопаді 1935 року було випущено додатковий указ до Нюрнберзьких законів, який відніс циган (ромів) до категорії "ворогів расової держави", уподібнюючи їх статус євреям. Таким чином доля ромів в Європі стала схожою на долю євреїв під час Голокосту.

Ідеологія, поширена на початку ХХ ст., вказувала, що роми характеризують сутність «злочинної особистості», що визначається не тільки психосоціальними факторами, а й біологічними ознаками. На фоні поширення тоталітарної влади відбувалося створення «расових» категорій через довільні закони біоантропологічного характеру. Ці закони намагалися відокремити «національну расу» від інших, яких називали «нижчі раси». Гітанос в Іспанії були однією з таких рас. В Європі це проявилось як голокост ромів і геноцид, здійснений нацистами Німеччина та її колабораціоністами. В Іспанії це була глибока кримінологічна расизація ромського народу та впровадження такого ставлення в правову сферу, що «ознаменувало долю іспанських ромів до наших днів» [358].

У 1935 році почалися примусові переселення циганського населення до спеціальних таборів. З початку 1940-х набули масового характеру депортації в концентраційні табори, переважно на території окупованої Польщі. Тут багато ромів загинули від важкої праці, голоду та захворювань або були вбиті в газових камерах. Людей депортували на підставі "циганських записів", що вела поліція ще з попередніх століть, а згодом нацисти використовували їх для створення "родоводу" переслідуваних. Також використовувалися звіти Центру досліджень розової гігієни та біології Третього Рейху, які в 1930-х роках застосовували псевдонаукові методи для обстеження десятків тисяч ромів, наприклад, вимірювали діаметр голови.

Загалом методи знищення ромів у нацистський період «можна поділити на три основні групи: 1) стерилізація (почалася в другій половині 30-х рр.); 2)

знищення на окупованих територіях (з 1941 р.); 3) знищення в концтаборах (навесні 1943 р.)» [114, с.151]. За даними Спеціального доповідача ООН з питань меншин, майже 3000 ромських дітей, жінок і чоловіків загинули в газових камерах Аушвіца П-Біркенау, і, за оцінками, нацисти та їхні союзники вбили близько 25 відсотків усіх європейських ромів, можливо, від 200 000 до 500 000 осіб [769].

Показники щодо окремих країн також вражають: до 1944 року від 6000 до 8000 чеських ромів було вбито в концентраційних таборах, переважно в Освенцімі. Загалом під час війни загинули приблизно 95 відсотків усіх ромів, які проживали в Чехії [569].

Рекомендації Форуму з питань меншин на його 14-й сесії на тему «Запобігання конфліктам і захист прав людини меншин» [744] визначено, що держави повинні офіційно визнати, викладати історію та вшанувати Голокост ромської меншини, який стався під час Другої світової війни. Приклади такої позитивної практики існують. У липні 2022 року, з метою захисту прав ромів, парламент Іспанії схвалив закон про демократичну пам'ять, де ромські громади вважаються жертвами режиму Франко. Закон також передбачав створення робочої групи з питань пам'яті та примирення з ромськими громадами в Іспанії [295]. Закон Румунії №189/2000 [625] передбачає щомісячну матеріальну допомогу для ромів, котрі перебували більше двох років у депортації, доступ до медицини та безкоштовне місце для поховання. У Німеччині на Комісії з антициганства був представлений виступ із 800-сторінковою доповіддю про антициганський настрій у Німеччині з історичною оцінкою, розглядався вкорінений структурний расизм проти синті та ромів, що триває в різних сферах суспільства: виробництва, освіти та права.

Голокост не став єдиним етапом дискримінації та утисків ромів. Наукова та громадська еліта, що була учасниками Міжнародного круглого столу в 2022 році в Женеві «Роми та меморіалізація: покращення розпізнавання та лікування темряви» вказують, що, починаючи з 1989 року, відбулося відновлення активної антиромської антипатії на всьому європейському континенті та в Америці.

Десятки тисяч ромів та інших груп, які вважалися «циганами» етнічно зачистили Косово в період з 1999 року [767]. Насправді, ХХ століття репрезентувало продовження ідеї про злочинну особистість, тільки в новій інтерпретації, зокрема в багатьох державах створювався поліцейський реєстр ромів. У Швеції, зрештою, його існування було визнано етнічною дискримінацією, а начальник поліції надав офіційні вибачення. Прояви утисків ромів характеризувалися прагненням зменшити їх кількість, тому розвинувся ще один захід – політика контролю народжуваності в ромських громадах, унаслідок чого в багатьох державах відбувалися заходи щодо стерилізації ромів (Чехословаччині, Швеції, Норвегії, Австрії, Данії, Фінляндії, Франції, Німеччині та Швейцарії). Політика примусової та недобровільної стерилізації була ініційована комуністичною Чехословаччиною на початку 1970-х років і продовжена її демократичними державами-спадкоємцями в 1990-х роках, вона передбачала намір третьої сторони спонукати згоду на стерилізацію через вигоду або погрозу, це процедура, яка відбувається проти волі або без відома постраждалої особи. Медичні працівники також примусово стерилізували ромських жінок під час інших акушерсько-гінекологічних послуг або операцій, не запитуючи їхньої згоди.

Медичні дії здійснювалися відповідно до тогочасного законодавства. У 1972 році міністерства охорони здоров'я федеративних республік Чехословаччини спільно видали закон про стерилізацію; керівні принципи, видані тоді Чеською Соціалістичною Республікою, застосовувалися там, доки новий закон не набув чинності в Чеській Республіці в 2011 році. У його вказівках описувалися різні показники, за якими можна законно проводити стерилізацію. Статистика деяких регіонів Чехословаччини показує, що з 1972 до 1990-х років ромські жінки становили непропорційно велику кількість серед стерилізованих — до 36,6 % усіх жіночих стерилізацій (а самі жінки, за оцінками, становили менше 2 % населення) [279].

У 1990 році чехословацький урядовий комітет з прав людини звернувся до генеральних прокурорів Чехії та Словаччини з проханням провести

розслідування звинувачень у примусовій стерилізації ромських жінок. Розслідування було завершено в 1991 році рекомендаціями щодо законодавчих змін і зверненням до районних прокурорів з проханням повідомити всі місцеві медичні органи, де стерилізація була проведена незаконно, що це було так (прохання, яке, очевидно, було проігноровано або не мало ефекту). Звіт Європейського центру прав ромів (ERRC) документує, що практика стерилізації ромських жінок і жінок з інвалідністю проти їх волі тривала протягом 1970-х і 2000-х років, причому останні відомі випадки були задокументовані в 2007 році [808].

Чеська і Словацька Федеративна Республіка ратифікували Європейську конвенцію про захист основоположних прав і свобод людини в 1992 році. Це дало можливість жертвам подавати скарги до Європейського суду з прав людини. У 2005 році чеський суд постановив, що Хелену Ференчікову, ромську позивачку, стерилізували в 2001 році без її інформованої згоди, а відтак лікарню зобов'язали вибачитися в письмовій формі, але не присудити відшкодування збитків потерпілій. Обидві сторони подали апеляцію, вердикт залишили в силі, і лікарня вибачилася в 2007 році. Ференчикова подала апеляцію щодо компенсації, і ЄСПЛ визнав її справу прийнятною в 2010 році. Уряд Чехії повідомив ЄСПЛ, що виплатить їй 10 000 євро для покриття судових витрат і збитків [454]. У подальшому ще багато рішень ЄСПЛ також стосувалося Словаччини («VC проти Словаччини» (2011), «NB проти Словаччини» (2012) та «IG та інші проти Словаччини» (2012)).

Така політика була менш небезпечною, але також травматичною для ромських громад. Демократичні держави знову ж таки намагаються компенсувати таку діяльність. Так у 2021 році уряд Чехії затвердив а механізм компенсації для жертв примусової стерилізації, переважна більшість з яких ромські жінки [767, с.7].

У сучасних державах, що декларують демократичні цінності, дискримінація ромів все ж зростає і поширюється у формі антициганізму (antigypsyism), який прийнято розуміти як історично сформований, стійкий

комплекс традиційного расизму проти соціальних груп, визначених під клеймом «цигани» або іншими схожими термінами, і включає в себе:

- гомогенізує та сутнісне сприйняття та опис цих груп;
- приписування їм специфічних характеристик;
- дискримінаційні соціальні структури та насильницькі практики, що виникають на цьому тлі, які мають принизливий та остракізмний ефект і відтворюють структурні недоліки [294].

Антициганські упередження часто стосуються стереотипних уявлень про ромів як злодіїв, особливо ненадійних або грубих, й таке ставлення впливає на ромів в їхньому повсякденному житті, зокрема з ворожістю вони часто стикаються в громадських місцях.

Расизм проти ромів з часом приймав різні форми вираження, але ці форми були і часто є послідовними в країнах Європи. Двома важливими елементами європейського антициганізму є бажання виключити або викоринити ромів із суспільства, або прагнення контролювати ромів шляхом асиміляції їх у суспільство більшості.

Що особливо виділяє антициганізм, так це те, що він здебільшого вважається легітимним. Громадські організації, що об'єдналися навколо протидії порушенню прав ромів вказують, що антициганство відрізняє його високий рівень соціального схвалення. Це спонукає до насильства, ненависті висловлювань і дискримінації з боку окремих осіб і рухів, але також широко сприймається основним суспільством і державними установами. Це робить завдання вирішення цього питання забезпечення їх належного соціального становища більш актуальним і складнішим. Європейський парламент прийняв доповідь «Аспекти основних прав в інтеграції ромів у ЄС: боротьба з антициганами» (2017/2038(INI)), що підкреслює стійкі антициганські настрої на всіх рівнях європейського суспільства, незважаючи на зусилля, вжиті відповідно до Рамкової програми ЄС щодо національних стратегій інтеграції ромів та законодавчої бази проти дискримінації та злочинів на ґрунті ненависті.

Результати нашого авторського опитування також продемонстрували негативне ставлення до ромської національної меншини, так крайнє негативне ставлення до них мають 17% опитаних, а 47 % відзначити швидше негативне ставлення до ромів. (Додаток Б.4)

Карантинна криза спричинила черговий рівень ненависті та дискримінації щодо ромів. Пандемія COVID-19 виявила надзвичайну вразливість ізольованих і маргіналізованих ромських громад, що має за аналітичними доповідями ЄС «як короткостроковий, так і середньостроковий негативний вплив на здоров'я, соціально-економічні наслідки. Ромські діти, які живуть у маргіналізованих громадах найбільше постраждали від пандемії. Дистанційне навчання було неможливим для багатьох ромів, які живуть у домогосподарствах без ІТ-обладнання та електрики» [734]. Доводиться, що криза продемонструвала нагальну потребу в більш ефективній політичній реакції на європейському рівні щодо захисту ромів.

Поширеність мови ненависті проти меншин, зокрема ромів, як в Інтернеті, так і в основних ЗМІ спричинили масову позицію громадськості про відповідальність ромів за поширення вірусу Covid-19. Ненависть в Інтернеті породжує насильство в автономному режимі, і, на жаль, роми зазнавали фізичних нападів, які дедалі частішали через ненависть, фанатизм і нетерпимість до меншин, що стало майже нормалізованим та навіть політизованим у деяких країнах. Стратегія та План дій Організації Об'єднаних Націй про мову ненависті, соціальні медіа та меншини за 2020 рік, вказує, що провокаційні висловлювання в Інтернеті можуть призвести до насильницьких дій проти меншин, як це можна побачити в інцидентах у Європі, коли ненависть ультраправих груп до ромів у соціальних мережах призвела до насильства та вбивств [858].

Уряди національних європейських держав повідомляють про проблеми інтеграції ромської національної меншини. У Звіті Литви за 2022 рік вказано, що роми, як і раніше залишаються в невідгданому становищі щодо доступу до освіти та ринку праці. Хоча імміграція до цієї країни останнім часом зростає, це не викликало, за повідомленнями влади, значних проблем для інтеграції, оскільки

більшість працівників походять з сусідніх країн Східної Європи. Представники найбільших меншин (польська, російська) досить добре закріплені в політичному житті країни [319, с.25].

Вважається, що роми належать до кочових народів. Наприклад, багато ромів у Чилі продовжують подорожувати, до 70 % все ще проводять частину року в подорожах. Однак підтримувати мандрівну культуру є проблемою через відсутність відповідних місць для розміщення тимчасових таборів. Подорожуючи, чилійські роми часто запитують дозволу розбити свій табір на різних територіях, та значна кількість цих запитів відхиляється. Проте в більшості країн Європи роми зазвичай не ведуть такий спосіб життя, для українських ромів він також малохарактерний. Здебільшого це зумовлено економічними критеріями, більшою інтеграцією ромів у суспільство порівняно з іншими століттями, часто також правовою політикою держави. В інших регіонах Америки кочовий спосіб життя також не характерний, у Аргентині, за оцінками, лише 5 відсотків ромського населення веде напівкочовий спосіб життя. Значною мірою культура подорожей припинилася в 1950-х роках, коли президент Хуан Перон прийняв закон, який змусив більшість аргентинських ромів припинити подорожувати та вести більш осілий спосіб життя [568, с.6]. Це ж саме стосується і Бразилії.

Роми представляють собою унікальну національну меншину з власною культурою, мовою та традиціями, яка містить особливості в музиці, танцях, одязі та релігійних обрядах. Ця група часто стикається з проблемами соціальної відокремленості, безробіття, низького рівня освіти та недостатнього доступу до медичної допомоги, а також стереотипним сприйняттям їх як людей з низькою соціальною відповідальністю.

Для ромів важливо зберігати свою мову та культуру, щоб передати їх нащадкам, важливо підкреслити, що розуміння та повага до особливостей ромської ідентичності є важливим кроком до забезпечення рівних прав та можливостей для цієї національної меншини. Здебільшого у світовому масштабі,

роми як особлива національна меншина найбільше потерпають від стереотипізації та нерівності.

Також слід вказати, що зазвичай це найбідніша соціальна верства населення. За даними Всесвітнього банку, відсоток ромів, які перебувають за межею бідності, у п'ять разів вищий, ніж серед інших етнічних. Безумовно, не всіх ромів слід вважати такими, що знаходяться за межею бідності, але 80 % ромів ЄС, за даними Агенція фундаментальних прав Європейського Союзу, усе ще перебувають під загрозою бідності [768, с.14]. Ця суха статистика має практичний гуманістичний прояв: «кожен другий ром живе в домогосподарстві, яке не може собі дозволити заплатити принаймні за чотири з наступних дев'яти предметів: несподівані витрати; однотижневу щорічну відпустку далеко від дому; їжу з м'ясом, куркою або рибою кожен другий день; достатнє опалення житла; так звані товари тривалого користування, зокрема пральну машину, кольоровий телевізор, телефон, автомобіль; часто роми стикаються із заборгованістю по виплаті (іпотека або орендна плата, комунальні послуги, платежі по кредиту)» [768, с.14].

Міжнародне та регіональне правове регулювання щодо ромів є набагато ширшим ніж щодо інших національних меншин, окрім того воно спеціалізоване стосовно цієї групи.

Ключові принципи розуміння статусу ромів Радою Європи згруповані у Страсбурській декларації щодо ромів (2010), до них віднесено недискримінацію, громадянство, права жінок, рівність, соціальна інтеграція, участь в житті суспільства, різного роду соціальні права тощо. Найбільшої значимості має Рекомендація № Rec(2008)5 (де визначаються конкретні параметри правової політики щодо ромів та кочовиків у Європі. Відповідно Комітет міністрів РЄ рекомендував державам оновити політику щодо загальної інтеграції ромів у суспільство. Існує також Стратегічна програма ЄС щодо рівності ромів, де робиться акцент на подолання антициганізму та протидії ненависті.

Загалом право ЄС виокремлює:

— загальні принципи недискримінації і рівність, викладені в договорах

(Статті 2 і 3 (3) Договору про Європейський Союз);

— Статті 8, 10, 19 і 67 (3) Договору про функціонування Європейського Союзу;

— Статті 20 і 21 Хартії ЄС про основні права (Хартія);

— Директиву про расову рівність, яка вказує на розширене визначення рівності та гарантує, що уряди сприяють політиці, яка веде до рівності результатів;

— рамкове рішення Ради щодо расизму та ксенофобії [260], яке доповнюється Директивою про права жертв [261], Планом дій ЄС проти расизму на 2020–2025 рр [262] і Стратегією ЄС щодо прав жертв (2020–2025) [263].

Окрім нормативних регіональних актів виокремлюють дві політичні рамки щодо статусу ромів. Першою визначимо політичну ініціативу Десятиліття залучення ромів (2005-2015 рр.), а другою є зобов'язання Десятиліття, що стосується інтеграції ромів у чотири сфери, зокрема освіту, охорону здоров'я, житло та сферу праці. І Десятиліття, і Рамкова програма ЄС ґрунтується на виокремленні комплексного механізму інтеграції, що включає правові, політичні та фінансові заходи.

Були визначені європейські цілі Стратегії «Європа 2020», що включали також можливість національних урядів отримати доступ до європейських фондів у період 2014-2020 рр. Стратегія була продовжена до 2021 року для забезпечення безперервності процесу, щоб зробити взаємозв'язок з наступною європейською Стратегією на період 2022 - 2027 років.

Видо прояві дискримінації, то обов'язково необхідно відмітити її часту множинність, особливо поєднання за статтю і за етнічною ознакою. Народжуваність серед представниць ромської національності завжди є значно вищою ніж в середньому по країні, наприклад в Угорщині коефіцієнт народжуваності ромок на рівні 2,37, проти 2,03 % по країні [265].

Загалом виокремимо цілий комплекс нормативно-правових актів, де визначені європейські стандарти забезпечення належного статусу ромів та їх інтеграцію в суспільство:

- Резолюція Європейського парламенту від 15 квітня 2015 р з нагоди Міжнародного дня ромів — антициганство в Європі та визнання ЄС дня пам'яті геноциду ромів під час Другої світової війни [583];

- Звіт Європейського парламенту про аспекти фундаментальних прав в інтеграції ромів в ЄС – боротьба з антициганами (2017/2038) [480];

- Резолюція Європейського парламенту від 12 лютого 2019 року про потребу в посиленні стратегічної рамки ЄС на період після 2020 року для національних стратегій інтеграції ромів і активізації боротьби з антициганством [479];

- Загальнополітична рекомендація Європейської комісії проти расизму та нетерпимості № 13 щодо боротьби з антициганством та дискримінацією ромів, що ухвалена 24 червня 2011 року та змінена 1 грудня 2020 року [521];

- Декларація Комітету міністрів Ради Європи про зростання антициганського настрою та расистського насильства проти ромів у Європі, котру прийнято в лютому 2012 року на 1132-му засіданні заступників міністрів [392].

Проблема має світовий масштаб. За межами Європи під керівництвом Спеціального доповідача з питань меншин Управління Верховного комісара ООН з прав людини (УВКПЛ) підготовлено два документи, щоб висвітлити ситуацію з правами людини ромської спільноти та заохочувати американські країни до дій щодо рівності. Першим у 2015 року був звіт «Регіонального семінару з питань становища ромів у Америці» (A/HRC/31/CRP.2), створений після зустрічі "Роми в Америці", котра відбулася в Бразилії. У 2017 році відбулася друга зустріч «Роми в Америці» та основні результати та рекомендації державам були опубліковані в щорічному звіті спеціальних доповідачів з питань меншин (2017).

Отож ціла низка світових стандартів переслідує ключову мету - сприяти у визнанні та реагуванні на історично вкорінене та системне антициганство та в досягненні справедливості, рівності, недискримінації та повної участі в соціумі ромів як рівноправних громадян.

У 2020 році був ухвалений Європейською комісією Ромський стратегічний рамковий документ ЄС для рівності, інклюзії та участі на 2020-2030 роки. Тут зосереджено увагу як на соціально-економічній інклюзії вразливих категорій ромського населення, так і на важливості сприяння залученню до політичного, соціального, економічного та культурного життя. У документі визначено, що держави повинні надати дані та довідкову інформацію щодо прогресу ромів у контексті інтеграції, які слід запроваджувати на регулярній основі [264].

Європейська комісія в межах вказаного документу запропонувала десятирічний план, що містить сім ключових напрямків: рівність, інтеграцію, участь, освіту, працевлаштування, здоров'я та житло. Для кожної сфери комісія висунула нові цілі та рекомендації для держав-членів щодо того, як їх досягти, обидва з яких слугуватимуть важливими інструментами для моніторингу прогресу та забезпечення більшого прогресу ЄС в наданні життєво важливої підтримки, яка для багатьох ромів в ЄС є необхідною. Комісія запропонувала мінімальні цілі на 2030 рік, спираючись на прогрес, досягнутий у попередній рамці. До них належать:

- Скорочення частки ромів з досвідом дискримінації принаймні вдвічі;
- Подвоєння частки ромів, які подають заяву, коли зазнають дискримінації;
- Зменшення рівня бідності між ромами та населенням загалом принаймні вдвічі;
- Скорочення розриву в участі в ранній освіті принаймні вдвічі;
- Скорочення частки ромських дітей, які відвідують сегреговані початкові школи, принаймні наполовину в державах-членах зі значною чисельністю ромського населення;
- Скорочення розриву в зайнятості та гендерного розриву в зайнятості принаймні вдвічі;
- Скорочення розриву в очікуваній тривалості життя принаймні вдвічі;
- Зменшення розриву у позбавленні житла принаймні на третину;
- Забезпечити принаймні 95% ромів доступ до водопровідної води [372].

Комісія закликає країни-члени подати національні стратегії до вересня 2021 року та звітувати про їх виконання кожні два роки, а також вона відстежуватиме прогрес у досягненні цілей до 2030 року.

Для досягнення цих цілей вкрай важливо, щоб держави-члени запровадили правильну політику. Існує прецедент, коли держави розробляють не національну, а регіональну політику. Сім держав (Албанія, Боснія і Герцеговина, Республіка Північна Македонія, Косово, Чорногорія, Сербія та Туреччина) стали учасниками «Ромської інтеграції 2020», ухваливши Декларацію партнерів Західних Балкан про інтеграцію ромів у процесі розширення ЄС [430]. Найширший аспект зобов'язань все ж міжнародними стандартами покладений на національну політику держави.

Європейська комісія надає вказівки для держав-членів і склала перелік заходів, які повинні бути вжиті державами-членами, щоб прискорити прогрес у досягненні рівності, інтеграції та участі ромів. Рекомендації та заходи варіюються від розробки систем підтримки для ромів, які стали жертвами дискримінації, до освітньо-культурних заходів.

У цьому контексті вагомо підкреслити, що пріоритетною в контексті забезпечення належного становища та інтеграції ромів як унікальної національної меншини є національна політика, що може стимулювати реальні зміни, ЄС може допомогти державам-членам сформувати ефективний підхід і оснащення їх правильними інструментами. Правові засоби та удосконалення законодавства європейськими стандартами визначено як суттєвий захід.

Як підкреслено в плані дій ЄС проти расизму на 2020-2025 рр. [469], комплексна система захисту від дискримінації вимагає, перш за все, ефективного забезпечення дотримання правової бази, щоб гарантувати дотримання прав і обов'язків особи на практиці. Цей документ має ширше спрямування ніж захист ромів, але є прийнятним як засіб гарантування інтеграції та протидії дискримінації в тому числі ромським громадам.

Мова ненависті, ворожнечі, антициганські стереотипи характерні для сучасного суспільства не залежно від держави. Стратегія ЄС щодо прав жертв

(2020-2025) звертається до конкретних потреб жертв злочинів на ґрунті ненависті, включно з ромами [373]. Основною ціллю є забезпечити, щоб жертви злочинів повинні мати постійний доступ до підтримки та захисту. У цьому документі констатовано, що труднощі жертв у доступі до правосуддя в основному пов'язані з браком інформації, недостатньою підтримкою та захистом. Жертви часто зазнають вторинної віктимізації під час кримінального провадження та при вимаганні компенсації. Надзвичайно важливо розширити можливості жертв злочинів, щоб вони могли повідомляти про злочини, брати участь у кримінальному провадженні, вимагати компенсацію та, зрештою, відновитися (наскільки це можливо) від наслідків злочину.

Дискримінація в контексті ромської національності відбувається також в межах виокремлення ромських груп в межах громадянства. Наприклад, у Великобританії розвинули ідеї щодо стигматизації «румунських ромських сімей» на противагу «британським-ромським сім'ям» у контексті, позначеному повсюдною невизначеністю щодо правових прав, реструктуризації соціального забезпечення та зменшення ресурсів [571].

Але вже в сучасному суспільстві ситуація щодо захисту прав ромів не покращилась. Напади з расиських мотивів й відсутність належної реакції держави – є найбільш серйозною проблемою ромів у країні сьогодні. Дослідження становища ромів в Америці довело, що вони є жертвами расового профілювання: профілактичні рейди в будинках ромів проводилися правоохоронними органами без будь-якої законної підстави, зокрема через припущення про злочинність, засновану на етнічній приналежності мешканців, особливо поширене це явище в Аргентині [568, с.7].

Але роми також стикаються з державною дискримінацією в інших сферах повсякденного життя, таких як освіта, житло та працевлаштування. Їх часто відокремлюють у «спеціальних школах», відмовляють у документах на проживання та працевлаштування винятково через їхню расову чи етнічну приналежність.

За даними Агентства Європейського Союзу з фундаментальних прав, криміналізація міграції ромів неодноразово служила приводом для знищення ромів, їхніх поселень як «осередків злочинності» та позбавлення громадянства ЄС на підставі етнічної приналежності для виїзду з країн. Юридично сумнівна практика колективної депортації ромів мала місце у Франції, Італії, Швеції та Бельгії.

Така справа розглядалася в ЄСПЛ проти України. Справа «Бурля та інші проти України» (Заява № 3289/10, остаточне рішення 06.02.2019 року). Заявники стверджували про порушення статей 3, 8, 13, 14 Конвенції та статті 1 Першого протоколу до Конвенції у зв'язку із нападом на їхні будинки під час антиромського «погрому», до якого, як стверджувалося, державні органи були причетні чи принаймні не змогли запобігти йому та провести ефективне розслідування, а також неналежними умовами проживання після переселення в результаті цього нападу. Погром був зумовлений тим, що в селищі був убитий 17-річний етнічний українець, як стверджувалося, ромом, сільська рада вирішила «забезпечити виселення соціально-небезпечних осіб, незалежно від національності з території селища» [225]. Суд визначає однозначно, що Україна не виконала зобов'язань визначених конвенцією.

Ще одне рішення стосується України. Справа «Пастрада проти України» [350] стосується того, що заявниця до 30 травня 2012 року проживала у несанкціонованому наметовому містечку, населеному ромами і розташованому в Києві поблизу залізничних колій. Група міліціонерів у цивільному прийшла до табору. Вони вивели мешканців із табору та підпалили їхні намети, а їхні особисті речі залишилися всередині. Офіцери стріляли в повітря і застрелили собаку. Вони змусили жителів-чоловіків роздягнутися до пояса та сфотографували їх. За словами мешканців, офіцери сказали їм, що вони отримали наказ розчистити табір у рамках підготовки до Чемпіонату Європи з футболу 2012 року, який того року приймали Польща та Україна. Свідками подій стали діти. Скарги заявниці про знищення ромського табору, де вона раніше жила, і стверджувана нездатність органів влади провести ефективне

розслідування цього питання порушили в статті 3 і 8 Конвенції. Це також стосується скарги за статтею 14 Конвенції та статтею 1 Протоколу № 12 про те, що напад на табір і недоліки в розслідуванні були мотивовані антиромськими настроями. Також мало місце порушення статті 8 Конвенції.

Такі ситуації в Україні повторюються систематично. У серпні 2020 року було виявлено повідомлення, у якому містилася інформація, що мешканці смт Андріївка Балаклійського району Харківської області вийшли на акцію протесту з вимогою виселити ромів з населеного пункту. Учасники акції вирушили до будинку, де проживають роми, намагалися ввірватися на подвір'я, розбили вікна будинку [249, с.40].

У Справі «Хірту проти Франції» ЄСПЛ [553] стосовно способу виселення заявників вказано, що захід був заснований не на судовому рішенні, а на процедурі офіційного повідомлення. І рішення про застосування цієї процедури (префект видав наказ) викликало ряд негативних наслідків через особливі обставини заявників. А засіб судового захисту почав застосовуватися лише після того, як було прийняте рішення адміністративними органами влади, тож він був неефективним.

Також у Страсбурзі наголосили, що роми становили соціальну групу, яка має менші права, їхні особливі потреби у зв'язку з цим повинні були враховуватися під час оцінювання пропорційності втручання, яке були зобов'язані провести національні органи влади. І оскільки цього не було зроблено, ЄСПЛ визнав, що спосіб виселення ромів порушив їх право на повагу до приватного та сімейного життя [227].

Статус національних меншин і всі пов'язані з цим права надані їм не у кожній країні. Хоча загалом створюється уніфіковане ставлення до цієї групи, активно розробляються європейські стандарти та трансформується правова політика окремих держав. Наприклад, роми в Албанії донедавна визнавались лише як мовна меншина, що мають статус другого рівня порівняно з класичними національними меншинами [478]. В Ірландії, незважаючи на те що члени спільноти ромів та мандрівних народів не є визнано національною

меншиною, уряд цієї країни погодив особливе становище цієї спільноти в ряді законодавчих актів, адміністративних та інституційних положеннях, спрямованих на захист прав шляхом визнання їх групою, це і вимагає спеціальних змін в законодавстві Ірландії щодо рівності [491, с.с].

Визнання ромів національною меншиною на законодавчому рівні призводить до ефективності етнонаціональної політики та є первинним фактором, що сприяє гарантуванню прав, свобод і законних інтересів ромів.

Нині існує ряд держав, у яких цілком відсутнє розуміння статусу ромів, зокрема Чехія не визнає ромів ні національною меншиною, ні етнічною групою [569], хоча про це неодноразово як правовий недолік акцентували міжнародні місії та громадські організації у сфері захисту прав люди.

У 2012 році Комітет з ліквідації расової дискримінації (CERD), на жаль, зазначив, що уряд Еквадору «вважає еквадорське населення ромського походження іноземною групою, а влада не має актуальної інформації щодо визнання еквадорським народом ромського походження своїх прав» [356]. Законодавство Албанії не признає ромів також меншиною, перепис населення теж ніколи не згадував ромські меншини, вносячи їх до категорії «інші», хоча за різними джерелами кількість ромів оцінюється від 1300 до 120 тис [385, с.4]. Конституція Боснії і Герцоговини («Дейкотська угода») визнає сербів, хорватів і боснійців та «інші» меншини» [425], до яких гіпотетично належать роми, хоча за неофіційними повідомленнями громадських організацій їх 85тис -100 тис осіб.

З приводу останнього є рішення ЄСПЛ. Зокрема представники двох груп (ромів та євреїв) мотивували наявність дискримінації за етнічною ознакою в політичній сфері. У Преамбулі Конституції цієї держави боснійці, хорвати і серби визначаються як «державоутворюючі народи». На загальнодержавному рівні були запроваджені механізми розподілу влади, які унеможливають прийняття рішень проти волі представників того чи іншого «державоутворюючого народу», зокрема передбачено право державоутворюючого народу накладати вето на рішення, які зачіпають його життєво важливі інтереси, передбачено можливість накладання вето

Утвореннями, запроваджено двопалатну систему Парламенту (що складається з Палати народів, до складу якої входять п'ять босняків і п'ять хорватів від Федерації Боснії і Герцеговини та п'ять сербів від Республіки Сербської), а також створено колективну Президію в складі трьох членів (босняка і хорвата – від Федерації Боснії і Герцеговини та серба – від Республіки Сербської). Оскільки заявники не належали до «державоутворюючих народів», вони не мають права балотуватися на виборах до Палати народів (другої палати Загальнодержавного парламенту) та до Президії (колективного органу, що виконує функції глави держави). ЄСПЛ вирішив, що мало місце порушення статті 14, узятої у поєднанні зі статтею 3 Першого протоколу, у зв'язку з відсутністю у заявників права балотуватися на виборах до Палати народів Боснії та Герцеговини [226].

Хоча існує й позитивна практика визнання статусу ромів і показовою є практика Північної Македонії, котра в преамбулі до конституції містить згадку про ромів як представників македонського народу, що історично створили державу і функцією держави є «забезпечення миру і спільного дому для македонського народу з національностями, які проживають в Республіці Македонія»[382].

Дискриміналізації та магіналізації роми зазнають у всіх сферах. За даними звіту 10 країн ЄС Roma Survey 2021 [768, с.13], кожен четвертий опитаний ром (25 %) почувався дискримінованим на основі питань етнічного походження за 12 місяців, що передували опитуванню, принаймні в одній з таких сфер життя: при пошуку роботи або на роботі; у навчанні; у сфері охорони здоров'я; у сфері житла; в адміністративних офісах або державних установах; або під час використання інших державних чи приватних послуг, таких як ресторан, бар, нічний клуб, готель, магазин чи громадський транспорт. Близько 17 % опитаних ромів зазнали принаймні однієї форми агресивних дій на ґрунті ненависті.

Комітет міністрів ЄС висловлює глибоку стурбованість зростанням антициганських настроїв, антиромської риторики та насильницьких нападів на ромів, які є несумісними зі стандартами та цінностями Ради Європи та

становлять серйозну перешкоду для успішної соціальної інтеграції ромів і повної поваги до їх людських прав права [429].

Стигматизація на рівні громад є звичним явищем для ромів навіть в сучасному суспільстві. Проте державні органи та органи місцевого самоврядування, правоохоронні інституції мали б створювати належні умови для протидії дискримінації для всіх груп, захищати права та свободи громадян, незважаючи на етнонаціональні характеристики групи. Проте проблема залишається і актуалізується на сучасному етапі декларування верховенства права. Статистика ЄС повідомляє, що протягом п'яти років кількість звернень ромів значно зменшилась (5% у 2021 проти 16 % у 2016 р). Це зумовлене тим, що випадки дискримінації, утисків і насильства на ґрунті ненависті залишаються в основному непомітними установам, які мають юридичні зобов'язання допомагати жертвам, включаючи органи з питань рівності та органи виконавчої влади [768, с.15].

Крайні радикальні прояви ненависті провокують насильницькі дії, що прямо зазіхають на право життя ромів. Починаючи з квітня 2018 року, п'ять нападів на ромів в Україні були зафіксовані проти жінок і дітей у різних регіонах країни (Київська область, Харківська область, Тернопільська і Львівська області). Крайні націоналістичні організації руйнували табори, знищували майно, нападали на родини та переслідували їх. У 2018 році в ніч з 23 на 24 червня стався насильницький напад на ромів у табір на околиці Львова, у якому загинув 23-річний ром і постраждали четверо людей, серед яких 10-річний хлопчик і жінка. Через дев'ять днів, 2 липня 2018 року, у Закарпатській області вбили жінку ромської національності [322]. Перелік, на жаль, не є вичерпним.

Розглянемо найпоширеніші сфери порушення прав ромів та прояви їх дискримінації детальніше.

Почнемо з **реалізації права на житло**. Відповідно до Індексу Інклюзії ромів за 2015 рік, у Боснії і Герцеговині значний відсоток ромів є бездомними, не мають ні води, ні світла, ні будинків; страждають від перенаселеності, не мають майна, документів, а три чверті живуть ізольовано на околицях. А також

протягом останнього десятиріччя доступ до питної води значно погіршився [768, с.17]. Дані цього індексу вказують, що в Угорщині теж три чверті ромів живуть ізольовано, більше 90% ромів мешкають у сегрегованих районах.

Аналіз глобального опитування країн ЄС у 2021 році свідчить про покращення ситуації. Кожен другий ром (52 %) проживає в житлі, проте вони перенаселені, вологі, без електрики або без належних санітарних умов. Однак це показник нижчий, ніж у 2016 році, коли він становив 61 %. Четверо з п'яти ромів (82 %) живуть у сім'ї, у якій не вистачає кімнат, подібна ситуація до 2016 року становила 78 %. Кожне п'яте ромське домогосподарство (22 %) не має доступу до водопровідної води у своєму житлі, що особливо хвилює під час пандемічної кризи. Тим не менш це свідчить про покращення з 2016 року (30 %) [768, с.18]. Тільки у Римі близько 7 000 ромів стикаються з крайньою нестачею житла та сегрегацією, як в офіційних, так і в тимчасових таборах [646].

На санітарні умови слід звернути особливу увагу. У Європейському Союзі неодноразово визнавали права людини на воду та санітарію. Положення Хартії основних прав ЄС захищають права на гідність і життя, неявно охоплюючи права на воду та санітарію. Зв'язок між водою та інтеграцією ромів був чітко визначений Радою Європейського Союзу в 2013 році, коли вона рекомендувала державам-членам «вжити ефективних заходів для забезпечення рівного ставлення до ромів», включаючи «доступ до комунальних послуг (таких як водопостачання, електроенергія і газ)» [482].

У 2001 році Комітет міністрів Ради Європи прийняв Європейську хартію водних ресурсів. У параграфі 5 Хартії зазначено, що «кожен має право на достатню кількість води для задоволення своїх основних потреб», зокрема «мінімальну кількість води задовільної якості з точки зору здоров'я та гігієни» [390].

Права на воду та санітарію також були визнані на міжнародному рівні. У 2002 році Комітет ООН з економічних, соціальних і культурних прав заявив, що права на воду та санітарію захищені Міжнародним пактом про економічні, соціальні та культурні права. Відповідно до Загального коментаря комітету 15,

«право людини на воду є необхідним для життя відповідно до людської гідності. Це є необхідною умовою для реалізації інших прав людини» Крім того, держави зобов'язані «забезпечити *кожному* доступ до належної санітарії, що має вирішальне значення для захисту якості водопостачання» (*курсив додано – Ю.К.*)

У 2010 році Генеральна Асамблея ООН у Резолюції 64/292 підтвердила фундаментальний характер прав людини на воду та санітарію. Резолюція передбачає, що кожна держава-член повинна забезпечити «доступ до питної води для найбільш уразливих верств населення та тих, хто живе в неформальних поселеннях» [844]. У 2015 році Генеральна Асамблея ООН консенсусом прийняла резолюцію, у якій пояснюється, що право на санітарію є незалежним правом людини [845, с.4].

Держави повинні негайно виконати мінімальні основні зобов'язання щодо прав, щоб виконати свої основні зобов'язання згідно з Міжнародним пактом про економічні, соціальні та культурні права. Що стосується водопостачання та санітарії, коментатори вважають, що держави повинні гарантувати мінімальний стандарт, необхідний для виживання та гідності людини. Крім того, держава не може вживати свідомо регресивних заходів, щоб перешкодити реалізації цих прав.

Крім того, держави зобов'язані уникати дискримінації в забезпеченні прав на воду та санітарію. Це зобов'язання виходить за рамки усунення формальної нерівності та вимагає від держав вирішення проблеми суттєвої нерівності. Зокрема, держави-учасниці повинні «негайно вжити заходів для запобігання, зменшення або усунення» де-факто дискримінації, у тому числі шляхом «забезпечення того, щоб усі особи» — включно з тими, хто живе в неформальних поселеннях — «мали рівний доступ до належного житла, води та санітарії» [519].

Права на воду та санітарію належать усім, у тому числі тим, хто проживає в неофіційних поселеннях або іншим чином не має правового статусу. Програма ООН з населених пунктів визначає неформальні поселення як житлові райони, де:

1. мешканці не мають гарантій володіння землею чи житлом, яке вони населяють, починаючи від заселення до неофіційної оренди житла;
2. у районах, як правило, відсутні базові послуги та міська інфраструктура або вони відрізані від них;
3. житло може не відповідати чинним планувально-будівельним нормам і часто розташоване в географічно та екологічно небезпечних районах.

Тобто першочергово йдеться мова про поселення, де проживають роми.

Загалом права на воду та санітарію добре закріплені як в європейському, так і в міжнародному праві прав людини. Ці права однозначно поширюються на неформальні поселення та бездомних осіб і вимагають від держав вжиття позитивних заходів для забезпечення мінімальних стандартів води та санітарії. Проте все ж це не виправлено значною мірою питання, що пов'язані з групами ромів.

У Румунії, наприклад, приблизно 60% ромів живуть у сегрегованих громадах без доступу до базових послуг. Так само, за оцінками експертів, близько 70% ромських поселень у Сербії є неофіційними. Через ці умови роми часто не мають доступу до прийнятної води та санітарії. Агентство Європейського Союзу з основних прав повідомляє, що кожна третя ромська сім'я живе в житлі без водопровідної води.

На сьогоднішній день шведська муніципальна влада здійснила десятки виселень через санітарні умови, не виконуючи своїх власних зобов'язань щодо забезпечення прав людини на воду та санітарію мешканців цих неофіційних поселень. З 1 січня 2013 року по 27 січня 2016 року муніципалітети Швеції ініціювали щонайменше 83 виселення груп вразливих громадян ЄС [424]. Причиною стали правила санітарії, тобто за таких умов роми позбавляються права на житло.

Роми, які живуть у Швеції, часто були маргіналізовані через відмову в доступі до води та санітарії. Нещодавні виселення у Швеції також відбулися після подібних дій уряду в Європі, де поселення ромів контролюються через відмову в доступі до води та каналізації. Однак доступ до води та санітарії —

центральні аспекти здоров'я людини — є універсальними правами людини, які мають бути доступні всім людям, що перебувають у юрисдикції, незалежно від їх правового статусу.

Загалом дослідники часто вказують, що попри декларативне правове регулювання на міжнародному та регіональному рівні все ж «сучасні державні та позадержавні примусові практики спрямовані як на таборування та гетоїзацію ромів, так і на їхнє виселення та переміщення» [427].

Право на вибір місця проживання також порушується з боку органів влади. Ромські громади стикаються з проблемами доступу до належного житла. Вказане стосується тих ромів, які продовжують подорожувати, спричиняючи труднощі з пошуком відповідних місць для розміщення табору та призводячи до дискримінації з боку влади та виселення з таких таборів, нездатність підтримувати культурні моделі подорожей має глибоко негативний вплив на соціальні та культурні моделі ромів і їх ідентичність.

Переселення, або виселення характерне для правової практики багатьох держав. Зокрема, така практика непоодинок: у ЄС виселення та репатріації ромських мігрантів у 2010 році з Франції [364], практика стримування міграції ромів на захід були задокументовані по всій Європі [823]. Особливої проблеми набула ситуація у зв'язку з Brexit. Поєднання проблем виселення з Британії із доступом до соціальної допомоги та втручанням держави свідчить, що роми - громадяни ЄС відчувають непропорційні негативні наслідки посилення соціального забезпечення, а також умови «ворожого середовища» для мігрантів із ЄС після голосування за Brexit [531].

Антиміграційна риторика в ЄС, традиційно спрямована на негромадян ЄС, змінилася після останніх розширень ЄС, коли громадянам договори гарантують вільне пересування по континенту. Зокрема, міграція найбільшої європейської етнічної меншини – ромів супроводжується насиченим дискурсом, часто відверто расистською риторикою. Роми є частиною багатьох мільйонів європейців, які в пошуках роботи та кращого життя переїжджають до іншої країни, зіштовхуються з рішеннями, що сприймають міграцію не як природно

виникнену в об'єднаній Європі, а скоріше як проблему чи загрозу суверенітету та стабільності [608].

Органи державної влади, державні службовці, особливо службовці органів місцевого самоврядування мають загальноприйняті негативні стереотипи щодо ромів. Це призводить до неналежного виконання своїх обов'язків, дискримінації ромів, ще й до розпалювання національної ворожнечі. Для прикладу ситуація, що трапилася у Львівській області та вказана у Звіті Уповноваженого з прав людини за 2021 рік. «У серпні 2021 року міський голова м. Дрогобича на щотижневій оперативній нараді поінформував, що «центральна частина м. Дрогобича окупована циганами та безпритульними». За результатами реагування Уповноваженого Дрогобицькою міською радою на офіційному веб-сайті було опубліковано позицію місцевої влади щодо забезпечення та дотримання принципу рівності та недискримінації кожної національної спільноти міста, зокрема ромської. Також міськрадою започатковано проведення регулярних зустрічей з головами національних спільнот з метою налагодження якісної комунікації між усіма національними спільнотами громади, визначення проблем, з якими стикаються представники національних меншин, та залучення їх до важливих процесів функціонування та розвитку Дрогобицької громади» [249, с.40-41]. Ще один приклад, міський голова м. Рівного запропонував ромам протягом кількох годин залишити місто, інакше їх примусово вивезуть на Закарпаття. Отож погрози переселення чи примусового виселення - це є частина реальної політики органів місцевого самоврядування, засобом незаконного контролю за представниками національної меншини.

У контексті поширення пандемії та загального стану екологічної ситуації також досить вагомим питанням є забезпечення ромів **права на охорону здоров'я**. Здоров'я ромів викликає серйозне занепокоєння в усьому світі. Відсутність конкретних даних означає, що офіційної інформації про стан здоров'я ромських громад мало та існують значні перешкоди для доступу ромів до медичних послуг. Ця національна меншина часто стикається з труднощами в отриманні документів, що посвідчують особу, включно з офіційними медичними

картками, і, отже, у отриманні доступу не лише до базових медичних послуг, а й до екстреного лікування або програм вакцинації.

Уже згаданий нами індекс інклюзії ромів у Боснії і Герцеговини вказує, що доступ до медичного страхування ромів значно менший, а дитяча смертність ромів становить у 4 (3 серед жінок) разів більше [293, с.18]. У Болгарії більша частина ромів не має доступу до медичного страхування, а дитяча смертність серед ромів вдвічі більша, ніж загальна кількість населення. У Македонії приблизно на 10 років нижча очікувана тривалість життя, ніж всього населення, у Сербії – 12, а у Чорногорії - взагалі 25 років.

Орієнтовна тривалість життя ромів вказує на великий розрив між ромами та населенням в цілому, і це є ключовий показник здоров'я цієї етнонаціональної групи.

У 2021 році оцінка основних даних про життя ромів у Європі свідчить про те, що ромські жінки живуть в середньому на 11,0 років менше, а чоловіки-роми на 9,1 року менше, ніж чоловіки у загальній популяції. Проте знову ж таки слід констатувати певний прогрес, троє з чотирьох опитаних ромів у 2021 році (72 %) повідомили, що мали медичне обслуговування шляхом використання системи медичного страхування.

Реалізація права на освіту – це, напевно, одне з найбільш проблемних питань. Шляхом освіти можливо забезпечити інклюзію цих маргіналізованих груп, тому це питання набуває особливою правової ваги. Лише кожен четвертий ром ЄС у віці 20–24 років (27 %) має повну середня освіта. Три з чотирьох молодих ромів віком 18–24 роки (71 %) залишають систему освіти зразу ж після досягнення загальнообов'язкового державного рівня або й ще раніше [768, с.20].

Нездобуття освіти ромськими дітьми - ключова перешкода ефективної етнонаціональної політики в майбутньому. Сюди входить пряма дискримінація ромських учнів як з боку вчителів, так і шкільних адміністраторів, а також булінг з боку неромських учнів, на який шкільна влада часто не звертає належної уваги. Існують прецеденти, коли діти з ромськими прізвищами намагаються вступити до школи, і їх часто не беруть. Наприклад, коли органи публічної влади

Аргентини критикують ромські громади за те, що вони забирають дітей зі школи, батьки-роми повідомляють, що у них немає альтернативи, оскільки їхні діти не мають безпечного місця для продовження освіти, вільно виражаючи свою ромську ідентичність [568, с.9].

Освіта – це сфера, яка прогресує найбільше в результаті звіту про становище ромів ЄС за попереднє десятиріччя прискореного плану інтеграції, зокрема за рахунок здобуття початкової освіти та базової середньої, зменшення передчасного залишення школи. Однак випадки сегрегації ромських учнів в освіті зросли. Відповідно до Директиви Ради 2000/43/ЄС від 29 червня 2000 р. про впровадження принципу рівного ставлення між осіб незалежно від расового чи етнічного походження («Директива про расову рівність»), Європейська Комісія ініціювала процедури порушення зобов'язань проти трьох країн: Чехії (2015), Угорщини(2017) та Словаччини (2016) за сегрегацію ромських дітей у школах.

С. Лауріцен, Т. Ноделанд (Solvor M.Lauritzen, Tuva S.Nodeland) виводять дев'ять репрезентаційних проблем: відсутність у школі, академічні досягнення, соціально-економічні проблеми, культурні відмінності, непомітність, компетенція вчителів, ворожість, сегрегація та неправильна політика та дії [623].

ЄСПЛ у численних справах мав розглядати труднощі, пов'язані зі шкільною освітою дітей - ромів у багатьох державах Європи (D.H. і Інші проти Республіки Чехія, § 205). Через мінливість їхнього життя й постійну відірваність від суспільства, роми становлять особливу меншину, котра перебуває у несприятливому й вразливому становищі. Тому вони потребують особливого захисту, який поширюється також і на освітню галузь (*ibidem*, § 182) [274].

Статистика часто вражає. Соціальні дані, зібрані останнім переписом Румунії, вказують на дуже низький рівень формальної освіти ромського населення. Із загального населення Румунії у віці 10 років і старше 3% складають люди без формальної освіти, а 1,36% є функціонально неписьменними. У порівнянні з цими середніми показниками по країні, 20% загального населення ромів мають обмежену формальну освіту, а 14,12% неписьменні [575]. За іншими

даними також відмічається значна сегрегація у сфері освіти, так в Угорщині шанси ромської дитини закінчити середню школу втричі нижчі, ніж у неромської дитини, а шанси ромських абітурієнтів вступити до університету у вісім разів нижчі, ніж у їхніх неромських однолітків [771].

Ситуація на сьогодні, відповідно до останнього Індексу інклюзії ромів, вказує про вагомому проблему у сфері освіти. В Албанії розрив між ромами та загальним населенням є все ще дуже важливий у всіх сферах освіти, особливо для ромських жінок. Дуже мало ромів закінчують початкову школу, отримують середню освіту, і майже жоден ром не закінчує вищу освіту. Розрив між ромами та загальним населенням в Албанії зростає, і ситуація зі школою, сегрегація посилюється. У Болгарії, окрім описаної проблеми, у 5 разів більший показник навчання ромів у спеціальних школах в порівнянні із загальною чисельністю населення. Чверть ромів навчається в сегрегованих школах.

Загалом більшість країн констатують зменшення рівня безграмотності, проте представників ромів у вищій освіті практично немає.

У 2021 році аналізоване нами широкомаштабне Європейське опитування вказує, що прогресу в освіті для ромів майже немає, рівень дискримінації шкільної влади збільшився між 2016 та 2021 від 7% до 11% серед опитаних респондентів країн ЄС.

У деяких країнах демонструється тенденція зниження освітнього рівня. Зокрема, за даними Першого моніторингового звіту, реалізація Стратегії інклюзії ромської меншини Румунії за 2022 рік в галузі освіти в період 2019-2020 рр. демонструє тенденцію до зниження кількості ромських дітей із загальної кількості дітей, які навчаються на всіх трьох рівнях освіти, порівняно з 2016-2017 роками: 82 238 проти 86 846 дітей; за рівнем освіти лише дошкільна освіта демонструє однакові показники [729, с.11].

Зменшення передчасного залишення школи є однією з головних цілей Стратегії «Європа 2020». З 2010 року Європейська комісія та Рада ЄС узгодили дії та політику щодо вирішення проблеми в рамках програми «Освіта та навчання 2020» і прагнули підвищити знання про ефективні шляхи вирішення цієї

проблеми. Різноманітні звіти Комісії та Ради визнають, що передчасне залишення школи пов'язане з несприятливим становищем молодих людей і тими, хто працює в державних установах, а також з уразливістю, пов'язаною з особливими освітніми потребами та інвалідністю.

Дослідження показали, що перервані освітні траєкторії студентів з неблагополучних категорій викликані сукупністю складних процесів і обставин, які зменшують здатність молодих людей відвідувати школу або продовжувати навчання. Такі обставини часто передбачають кумулятивні проблеми з бідністю, психічним здоров'ям, нестабільними сімейними умовами, а іноді й зловживанням психоактивних речовин, що робить молодих студентів особливо вразливими до залишення школи або її відвідування з невеликими можливостями скористатися подальшою освітою. Коли ці обставини поєднуються з особливостями шкільних систем, режимів соціального забезпечення, місцевих ринків праці та механізмів соціального захисту, спостерігається різний ступінь труднощів для молодих людей і різний показник передчасного залишення школи в європейських контекстах.

Крім того, неблагополучні учні ромського походження стикаються з дискримінацією в школі, що призводить до великої кількості пропусків без поважної причини, а це часто сприяє передчасному залишенню школи [664].

Тому важливою є політика інклюзивної освіти та дискурсів на національному та місцевому рівнях шкільних систем, які пропонують освітні послуги для учнів з обмеженими можливостями, підтримку, наставництво та професійну орієнтацію в школі, пропагують взаємозв'язок із закладом та допомогу однолітків у навчанні, а також благополуччя молоді.

Досягти декларованої інтеграції неможливо, якщо ромські діти будуть навчатися в сегрегованих школах, а станом на 2021 рік більша частина ромських дітей віком 6–15 років (52 %) перебувають в сегрегованих школах, де усі або більшість однокласників – роми (44 % у 2016 р.). Сегрегація найбільше спостерігається в Словаччині (65%) і Болгарії (64 %). Кожна п'ята ромська

дитина зазнала цькування на ґрунті ненависті під час навчання в школі (27 % у 2016 році) [250, с.16].

Коли сегрегація є наслідком непропорційного розміщення ромських дітей у спеціальних школах і класах для дітей з «легкими психічними розладами», це часто є результатом психолого-педагогічних діагностичних тестів, причому лінгвістичні тести також посідають важливе місце в ранній освіті. Класифікація учнів за інтелектуальними та мовними здібностями часто доповнюється оцінкою ступеня «соціально несприятливого середовища» дітей (що спрямоване на надання дітям можливостей для підготовки до вступу). Через низьку якість шкільного навчання та обмежені навчальні програми в такому середовищі, низькі очікування від учителів і вкорінене дискримінаційне ставлення діти, які навчаються в спеціальних або підготовчих школах/класах, виявляють, що вони мають обмежені шанси вступити до звичайних шкіл або програм, які можуть привести до подальшої освіти.

У цілому ці заходи не можуть вважатись розумними і пропорційними, якщо внаслідок їх застосування поглиблюються труднощі дітей-ромів і постане загроза для їхнього наступного особистісного розвитку, замість того, щоб сприяти вирішенню їхніх справжніх проблем, допомогти їм згодом інтегруватись до звичайних шкіл і розвинути в них навички, які полегшили б їм життя поміж населенням, яке належить до більшості (D.H. і Інші проти Республіки Чехія, § 207).

Проте якщо вести мову про офіційні дані, то за оперативною інформацією місцевих органів управління освітою у 2020/2021 навчальному році представники ромської національної меншини виховуються у 61 із 596 закладів дошкільної освіти, навчаються у 160 із 635 закладів загальної середньої освіти (далі – ЗЗСО). У місцях компактного проживання представників ромської національної меншини (Ужгород, Мукачево, Берегово, Свалява, Берегівський, Виноградівський, Мукачівський, Перечинський, Ужгородський райони) у 12 школах кількість учнів-ромів становить від 50 до 70 %, а у 10 ЗЗСО їхня частка

перевищує 70 відсотків [58]. Кількість дітей зростає, тільки у Закарпатській області цей показник зріс приблизно з 9 тис до майже 13 тис в 2021 році.

Починаючи з 1990-х років, у Німеччині були розроблені та впроваджені різноманітні програми наставництва, консультування та посередництва для покращення участі в освіті та успішності навчання сінти та ромів. Емпіричні дослідження підтвердили позитивний вплив, зокрема наставників для сінти та ромів, зокрема освітніх посередників [556]. Також норвезька система освіти вказує на освітні досягнення ромів [538]. Насправді інститут освітнього наставника є найбільш ефективним для забезпечення права ромів на освіту, він передбачає комунікацію між закладом освіти, батьками, дитиною та допомогу в освітньому процесі, інтеграцію дитини в освітнє середовище.

Пов'язана з освітою існує **проблема доступу до інформації**. Розвиток інформаційного суспільства може вказувати на аспекти посилення дискримінації цієї групи. Проблема мови ненависті в Інтернеті стала новим фактором, який потрібно вирішувати на законних підставах у всіх країнах. Головне питання при цьому полягає в тому, що слід захищати свободу слова, попри віктимізацію людей або окремих осіб. У соціальних мережах багато етнічних і релігійних груп стали предметом дискусій і ненависті, наприклад мусульмани чи люди єврейського походження. Т. Енарссон та С. Ліндгрєн (Therese Enarsson та Simon Lindgren) вказують, що наприклад у Швеції, особливо в останні роки, однією з таких цільових груп є саме роми [461].

Також основним для людини є **право на працю**. Потреба в робочій силі країн ЄС, напевно, змусила особливо активізувати політику в цьому напрямку. Більшість країн повідомляють про повільне покращення ситуації в трудовій сфері ромської національності. Зокрема Болгарія констатує зменшення розриву між працюючими та непрацюючими ромами, проте він все ж вражає, більш ніж 40% ромів є безробітними. Угорщина вказує, що роми на 1,4 місяці довше шукають роботу ніж інші громадяни. Чорногорія, Іспанія, Сербія визнають значну невирішену проблему безробіття ромських жінок та молоді. На сучасному етапі загалом слід вказати про покращення у сфері

працевлаштування. У деяких країнах перспективи підвищилися, і більше 60% ромів зараз працюють. Лише двоє з п'яти представників цієї групи віком 20–64 роки (43 %) виходять на повний робочий день, на неповний робочий день чи виконання тимчасової роботи протягом останніх чотирьох тижнів.

Дискримінація ромів у цій сфері є суттєвою, відповідно до звіту омбудсмена БіГ 43 звернення стосувалися саме сфери праці проти 5 у сфері порушення гендерної рівності, соціальних прав – сім, порушення політичних - лише 2 запити [293, с.140].

Право на працю пов'язане з правом на гідний рівень життя. Для ромів його забезпечити важко, оскільки це найбідніша соціальна група. Відповідно до індексу інклюзії ромів, у Албанії їхнє становище порівняно із загальним населенням покращилося, хоча роми все ще стикаються з серйозними труднощами, бідністю, живучи на 40% меншим доходом ніж інші. Наприклад, у Болгарії дохід менший на 74% від загальної кількості населення, у Македонії - на 58% [768, с.19].

Іспанія вказує на значне погіршення ситуації в контексті зростання бідності ромів, незважаючи на значні економічні інвестиції з боку Європи (в звітах Fundación Secretariado Gitano показують, що ситуація погіршилася різко за останні 14 років) [510].

За результатами опитування 10 країн Європи у 2021 ситуація не змінилося щодо бідності та держави-члени далекі від досягнення цілей, встановлених для тих, хто перебуває під загрозою бідності до 2030 року. Четверо з п'яти ромів (80 %) живуть на межі бідності. Мешкають у домогосподарствах, де еквівалентний дохід після соціальних трансфертів менший на 60% середнього доходу в їхній країні. Приблизно 83 % ромських дітей віком до 18 років під загрозою бідності [768, с.14] Ромські жінки знаходять роботу значно рідше ніж чоловіки. У 2021 році лише 28 % ромських жінок віком 20–64 роки були зайняті, у порівнянні з 58 %. Роми- чоловіки в тій же віковій категорії. Стать-розрив у зайнятості був не меншим ніж у 2016 році (27 балів у 2016 році) [768, с.17].

Однією з найважливіших є проблема **натуралізації та наявність документів**.

Знову звернемося до суперечливого історичного досвіду Чехії. Суттєве питання, яке привернуло найбільшу увагу міжнародної спільноти, це суперечливий закон про громадянство країни, який набув чинності після розколу Чехословаччини в січні 1993 року. Роми мали проблеми з натуралізацією у тому числі з адміністративними перепонами. Тому багато ромів, які проживають у Чехії, не мають чеського громадянства, навіть якщо вони проживають у республіці протягом тривалого або довічного періоду. Ті, кому відмовлено в громадянстві, не можуть голосувати, балотуватися, брати участь у процесі приватизації або шукати відшкодування за кривди, вчинені проти них під час комуністичного режиму. Деякі негромадяни відчувають труднощі з отриманням ПМЖ, необхідного для отримання соціальних виплат від держави. Невизначену кількість людей було депортовано до Словаччини, а інші взагалі не мають громадянства. Хоча це важко довести з упевненістю, докази свідчать про те, що закон було розроблено з особливим наміром перешкоджати отриманню громадянства для ромів і сприяти їх виселенню з чеських земель. Згодом Парламент прийняв поправку до закону у квітні 1996 року.

Однак, коли ми вже хотіли в межах цього дослідження подати Чехію як приклад належного додання правовими засобами проблем дискримінації, новітні наукові дослідження не дають нам цього зробити. Ситуація, що сталася після 24 лютого 2022 року призвела до великої кількості мігрантів, особливо з територій, де велися бойові дії, серед них були і роми з родинами. Вони потрапили в Чехії під «інституційний расизм та сегрегацію» [704], їх отримували в ізольованих місцях, подалі від інших українців, зазвичай в ізоляторах, переобладнаних нашвидкуруч, або на вокзалах. Слід звернути увагу, що органи публічної влади уникали вирішення цієї проблеми, тільки участь журналістів змусила їх активізувати вирішення дискримінаційної ситуації [775]. Отож загальна тенденція ізоляції ромів в Європі все ж доволі висока.

В Україні первинна проблема полягає у відсутності належних процесуальних та адміністративних документів у представників ромів. У Європі така ж проблема. У 2021 як і в 2016 році випадки дискримінації, утисків і насильства на ґрунті ненависті в ЄС залишаються в основному непомітними установам, які мають юридичні зобов'язання. Це допомога жертвам, включно з питаннями рівності. Лише 5% від усіх постраждалих ромів щодо дискримінації повідомили або подали скаргу. Це свідчить про значне зниження скарг, оскільки в 2016 році він становив 16 % [768, с.15]. В Україні показники не набагато більші за результатами комплексного дослідження дотримання прав ромського населення в діяльності ОВС України. Зокрема, причиною низького рівня звернення ромів до правоохоронців є не тільки традиції, а й надзвичайно низький рівень довіри до ОВС у цілому. Так, довіру до правоохоронців висловили лише 7% опитаних ромів (1% цілком довіряю та 6% – скоріше довіряю). Не довіряє міліції абсолютна більшість опитаних ромів – 93% (51% – «взагалі не довіряю» і 42% – «швидше не довіряю ніж довіряю» [22].

Питання часто має проблеми процедурного характеру. Наприклад, законодавство Румунії регулює процедуру видачі посвідчення особи ("Buletin de identitate"), а необхідні для видачі посвідчення особи документи- це свідоцтво про народження та документ, що підтверджує житловий статус заявника, тобто свідоцтво про право власності або діючий договір оренди. У разі досягнення неповнолітнім 14 років заявник повинен надати документи, що посвідчують особу його батьків. Таким чином, роми здебільшого перебувають у ситуації, коли вони просто не можуть виконати вимоги для отримання ідентифікаційного номера, оскільки їхній житловий статус незрозумілий, вони здебільшого не мають житла чи орендують його, а часто проживають у неформальних поселеннях [672]. Тому діти часто не зможуть отримати посвідчення особи, оскільки батьки не мають дійсного посвідчення особи.

Українське законодавство прогресивніше в цій сфері. Зокрема, відповідно до абзацу 1 п. 35 постанови «Про затвердження зразка бланка, технічного опису та порядку оформлення, видачі, обміну, пересилання, вилучення, повернення

державі, визнання недійсним та знищення паспорта громадянина України», особа повинна подати серед іншого «свідоцтво про народження (за наявності) або витяг із Державного реєстру актів цивільного стану громадян про державну реєстрацію народження» та «оригінали документів, що підтверджують громадянство та посвідчують особу батьків», отож держава, розуміючи можливість відсутності таких документів, унормовує наступне: «у випадках, коли в заявника з поважних причин (тривалий час не проживає з батьками, місце перебування батьків невідомо або вони померли, зв'язок з ними втрачено або вони позбавлені батьківських прав, про що зазначається у письмовому поясненні заявника), відсутня можливість подати документи, зазначені в абзаці першому цього підпункту, перевірка факту належності заявника до громадянства України здійснюється за обліками ДМС, інших державних та єдиних реєстрів, інформаційних баз, що перебувають у власності держави» [163]. Така сама варіативність присутня щодо місця реєстрації, якщо відсутня конкретна адреса, передбачається довідка з відповідної ОТГ за місцем проживання. Отож в національному законодавстві присутній диспозитивний метод вирішення питання, що вказує на можливість реального отримання документів для дітей ромів.

Також слід зазначити, що загалом питання наявності документів у представників ромської меншини для України є менш суттєвими, і за свідченням службовців органів місцевого самоврядування це зумовлено тим, що наявність соціальних виплат від держави стимулюють ромів відповідальніше ставитися до документів, що посвідчують особу.

Політичні права є проблемним питанням. У більшості випадків роми цікавляться життям лише власної спільноти і не беруть участь у житті держави. Проте існує ряд винятків, особливо у державах, де роми становлять значну національну меншину.

Парламентське представництво ромів існує в Румунії (з 1990 р.), органи самоврядування ромської громади на різних рівнях влади діють у Румунії (з 1994 р), урядовий уповноважений ромів функціонує у Словаччині (з 1990 р) а акож

функціонують політичні партії ромів «Ромська ініціатива Словаччини» та «Партія ромської коаліції» [32, с.141].

Зазвичай представники ромської національності аполітичні, проте, як і всі громадяни, наділені політичними правами, у тому числі **виборчим правом**.

Загалом роми мають низьку політичну і виборчу активність, що зумовлено тріадою чинників: соціальними (малограмотність, відсутність документів, маніпулювання виборцями); культурними (недовіра до влади, страйк виборів як демонстрація незгоди з політикою уряду, недопуск жінок до голосування через прояви гендерної дискримінації) та правовими (прогалини в законодавстві, відсутність належної інформаційної компанії). До останніх наведемо приклад. У Хорватії згідно з законом, щоб проголосувати за кандидата від меншості, виборці повинні бути зареєстровані до спеціального «списку для голосування меншості». Більшість ромських виборців не були поінформовані про це правило, і в результаті не змогли проголосувати [385, с.16].

Загалом аналіз міжнародної практики дає нам можливість виокремити наступні механізми гарантування виборчого права для ромів:

- утворення виборчих округів з обов'язковим урахуванням місць компактного проживання представників ромської громади;
- закріплення визначених квот представництва у виборних органах (виокремлення окремих місць у виборних органах державного та місцевого значення);
- відмова від застосування виборчих бар'єрів щодо партій, які представляють інтереси досліджуваної національної меншини;
- встановлення широкого переліку суб'єктів, які можуть висуватися на виборах як кандидати, у тому числі передбачається можливість самовисування, участь у виборах не лише партій, а й об'єднань виборців;
- створення сприятливих умов для реалізації виборцями – ромами активного та пасивного виборчого права.

Вищезазначене тільки поверхнево розкриває можливі сфери дискримінації і стигматизації ромів, насправді воно є набагато ширшим (представники Чилі

вказували, що суттєвою проблемою для них є поширення дискримінації в суспільстві, як-от: заборона користуватися громадським транспортом, у Бразилії - популяризації реклами на телебаченні «брудного, оманливого» цигана, також зміст деяких навчальних посібників, які все ще включені до навчальної програми, що містить принизливі та стереотипні зображення ромів; світова проблема доступу до громадських місць для ромів).

Незважаючи на декларування верховенства права та людиноцентристської ідеології, проблеми дискримінації ромів залишаються. Вказане не залежить від рівня демократії чи економічного розвитку країни, це є проблема всього людства. Проте вагомо розуміти, що в державі мають функціонувати належні гарантії протидії антициганізму, тільки таким чином можна запобігти цьому явищу. Для прикладу, у 2016 році в Канаді активізувалася компанія щодо зростання дискримінаційних або навіть расистських висловлювань щодо ромів, було опубліковано хвилю статей, у яких канадських ромів пов'язували зі злочинністю, також поліція Квебеку вживала інформаційно-ознайомлювальні заходи щодо потреби громадськості бути обережними з ромами. Це можна визначити як пряму дискримінацію і расове профілювання. Комісія з прав людини Квебеку подала офіційну скаргу, і кампанію було відкликано [568, с.7]. Ситуація демонструє потребу наявності спеціальних організаційно-інституційних гарантій на державному рівні, котрі мають моніторити та актуалізувати вказану проблематику.

Отож міжнародні інституції і національні держави повинні вжити суттєвих заходів удосконалення національної політики щодо ромів, щоб запобігти будь-яким подальшим порушенням прав людини, та щоб особи, які належать до ромської меншини, могли жити як рівні члени суспільства, без страху та стигматизації. Необхідно дотримуватися комплексних антидискримінаційних заходів, а також законодавчих і політичних ініціатив для захисту та поширення прав людини ромським меншинам, їх ідентичності, мов, багатій культурі та історії.

3.4 Становище ромів в Україні та перспективи удосконалення національної правової політики

У сучасних умовах Україна стикається з проблемою утвердження державності, що додатково ускладнено повномасштабною агресією російської федерації з 2022 році. У цих умовах надзвичайно важливим залишається збереження незмінних аксіоцентричних орієнтацій українського суспільства, які спрямовані на проєвропейський курс розвитку нації та країни. Ці орієнтації коріняться у сталому понятті суспільної єдності та подальшого розвитку демократичної держави. Крім того, вони передбачають важливий синергійний підхід всіх громадян до збереження державності, відбудова територіальної цілісності та економічного потенціалу. Тому роль кожного громадянина, кожного представника етносу/народу/нації є вагомим для збалансування ідентичностей та прояву толерантної багатоманітності. Тому в національному аспекті також слід звернути увагу на правове регулювання статусу ромів.

Первинно визначимо, що права людини мають бути покликані на реальне забезпечення зобов'язань згідно з міжнародним правом поважати та заохочувати права людини, зокрема:

- гарантувати безпеку всіх осіб, у тому числі представників ромської національної меншини від насильства чи тілесних ушкоджень, незалежно від того, чи це завдано державними службовцями, правоохоронними органами, будь-якою особою чи групою;
- проводити кримінальне розслідування кожного випадку насильства проти ромів або громади;
- забезпечити ефективні адміністративні та судові засоби правового захисту для ромів, які зазнають дискримінації, включно з переслідуванням та залякуванням з боку представників органів публічної влади;
- забезпечити відсутність дискримінаційного ставлення до ромів щодо доступу до освіти;

- гарантувати рівність ромів на робочому місці та провести заходи щодо дискримінаційної практики у сфері трудових відносин та проходження публічної служби представниками ромської національної меншини;

- забезпечити відсутність дискримінаційного ставлення до ромів щодо доступу до державних послуг і житла, включно з громадськими та приватними рекреаційними закладами тощо.

Значимість проблеми аналізу утворення особливостей управлінської культури в ромів обумовлена їхньою активною участю в громадському житті в умовах децентралізації, зростанням соціокультурного рівня, потребою в подальшій інтеграції ромів в українське суспільство, а також їхнім внеском у захист державності України та інші ініціативи. Питання підвищення рівня організаційно-управлінської етнонаціональної політики також пов'язане з тим, що більшість ромських громад в різних регіонах України до сьогодні залишаються локально обмеженими та ведуть в основному приватний спосіб життя.

Першочерговою проблемою є те, що ми не знаємо, про яку кількість українців ромської національності у нас йдеться. Відповідно до вже неодноразово згадуваного єдиного Загальнонаціонального перепису населення, ромів є близько 46 тис, але згідно із оціночними даними Ради Європи кількість ромського населення в Україні значно більша – від 120 до 400 тис [471, с.18]. Хоча слід звернути увагу, що показник кількості ромів після повномасштабного втручання держави агресорки значно зменшився, за деякими даними близько 100 тисяч ромів-біженці з України до країн Європи [289].

Слід звернути увагу, що питання розуміння реальної кількості ромів актуальне для багатьох держав. У Канаді роми були вперше включені як окрема етнічна група під час перепису 2006 року в категорії «Інше європейське походження: роми (цигани)». Під час перепису лише 5255 осіб назвали себе ромами, але неофіційні оцінки свідчать про те, що ромське населення Канади становить понад 110 тис осіб. Вважається, що відсутність самоідентифікації під час перепису 2006 року було використано багатьма ромами як механізм безпеки

через їхню недостатню довіру до системи та страх перед дискримінацією чи іншими негативними наслідками, пов'язаними з публічним розголошенням їхньої особистості [568, с.6].

Головним чинником, що призводить до виключення ромів, є їх недостатнє представлення в статистиці та інформаційному просторі. Достовірних та розгорнутих даних про умови життя ромів в країні загалом дуже мало, не кажучи вже про найбільш та найбільш відокремлені громади. Багато з них проживають у «незадокументованих» будинках, які не були офіційно визнаними, не мають доступу до основних ресурсів, таких як чиста вода, електроенергія та каналізація. Ситуація ще погіршується для тих, хто не має особистих документів і внаслідок цього змушений боротися за основні громадянські права.

«Ромська спільнота традиційно є однією з найбільш дискримінованих в українському суспільстві, становище якої значно погіршилось протягом останніх років. Зумовлено це появою військового конфлікту на Сході України ромів–переселенців, що значною мірою поглиблює соціальну маргіналізацію ромської спільноти через неспроможність отримання ними відповідного статусу, соціальної державної підтримки тощо.

Також важливо розуміти, що ромська національна меншина не є монолітною, за соціальним статусом - це сукупність окремих, мовно та культурно розділених мікроспільнот ромів сербів, росіян, олахів, ловарів, келдерів, угорських і кримських ромів. Умови їх життя значною мірою залежать від регіональних і місцевих економічних і соціальних умов, від середовища та закладених у ньому міжетнічних відносин. Домінуючою є Закарпатська область, де чверть (29,4%) ромів в Україні є закарпатцями, та Одеська. Закарпатські роми переважно проживають у так званих «циганських таборах», на Закарпатті близько 120 циганських таборів. Серед ізольованих таборів з найбільшою кількістю ромів є в Мукачеві близько 7000, і на околицях Берегово близько 6000 ромів.

Ромське населення, незважаючи на його різноманітність і різницю в життєвих умовах між різними громадами та регіонами, стикається із

систематичною маргіналізацією в практичній сфері життя, від усіх освітніх послуг та охорони здоров'я до проживання та працевлаштування. Причому наявність бідності, відчуження та високий рівень неграмотності ще більше поглиблюють їхні труднощі.

Щодо правових норм, то перші спроби були зроблені 12 вересня 2003 року. Постановою Кабінету Міністрів України № 24336 було затверджено «Програму державної підтримки соціально-духовного відродження ромів України на період до 2006 року», одним із пріоритетних завдань інтеграції ромської громади до українського суспільства визначена розробка підручників «Історія ромів» та «Ромська мова і література». Піднімалися й питання соціально-побутового значення, проте вони не мали належного фінансування. У Коментарі до проєкту третьої доповіді стосовно України Європейської комісії проти расизму та нетерпимості, Україна вказувала, що на даний час держава не має достатніх фінансових можливостей для забезпечення притулку та безоплатним соціальним житлом, а пропонує українським органам влади поліпшити доступ шукачам притулку та біженцям до працевлаштування шляхом забезпечення безоплатного навчання мови, збільшення пунктів прихистку, залучивши до цього процесу міжнародну фінансову допомогу [87]. Отож формування правового регулювання нерозривно пов'язане з фінансовими ресурсами для реалізації заходів. Як бачимо, захист прав і свобод національних меншин, у тому числі ромів, не був у пріоритетному джерелі фінансування для тогочасної України.

Загалом перший етап правового регулювання характеризувався посиленням культурної інтеграції ромів та активізації уваги громадянського суспільства до національної ідентичності цієї групи громадян.

Активізацію історичних та джерелознавчих пошуків визначає і постанова Верховної Ради України від 8 жовтня 2004 року № 2085-IV «Про відзначення Міжнародного дня Голокосту ромів». Зокрема, «в архівах різних рівнів облдержадміністраціями подано запити щодо отримання інформації про знищення ромів на теренах України у роки Другої світової війни; ініційовано збір

спогадів циган, які пережили етноцид» [139]. Здебільшого цей первинний етап формування правової політики щодо ромів мав декларативно-описову форму.

Другий етап правового регулювання статусу ромів в Україні розпочався 8 квітня 2013 року, коли Президент України видав Указ про схвалення «Стратегії захисту та інтеграції в українське суспільство ромської національної меншини на період до 2020 року». Така політика була зумовлена не стільки реальним прагненням інтеграції ромів у суспільство, скільки умовами до України для лібералізації візового режиму з країнами ЄС. Передбачалися наступні правові заходи: «залучення в установленому порядку представників громадських об'єднань ромів до участі у вирішенні питань суспільного життя; підвищення рівня правової обізнаності ромів; здійснення заходів щодо запобігання дискримінації ромів; сприяння в отриманні ромами, які на законних підставах перебувають на території України, документів; розвиток співробітництва з міжнародними організаціями з питань захисту ромів; сприяння формування у суспільстві толерантного ставлення до ромів» [232]. Стратегія складається з декларативних гасел без визначення суттєвих механізмів реалізації. Окрім того, фінансування на визначені заходи не були передбачені в державному бюджеті.

Експерти із ромських правозахисних організацій висловлювали «доволі критичне ставлення до вище згаданої Стратегії, якій бракує відповідних механізмів реалізації. Вони вважають, що політики не мають серйозного політичного бажання розв'язувати проблеми, з якими стикаються роми» [122, с.68]. І вони не помилилися. Стратегія 2013 року так і фактично залишилася декларативною.

Подальший розвиток державотворення зумовив необхідність реального практичного підходу до прав людини в Україні, у тому числі до окремих груп. Планом заходів з реалізації Національної стратегії у сфері прав людини на період до 2020 року передбачалося: «утворення міжвідомчого координаційного органу, який забезпечуватиме узгодженість дій центральних органів виконавчої влади, місцевих органів виконавчої влади щодо захисту прав національних меншин; перегляд Стратегії захисту та інтеграції в українське суспільство ромської

національної меншини на період до 2020 року із забезпеченням прав ромської національної меншини, зокрема права на працю, охорону здоров'я, освіту та житло» [164].

З метою вирішення питань щодо реалізації Національної стратегії відповідно до постанови КМУ №993 від 25.11.2015 р. «Про утворення Міжвідомчої робочої групи з питань виконання плану заходів щодо реалізації Стратегії захисту та інтеграції в українське суспільство ромської національної меншини на період до 2020 року» [188] було створено зазначену Міжвідомчу робочу групу, затверджено її Положення та Посадовий склад, вона діяла як тимчасовий консультативно-дорадчий орган Кабінету Міністрів України. Проте план все ж не був повною мірою виконаний.

У Аналітичній довідці Міністерства соціальної політики України за інформацією, отриманою від обласних державних адміністрацій стосовно виконання плану заходів щодо реалізації Стратегії захисту та інтеграції в українське суспільство ромської національної меншини на період до 2020 року [1], вказувалося на незначну кількість заходів, що проводяться в межах регіонів, зокрема на Волині працювали представники Українського центру вивчення історії Голокосту; у Закарпатській області представники ромської меншини є членами Громадської ромської ради при облдержадміністрації; у Запорізькій області забезпечено співробітництво з громадською організацією ромської національної меншини; у Львівській облдержадміністрації відбулася зустріч у рамках „Круглого столу” членів Парламентського комітету асоціації Україна – ЄС з представниками національних меншин Львівщини. Також Мінсоцполітики України визначило зобов'язання Державній службі зайнятості запровадити двічі на рік моніторинг надання послуг представникам ромської національної меншини [202]. Отож загалом це й всі проєкти, що були здійснені в рамках інтеграції ромів, вони мали декларативний характер, характеризувалися відсутністю комплексності та радше стосувалися аналітично-моніторингових дій з боку органів публічної влади ніж реальними заходами.

5 жовтня 2016 року відбулися Комітетські слухання щодо стану реалізації Стратегії захисту та інтеграції в українське суспільство ромської національної меншини на період до 2020 року. У ньому зазначалися суттєві проблеми щодо реалізації стратегії, зокрема голова визначив наступні: на етапі ще розробки самого плану не було проведено відповідного дослідження щодо початкової ситуації, тобто ґрунтового дослідження; відсутня реалістична офіційна статистика щодо ромів; бюджетом України не передбачено фінансового забезпечення для виконання плану заходів, а фінансування на регіональному рівні покладається часто на місцеві бюджети, які часто дефіцитні; більшість положень плану заходів орієнтовані на процес заради процесу ніж на конкретний результат й індикатори, які б оцінили, наскільки успішно досягаються поставлені цілі [88].

Отож вказані нормативні акти створювали другий етап правового регулювання статусу ромів в Україні та характеризувалися декларативністю та відсутністю дієвих засобів, нормативним визнанням проблеми та вказівкою на потребу активізації уваги до цієї національної меншини.

Тому 2021 рік можна охарактеризувати як новий (третій) етап правового регулювання статусу ромів в Україні.

Кабінетом Міністрів України схвалено «Стратегію сприяння реалізації прав і можливостей осіб, які належать до ромської національної меншини, в українському суспільстві на період до 2030 року» [233] (в подальшому - Ромська «Стратегія-2030»). Позитивними рисами цього документу є наступне:

- чітке визначення органів публічної влади, котрі відповідають за реалізацію Стратегії, відповідно до чинної Державної служби з етнополітики та свободи совісті, а також Міністерства культури та інформаційної політики;
- визначення проблемних питань, що стосуються ромів: відсутність у деяких представників ромської національної меншини документів; обмежений доступ до правової допомоги; низький рівень правової обізнаності щодо змісту прав, свобод та обов'язків; існування в суспільстві негативних стереотипів стосовно осіб з числа ромської національної меншини; освітні проблеми; недостатній

рівень охоплення послугами з медичного обслуговування; низький рівень житлово-побутових умов; низький рівень зайнятості осіб;

- декларування принципу співпраці трьох інституцій: органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, громадських об'єднань з метою реалізації спільної мети;

- встановлення восьми цілей, які сприятимуть ефективному статусу представників ромської громади як громадян України, що мають комплекс прав, свобод, обов'язків та гарантії їх реалізації: актуалізація та деталізація статистичної інформації та даних стосовно ромської національної меншини; забезпечення правового захисту і протидія дискримінації осіб, які належать до ромської національної меншини; розширення можливостей доступу осіб до якісної освіти; сфери охорони здоров'я; якості житлово-побутових умов; забезпечення працевлаштування; соціального захисту; підтримка вивчення ромської культури, мистецтва, історії, мови:

- вагомо також те, що визначеними є джерела фінансування заходів з реалізації Стратегії.

Нині говорити про ефективність Ромської «Стратегії-2030» ми не можемо, вказане зумовлено об'єктивними причинами - реалізація Стратегії повною мірою шляхом виконання визначених завдань та цілей мала почати реалізовуватися у 2022 році, котрий став роком початку повномасштабної війни, що спричинило адаптацію адміністративно-управлінської практики до нових викликів. Однак навіть в час військових дій Україна намагалася виконати основні зобов'язання, зокрема 19 квітня 2022 р., сформувавши Міжвідомчу робочу групу з питань координації виконання Стратегії сприяння реалізації прав і можливостей осіб, які належать до ромської національної меншини, в українському суспільстві на період до 2030 року [189]. Склад, визначений шляхом широкого представництва органів виконавчої влади у всіх сферах, та представники неурядових організацій та/або міжнародних неурядових організацій, діяльність яких спрямована на сприяння реалізації прав і можливостей осіб, які належать до ромської національної меншини, за згодою останніх.

Якщо говорити про ефективність поки що ми не можемо, то про відповідність стратегії європейським стандартам якраз необхідно згадати.

Рекомендації щодо планування та реалізації національних стратегічних рамок щодо ромів в контексті виконання Стратегічної рамки для ромів ЄС щодо рівності, інтеграції та участі ромів вказують, що національні стратегічні рамки ромів повинні включити окрему увагу на боротьбу з антициганями, щоб: 1) визнати антициганство та відповідальність діяти проти нього; 2) визнавати історичні аспекти антициганізму, зокрема Голокост ромів; підняти поінформованість про історію ромів та сприяння примиренню; 3) підвищити обізнаність про взаємні переваги різноманітності та інклюзії; будувати позитивні наративи; виховувати зразки для наслідування; підтримувати зустрічі між громадами та міжкультурне навчання, боротьбу з стереотипами та дезінформацією про ромів в освіті, ЗМІ, мистецтві, культурі та історії; 4) боротися з дискримінацією як проявом антициганства; 5) боротися з мовою ненависті й злочинами на ґрунті ненависті як проявами антициганства та заохочувати повідомлення про упереджені злочини, переслідування та насильство; 6) сприяння доступу до правосуддя для жертв антициганізму та дискримінації; 7) підвищувати обізнаність ромів щодо їхніх прав; 8) ліквідувати та запобігти системній/інституційній/структурній дискримінації пережитій ромами [292].

Методом порівняльного правового аналізу визначимо ті аспекти, що не визначені або побічно згадані у Ромській «Стратегії-2030».

По-перше, у Стратегії немає згадки про антициганство, його понятійно-категоріальний апарат, проблеми, що з цим пов'язані та методи боротьби з цим явищем світового масштабу. Тому вважаємо за необхідне визначити додатково *Ціль 9 Визнання антициганства суспільною проблемою та боротьба з нею*. Також вказати наступне.

Антициганізм – це соціокультурне, етнічне чи расове упереджене ставлення, дискримінація, ворожнеча чи жорстокість щодо групи чи осіб, які ідентифікуються або сприймаються як цигани чи роми.

Держава повинна запобігати та протидіяти всім формам антициганізму, особливо вербальному (вульгарні вислови, образливі коментарі, насмішки, вигуки чи прокляття, спрямовані проти циганської спільноти); фізичному (проявляється у формі фізичного насильства, нападу чи погрози проти представників циганської спільноти); соціальному (систематична дискримінація та виключення циганської спільноти із соціального, економічного, освітнього та іншого життя суспільства); інституційному (державно-управлінські обмеження, які заважають циганській спільноті отримувати рівні можливості у різних сферах життя, таких як праця, освіта, житло та інші); культурному (виражається в поширених стереотипах, упереджених та негативних уявленнях про циганську культуру та традиції, що погіршує зв'язок із суспільством та розповсюджує негативне ставлення до ромів).

Для досягнення зазначеної цілі необхідно виконати такі завдання:

використовувати термін «антициганство» на всіх рівнях державних установ;

чітко називати антициганство серед різних підстав дискримінації та формою расизму, що є заборонена на державному рівні;

визнати на державному рівні проблему антициганізму та провести аналіз чинної нормативно правової бази щодо прямої та непрямой дискримінації осіб ромської національності;

підвищується обізнаність щодо дискримінації ромів у ромських громадах та поза ними;

визнати антициганство вагомою соціальною проблемою в Україні та відійти від ідеології, де дискримінація є проблемою виключно окремих етнонаціональних груп;

визнати антициганізм основною проблемою відчуження представників ромської національної меншини та створити засоби інклюзивності суспільства у всіх сферах життєдіяльності, особливо в освітній, трудовій та соціально-побутовій;

схвалювати функціонування антициганських громадських організацій, у тому числі молодіжні організації та інституції, котрі розробляють і реалізують заходи, спрямовані на протидію структурній дискримінації та антициганству;

створити експертні робочі групи з питань антициганства, які вносять пропозиції та рекомендації особам, які формують політику;

заохочувати та підтримувати національні установи з прав людини, органи з питань рівності та уповноважених у спеціальних сферах у зборі даних з питань рівності та звітності про випадки антициганства;

встановити зобов'язання відповідних установ на національному та місцевому рівнях збирати дані про поширення мови ненависті та злочини на ґрунті ненависті, скоєні з антициганських мотивів, включно з міжсекційними даними, що дозволяє аналізувати тенденції;

навчання працівників правоохоронних органів, вчителів, суддів і державних службовців, соціальних працівників та інші державні службовці в тісній співпраці з ромськими та антирасистськими громадянами, громадським організаціям, експертам та активістам виявити антициганство, щоб ефективно запобігати та протидіяти йому.

Використовуючи компаративний досвід, звернемося до можливості імплементації позитивних гарантій протидії антициганізму. На європейському рівні в дискусіях часто згадується шведський приклад навколо процесів правди, примирення щодо ромів та політики протидії їх дискримінації. У цій країні первинно проводилося велике державне розслідування «Права ромів» у 2010 році [799], яке створило соціально-аналізовану основу для створення й реалізації заходів для досягнення рівноправності національних меншин.

Наступним кроком було створення Шведської комісії проти антициганізму (складалася з 8 членів), що утворена урядом цієї країни та мала оперативні повноваження щодо безпосередньої протидії антициганізму та повноваження виробляти пропозиції щодо заходів проти антициганізму. У червні 2016 року

Комісія надала свій остаточний звіт уряду Швеції, де вказала, що ситуація потребує довгострокової, наполегливої та цілеспрямованої політики – національної стратегії щодо ромів, заснованої на правах ромів. Повноваження Комісії включають: пошук правди історичних зловживань щодо ромів у Швеції, спрямований на формування історичної справедливості, такої як колективна матеріальна компенсація та нематеріальне відшкодування, наприклад, оголошення державою історичної відповідальності; комплексні заходи проти всіх форм антициганізму; упровадження 20-річної стратегії інклюзії ромів; створення постійного секретаріату з питань ромів для надання фактичних повноважень та впливу на політику включення. Комісія німецького бундестагу з антициганства скористалася шведським досвідом.

Комплексна Стратегія щодо ромів у цій країні має три основні цілі: ліквідувати розрив у добробуті між ромами та іншими групами; впроваджувати ромів в управлінський процес; відновити довіру ромів до суспільства більшості та подолати розрив довіри.

Щодо останнього завдання, то воно дуже виокремлюється серед інших проаналізованих нами стратегій, звітів, нормативно-правових актів багатьох країн Європи. Зазвичай ідеологічна концепція інтеграції ромів стосується захисту їх прав та дій влади чи суспільства щодо покращення ставлення до ромів. Проте тільки шведська модель пропонує активну працю в ромських громадах для того, щоб вони відчували себе членами суспільства, проведення роз'яснювальних заходів щодо ролі влади, її намірів та тенденцій розвитку правової політики щодо ромів як унікальної національної меншини.

По-друге, питання відновлення історичної справедливості щодо ромів є особливо актуальним. Позитивна робота в сфері збереження пам'яті не тільки допомагає будувати демократичні культури, у яких поважаються права людини, а також виконує юридичне зобов'язання держав щодо гарантування прав людини. Увага до проблемної спадщини минулого, яка безпосередньо торкнулася ромів та їх вплив на сьогодення у формах дискримінації, відчуження та антициганства експоненціально зросла за останні роки в результаті

організацій громадянського суспільства по всьому світу. Регіональні органи, такі як Європейський Союз, Рада Європи та Організація з безпеки та співробітництва в Європі, а також низка держав дедалі більше намагаються визнати та вшанувати пам'ять про події ромів минулого, зокрема Голокост, примусову стерилізацію, примусову асиміляцію та примусове поселення, колективне вигнання та етнічні чистки.

Для покращення історичної пам'яті дискримінації ромів слід використати в Україні позитивні практики європейських держав та імплементувати їх у практику. Також активізацію історичної пам'яті слід здійснити відповідно до європейських стандартів, зокрема Резолюції Європейського парламенту від 13 листопада 2018 р. «Про мінімальні стандарти для меншин у ЄС», де проводиться засудження всіх форм дискримінації з будь-яких причин і всіх форм сегрегації, мови ворожнечі, злочинів на ґрунті ненависті та соціального відчуження.

Особливо актуальним є систематична згадка про трагічні події, тому суттєвим є відзначення Міжнародного дня пам'яті Голокосту 27 січня (запроваджений рішенням Генеральної Асамблеї ООН від 1 листопада 2005 року - Резолюція № 60/7) та Дня пам'яті жертв Голокосту ромів (встановлена Прокламацією Міжнародної ради пам'яті геноциду ромів, яка була ухвалена 23 листопада 1996 р. лідерами ромських організацій 10 країн Європи та Сполучених Штатів Америки на конференції «Геноцид — Пам'ять — Надія»). В Україні на нормативному рівні Постановою Верховної Ради України від 8 жовтня 2004 р. № 2085-IV «Про відзначення Міжнародного дня геноциду ромів» також визначений цей день для вшанування пам'яті. Проте звернемо увагу, що поширеного значення цей День вшанування пам'яті не набув, певні заходи відбуваються в столиці (мітинг у Бабиному Яру, пускання вінків Дніпром, вечір пам'яті жертв Голокосту ромів) та в окремих обласних центрах (Вінниця).

Потреба у відновленні історичної справедливості визнана на міжнародному рівні та безліччю згаданих європейських стандартів, які наполягають на цьому. Тому пропонуємо оновити Стратегію шляхом додаткового визначення *Ціль 10*.

Визнання та засудження історичних аспектів антициганізму, зокрема Голокосту ромів та інших деструктивних політичних практик щодо ромів.

Історично склалося, що роми є однією з найбільш дискримінованих етнонаціональних груп у світі. Голокост ромів є трагічним епізодом в історії Європи під час Другої світової війни, що полягав у масових репресіях і фізичному винищенню представників ромської групи як соціально небажаного елементу ґрунтуючись на расистських та антициганських ідеологіях. Голокост ромів є частиною загального страшного наслідку нацистської політики та є трагічним прикладом наслідків расизму і нетерпимості;

Недостатня освіченість та інформованість громадськості щодо Голокосту ромів є серйозною проблемою, оскільки ця трагедія займає менше видиме місце в порівнянні з іншими жахливими подіями того періоду;

Для відновлення історичної справедливості та досягнення зазначеної цілі необхідно виконати такі основні завдання:

упровадження політичних та ідеологічних методів боротьби з антиромським расизмом шляхом просування історичної правди, визнання та запровадження процедури;

поглиблення знань щодо історичних подій, пов'язаних з ромами, запровадження освітніх та суспільних заходів та заходів пам'яті досвіду минулих ромських поколіть та значення ромів в історичній ретроспективі, розширення суспільних знань про історичний спадок як першопричину, що перешкоджає стійкій інтеграції ромів;

просування ефективної політики та зміцнення структур для аналізу, моніторингу та боротьби з антициганськими настроями, зокрема за допомогою таких засобів, як незалежні недискримінаційні комісії, процеси правди, примирення та інші перехідні інструменти правосуддя;

пропагування визнання та пам'яті Голокосту ромів, зокрема в контексті активізації знань та заходів щодо Міжнародного Дня пам'яті Голокосту та Дня пам'яті жертв Голокосту ромів;

упровадження в шкільну програму необхідних методичних розробок щодо інформування дітей про історичну пам'ять щодо геноциду ромів, особливо на таких дисциплінах: історії, уроках сталого розвитку, правознавстві;

підтримувати урядові, академічні структури та структури громадянського суспільства, які досліджують, збирають дані щодо історичних фактів прояву антициганізму як Голокосту ромів та й інших деструктивних політичних практик щодо ромів, як-от: примусова стерилізація, примусова асиміляція, примусове поселення, колективне вигнання та етнічні чистки тощо.

Вагомим кроком з боку української держави є реальне забезпечення «Стратегії-2030» не тільки на декларативному рівні, а й у праксіологічному аспекті, шляхом якого на загальному рівні встановлюється та забезпечується механізм захисту прав ромської національної меншини. У цьому контексті співпраця між державними та місцевими органами влади та ромськими громадськими організаціями відіграє ключову роль у вирішенні актуальних питань та впливає на загальний розвиток територіальних громад.

Потрібно врахувати, що впровадження європейських стандартів в публічному управлінні в Україні має великий потенціал для покращення ситуації на місцях, особливо вказане стосується важливих аспектів, таких як взаємодія з громадськістю та участь у прийнятих рішеннях. Важливо, що підтримка та сприяння різноманітними етносам є необхідною пам'яттю складової будь-якого сучасного суспільства. В Україні це має особливе значення в контексті різноманітності культур та національних груп.

Також розглянемо практичні аспекти можливості покращення доступу ромів до окремих прав, проведемо це шляхом компаративного аналізу, оскільки іноземний досвід інтеграції ромів може створити для України додаткові потенційні можливості.

Розпочнемо з політичних прав. Право на волевиявлення є одним з ключових прав громадян, котре гарантовано на конституційному рівні (ст. 70, 71 Конституції України), проте роми часто його не можуть реалізувати.

Відсутність довіри до політики вважали основною причиною низької явки ромів на виборах. Однак додамо, що загалом активність ромів є більшою, коли мова йде про питання місцевого значення. Знаходимо такі показники: на місцевих виборах в Молдові у селі Вулканески (роми становлять 80 відсотків у цій комуні) явка була близько 80 відсотків [385, с.24], порівняно з 43% на виборах загальнодержавного значення.

Також ще ряд факторів зумовлюють низьку виборчу активність ромів, й першою причиною слабкої участі ромів у виборах і громадському житті є низька освіта. Роми зазвичай не мають або мають дуже мало інформації про політичні партії, спосіб їх діяльності, їхні політичні платформи тощо. Іноді вони мають вільні уявлення про якусь ромську політичну організацію, але зазвичай їм незрозуміло, які цілі, програми чи яку ідеологію підтримує відповідна організація.

У ромських громадах вплив традиційних лідерів дуже сильний, і цілком імовірно, що політичні погляди інших членів спільноти відображають думку та погляди традиційного лідера. Більше того, у традиційних ромських громадах чи сім'ях жінки часто не вважаються рівними чоловікам і бажання жінки голосувати буде розцінено як підрив авторитету глави сім'ї. В інших випадках ромських жінок змушують голосувати за ту саму партію/кандидата, що й їхні чоловіки.

Відповідно до виборчого законодавства, особа, яка має право голосу може скористатися цим правом, лише пред'явивши документи, що засвідчують особу, однак ромам ніколи не вдається скористатися правом голосу через протерміновані посвідчення особи або взагалі їх відсутність. Статистику досить складно знайти, проте середній показник у деяких державах Європи (наприклад Болгарії) вказує, що близько 20 відсотків ромів мають проблеми з ідентифікацією, у результаті вони були не включені до списків виборців [385, с.11].

Проблема полягає також в тому, що багато ромських виборців не були знайомі з технікою голосування, що спричиняє велику кількість недійсних голосів.

Міжнародні організації звертали увагу на проблему неписьменності ромів. У Доповіді про виборче законодавство та виборчу адміністрацію в Європі Венеційською комісією на 67 пленарній сесії у червні 2006 року зазначено, що важливо, щоб право голосу виборців не було необґрунтовано обмежене, зокрема через етнічне походження та грамотність. У Рекомендації Rec (2001) 19 Комітету міністрів Ради Європи «Про участь громадян у місцевому публічному житті», ухваленій Комітетом міністрів на 776-му засіданні заступників міністрів від 6 грудня 2001 р., міститься рекомендація урядам держав-членів упровадити конкретні форми допомоги або інші спеціальні зручності голосування для певних категорій виборців, зокрема неписьменних осіб.

Проблема реалізації виборчого права зумовлена обставиною неосвіченості, а в цьому випадку можна вести мову про непряму дискримінацію. Проведений Уповноваженим з прав людини моніторинг порушення виборчих прав ромської національної меншини доводить, що під час останніх місцевих виборів деякі представники ромського народу не могли дозволити голосувати через недостатні навички читання. Непряма дискримінація полягає в наявності обмежувальних норм, оскільки право доступу до кабінки для голосування разом з іншою особою передбачено тільки в окремих випадках: надання допомоги виборцю, який унаслідок інвалідності та/або стану здоров'я не може самостійно заповнити виборчий бюлетень чи опустити його у виборчу скриньку.

Для подолання цієї суттєвої проблеми і можливості громадян реалізації права на вільні і чесні вибори, необхідним є внесення змін до Виборчого кодексу України з метою сприяння реалізації виборчого права неписьменними громадянами, зокрема ромами. Пропонуємо внести слово «неписьменний» у статтю 17 Виборчого кодексу України [24]. З доповненнями ч. 2 ст. 17 буде мати таку редакцію: «2. Допомога виборцю, який внаслідок інвалідності та/або стану здоров'я, *неписьменності* не може самостійно заповнити виборчий бюлетень чи опустити його у виборчу скриньку, у виконанні цих дій відповідно до його волевиявлення у випадках, встановлених цим Кодексом, не вважається порушенням вимоги особистого голосування».

Наявність органів координації проблем інтеграції ромів є дуже вагомими. Позитивний досвід країн Європи продемонстрував необхідність імплементації такої управлінсько-адміністративної практики в національну сферу. Наприклад, на рівні виконавчої гілки влади ще з 1997 р. у Румунії діє спеціальний уповноважений державний орган - Національне управління у справах ромів [270], що діє під керівництвом Прем'єр-міністра. Повноваження органу є суттєвим, він забезпечує розробку політики та стратегії уряду у сфері захисту прав ромської меншини та інших повноважень, встановлених нормативними актами для сфери його діяльності, розробляє та подає на затвердження уряду, за погодженням з Генеральним секретаріатом уряду, національні та міжнародні стратегії та програми у сфері інклюзії ромів відповідно до внутрішніх та міжнародних принципів і норм, та й загалом спрямована на усунення основних причин соціального відчуження (бідність, відсутність базових навичок та можливості навчання протягом усього життя, дискримінація), з якими стикається ромська меншина. Також Національне управління, яке сприяє та організовує програми щодо збереження, вираження та розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності осіб, що належать до ромської меншини, уповноважене здійснювати співпрацю з організаціями ромів, із місцевими програмами отримання документів, що посвідчують особу.

Повноваження визначені наступні:

- Погоджує проекти законів та інших нормативних актів, що стосуються прав та обов'язків осіб, які належать до ромської меншини;
- Запитує дані та інформацію від органів державної влади, необхідні для виконання своїх обов'язків;
- Приймає та розглядає звернення та скарги установ, організацій або фізичних осіб та доносить спеціалізовану точку зору агентства;
- Підтримує наукові дослідження в галузі міжетнічних відносин, підтримуючи контакти з діячами в цій галузі;
- Він розробляє систему інформації, навчання та консультацій, доступну для ромської меншини.

Суттєвим необхідним заходом підвищення інтеграції ромів в українське суспільство повинна стати активізація політичної та громадської активності лідерів ромської громади. Станом на сьогодні ромські лідери України не мають значного впливу на процеси управління на різних рівнях. Хоча останнім часом вони проявляють інтерес та активність у реалізації своїх виборчих прав (беруть участь у виборах місцевого та всеукраїнського рівнів), їхні можливості брати участь у практичній діяльності в органах виконавчої влади та місцевого самоврядування залишаються обмеженими, а вияви їх присутності серед державних службовців є винятковими. Хоча в науковій літературі знаходимо позицію про те, що «громадська активність ромських лідерів охоплює практично всі сфери суспільного життя в межах територіальних громад: громадсько-політичну діяльність, правозахист, соціальну сферу, культуру, освіту, спорт, медицину та ін.» [16]. Проте порівняно з представниками інших національних меншин і корінних народів, робота активність громадських організацій ромів є незначною, також вказане є достовірним і при порівнянні з активністю ромів в інших державах.

Суттєвим етапом є децентралізація та рівні можливості для залучення до публічно-управлінських процесів, громадсько-політичного життя ромів. Наприклад, Угорщина диспозитивно унормовує політичні права національних меншин: «законодавством передбачається створення місцевого органу самоврядування меншини, якщо до його складу ввійшло понад 50% представників відповідної меншини. Другий варіант – формування окремого органу самоврядування меншини, якщо до складу муніципального органу обрано понад 30% представників від певної національної меншини. Такі органи самоврядування меншини мають дорадчі повноваження та право вето у сфері забезпечення національно-культурної автономії меншини на місцевому рівні» [110].

Для української практики створення паралельних органів місцевого самоврядування вважаємо неприйнятною, оскільки в період політичних конфліктів вони можуть бути використані іншими державами чи внутрішніми

сепаративними групами для підбурювання ситуації. Досвід дорадчого органу, на нашу думку, є корисним та прийнятним.

Цільові програми, запущені для соціальної інтеграції ромів, самі по собі не можуть надати прориву. Проте, як демонструє досвід Угорщини, колаборація між владою та лідерами громад ромів дає позитивний ефект. Уряд і національне самоврядування ромів Угорщини підписало 20 травня 2011 р. Рамкову угоду (ORÖ) - створення спільної системи прийняття рішень, яка в першу чергу розробляє програми розвитку, програми стипендій, інвестиційні субсидії та субсидії на працевлаштування, спрямовані на розширення зайнятості, підвищення рівня освіти та вдосконалення умови життя, для того щоб орган ORÖ як представник інтересів ромів, забезпечив участь достатньої кількості знедолених ромських і неромських дітей, молоді та дорослих, які живуть у крайній бідності, у цих програмах, і щоб заходи фактично були реалізованими. За двадцять років ефект є суттєвим, зокрема на 13 % підвищився рівень освіти дітей ромської національності та на 43% соціально-побутові умови мешканців ромської громади [647].

Також Колумбія створила Національну комісію з питань діалогу з ромами (Comisión Nacional de Diálogo para el Pueblo Rom [386]) для координації діяльності між державними структурами та місцевими громадами. Як наслідок її роботи, Керівний кодекс 2019 року, прийнятий Етнічною комісією спеціальної юрисдикції з питань миру, містить тези здійснення координації, артикуляції та міжкультурного діалогу між ромським (циганським) народом і спеціальною юрисдикцією миру, є результатом процесу попередніх консультацій щодо інструментів і норм комплексної системи справедливості. Цей документ є фундаментальним прогресом для будівництва територіального миру, який сприяє матеріалізації визнання конституційного, етнічного та культурного розмаїття. Як зазначено в Остаточній угоді про припинення конфлікту та побудові стабільного та тривалого миру, етнічні народи, серед яких роми (цигани), «внесли свій внесок у будівництво стійкого та тривалого миру, прогресу, економічного та соціального розвитку країни, і які зазнали історичних

умов несправедливості, колоніалізму, поневолення, виключення та позбавлення своєї землі, території та ресурсів, які також серйозно постраждали від внутрішнього збройного конфлікту; ці національні меншини повинні бути забезпечені максимальними гарантіями, повним здійсненням своїх людських і колективних прав у рамках власних прагнень, інтересів та світогляду» [386, с.10].

Українські роми також виступають з ініціативами щодо розширення своєї участі, у тому числі шляхом мобілізації через власні організації, і працюють над зміцненням національних, регіональних і міжнародних мереж захисту інтересів ромів. Відзначаємо необхідність зовнішньої підтримки цих ініціатив та розбудови спроможності громад для підвищення рівня знань про свої права, включно з правом на участь у політичному житті.

Співпраця з громадськими організаціями може мати дуже позитивний характер. Звернемося до досвіду Угорщини, де роми є другою за чисельністю національною групою безпосередньо після самих угорців і становлять приблизно 7 % населення. Однією з найбільших громадських організацій є «Romaversitas», що концентрує свою увагу на допомозі у формуванні сильної ромської інтелігенції, яка здатна відстоювати інтереси ромських громад і створювати наративи для ромів. Основне - допомогти молодим ромським студентам здобути науковий ступінь, зміцнити лідерські навички, одночасно сформувати свою ідентичність і надати можливість будувати стійкі спільноти. Щороку за сприяння організації, що включає як ментально-соціальну, наприклад недільні школи лідерства, так і фінансову підтримку, до трьох десятків осіб здобувають вищу освіту (у 2022 році чисельність становила 22 особи) [770, с.8] за різними спеціальностями: вчителі, лікарі, юристи, психологи тощо.

Суттєвою є співпраця на рівні муніципальної влади. Найбільш ефективними заходами щодо соціального включення ромів в Україні є ті, які походять від членів громади. Дії, розроблені та впроваджені численними представниками ромів, демонструють конкретні докази змін. Така роль ромських посередників є ключовою для розширення прав і можливостей ромських

громадян, а також сприяє діалогу та партнерству з державними органами та установами.

У цьому контексті звернемося до можливості правомірного позитивного обмеження, яке доречно здійснити щодо представників ромської громади з метою вирішення вагової проблеми – відсутності документів. Пропонуємо статтю 5, що передбачає пільги щодо сплати судового збору ЗУ «Про судовий збір» [184] доповнити частиною 29 і викласти її в такій редакції:

29) позивачі, що належать до ромської національної меншини - у справах про що пов'язані з встановленням факту народження або видачею свідоцтв про народження.

Розглянемо трудову сферу. Проблема праці ромів є суттєвою для всіх країн. Безробіття породжує бідність і як наслідок деструктивні дії чи девіантну поведінку, тому на рівні держави вагомо забезпечити можливість отримання праці представникам ромської національної меншини. За приблизними оцінками ромських громадських організацій лише 38% ромів, які проживають на території всієї України, мають роботу [289, с.19].

Кодекс законів про працю України у ст. 2¹ визначає принцип рівності вказуючи, що про заборону, будь якого виду дискримінації, утому числі етнічної [83]. Однак наявність декларативної норми не виправляє ситуацію. Зазвичай роботодавці мають стереотипне ставлення до цієї національної групи і, незважаючи на те що на законодавчому рівні унормовано принципи протидії дискримінації в трудовій сфері, з погляду практики проблема залишається.

Звернемося до можливого позитивного досвіду. Румунія проводила заходи спеціалізованого характеру, тобто активності, що стосувалися працевлаштування саме ромської національної меншини, і державний моніторинг у секторі зайнятості показав задовільний прогрес досягнення поставлених цілей. Загалом за період 2016-2020 рр. 96 117 особи, що належать до ромської меншини, скористалися активними заходами, з яких 13 608 отримали роботу після доступу до заходів. Цільові показники отримані значно вищі ніж спочатку планувалося (13 608 порівняно з 4500) [729, с.11]. Хоча такий

позитивний ефект зумовлений, на нашу думку, й державно-адміністративними заходами - наданням субсидій роботодавцям для працевлаштування людей, що належать до незахищених груп населення або з ускладненим доступом до ринку праці і більш ніж у п'ять разів перевищили плановий показник до 2020 року.

Визначаємо наступні необхідні заходи що підвищать гарантованість права на працю громадян ромської національної меншини:

- збільшення рівня зайнятості ромів у державному секторі до рівня, пропорційного кількості ромів у загальній чисельності населення;
- покращення рівня поінформованості ромів-працівників та роботодавців щодо можливостей у трудовій сфері;
- збільшити рівня територіальної мобільності ромів у сфері професійного розвитку;
- впровадити програми сертифікації та професійного росту;
- надати підтримку для стартапів представникам ромської національної меншини.

Питання житла ромських родин також є особливо гострим. Циганські табори розташовані на околицях населених пунктів, поза місцевою інституційною інфраструктурою, де в багатьох випадках немає водопроводу, каналізації, газу, сміттєзвалища та бетонних доріг, а дитячий садок, школа, церква, лікарня, аптека, магазин, ринок, муніципалітет, громадський центр тощо розташовані далеко. Багато ромських сімей мають незадовільні житлові умови, живуть в переповнених будинках і глиняних хатинах, які потребують ремонту.

Європейські країни відзначають певні позитивні тенденції, зокрема в Румунії в рамках програми «Соціальне житло для ромських громад» протягом 4 років для громадян Румунії, які належать до ромів, збудовано 1042 будинки за кошти кількох джерел фінансування (держбюджет, Європейські фонди, інші фонди) та відновлено 1353 будинки та 7506 домогосподарств, значна частина з них підключена до інженерних мереж (електромереж, каналізації та питного водопостачання) [729, с.12].

Знову ж таки Угорщина виокремлює позитивну практику, оскільки міста в контексті державної підтримки розвитку зобов'язані підготувати План місцевих рівних можливостей (десеґрегацію) як умову надання їм фінансової підтримки з боку як держави, так і Європейського фонду регіонального розвитку. Практика є корисною для національного містобудівного права.

Для підвищення гарантування житлово-побутових прав ромів пропонуємо наступні заходи:

- розширення програми будівництва соціального житла;
- встановлення соціальних та економічних механізмів оновлення житлової інфраструктури;
- підвищити рівень інформування ромів щодо можливостей, пов'язаних із будівництвом житла та інших заходів.

Ключовим є забезпечення доступу всіх ромських дітей до якісної освіти. Тут ми маємо на увазі не тільки збільшення відвідування шкіл, а цілісний комплекс освітніх процесів. Погані житлові умови, пропуски через відсутність одягу та взуття, відсутність фінансових засобів для закупівлі їжі, зокрема елементарних продуктів харчування, а також відсутність транспортних засобів для тих, хто не живе поблизу школи, є перешкодою для доступу до освіти. На нашу думку, має враховуватися наступне:

- Зменшення розриву в освіті на всіх рівнях освіти між ромськими учнями та іншими школярами;
- Зменшення соціально-економічного розриву між студентами-ромами та студентами, які належать до більшості населення;
- Сприяння інклюзії в освіті;
- Збільшення участі школи чи інших освітніх закладів у житті дітей з представниками ромської національної меншини (активізація позашкільних заходів);
- Культивування та розвиток етнокультурної ідентичності ромів через освіту;

• Забезпечення та розширення викладання українською мовою. Вказане особливо актуальне, тому що, як нами зазначалося попередньо, чверть ромів проживають на Закарпатті, що переважно населене угорськомовними ромами, та українською, російською чи циганською мовами зазвичай не розмовляють. Це є одним із найважливіших елементів інклюзивної освіти.

Для підвищення кваліфікації в освіті, необхідне впровадження спеціальних національних програм, розробка новаторських методів навчання в школах, поширення практики післяшкільної освіти, запровадження програми функціональної грамотності (для попередження відмов від навчання молодим ромам), розширення навчальних програм на канікулах, надання тренінгів з міжкультурного розуміння в навчальних закладах та інші заходи.

Інклюзивне навчання в Україні є впровадженою практикою, оскільки на державному рівні проводилася політика реалізації прав дітей з особливими освітніми потребами, у першу чергу зазначене стосувалося дітей з інвалідністю. Принципи інклюзії є загальними та створюють належне підґрунтя організаційно-правового характеру щодо освіти осіб ромської національної меншини також.

Але реальна практика забезпечення інклюзивного середовища (особливо шкільного) ще не досягла бажаного рівня. Певний прогрес був досягнутий у освітньому рівні підготовки вчителів, розвитку інклюзивних навичок педагогічного персоналу, щоб підтримувати всіх здобувачів освіти і створювати сприятливі робочі умови для цього.

Також загалом в межах держави не визначається суттєва сегрегація ромів серед однолітків, що зумовлене компактним проживанням ромів. Наприклад, на Закарпатті за даними 2020/ 2021 навчального року роми навчаються у 12 школах, де кількість учнів-ромів становить від 50 до 70 % [58].

Поряд з цим проблемою інклюзії є відсутність зворотного аспекту комунікації батьків з шкільною спільнотою, що включає участь батьків у освіті, добробуті та задоволенні потреб учнів. Відповідно до значної кількості досліджень, програми, які навчають батьків покращенню сімейного середовища,

можуть позитивно вплинути на результати навчання їхніх дітей, сприяти формуванню соціально-компетентної особистості .

Зазвичай ромські діти здобувають базову середню освіту, що зумовлено традиційними чинниками, ранніми шлюбами, сімейною політикою самостійного фінансового забезпечення ще до досягнення повноліття. Рівень здобуття професійно-технічної освіти та вищої є нечисленним (так на Закарпатті у 2020/2021 н.р. 80 та 12 студентів відповідно).

Слід активізувати позашкільне життя ромів. У Румунії поширеною є програма School After School, що реалізовує заходи запобігання пропусків занять у школі та складається з освітніх та розважальних заходів для закріплення набутих знань, а також сприяє залученню до активної позаурочної участі ромських дітей.

Існує ще багато позитивних освітніх ініціатив: досвід Іспанії щодо посади асистента вчителя та/або участі міжкультурних посередників з ромської громади є зразком для наслідування чи орієнтиром для учнів [776]; варіювання освітнього процесу в залежності від етнонаціонального складу у цій країні також забезпечує гнучкість культурних еталонних моделей, які дозволили орієнтуватися в ексклюзивних структурах школи [515]; у Фінляндії шкільні медіатори мають на меті поширити відомості про ромів і спробувати подолати упередження до їх представників [548].

Навіть там, де існує загальна політика для захисту права на освіту, для всіх без будь-якої форми дискримінації, недостатня обізнаність про ці закони серед вчителів та адміністраторів шкіл, а також відсутність обізнаності про ромів та їхні права як групи меншини, означає, що на практиці в тих місцях, де проживають роми і де існують упередження, ці закони не виконуються. Тому позитивним буде також досвід Угорщини щодо державного фінансування дитячих центрів упевненого старту, котрі пропонують низку послуг: ранній розвиток, консультування батьків, освітні програми для дітей та їхніх батьків у найбільш неупорядкованих мікрорегіонах, насамперед у сегрегованих місцевостях і відокремлених районах [6, с.4]. Це слугуватиме належним

підґрунтям для дітей та їх родин щодо інклюзивного освітнього середовища та подолання негативного досвіду у сфері освіти минулих поколінь (особливо батьків).

Щороку Міністерство освіти та науки України приймає Порядок прийому на навчання для здобуття вищої освіти на відповідний рік. Пропонуємо там визначити квоти для осіб, що є представниками ромської національної меншини, зокрема вказавши: *Спеціальними умовами вступу на навчання за державним або регіональним замовленням для здобуття ступеня бакалавра користуються:*

особи, які належать до ромської національної меншини.

Запропонована норма, на нашу думку, була б суттєвою інституційною гарантією для активізації здобуття представниками ромської громади вищої освіти, що, зі свого боку, значно розширило б можливості співпраці ромів й держави, зменшило б їх соціальну ізоляцію.

І остання проблема, яка актуалізувалася протягом останніх місяців, це проблема дискримінації ромів-біженців з України, тому питання захисту ромів є важливим, як і належне ставлення до інших біженців, що постраждали унаслідок війни в Україні. Відомі певні негативні прецеденти. Ромські активісти стикалися з тим, що органи влади, розташовані на кордоні, ставилися до ромських біженців інакше, ніж до неромських біженців.

Спостерігалася відкрита форма диференційованого ставлення, за словами співробітника громадської організації, наприклад, коли приблизно 300 осіб прибули в Захонь (Угорщина), мер на вимогу місцевої влади закрив намети для обігріву, щоб не допустити в них ромів. На залізничній станції ромські родини чекали тиждень без жодного укриття та допомоги з боку органів влади [266]. Додамо до цього, що зазвичай до місць тимчасового утримання прикордонні роми добиралися долаючи кілометри пішки. Тобто упередження та дискримінаційне ставлення до ромів також відіграє свою роль у тому, що роми залишаються без допомоги. Ромські біженці також були виключені з ринку житла через упередження власників будинків.

У Звітах польської держави також знаходимо прояви дискримінації, зокрема: зафіксованими є расистські мотивовані дії поліції на центральному залізничному вокзалі Варшави, де патрульні території вокзалу регулярно вимагали ідентифікації в біженців - ромів, не вживаючи аналогічних заходів для інших українців-біженців [570, 13]; муніципальна рада міста Перемишль розмістили інформацію в соціальних мережах про те, що роми-біженці з України приїжджають до Польщі, щоб «вимагати» пільги та фінансову підтримку [570, с.14]; було навіть вивезено кількох груп ромських біженців із центрів прийому біженців у Варшаві на мікроавтобусах до лісу біля кордону з Німеччиною та залишено їх там [570, с.15]; 9 березня 2022 року групу жінок і троє дітей, які прибули до Варшави направили зупинитися на одну ніч в індуїстському храмі у Варшаві, де їм відмовили, оскільки вони не мають індійського громадянства, проте раніше в храмі проживало багато неромів українських біженців [570, с.15].

У Звіті Польщі щодо особливостей статусу ромів-українців, що ховаються від війни вказується, що «зазвичай ці люди не мають паспортних штампів та документів, необхідних у Польщі для підтвердження громадянства або місця проживання в Україні, щоб отримати допомогу»[570, с.7].

Цій проблемі присвятила спеціальну увагу ООН, акцентуючи, що ромам, які тікають від конфлікту і багато з яких можуть бути без документів, повинні бути надані рівний захист і безпека під час пошуку притулку в країні та за її межами, незалежно від їх правового статусу. Роми без документів, які втікають від конфлікту, зокрема з дітьми, стикаються з додатковими перешкодами та ризиками при перетині кордону. Торгівля людьми є однією з проблем, оскільки дискримінація та расизм можуть збільшити такі ризики під час конфліктів. Крім того, ті роми, які потрапляють до сусідніх країн, можуть залишитися непомітними, без гідної допомоги та доступу до захисту. Таким чином, держави повинні забезпечити всім тим, хто рятується від конфлікту рівний доступ до безпеки та захисту без можливої дискримінації [584] .

Звернемо увагу, що питання принизливого ставлення не стосується тільки транскордонних з Україною держав. Багато ромів-біженців повернулися до

Польщі з Німеччини (переважно з Берліну) і повідомили про жорстоке поводження з боку поліції, а також побиття та агресію.

У той же час біженцям-ромам набагато важче отримати допомогу. Через проблему дискримінації та антициганство ромські біженці мають більш обмежені можливості отримати інформацію або знайти житло, роботу та лікарів, що лише посилює їх почуття маргіналізації та ізоляції. Існує сильний брак довіри до закладів як польських, так і українських. Це стосується й навчання, і переважна більшість ромських дітей-біженців ще не інтегрована офіційно в систему освіти країн ЄС.

Ще однією проблемою в Угорщині стало питання полегшеної натуралізації після закону, що прийняла ця країна (2015 р.), за яким близько 94 тис закарпатських угорців отримали подвійне громадянство, а отже, і угорський паспорт, як правило, з метою працевлаштування, серед них й роми. За інформацією Гельсінського комітету, громадяни Угорщини не можуть претендувати на надання притулку громадянам України та їхнім родичам, але теоретично вони мають право на пільги та знижки [821]. Тому фактично не всі отримують належну підтримку як переміщені особи й такі, які шукають притулку під час війни. За даними громадських організацій 27% українсько-угорських ромів статусу притулку не отримали [289, с.26].

Ще однією особливістю ромів-біженців є те, що вони ведуть колективний кочівний спосіб життя, практика полягає в тому, що пересуваються великими сімейними групами до десятка чи більше осіб або навіть іноді кілька десятків людей. Як правило, це розширені родини з кількох поколінь з багатьма дітьми, які разом організують свою евакуацію з України або приєднуються один до одного на послідовних етапах подорожі і не хочуть розлучатися. Це створює особливі труднощі для приймальних пунктів щодо їх транспортування та розміщення і, перш за все, з погляду їхніх стосунків з іншими (неромськими) українськими біженцями та місцевими волонтерами. Роми-біженці або не бажають, або не можуть покинути тимчасові місця притулку протягом тривалого

періоду часу - їм або більше нікуди йти, або проблемно знайти місце для такої кількості осіб загалом [570, с.9].

Отож звернемо увагу, що досвід ромів щодо антициганства в Україні є значним у кожній сфері суспільного життя, яке разом з травмою війни робить їх особливо вразливою групою серед всього цивільного населення, що стало жертвою війни держави-агресорки проти України.

Звернемо увагу, що попри складну воєнно-політичну ситуацію, демократичні процеси, спрямовані на захист прав суб'єктів етнонаціональної політики загалом, ромів у тому числі, не припиняють свого розвитку. Навпаки, можна констатувати сталу тенденцію до подальшого їх укріплення. Участь ромів нарівні з іншими етнонаціональними групами у захисті територіальної цілісності України як комбатантами, так і в якості цивільних осіб, що стали на захист батьківщини при наближенні ворога, надає важливого стимулу їх інтеграції в українське суспільство.

За даними нашого опитування серед громадян України, що відносять себе до українців у лютому 2023 року про участь ромів у захисті батьківщини знали лише 6% опитаних, про те що багато ромів стали біженцями – 43% опитаних, а про те, що на Херсонщині роми «вкрали» танк в окупантів і передали його на потреби ЗСУ – 92 % респондентів. З цього робимо висновок, що інформаційна пропаганда, ознайомлення з роллю кожної меншини в захисті батьківщини позитивно впливають на консолідацію нації.

Перспективами майбутньої суспільної практики після завершення конфлікту та відновлення країни, шлях до європеїзації системи форсування міжетнічної комунікації прискориться, якщо швидше сприятиме активізації ромської громади у сфері громадського управління. Принагідно зазначимо, що в тих територіальних громадах, де роми проживають компактно, їхня самоорганізація та участь до вирішення місцевих питань має потенціал для подальшого розвитку. Наприклад, характерні територіальні організації особливо для Закарпатської області, і за даними громадських організацій, що захищають права ромів, їх на території області від 65 до 75 тис. осіб.

Отож запропонуємо заходи удосконалення дискримінаційного статусу ромів - громадян України під час війни:

- упровадження Ромської «Стратегії 2030» шляхом визначення додаткових гарантій для представників ромської національної меншини під час війни, що розв'язана російською федерацією проти України;
- проведення консультативних програм, інформаційних площадок, міжнародних форумів щодо розроблення організаційних та правових механізмів адаптації біженців ромської національної меншини в державах, що приймають українців;
- моніторинг становища ромів -біженців у цих державах;
- визнання ролі ромської громади в багатонаціональності українських громадян та їх забезпеченні продовольчими гарантіями, зокрема шляхом державної підтримки сільськогосподарської діяльності представників ромської національної меншини;
- активація взаємодії територіальних громад та ромських лідерів з метою допомоги тимчасово переміщеним ромським громадам подолати побутові труднощі, що можуть виникнути на нових територіях в межах України;
- формування позитивних стереотипів шляхом інформування ролі ромів у захисті держави під час війни, зокрема виконання ними військового обов'язку, волонтерської діяльності тощо.

Висновки до розділу 3

Проаналізувавши поняття, правовий статус, права національних меншин, у тому числі ромської національної меншини нам вдалося прийти до таких висновків:

1. Національні меншини становлять значну частину населення багатьох держав та регіонів, є неодмінною складовою суспільства, впливають на економічні, культурні, наукові сфери, а також сприяють цивілізованому обміну

між регіонами і країнами. Виокремлено генезис розвитку правового статусу національних меншин, що складається з таких етапів: 1) діяльність Ліги Націй, що створила первинні конструкції захисту прав меншин як нового суб'єкта системи міжнародного права через: розгляд договірних відносин у цій сфері; функціонування механізму, який дозволяв звертатися безпосередньо до Ліги самим меншинам; створювалися комітети меншин для розгляду петицій і проведення розслідувань фактів порушення статусу; відмічається значна декларативність законодавства; 2) 1945-60-ті роки ХХ ст. створення ООН, проте відсутність суттєвої уваги міжнародного співтовариства до національних меншин; незначний прогрес у сфері про запобігання злочину геноциду та покарання за нього; 3) 60-ті роки ХХ ст. зумовили зміну політичної реальності активізували увагу до прав представників національних меншин, з прийняття МПГПП відбувається унормування їх громадянські та політичні права; 4) 90-ті роки ХХ ст. – активізація внутрішньодержавних конфліктів на етнонаціональному ґрунті, що спричинило усвідомлення необхідності угоди з недержавними суб'єктами; надання можливість легітимної зовнішньої участі у внутрішніх справах суверенних держав на основі спільного інтересу до безпеки; визнання, що широкі можливості нацменшин призводять до зменшення конфліктів; прийняття Декларації про права осіб, що належать до національних або етнічних, релігійних та мовних меншин; встановлення посади Верховного комісара у справах національних меншин; активізація європейських інституцій захисту прав людини, зокрема прийняття Рамкової конвенції про захист національних меншин та Європейської хартії регіональних мов або мов меншин.

2. Констатовано, що міжнародний понятійно-категоріальний апарат у сфері національних меншин є невизначеним та дискусійним в таких аспектах: обов'язковість визнання ідентифікації представників національних меншин себе з такою групою; наявність громадянства (громадянство є обов'язковою умовою для приналежності до національної меншини, проте етнонаціональна політика демократичних держав має ґрунтуватися на принципі запобігання безгромадянству чи створенню утруднених вимог для отримання громадянства);

обов'язковість державного визнання (держава має повноваження ввести у правову політику вимогу державного визнання статусу національних меншин, проте вказане має здійснюватися, базуючись на концепціях рівності і недискримінації та використовуючи диспозитивний метод правового регулювання - органи державної влади не можуть відмовити національній меншині у визнанні такого статусу в разі виконання останньою всіх легітимних вимог).

3. Виокремлено дві групи держав за широтою розуміння статусу національних меншин у національному законодавстві: спрощене тлумачення національних меншин як групи громадян, що традиційно проживають на території держави та мають етнічні, мовні, культурні та/або релігійні характеристики, які відрізняються від інших (Хорватія, Боснія і Герцеговина, донедавна Україна); ускладнене тлумачення, що додатково визначає певні обов'язкові характеристики як-то чисельність чи тривалість проживання (Німеччина, Польща, Естонія, Албанія, Україна).

4. Мотивовано існування наступних недоліків визначення поняття «національні меншини» в новому національному законодавстві України: виокремлення в дужках як ототожнення національні меншини і національні спільноти, що усуває правову визначеність норми права; неналежність дефініціювання, оскільки корінні народи також відповідають всім елементам, що вона уміщує.

Запропоновано наступні удосконалення: 1) в назві закону «Про національні меншини (спільноти) України» та по тексту цього спеціалізованого акту вилучити уточнення в дужках - «(спільнота)»; 2) ст. 1 Закону України оновити наступним визначенням: «Національна меншина - це стала група громадян України з некорінним етнічним статусом, які об'єднані спільними етнічними, культурними, історичними, мовними та/або релігійними ознаками, усвідомлюють свою приналежність до неї, виявляють прагнення зберегти і розвивати свою національну самобутність».

5. Аналіз комплексу міжнародних документів надало можливість виділити три основні категорії фундаментальних прав, які мають центральне значення для забезпечення ефективного захисту прав меншин: права спрямовані на розширення можливостей участі національних меншин у соціально-політичному житті держави, в широкому розумінні їх можна репрезентувати як політичні; права, спрямовані на збереження та захист етнічної та культурної ідентичності національної меншини; права, спрямовані на захист меншин від вимирання та дискримінації.

6. Грунтуючись на досвіді іноземних держав (Сербія, Хорватія, Польща, Грузія) та аналізі міжнародних стандартів узагальнено особливі можливості реалізації політичних виборчих прав для національних меншин: право національних меншин створювати свої політичні партії; засоби позитивної дискримінації, зазвичай відсутності прохідного бар'єра для партії; додаткові правила створення меж виборчих округів із врахуванням інтересів представників національної меншини; квотові місця для представників національної меншини; додаткові списки для представників національних меншин, створення Інститутів національних рад (Ради національних меншин) в державних органах та органах самоврядування; додатковий правовим захистом і фінансова підтримка з боку держави; зобов'язання державних, регіональних і муніципальних органів і державних служб поважати національний склад місцевого населення та відповідне представництво в таких органах і службах осіб, які належать до національних меншин.

7. Запропоновано такі зміни до чинного законодавства у сфері захисту прав, що спрямовані на розширення можливостей участі національних меншин у соціально-політичному житті держави:

- відповідно до міжнародного стандарту рівності політичних прав доповнити ст. 9 ЗУ «Про національні меншини (спільноти) України» наступним абзацом: «Особи, які належать до національних меншин, мають право рівного доступу до політичних прав, які гарантуються громадянам України, а також

можуть брати участь в управлінні державними справами з метою відстоювання прав та законних інтересів національних меншин»;

- відповідно до стандартів представницької демократії доповнити ст. 9 ЗУ «Про національні меншини (спільноти) України» наступним абзацом: «Держава повинна поважати національний склад місцевого населення та забезпечувати можливість мати відповідне представництво в таких органах і службах осіб, які належать до національних меншин»;

- відповідно до стандарту участі громадськості у місцевому самоврядуванні доповнити ст. 3 ЗУ «Про місцеве самоврядування в Україні», та викласти п. 3 в такій редакції: «Мешканці територіальної громади, що належать до національних меншин, мають право створювати громадські ради при органах місцевого самоврядування для сприяння забезпеченню координації дій цього органу з питань захисту етнонаціональної ідентичності представників національних меншин та сприяння формуванню і реалізації політики у відповідній сфері»;

- ст. 17 ЗУ «Про Центральну виборчу комісію» доповнити пунктом 4¹, де визначити додатковими повноваженнями Центральної виборчої комісії ще й такі: «забезпечувати рівність всіх представників національних меншин та корінних народів»;

- ст. 33 ЗУ «Про Центральну виборчу комісію» доповнити п. 6 та викласти її в наступній редакції: «Для виконання завдань щодо забезпечення принципу рівності та недискримінації етнонаціональних груп члени Комісії можуть залучати до роботи представників представницьких органів корінних народів та національних меншин для консультацій з приводу забезпечення ефективного захисту прав осіб, що належать до національних або етнічних, релігійних та мовних меншин в Україні»;

- п. 4 ст. 19 ЗУ «Про державну службу» доповнити наступним: «Надається рівний доступ до державної служби громадянам України незалежно від етнічного чи національного походження»;

- ст. 8 ЗУ «Про державну службу», де слід додати п. 14, вказавши, що державний службовець зобов'язаний: «забезпечувати повагу до прав та законних інтересів різних національних меншин на основі толерантності та недискримінації»;
- доповнити ЗУ «Про громадські об'єднання» статтею 1¹ і викласти її таким чином: «Громадяни України, які належать до національних меншин, мають право на добровільне об'єднання задля здійснення та захисту прав і свобод, збереження, розвитку, заохочення та виявлення своєї національної та культурної самобутності, захисту національних інтересів. Особа, яка належить до національної меншини, не може бути примушена до участі в такому об'єднанні»;
- ст. 3 ЗУ «Про громадські об'єднання» доповнити пунктом 7, вказавши, що громадські об'єднання утворюються і діють на принципах «запобігання та протидії дискримінації»;
- прийняти Типове положення про громадські ради при органах місцевого самоврядування у сфері забезпечення прав та законних інтересів представників національних меншин.

8. Доведено, що способи та методи, за допомогою яких громадськість бере участь у роботі органів влади та у прийнятті управлінських рішень, потребують коригування, зокрема в контексті: посилення можливостей консультаційних органів при органах шляхом завершення формування громадських рад, залучення до них представників національних меншин; забезпечення системності та результативності роботи існуючих органів, тому вагомо визначити на нормативному рівні необхідний обсяг інформаційно-аналітичних матеріалів, котрі мають бути у розпорядженні рад; для дорадчих органів у справах національних меншин суттєво мати доступ до публічної інформації, яка стосується інтересів нацменшини, у тому числі земельних, фінансових, адміністративних та інших управлінських відносин; упровадження єдиної звітності про діяльність консультаційних органів та її результати з обов'язковим оприлюдненням шляхом застосування інформаційних технологій; розширення пропагування участі національної меншини у політичному житті та

функціонуванні територіальної громади; покращення правового статусу, порядку створення та організації діяльності консультативних органів, що уповноважені представляти територіальні меншини (чітко визначення ключових термінів, пов'язаних із діяльністю консультативних органів, суб'єктів, об'єктів, методів, засобів та форм їх діяльності); розширення повноважень у вирішенні питань державного та місцевого значення, зокрема вказівка про обов'язкове залучення консультативних органів до оцінки потреб громадян у соціальних та інших суспільно важливих послугах; розробки механізмів запобігання порушень вимог щодо проведення обов'язкових консультацій із громадськістю на основі визначених нормативно-правових актів органами влади.

9. Права, спрямовані на збереження та захист етнічної та культурної ідентичності національної меншини в демократичній державі ґрунтуються на ідеології інтеграції, котра заперечує будь які прояви примусової асиміляції через зберегти відмінної ідентичності меншини. Згруповано ключові права, які відіграють важливу роль у захисті національної ідентичності національних меншин: право на вільний доступ до освіти; право на вільний доступ до мови та культури, що включає можливість на вільний доступ до своєї мови, літератури та культурних ресурсів, у тому числі право на мовлення на рідній мові у громадському житті, включаючи урядові послуги та медіа; право на збереження культурних та релігійних обрядів; право на захист культурної спадщини та традицій.

10. На основі проведеного авторського опитування проаналізовано реальний стан у сфері забезпечення освітніми компетентностями представників національних меншин (акцентовано на зростанні кількості мігрантів і біженців) та вказано на їх відповідність міжнародних та національних гарантій (Декларація про права осіб, що належать до національних або етнічних, релігійних та мовних меншин, Рамкова конвенція Ради Європи про захист національних меншин, Гаазькі рекомендації щодо прав національних меншин на освіту). Констатовано, що у загальному національне законодавство відповідає міжнародним та європейським стандартам щодо освіти національних меншин, містить норми та

гарантії щодо забезпечення ціннісного розуміння рідної мови національної меншини та у широкому розумінні нормотворцю вдалося віднайти баланс між національними та ментально-культурними інтересами цих груп українських громадян.

11. Визначено недоліки законотворчого регулювання права на освіту представників національних меншин:

- дискримінація представників національних меншин за характеристикою їх належності до держави походження (п. 6 ст. 5 ЗУ «Про повну загальну середню освіту» надає пріоритетне право осіб, які належать до національних меншин України та мови яких є офіційними мовами Європейського Союзу, що суперечить ст. 4 Рамкової конвенції про захист національних меншин);

- відсутність у ЗУ «Про позашкільну освіту» згадки про реалізацію права на освіту представників національних меншин;

- відсутність акценту на особливі права національних меншин у ЗУ «Про професійну (професійно-технічну) освіту» та його колізія із п. 5 ст. 7 Закону України «Про освіту», де визначається право здобувачів професійної (професійно-технічної) освіти вивчати мови національних меншин як окрему дисципліну;

- відсутність унормування позитивної практики щодо утворення груп із мовою навчання для національних меншин у ЗУ «Про дошкільну освіту» та його колізія зі ст. 7 «Про освіту», що вказує про можливість забезпечення такого права в дошкільній освіті.

- Відсутність акценту на територіальну доступність закладів освіти для національних меншин та імплементації позитивної практики європейських держав щодо обов'язкового зарезервованого місця у керівному складі закладу освіти особі, що є представником меншини у разі компактного проживання на території значної кількості осіб зі складу нацменшин.

12. Вказано на необхідними для забезпечення освіти національних меншин, окрім педагогічних навиків, двомовності, є ще й технологічні навики, медіаграмотність педагогів, що доволі важко забезпечити, особливо у сільській

місцевості. Відмічено значне зменшення ефективності навчального процесу під час війни, що суттєво вплинуло на права національних меншин, особливо зумовило значний брак кваліфікованих педагогічних кадрів.

13. Акцентовано на значній ролі муніципальної влади при забезпеченні права спілкуватися рідною мовою національної меншини, доведено, що чинне законодавство потребує удосконалення за прикладом європейських країн та Сербії. Запропоновано зміни до ст. 4 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» до переліку принципів необхідно додати словосполучення «захист прав та законних інтересів представників національних меншин».

13. Доведено, що належна реалізація прав, спрямовані на захист меншин від вимирання та дискримінації призводить до зростання міжетнічної довіри та до скорочення міжетнічної дистанції та впровадження правової ідеології інтеркультуралізму як політичної, соціально-культурної парадигми демократичного спрямування передбачає активну участь національних меншин у просуванні своїх інтересів у всіх сферах суспільного життя, а захист інтересів кожної групи приведе до бажаної стабільності політичної спільноти.

Відмирання національних меншин може виникати з різних причин, таких як дискримінація, придушення культурних прав, втрата мови та традицій, переслідування та економічна нерівність, тому державна правова політика повинна гарантувати право на свободу культурного вираження, заохочувати та підтримувати розвиток цього аспекту культури та формуватися на принципах різноманіття, що відображає багатство культур, традицій, мов, вірувань та способів життя. Тому для врегулювання цього питання пропонуємо визначити в ЗУ «Про національні меншини (спільноти) України» ст. 4¹, де передбачити наступні норми. «Стаття 4¹. Міжкультурний діалог.

Держава забезпечує міжкультурний діалог. Здійсненню міжкультурного діалогу сприяють такі передумови:

1) повага до прав людини, верховенство права, толерантність, недискримінація та взаємоповага в суспільстві;

2) відповідальність усіх членів суспільства та можливість їх брати участь у культурному, соціальному та економічному житті;

3) розвиток необхідних навичок міжкультурного діалогу протягом усього життя;

4) підвищення ролі органів державної влади, освітян, представників громадянського суспільства, ЗМІ у сприянні міжкультурному діалогу;

5) створення відкритого та доступного простору для діалогу».

14. З метою протидії загрозі життю та здоров'ю представників національних при їх особливій вразливими до дезінформації та фейкових новин, запропоновано доповнень до ст 6 ЗУ «Про правовий режим надзвичайного стану» таким реченням: «Указ Президента України має бути оприлюднений державною мовою, мовою міжнародного спілкування та мовами національних меншин».

15. Роми представляють собою унікальну національну меншину з особливим соціальним становищем, що проявляється в такому: в світовому масштабі найбільше потерпають від дискримінації та нерівності; історично пережила прояви геноциду; відсутня держава походження; територіальне розселення по всій планеті; дискримінація у формі антициганства; є найбільш маргіналізованою - група часто стикається з проблемами соціальної відокремленості, безробіття, низького рівня освіти та недостатнього доступу до медичної допомоги; мають унікальний спосіб життя, часто кочовий і спонтанний та ведення домашнього господарства; стереотипне сприйняттям ромів як людей з низькою соціальною відповідальністю та поширення етнічного профайлінгу; нацменшина нівелює публічно-правові інститути, часто виступають апатриями, не мають комунікації з органами публічної влади та освітніми інституціями; зазвичай соціально найбільш вразлива група в державі; відсутність чіткого підрахунку кількості представників; мають власну культуру, мову та традиції, яка містить особливості в музиці, танцях, одязі та релігійних обрядах.

Правове регулювання протидії дискримінації ромів є достатньо розширене як в міжнародному, так і в регіональному аспекті. Європейські стандарти

виокремлено в дві групи: загальні принципи недискримінації і рівність (Договор про Європейський Союз, Договор про функціонування Європейського Союзу, Хартії ЄС про основні права, Директива про расову рівність, Рамкове рішення Ради щодо расизму та ксенофобії, Директива про права жертв, План дій ЄС проти расизму на 2020–2025 рр., Стратегія ЄС щодо прав жертв (2020–2025)) та європейські стандарти забезпечення належного статусу ромів та їх інтеграцію в суспільство (Ромський стратегічний рамковий документ Європейського Союзу для рівності, інклюзії та участі на 2020-2030 роки; Резолюція Європейського парламенту від 15 квітня 2015 р з нагоди Міжнародного дня ромів — антициганство в Європі та визнання ЄС дня пам'яті геноциду ромів під час Другої світової війни; Звіт Європейського парламенту про аспекти фундаментальних прав в інтеграції ромів в ЄС – боротьба з антициганами (2017/2038); Резолюція Європейського парламенту від 12 лютого 2019 року про потребу в посиленні стратегічної рамки ЄС на період після 2020 року для національних стратегій інтеграції ромів і активізації боротьби з антициганством; Загальнополітична рекомендація Європейської комісії проти расизму та нетерпимості № 13 щодо боротьби з антициганством та дискримінацією ромів, що ухвалена 24 червня 2011 року та змінена 1 грудня 2020 року; Декларація Комітету міністрів Ради Європи про зростання антициганського настрою та расистського насильства проти ромів у Європі, котру прийнято в лютому 2012 року на 1132-му засіданні заступників міністрів.

16. Аналіз практики низки держав (Албанія, Аргентина, Болгарія, Боснія і Герцеговина, Великобританія, Італія, Іспанія, Канада, Північна Македонія, Румунія, Німеччина, Сербія, Словаччина, Словенія, Угорщина, Франція, Чехія, Чорногорія, Швеція і Україна), рішень ЄСПЛ дав можливість виокремлено найпоширеніші сфери порушення прав ромів та прояви їх дискримінації при реалізації права на: житло (бездомність, відсутність води та належних санітарних умов, мешкання у сегрегованих районах); вибір місця проживання (труднощі з пошуком відповідних місць для розміщення табору, що спричиняє нездатність підтримувати культурні моделі подорожей та має глибоко

негативний вплив на соціальні та культурні моделі ромів і їх ідентичність, практика примусового переселення та виселення); охорону здоров'я (відсутність конкретних даних у сфері охорони здоров'я, значні перешкоди для доступу ромів до медичних послуг, труднощі в отриманні документів, що посвідчують особу, включно з офіційними медичними картками, перешкоди у отриманні доступу не лише до базових медичних послуг, а й до екстреного лікування або програм вакцинації, мала тривалість життя ромів, відсутність профілактичних медичних заходів); освіту (пряма дискримінація ромських учнів як з боку вчителів, адміністрації школи, булінг, перепони вступу до школи, низька відвідуваність освітніх закладів, низькі академічні досягнення, освітня сегрегація, зокрема непропорційне розміщення ромських дітей у спеціальних школах і класах для дітей з «легкими психічними розладами», відсутність доступу до альтернативних програм дошкільної підготовки, відсутність інклюзивної системи шкільного навчання, низький рівень супроводу ромських родин соціальними службами); доступ до інформації та проблеми поширення мови ненависті (перешкоди в отриманні актуальної та достовірної інформації через відсутність доступу до телебачення та мережі Інтернет, неписьменність та неволодіння державною мовою); працю, яке проявляється в обмеження трудових прав ромів або зневажливого до них, що зазіхає на гідний рівень життя та провокує значне соціальне зuboжіння (часто відсутність професійних навичок, освіти та кваліфікації, специфічне культурне сприйняття трудової сфери, гендерні стереотипи у ромській громаді щодо сфери зайнятості); натуралізацію та наявність документів (відсутність права на отримання громадянства або перепони в реалізації такого права, проблеми процедурного характеру, відсутність документів, що посвідчують особу, підтверджують громадянство чи спеціальний статус особи, випадки упередженого ставлення представників органів влади під час оформлення документів); участь в політичному житті (низька політична і виборча активність ромів, що зумовлено тріадою чинників: соціальними (малограмотність, відсутність документів, маніпулювання виборцями); культурними (недовіра до влади, страйк виборів як демонстрація

незгоди з політикою уряду, недопуск жінок до голосування через прояви гендерної дискримінації) та правовими (прогалини в законодавстві, відсутність належної інформаційної компанії)).

17. Виокремлено наступні механізми гарантування виборчого права для ромів: утворення виборчих округів з обов'язковим урахуванням місць компактного проживання представників ромської громади; закріплення визначених квот представництва у виборних органах; відмова від застосування виборчих бар'єрів щодо партій, які представляють інтереси досліджуваної національної меншини; встановлення широкого переліку суб'єктів, які можуть висуватися на виборах як кандидати, у тому числі передбачається можливість самовисування, участь у виборах не лише партій, а й об'єднань виборців; створення сприятливих умов для реалізації виборцями – ромами активного та пасивного виборчого права.

18. Узагальнено три етапи генезису національного правового регулювання статусу ромів: 1) 2003 – 2013 рр. - характеризувався посиленням культурної інтеграції ромів та активізації уваги громадянського суспільства до національної ідентичності цієї групи громадян; 2) 2013 – 2021 рр – розробка комплексної стратегії захисту та інтеграції в українське суспільство ромської національної меншини, проте декларативність норм та відсутністю дієвих засобів реалізації стратегії; 3) 2021 – до цього часу – оновлення стратегію сприяння реалізації прав і можливостей осіб, які належать до ромської національної меншини, в українському суспільстві.

19. Розроблено пропозиції удосконалення національної правової політики щодо становища ромів:

- у Ромській «Стратегії-2030» визначити додатково Ціль 9 «Визнання антициганства суспільною проблемою та боротьба з нею», вказавши що антициганізм – це соціокультурне, етнічне чи расове упереджене ставлення, дискримінація, ворожнеча чи жорстокість щодо групи чи осіб, які ідентифікуються або сприймаються як цигани чи роми;

- для відновлення історичної справедливості щодо ромів запропоновано оновити «Стратегію-2030» шляхом додаткового визначення Ціль 10. «Визнання та засудження історичних аспектів антициганізму, зокрема Голокосту ромів та інших деструктивних політичних практик щодо ромів»;
- внести змін до Виборчого кодексу України з метою сприяння реалізації виборчого права неписьменними громадянами, зокрема ромами (внести слово «неписьменний» у статтю 17 Виборчого кодексу України та викласти її в такій редакції: «2. Допомога виборцю, який внаслідок інвалідності та/або стану здоров'я, неписьменності не може самостійно заповнити виборчий бюлетень чи опустити його у виборчу скриньку, у виконанні цих дій відповідно до його волевиявлення у випадках, встановлених цим Кодексом, не вважається порушенням вимоги особистого голосування»);
- активізація політичної та громадської активності лідерів ромської громади, особливо на рівні місцевих громад, мобілізація активності ромських організацій;
- з метою вирішення проблеми відсутності документів доповнити ст. 5 ЗУ «Про судовий збір», що передбачає пільги щодо сплати судового збору, частиною 29 і викласти її в такій редакції: 29) позивачі, що належать до ромської національної меншини - у справах про що пов'язані з встановленням факту народження або видачею свідоцтв про народження;
- впровадження заходів що підвищують гарантованість права на працю громадян ромської національної меншини: збільшення рівня зайнятості ромів у державному секторі до рівня, пропорційного кількості ромів у загальній чисельності населення; покращення рівня поінформованості ромів-працівників та роботодавців щодо можливостей у трудовій сфері; збільшити рівня територіальної мобільності ромів у сфері професійного розвитку; впровадити програми сертифікації та професійного росту; надати підтримку для стартапів представникам ромської національної меншини;
- для підвищення гарантування житлово-побутових прав ромів пропонуємо впровадити наступні заходи: розширення програми будівництва соціального

житла; встановлення соціальних та економічних механізмів оновлення житлової інфраструктури; підвищити рівень інформування ромів щодо можливостей, пов'язаних із будівництвом житла та інших заходів.

- для вирішення проблеми освіти ромів необхідне впровадження спеціальних національних програм інклюзії, розробка новаторських методів навчання в школах, поширення практики післяшкільної освіти, запровадження програми функціональної грамотності, розширення навчальних програм на канікулах, надання тренінгів з міжкультурного розуміння в навчальних закладах та інші заходи, активізувати позашкільне життя ромів

- визначити квоти для осіб, що є представниками ромської національної меншини, зокрема вказавши у Порядку прийому на навчання для здобуття вищої освіти на відповідний рік те, що спеціальними умовами вступу на навчання за державним або регіональним замовленням для здобуття ступеня бакалавра користуються особи, які належать до ромської національної меншини.

- впровадження заходів подолання дискримінації ромів під час війни: визначення додаткових гарантій у «Стратегії 2030» для представників ромської національної меншини під час війни, що розв'язана російською федерацією проти України; проведення консультативних програм, інформаційних площадок, міжнародних форумів щодо розроблення організаційних та правових механізмів адаптації біженців ромської національної меншини в державах, що приймають українців; моніторинг становища ромів - біженців у цих державах; визнання ролі ромської громади в багатонаціональності українських громадян та їх забезпеченні продовольчими гарантіями; активація взаємодії територіальних громад та ромських лідерів з метою допомоги тимчасово переміщеним ромським громадам подолати побутові труднощі, що можуть виникнути на нових територіях в межах України; формування позитивних стереотипів шляхом інформування ролі ромів у захисті держави під час війни, зокрема виконання ними військового обов'язку, волонтерської діяльності тощо.

Наукові результати досліджень автора, які висвітлені у Розділі 3, викладені в опублікованих працях (Жаровська І.М., Ковний Ю.Є., 2021, Ковний Ю.Є., 2022є,

Ковний Ю.Є., 2022и, Ковний Ю.Є., 2022і, Ковний Ю.Є., 2023а, Kovnyi, Y., Narasymiv, T., Chornopyska, V., Bek, U., Fitsyk, S., 2023, Kovnyi Y., Chornopyska V., Mikhnevych L., Peresh I., Hartman M., 2023, Ковний Ю.Є., 2022л, Ковний Ю.Є., 2022о, Ковний Ю.Є., 2022п, Ковний Ю.Є., 2022с, Ковний Ю.Є., 2023б, Ковний Ю.Є., 2023в, Ковний Ю.Є., 2023ж, Ковний Ю.Є., 2023з, Ковний Ю.Є., 2023і, Kovny Y., Blikhar V., Komarnytska I., Chornopyska V., Pavliuk N., 2024, Kovalchuk V., Kovnyi Y., Prokhorenko M., Manuilova K., Poliarush-Safronenko S., 2023).

РОЗДІЛ 4. СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ТА РЕАЛІЗАЦІЇ ПОЛІТИКИ ЗАХИСТУ КОРИННИХ НАРОДІВ

4.1. Поняття корінних народів та нормативне закріплення їх правового статусу

Потреба додаткової правової уваги до цієї етнонаціональної групи зумовлена тим, що корінні народи мають вразливе становище поряд із чисельними народами та можуть легко асимілюватися, втративши національну самобутність. Вказане питання є актуальним та суперечливим як для України, так і для правової політики багатьох держав світу.

Корінні народи визнані одними з найбільш уразливих, знедолених і маргіналізованих народів. Поширені у всьому світі, від Арктики до південної частини Тихого океану, їх кількість за приблизними підрахунками становить, понад 370 млн приблизно в 90 країнах. Поки їх приблизно 5 % від населення світу, корінні народи становлять 15 % бідних і третину надзвичайно бідних людей у світі [582].

Незважаючи на сучасний аспект розвитку соціально-економічних відносин, все ж залишається велика кількість людей, що належать до корінних народів. У Сполучених Штатах Америки до корінних народів належать переважно американські індіанці, корінні жителі Аляски (згідно з переписом 2010 р., у Сполучених Штатах було 5,2 млн осіб, які ідентифікували себе як американські індіанці або корінні жителі Аляски, 1,7 % від загального населення США) та корінні гавайці, а також менші групи з островів Тихого океану, такі як чаморро з Гуаму та корінне населення тайно Пуерто-Ріко. В Австралії до корінних народів належать аборигени та жителі островів Торресової протоки, а маорі – корінне населення Нової Зеландії. У Канаді корінні народи включають перші нації, метисів (змішаного аборигенного та неаборигенного походження) та інуїтів. У цій країні Національне дослідження домогосподарств 2011 р. визначило 1,4 млн людей як аборигенів (перші нації), або 4,3 % від загального населення Канади.

Згідно з переписом населення Нової Зеландії 2013 р., 598 605 осіб ідентифіковані як маорі, або 14,9 % – населення країни [299].

Саами визначаються науковцями часто як єдиний корінний народ Європи. Традиційна територія поселення північно-саамською мовою називається Сапмі (земля саамів). Чисельність саамів оцінюється в 50 000–70 000 у Норвегії, понад 10 000 у Фінляндії, 20 000–35 000 у Швеції і 2000 в Росії. Приблизно половина саамів розмовляє саамською як рідною мовою. Усі саамські мови класифікуються як такі, що перебувають під загрозою [586].

Насправді існують не так багато народів у Європі, які мають визначення корінного населення. Наприклад, у Фінляндії саамський парламент є головним представницьким органом корінного населення Фінляндії. Він був заснований у 1973 р., але його статус був посилений Актом 1995 р. та Конституцією Фінляндії 1999 р. Відповідно до цих законодавчих актів, саами як корінний народ, поряд із ромами та іншими групами, мають право на збереження та розвиток власної мови та культури, гарантоване державою, а право на мовну та культурну автономію належить винятково саамам [865]. «Інші групи» не мають таких прав, згідно з фінським законодавством. Саамський парламент не може виступати із законодавчими ініціативами, але він може ініціювати розгляд рішень від імені всього народу щодо будь-яких правових, адміністративних чи інших заходів, що зачіпають права та інтереси саамів.

У Швеції саами не мають статусу корінного народу. Вони є національною меншиною в цій країні. На рівні з іншими меншинами, їхня мова має статус офіційної в районах компактного проживання саамської меншини. Водночас у Швеції також існує саамський парламент, який більше зосереджений на питаннях культури [780]. Натомість політика Норвегії щодо саамів базується на визнанні того, що Норвегія спочатку була заснована на території, що належить двом народам – саамам і норвежцям, і що обидва народи мають однакові права та права розвивати свою культуру та мову. Цей принцип рівності встановлено в ст. 108 Конституції Норвегії. Саами в цій країні визнані корінним народом [492, с.5].

У ЄС немає інших офіційно визнаних корінних народів. Наприклад, баски в Іспанії чи лужицькі серби в Німеччині мають статус національної меншини [833]. Очевидно, що наслідки таких рішень є політичними, оскільки в перспективі надання автономії може призвести до сепаратизму. З цієї причини лужицькі серби у федеральній землі Саксонія отримали важливі права на захист своєї ідентичності, тоді як баски користуються повною автономією та все ще прагнуть незалежності від Іспанії.

Вирішальною проблемою для майбутнього корінного народу є його соціальна вразливість, невеликий розмір населення, розсіяне поселення та урбанізація, що обмежує можливості для культурної адаптації.

Міжнародна організація праці була першою міжнародною організацією, яка звернулася до корінного населення та племінних народів щодо проблем, які сигналізують про необхідність співпраці та міжнародної уваги. Це працювало над тим, щоб захищати та заохочувати права корінних і племінних народів з початку 1920-х років. МОП розроблено два міжнародні документи, що стосуються винятково корінних народів і народів, які ведуть племінний спосіб життя: Конвенція «Про захист і інтеграцію корінного та іншого населення, що веде племінний та напівплемінний спосіб життя, у незалежних державах» (№ 107) від 1957 року – зараз закрита для ратифікації та Конвенція про корінні народи та народи, які ведуть племінний спосіб життя в незалежних країнах (№ 169) від 1989 року.

Отож, початок спеціалізованого захисту – в 1957 р. було прийнято Конвенцію Міжнародної організації праці № 107 «Про захист і інтеграцію корінного та іншого населення, що веде племінний та напівплемінний спосіб життя, у незалежних державах». Сучасний рух за права корінного населення набрав обертів у 1960-х та 1970-х роках, коли велика кількість неурядових організацій, багато з яких були винятково корінні народні організації, були створені на національному та міжнародному рівнях. Ці організації висвітлили системну дискримінацію та порушення прав людини, з чим зіштовхуються корінні народи у всьому світі.

Конвенція МОП № 169 «Про корінні та племінні народи в незалежних країнах» [89] застосовує «прагматичний підхід», тобто «бере до уваги як суб'єктивні, так і об'єктивні критерії. Основним суб'єктивним критерієм вважається самовизначення народу як корінного; головним об'єктивним – вважаються походження від населення, яке мешкало в певній країні або географічному регіоні під час поневолення, колонізації або встановлення сучасних державних кордонів, а також зберігання, повне або часткове, власних соціальних, економічних, культурних і політичних інституцій незалежно від офіційного правового статусу» [221].

Дослідники вказують, що зазначена Конвенція представила значно чіткіші вимоги щодо використання праці корінних народів та встановила норми правового захисту [624].

Конвенція законодавчо закріплює формування колективних правових норм для корінних народів, можливість надання їм у користування окремих територій, встановлення певних прав для корінних народів, що загалом позитивно вплинуло на захист їх інтересів. Водночас країни Європейського Союзу, наприклад, не прийняли положення цієї конвенції, оскільки вважали, що корінні народи на їхній території вже добре захищені національним законодавством. Винятком у 2021 р. стала ФРН. Хоча в її межах немає корінних народів, цей крок сприйняли як демократичний жест солідарності з країнами Латинської Америки. Інші дослідники вважають, що це відновлення інтересу до Конвенції 169 з юридичної точки зору як до структурного елемента ширшої національної політики загалом [613].

У 1971 р. Підкомісія із запобігання дискримінації та захисту меншин призначила одного зі своїх членів, Мартінеса Кобо, спеціальним доповідачем для проведення комплексного дослідження щодо дискримінації корінного населення та рекомендувати національні та міжнародні заходи за усунення такої дискримінації. Дослідження широко відоме як дослідження Мартінеса Кобо [812].

Ця практично-доктринальна робота заклала основи сучасних міжнародних прав людини та призвела до створення в 1982 р. першого механізму Організації Об'єднаних Націй з мандатом на роботу виключно з питаннями, пов'язаними з корінними народами, – Робоча група з питань корінного населення.

Її основними функціями було приділяти особливу увагу розробці стандартів щодо прав корінного населення. Було завершено розробку проєкту декларації прав корінного населення народів у 1993 р., у співпраці з урядовими, корінними та іншими неурядовими учасниками. Проєкт декларації був прийнятий у 1994 р. Підкомісією та поданий на розгляд Комісії з прав людини, яка створила власну робочу групу у 1995 р. для перегляду проєкту. У підсумку, документ було прийнято Радою з прав людини на її першій сесії, що відбулася в червні 2006 р., 30 голосами «за», проти та утрималися – 12.

Водночас у всій системі Організації Об'єднаних Націй низка ініціатив привернула все більшу увагу прав корінних народів, включаючи створення Фонду добровільних внесків ООН для корінного населення в 1985 р., прийняття двох послідовних Міжнародних десятиліть корінних народів світу, починаючи з 1995 р.

Резолюція 48/163 Генеральної Асамблеї заснувала перше Міжнародне десятиліття корінних народів світу (1995–2004 рр.), під координацією Верховного комісара ООН з прав людини. Була друга Декада (2005–2014), встановлена резолюцією 59/174 під керівництвом заступника Генерального секретаря з економічних і соціальних питань. Довірчий фонд було засновано відповідно у 1995 та 2004 рр. для фінансування проєктів та програм протягом обох Десятиліть.

Після ухвалення Радою з прав людини ООН на її історичній першій сесії у червні 2006 р. Декларація про права корінних народів була направлена в Генеральну Асамблею ООН, а саме до Третього комітету цього органу, що розглядає соціальні, гуманітарні та культурні питання. За клопотанням Намібії, підтриманої всім блоком африканських держав, Третій комітет рекомендував Генеральній Асамблеї утриматися від ухвалення рішення до кінця поточної сесії

(до вересня 2007 р.), щоб делегації мали більше часу на консультації зі своїми урядами перед голосуванням. Цю рекомендацію було прийнято на пленарному засіданні Генеральної Асамблеї у грудні. Тим часом на сесії Організації Африканської Єдності, що відкрилася в січні 2007 р., африканські держави вирішили продовжувати проведення узгодженої політики щодо цього документа як єдиний блок. Це означає, що якщо хоча б у однієї держави Африки виникнуть труднощі з текстом, проти голосуватимуть усі африканські держави. Занепокоєння африканських держав пов'язане з визначенням поняття «корінні народи», концепцією самовизначення, власністю на землю та ресурси, установою окремих політичних та економічних інститутів, а також із національною та державною цілісністю. Стурбованість установи щодо особливих політичних та економічних інститутів виникає, безсумнівно, через те, що африканські країни складаються з безлічі різних етнічних груп, що періодично вступають у боротьбу за владу. У деяких країнах, наприклад, у Руанді, маніпулювання етнічною приналежністю з боку політичних провокаторів призвело до жахливих наслідків. Не дивно, що ці уряди з великою обережністю ставляться до визнання політичних та економічних інститутів, створених за етнічною ознакою.

Найбільш дискусивним питанням для африканських держав стали питання визначення корінних народів та їх власності на землю та ресурси. Державам важко визнати, що нечисленні ті групи населення, яких непросто вписати в державну структуру і з якими важко підтримувати зв'язок через їх культурні та лінгвістичні особливості, які можуть мати право контролювати території та ресурси, які держави могли б використати для задоволення потреб більшості своїх громадян.

Декларація прав корінних народів (далі – Декларація) є одним із широко обговорюваних текстів в історії ООН, робота над яким відбувалась з повною участю суб'єктів визначених прав, цей процес охопив багато країн світу й етнічних груп, загалом тривав понад два десятки років. Цей документ, схвалений ООН, на практиці декларував можливість врахування тенденцій самовизначення,

можливостей отримання автономних прав і самоврядування в тих правових сферах, які б регулювали внутрішнє життя корінних громад у межах національних держав і визначення шляхів отримання фінансування для власних автономних утворень (табл. 5. 1).

Таблиця 4.1

Аналіз норм Декларації прав корінних народів

Ключові положення Декларації прав корінних народів	Номер статті
Право на самовизначення	Статті: 1, 2, 3, 4, 5, 6, 8, 33, 34
Право корінних народів захищати свою ідентичність через освіту, мову, релігію тощо	Статті: 9, 15, 23, 25, 31
Право корінних народів на економічний розвиток, тип управління	Статті: 17, 18, 19, 20, 21, 35, 36, 37
Право на захист власного здоров'я, захист людей похилого віку, дітей та жінок	Статті: 22, 23, 24
Право власності на землю	Статті 10
Екологічні аспекти Декларації	Статті: 26, 27, 28, 30, 32

З іншого боку, Декларація як юридичний документ забороняла корінним народам боротися за повну незалежність, відокремлення від країни та утворення власних державних утворень. Юридично корінні народи не мають права домагатися незалежності. Декларація передбачала, що жоден факт не може тлумачитись як дозвіл або заохочення будь-яких дій, які можуть призвести будь-яких територіальних чи суверенних претензій. Цей аспект був додатково наголошений у Декларації, включно з її правовим тлумаченням. Усі наявні пункти цього документа пропонувалося розглядати в судових спорах як такі, що забороняють і засуджують будь-яку діяльність, яка може призвести до повного або часткового розпаду, інших проявів порушення територіальної цілісності кордонів і суверенітету вже створених держав [658].

Також слід розуміти, що лише 143 держави проголосували за легітимізацію Декларації, тоді як країни із значною кількістю корінного населення (наприклад, Сполучені Штати Америки, Канада, Нова Зеландія та Австралія) виступили проти такого рішення.

У цьому ж ключі система Організації Об'єднаних Націй створила низку механізмів із спеціальними повноваженнями щодо захисту прав корінних народів (про їх діяльність докладніше буде висвітлено в контексті інституційних гарантій суб'єктів етнонаціональної політики). До них належать:

1. Постійний форум ООН з питань корінних народів [567] провів свою першу сесію в 2002 р. Він є дорадчим органом Економічної та соціальної ради і має повноваження обговорювати питання корінного населення, що стосуються економічного та соціального розвитку, культури, навколишнього середовища, освіти, охорони здоров'я та права людини. Постійний форум також уповноважений, серед іншого, сприяти координації заходів, пов'язаних із питаннями корінних народів, у системі Організації Об'єднаних Націй.

2. Експертний механізм з прав корінних народів був створений у 2007 р. для надання Раді з прав людини тематичних порад щодо прав корінних народів. Експертний механізм надає свою експертизу переважно у формі досліджень і консультацій з конкретних питань, що стосуються прав корінних народів. На сьогодні механізм працював над дослідженнями, що стосуються прав корінних народів на освіту; права на участь у прийнятті рішень; ролі мов і культури в просуванні та захисті прав і самобутності корінних народів; доступу корінних народів до правосуддя.

3. Спеціальний доповідач з прав корінних народів був призначений Комісією з прав людини (нині – Рада з прав людини ООН) у 2001 р. Спеціальний доповідач має повноваження, серед іншого, вивчати шляхи та засоби повного подолання існуючих перешкод, ефективний захист прав людини корінних народів; ідентифікувати, обмінюватися та просувати інформацією та повідомленнями з усіх відповідних джерел про ймовірні порушення прав

людини й основних свобод, а також формулювати рекомендації і пропозиції щодо відповідних заходів, а також попереджати та усувати порушення.

Ці три мандати можна розглядати як взаємодоповнюючі. Вони збираються щорічно для координації своєї діяльності і обміну інформацією. Отож, на міжнародному рівні є достатньо потужний інституційний механізм забезпечення прав та законних інтересів корінних народів.

На додаток до механізмів, що стосуються прав корінних народів, є низка органів, які здійснюють моніторинг договорів, відіграють важливу роль у просуванні прав корінних народів.

Вагоме місце відіграла Всесвітня конференція з прав людини, за наслідками якої був прийнятий глобальний акт трансформації суспільства (Віденська декларація та Програма дій від 25 червня 1993 р.). У розділі II ст 28-31 вказано про необхідність розробки проєкту декларації про права корінних народів, продовження та оновлення мандату Робочої групи з корінних народів після завершення розробки проєкту декларації з прав корінних народів.

Також Всесвітня конференція з прав людини рекомендує, щоб програми консультативного обслуговування та технічної допомоги в рамках системи Організації Об'єднаних Націй позитивно реагували на прохання держав про надання допомоги, яка б приносила безпосередню користь корінним народам. Всесвітня конференція з прав людини далі рекомендує надати Центру з прав людини адекватні людські та фінансові ресурси в контексті загального зміцнення діяльності Центру, як це передбачено цим документом.

А основне – Всесвітня конференція з прав людини наполегливо закликає держави забезпечити повну і вільну участь корінних народів у всіх аспектах життя суспільства, зокрема у вирішенні питань, що їх зачіпають.

Загалом, корінні народи – це загальний термін, який використовується для опису груп людей, які мають схожі характеристики, такі як спільне походження, землі, території, природні ресурси та відмінні риси культурної ідентичності.

У Декларації ООН про права корінних народів корінне населення розглянуто як група, яка робить внесок у різноманітність і багатство цивілізації,

культури та є спільним надбанням людської цивілізації. Хоча тільки за допомогою логічно-системного тлумачення ми можемо вивести таку дефініцію, оскільки саме поняття не виокремлено в жодному нормативному акті.

До того ж корінні народи самі виступають проти прийняття офіційного визначення на міжнародному рівні, наголошуючи на необхідності гнучкості та поваги до бажання та права кожного корінного народу визначити себе. Відображаючи цю позицію, колишня голова Робочої групи з корінних народів Еріка Даес зазначила, що «корінні народи постраждали від визначень, нав'язаних їм іншими» [420, с.4].

Зайве розширення, як і зайве звуження, визначень становить небезпеку для практичного застосування Декларації про права корінних народів. Занадто вузьке визначення може залишити ряд корінних груп уразливими, особливо в тих регіонах світу, де справедливі та дієві правові системи ще не до кінця прийшли на зміну хаосу колоніалізму і не залишити їм шансу на прохання про найменшу міжнародну допомогу. Занадто широке визначення може значно перевантажити механізм дотримання прав корінних народів скаргами від достатньо великих національних меншин, що мають такі ресурси, і політичним впливом, чого немає у корінного населення.

Тому нині міжнародна спільнота в обличчі Організації Об'єднаних Націй визначає корінне населення як «широкий спектр соціальних груп (включаючи корінні етнічні меншини, племінні групи та групи племен), а саме групи, які мають соціальну та культурну ідентичність, яку можна відрізнити від домінуючої в суспільстві, через що вони не отримують розрізненість у процесі розвитку.

Вже згадуване нами дослідження Мартінеса Кобо надає найбільш часто цитоване «робоче визначення» корінних народів: корінні громади, народи та нації – це ті, які, маючи історичну спадкоємність до вторгнення і до колоніальних суспільств, що розвинулися на їхній території, відрізняються від інших секторів суспільств, які зараз переважають на цих територіях або їх частинах. Вони формують нині не домінуючі верстви суспільства і налаштовані зберігати,

розвивати та передавати майбутнім поколінням території своїх предків і свою етнічну ідентичність як основу їх подальшого існування як народів відповідно до власних культурних моделей, соціальних інститутів та правових систем [367].

Звернемося до практики інших держав. Індонезія є країною, в якій дуже багато різного корінного населення. Множинність в Індонезії відзначається кількістю племен, які існують і населяють її територію. Кожне плем'я має територію та звичаєві закони, які діють у цій місцевості. Багато проблем стосуються корінних народів щодо землі, населення та питань управління, що призводить до маргіналізації корінних народів. Корінні народи, як правило, живуть за горами або в долинами, посеред боліт, на узбережжі та в густих лісах. Багато з них ніколи не контактували з зовнішнім світом. Щоб підтримувати своє життя, вони створюють системи та моделі життя, які є гармонійні з умовами та наявністю природних ресурсів навколо територій, де вони проживають, системою прийняття рішень керує звичайний лідер, а проблеми загалом вирішуються нарадою.

На конституційному рівні встановлено, що держава визнає, поважає та несе відповідальність за корінні народи на території Індонезії. Важливо розуміти як їх законодавство регулює це питання. Міністерство соціальних справ Індонезії використовує термін «віддалене корінне населення» в Указі Президента № 111/1999 про розвиток соціального забезпечення для віддалених корінних громад. У цьому указі зазначено, що вони відомі як ізольовані спільноти, виступають соціокультурними групами, що є місцевими, розпорошеними та мало або зовсім не залученими до соціальних, економічних і політичних мереж та служб [595].

Як вже було визначено попередньо, Фінський Закон не визначає національних меншин, він вказує, хто може вважатися саамами. Закон про саамський округ визначає, що саам – це особа, яка вважає себе саамом, за умови, що він сам або принаймні один із його батьків чи дідусів і бабусь вивчив саамську мову як свою рідну. Людина також вважається саамом, якщо принаймні один із батьків мав або міг мати право голосу на виборах саамської делегації чи

саамських зборів. У законопроекті також зазначено, що Самі є фінським лапландцем, чий нащадки позначені як мисливці, лісники чи рибалки, які платили лапландські податки

Отож, ми можемо зробити висновок, що для належного захисту інтересів корінних народів первинним критерієм є визнання особливості цієї групи. Слід розмежовувати корінні народи не тільки за чисельністю, але й за соціалізацією, відповідно виокремлюючи тих, що ввійшли в політико-правове суспільство народів або не асимілювали з ними своє правове і політичне, побутове та соціальне життя. Законні інтереси цих корінних народів будуть значно різнитися.

Ще одне питання – це проблема визначення ознак, які притаманні корінним народам. М. Сяріфах (Syarifah M.) вказує, що корінні народи можна визначити за такими характеристиками: а) впорядковане суспільство; б) займає певне місце у соціальній структурі; в) існує як інституція; г) має спільне багатство; д) склад громади заснований на спорідненості спадщини або на регіональному середовищі; е) живе спільно і у взаємній співпраці [818].

Також не даючи визначення, голова-доповідач Робочої групи з корінних народів перерахував такі фактори, які вважаються важливими для розуміння поняття «корінний»:

- а) пріоритет у часі щодо окупації та використання конкретної території;
- б) добровільне збереження культурної самобутності, яка може включати аспекти мови, соціальну організацію, релігію та духовні цінності, способи виробництва, закони та інститути;
- в) самоідентифікація, а також визнання іншими групами або державними органами як окремого колективності;
- г) досвід підкорення, маргіналізації, позбавлення володіння, відчуження або дискримінації, незалежно від того, чи зберігаються ці умови [419].

Звернемо увагу на ще одну поширену, але ще не згадану особливість корінних народів. Зазвичай вони мають колективний вимір способу життя: цінності колективної відповідальності та поваги до старших, предків, духів та громади часто втілюються в культурах корінних народів, які можуть керувати

поведінкою корінних людей у повсякденному житті. Корінні народи мають унікальні структури та інститути, які склалися за деякий час. Ці структури часто мають сім'ю як первинну одиницю, яка розширюється до більшої спільноти; соціальні інститути, як правило, регулюються місцевим правом і священними ученнями.

Корінні народи мають давні традиції самоврядування, самостійного прийняття рішень і інституційну самозабезпеченість. Хоча конкретні обставини відрізняються, корінні народи в усьому світі скористалися тим, що зараз описується як право на самовизначення, як невід'ємне право, що походить від їхніх політичних, економічних та соціальних структур, а також їхні культури, духовні традиції, історії та філософії, протягом їхньої історії.

Права корінних народів на автономію та самоврядування відображені в усій Декларації, але насамперед у статтях 3 і 4. Ці положення стверджують, що: корінні народи мають право на самовизначення, здійснюючи своє право на самовизначення, мають право на автономію та самоврядування в справах, що стосуються їх внутрішніх і місцевих справ. Відображаючи стан сучасного міжнародного права, підтвердження самовизначення в Декларації вважається сумісною з принципом територіальної цілісності та політичної єдності суверенітету.

Інші науковці доводять потребу визначення інших ознак корінних народів, а саме: 1. Магічну природу релігії визначають як мислення, засноване на віруваннях людей про існування чогось святого. 2. Громадський характер (собщин), суспільство має припущення, що кожен індивід, член суспільства є невід'ємною частиною суспільства загалом. 3. Природа безпосередньої участі (kontane handeling) означає участь, особливо у виконанні спільного досягнення [283].

Дж. Пеймент (J. Paiement) описує корінне населення так: «Серед найбільш і найбільш ізольованих верств населення світу. Вони майже повсюдно зазнають несправедливості та дискримінації з точки зору своїх основних прав на життя, власність, мови, культуру та громадянство. Багатьом

досі відмовляють у доступі до прав та матеріальних умов для повноцінного життя» [705].

Права корінних народів за міжнародним правом зазнали значних змін за останні роки, оскільки різні міжнародні органи намагалися вирішити питання про те, як найкраще захистити та забезпечити дотримання їхніх прав. Декларація ООН про права корінних народів є найсильнішою заявою міжнародного співтовариства щодо цього питання. Декларація була прийнята Організацією Об'єднаних Націй 13 вересня 2007 р. та встановлює індивідуальні та колективні права корінних народів, а також їхні права на культуру, самобутність, мову, працевлаштування, охорону здоров'я, освіту та інші питання. Хоча він не є юридично обов'язковим документом, згідно з міжнародним правом, він є розвитком міжнародних правових норм, спрямованих на усунення порушень прав людини проти корінних народів, і допомогу їм у боротьбі з дискримінацією та маргіналізацією. У цьому коментарі до Декларації аналізується як основний зміст Декларації, так і місце Декларації в існуючому міжнародному праві. Він розглядає передумови для тексту кожної статті Декларації, включно з підготовчими матеріалами, відповідну історію написання та контекст, у якому положення було включено до Декларації. У ньому викладено зміст кожного положення, його тлумачення, його зв'язок із іншими принципами міжнародного права та його правовий статус, а також обговорюється значення та перспективи кожного з проаналізованих прав. У книзі оцінюється практика відповідних регіональних і міжнародних органів щодо забезпечення прав корінних народів.

Доречно відмежувати поняття суверенітету держави та суверенітету (права на самовизначення) корінного народу. Суверенітет є суперечливим політичним поняттям, яке стає очевидним, якщо порівняти суверенітет через вестфальську призму ідеології та суверенітет корінного населення. Вестфальський суверенітет належить до верховної політичної влади держави і є встановленою правовою основою міжнародного права, що розглядається як універсальна цінність. І навпаки, суверенітет корінного населення описує більш реляційну форму самовизначення і лише відносно недавно привернув увагу міжнародних

організацій, захисників корінного населення та вчених. У той час як вестфальський суверенітет протягом століть формував міжнародний політичний ландшафт, останнім часом суверенітет корінних народів був мобілізований у контексті зусиль з деколонізації.

Концепція версальського суверенітету виникла в Європі пізнього середньовіччя під час тривалого і складного переходу від феодалізму до сучасної територіальної державності [504]. Вестфальські угоди, які завершили Тридцятилітню війну в 1648 р., ознаменували важливу віху в цьому переході. Хоча складну еволюцію державного суверенітету не можна звести до цієї конкретної події, термін «Вестфальський суверенітет» передає певну геополітичну домовленість, за якою суверенітет повинен діяти незалежно від територіальної державності. Він дозволяє державі, яку можуть представляти король, диктатор або демократично обраний уряд, вимагати контролю над справами в межах її територіальних кордонів без втручання інших держав.

Поява такої правової ідеології супроводжувалася її абсолютизацією, а отже, нехтуванням можливостей груп у державі зазіхати на ідеал державного територіального суверенітету. Дж. Локк – особливо в Розділі 5 про власність у «Два трактати про державне правління» – принизив корінні форми правління та землекористування як нелегітимні та припустив, що поселенцям не потрібна згода корінного населення, щоб привласнити землю для власного користування [642]. Відповідно до поширеної доктрини *terra nullius*, корінні народи не мали суверенітету і, отже, не мали права витіснити колонізаторів зі своєї землі. Вестфальський суверенітет загалом працював проти корінних громад. У рамках колонізації держави-поселенці, такі як Австралія, Канада, Нова Зеландія та Сполучені Штати Америки, витісняли корінних жителів і нав'язували свої власні системи права та знань [463], ці колоніальні системи безперервно підривали «затвердження суверенітету» корінних народів.

Більшість корінних народів мають міцний зв'язок із навколишнім середовищем і своїми традиційними землями та територіями. Вони також часто мають історичний досвід вигнання з традиційних земель і територій, підкорення,

знищення їхніх культур, дискримінації та масових порушень їхніх прав людини, а у випадку з українським корінним народом, кримськими татарами ще й геноциду, що полягав у примусовому переселенні. Через століття страждань відбувся підрив цілісності їх культури, владних та звичаєвих інституцій.

Нині корінні народи також зазнають шкідливого впливу, трансформовані процеси розвитку становлять серйозну загрозу їх подальшому існуванню. Головна проблема полягає у тому, що вестфальський суверенітет є взаємовиключним: не може бути двох суверенів, які ділять одну фіксовану та обмежену територію.

Відновлення, хоч і частково, історичної справедливості відбулося у Декларації ООН про права корінних народів 2007 року, що знаменує собою нову точку відліку у формулюванні суверенітету корінних народів. Прихильники захисту корінного населення протягом тривалого часу проводили кампанію та лобіювали декларацію, намагаючись сприяти самовизначенню корінного населення та правам людини. Г. Баудер, Р. Мюллер (Harald Bauder і Rebecca Mueller) зазначають, що не є дивною позиція Австралії, Канади, Нової Зеландії та Сполучених Штатів Америки – «чотири колоніальні держави-поселенці, зацікавлені в придушенні прав свого корінного населення на самовизначення – виступили проти Декларації» [310].

Основним фрагментом Декларації, що визначає самовизначення корінного населення, є стаття 3, у якій зазначено, що корінні народи мають право на самовизначення. У силу цього права вони вільно визначають свій політичний статус і вільно здійснюють свій економічний, соціальний і культурний розвиток. Проте наступна стаття, стаття 4, одразу обмежує це право: Корінні народи, здійснюючи своє право на самовизначення, мають право на автономію або самоврядування в питаннях, що стосуються їхніх *внутрішніх і місцевих* справ, а також способів і засобів фінансування своїх автономних функцій. (Виділення – Ковний Ю. Є.)

Стає зрозумілим, що у Декларації розглянуто самовизначення корінного населення як принципово відмінне від вестфальського концепту суверенітету,

який надає державам контроль не лише над своїми внутрішніми, але й зовнішніми справами. Останнє не пропонується корінним народам. Натомість Декларація лише надає певні права корінним громадам, які обмежують суверенітет держав над їхніми внутрішніми справами, пов'язаними з управлінням корінним населенням. Декларація не встановлює Вестфальський суверенітет для корінних народів, самовизначення корінного населення тлумачиться як підпорядкування корінних народів державному суверенітету.

Нині Декларація ООН про права корінних народів – це спроба знайти оптимальне поєднання інтересів двох антогоністичних сторін, позитивно те, що загалом вона забезпечує глобальну основу для зусиль із просування прав корінних народів. Разом із іншими документами з прав людини та зростанням судової практики з прав людини корінних народів, Декларація містить важливі вказівки щодо побудови суспільств, які забезпечують повну рівність і права корінних народів. Декларація вже спонукала до конкретних покращень. На рівні ООН проблеми прав людини корінних народів стали невід'ємною частиною дебатів (від питань навколишнього середовища до питань розвитку). На національному рівні Декларація надихнула на нове законодавство та механізми діалогу з корінними народами.

Незважаючи на ці позитивні ознаки, обіцянки Декларації ще далеко не повсюдно виконані, окрім того, вона не має суворого зобов'язального спрямування навіть на міжнародному рівні. Аналіз прав людини демонструє, що корінні народи в багатьох частинах світу продовжують систематично дискримінувати та замовчувати. Права корінних народів – часто перші жертви розвитку діяльності на землях корінних народів, часто переслідуваної без урахування принципу вільної, попередньої та інформованої згоди та інших гарантій Декларації [830, с.13]

Незважаючи на деякі зрушення, більшість корінних народів світу продовжують стикатися з проблемою перешкоди для повного здійснення їхніх індивідуальних і колективних прав людини.

Корінні народи частіше отримують неадекватні медичні послуги та погану освіту, якщо взагалі отримують хоч якусь. Питання економічного розвитку часто обходять їх взагалі або недостатньо враховують їхні погляди та конкретні потреби. Інші процеси прийняття рішень ігнорують їх позиції, особливо якщо це стосується малочисельних народів. У результаті розроблені закони та політика, яка мало звертає увагу на проблеми корінного населення, часто призводить до земельних суперечок і конфліктів над природними ресурсами, які загрожують способу життя та самому виживанню корінних народів [579].

Декларація передбачає, що корінні народи та окремі особи є вільними та рівними з усіма іншими народами і що особи корінного населення мають право бути вільними від будь-якої дискримінації під час здійснення їхніх прав. Вона конкретно закликає держави вживати заходів для боротьби з упередженнями та усунення дискримінації; сприяти хорошим стосункам між корінним і некорінним населенням; забезпечити ефективні механізми запобігання та відшкодування будь-якої форми пропаганди, спрямованої на заохочення до расової чи етнічної дискримінації, спрямованої проти корінних народів, або підбурювання до неї.

Право на рівність і недискримінацію вимагає, щоб держави боролися як з формальними, так і з фактичними дискримінаціями. Усунення формальної дискримінації може вимагати від держави конституція, законодавство, правила чи політика не дискримінують корінні народи. Усунення фактичної дискримінації вимагає від держав впровадження законів і політики, які сприяють фактичній рівності для корінних народів у користуванні своїми правами.

Вважається, що для корінних народів необхідні спеціальні заходи через їх більшу вразливість, їхній історичний досвід маргіналізації та дискримінації та непропорційності впливу постійних порушень прав людини на них.

Приклади спеціальних заходів можна побачити у визнанні деякими державами колективних земельних прав корінних народів. Африканська комісія з прав людини і народів постановила у справі Endorois, що такі спеціальні заходи необхідні для вирішення проблеми дискримінації переживали корінні народи під системою власності, яка не визнавала общину майнових прав народу Ендорої

[355]. У справі Saramaka Міжамериканський суд постановив: мету спеціальних заходів, необхідних для членів корінного населення, та що племінні громади повинні гарантувати, що вони можуть продовжувати жити своїм традиційним способом життя, і це їх чітка культурна ідентичність, соціальна структура, економічна система, звичаї, вірування та традиції, що поважаються, гарантуються і охороняються державами [779].

Загалом слід розуміти оновлену ідеологічну парадигму у світлі прав корінних народів. Глобалізацію не слід вважати винятково негативним явищем для цієї етнонаціональної групи. Слід погодитися з К. Сміт (Claire Smith) в тому, що «Глобалізація становить безпрецедентну загрозу автономії культур корінного населення, а також безпрецедентну можливість для розширення прав і можливостей корінного населення» [527].

Розглянемо потреби корінних народів, щоб розуміти їх запити та вимоги:

- для корінних народів є важливим фактор визнання. Ця група хоче, щоб їх визнали у якості тих, ким вони насправді є, особливими етнічними групами з власними унікальними культурами та ідентичностями;
- корінні народи в своїй онтологічній природі мають проблему продовження роду, що в сучасному глобалізованому суспільстві не так легко реалізувати. Корінні народи мають право на передачу наступним поколінням своєї історії, мови, традицій, форм внутрішнього управління, духовних практик та інших атрибутів етнічної ідентичності;
- природнім, проте найбільш проблемно реалізованим бажанням і природнім правом корінних народів є можливість проживання та користування землею своїх предків. Також ці народи хочуть користуватися своїми правами та землями, територіями і ресурсами, якими вони володіли та які вони традиційно використовували. У випадках, коли такі права суперечать потребам держави або інших народів, вони хочуть на рівних брати участь у неупередженому та прозорому процесі дебатів та вирішення питання;
- досліджувані групи вимагають у країн, у яких вони живуть, такої правової політики, щоб органи публічної влади на державному рівні визнавали їх

здатність самостійно вибирати свою долю. Для корінних народів термін «самовизначення» має зовсім не те значення, яке в нього вкладалося колоніальними державами середини ХХ ст. Самовизначення означає автономію, а не право відокремитися від держави. Воно означає право на вільне визначення власного політичного статусу і переслідування власних цілей економічного, соціального та культурного розвитку всередині тієї країни, де вони живуть;

- корінні народи хочуть користуватися тими ж правами, що й інші народи, без будь-якої дискримінації. Вони хочуть, щоб кожен вважав їх повноцінними та рівноправними людьми. Вони хочуть бути захищені від геноциду, самоврядування, тортур, насильства, переселення та асиміляції, крім того, вони хочуть користуватися правами на свободу, самовираження, об'єднання та віросповідання. Вони хочуть рівного ставлення до себе у сфері можливостей освіти, охорони здоров'я, працевлаштування та задоволення інших основних потреб. Через свої відмінності корінні народи хочуть брати участь у процесі прийняття рішень, коли йдеться про форми їх освіти, охорони здоров'я, економічного розвитку та інших послуг. Часто вони говорять про це як про право давати свою «добровільну, завчасну та усвідомлену згоду», погоджувати рішення та практику що їх зачіпає, щоб бути впевненими у тому, що ці правила не суперечать їх культурі та не нав'язуються їм.

Загалом вони хочуть самостійно приймати рішення з питань, пов'язаних із їх внутрішніми та місцевими справами, а також зберігати власні політичні, правові, економічні, соціальні та культурні інститути. Вони хочуть давати дітям освіту, зокрема рідною мовою, і вчити їх своїх традицій; відправляти релігійні обряди відповідно до ментального спрямування, вікового значення; створювати свої власні засоби масової інформації своїми мовами; зберігати свої традиційні способи вирішення внутрішніх суперечок та повною мірою брати участь у всіх зовнішніх процесах прийняття рішень, які можуть вплинути на їхнє життя.

У табл. 2 виокремимо певні проблемні аспекти забезпечення статусу корінних народів у сучасному європейському суспільстві.

Практичні виклики та рекомендації щодо статусу корінних народів у ЄС

Виклики	Сучасні особливості	Рекомендації
<p><i>Політичний фактор</i> Вирішення проблеми корінних народів переважно покладено на національні парламенти, які на власний розсуд та в інтересах титульної нації можуть визнавати або не визнавати цей статус. Це створює значні юридичні труднощі для захисту корінного населення (наприклад, басків чи сардинців). З іншого боку, відсутні тенденції до сепаратизму лише підігривають занепокоєння політиків, оскільки надання нового статусу може призвести до прецедентів сецесії в майбутньому</p>	–	<p>Приєднання до Декларації ООН, що дає змогу політично розглядати питання на основі міжнародних документів. Важливим уточненням є підтвердження принципу, згідно з яким незалежність не може бути отримана на основі Декларації. На цій основі корінні народи зможуть самі вирішувати, отримати цей статус чи продовжувати політику самовизначення. Для країн ЄС важливо зменшити політизацію цього питання</p>
<p><i>Юридичний фактор.</i> Проблема визначення прав корінних народів посилюється тим, що відбувається певна підміна понять. Лужицькі серби могли б претендувати на статус корінного народу в складі Німеччини, але вони цього статусу не мають. Очевидно, питання термінології та самовизначення в майбутньому стане актуальним</p>	–	<p>Розробка відповідної терміно-понятійної законодавчої бази дасть змогу уточнити визначення правових інструментів. Таким чином, можна звернутися до мирного вирішення можливих правових та громадських дискусій</p>
–	<p>Пожвавлення інтересу до проблеми корінних народів (про що свідчить приклад Німеччини). Ймовірно, буде тенденція до перегляду цього питання</p>	<p>Прийняття Декларації ООН у 2007 р. дає можливість для подальшого розгляду питання корінних народів у національних парламентах із посиланням на існуючі правові документи. Можливо, подальша актуалізація питання принесе продуктивні рішення, щоб уникнути протиріч</p>

Водночас важливо розуміти, що корінні народи є громадянами держави, тому вони визнають взаємозалежність із країною, у якій вони живуть, вони хочуть також мати можливість брати участь у політичній та економічній сферах життя цієї країни.

На сьогодні дослідники говорять про тривалу несправедливість і заперечення прав корінних народів, що є частиною спадщини

колоніалізму. Загалом проблема не є цілком вирішена та не має суттєвого гарантування на сучасному етапі розвитку державності.

Актуальність питання корінних народів залежить від політичної волі національних урядів і відповідних правових інструментів. Окрім того, пожвавлення інтересу до цього питання серед країн, які не мають власних корінних народів, свідчить про підтримку загального курсу на демократизацію ставлення до них у всьому світі.

4.2. Транскрипція прав корінних народів

Зосередимося першочергово на **політичних правах**. У ст. 46 (3) Декларації про корінні народи зазначено, що **право на самовизначення** є колективним правом усіх членів корінної громади або нації як групи і має здійснюватися відповідно до принципів справедливості, демократії, поваги до прав людини, рівності, недискримінації, доброго врядування та сумлінності [36].

Декларація визнає право корінних народів на автономію чи самоврядування в питаннях, що стосуються їхніх внутрішніх і місцевих справ (ст. 4), а також право підтримувати та зміцнювати свої окремі політичні, правові, економічні, соціальні та культурні інститути, зберігаючи своє право повною мірою брати участь, якщо вони цього захочуть, у політичному, економічному, соціальному і культурному житті держави (ст. 5). У Декларації також визнається, що корінні народи мають право просувати, розвивати та підтримувати свої інституційні структури та їхні відмінні звичаї, духовність, традиції, процедури, практики та, у випадках, коли вони існують, судові системи чи звичаї, відповідно до міжнародних стандартів прав людини (ст. 34).

Декларація підтверджує, що корінні народи мають право на шляхи та засоби для свого фінансування, автономні функції (ст. 4) і що корінні народи мають право на доступ до фінансової і технічної допомоги з боку держав і через міжнародне співробітництво (ст. 39).

Як зазначено у Записці Генерального секретаря Аная С. Джеймс «Ситуація з правами людини та основними свободами корінних народів», посилення самовизначення корінних народів є питанням людської гідності, що має сприяти успішним практичним результатам. Серед цілей, які мають бути досягнуті в цьому відношенні, такі:

1. Підвищення освіти та навиків корінного населення у відповідних сферах, щоб самі корінні народи могли брати участь у цьому, різні складові програм і проєктів розвитку, які впливають на них у сучасному світі, зокрема природно-ресурсні проєкти видобутку.

2. Зміцнення власних інститутів і структур самоврядування корінних народів, щоб надати їм можливість взяти під контроль свої власні справи у всіх аспектах їхнього життя та для забезпечення цього розвитку процеси узгоджуються з їхніми власними культурними моделями, цінностями, звичаями та світоглядом.

3. Надання корінним народам можливості брати участь як рівноправні партнери в процесі розвитку, коли їх особисті інтереси збігаються з інтересами більших суспільств, які вони утворюють, що дозволяє їм справді впливати на рішення щодо діяльності з розробки, повною мірою брати участь у її проєктуванні і реалізації.

4. Надання корінним народам можливості продовжувати прогрес та вдосконалювати самостійно прийняття рішень щодо розвитку умови, а також виправляти будь-які недоліки за допомогою власних форм внутрішнього регулювання та підзвітності. З огляду на це, корінним народам слід дати можливість робити помилки, вчитися на цих помилках і нарощувати ще більший потенціал мудрості для просування у власних цілях розвитку та виборів у майбутньому [791].

На додаток до цих підходів, деякі держави у співпраці з корінними народами вжили заходів для посилення законодавчої та адміністративної влади шляхом гарантованого представництва в законодавчих органах, захищені Конституцією самоврядні угоди і передбачені законом консультації з корінними народами, де

вони адміністративними та законодавчими рішення вплинули б на інтереси корінних народів.

Наприклад, парламент Нової Зеландії вносить місця, які були спеціально призначені для корінних маорі, а кількість «місць маорі» визначається на основі рівня виборців населення. Подібним чином, Конституція Бурунді передбачає шість зарезервованих місць для корінного населення батва у Національних зборах і Сенаті. Конституція Індії також передбачає резервування місць у парламенті для корінних запланованих племен [830, с.23].

Репрезентативним є досвід Норвегії. Саомський парламент (Sámediggi) було засновано в 1989 р., він є незалежним, демократичним виборним органом і слугує представницьким голосом саамського народу. До його повноважень належать всі питання, які особливо стосуються саамського народу. Зважаючи на свій статус і роль, Sámediggi є провідним учасником розробки проекту урядової політики щодо саамів і виконує функції консультативного органу з питань політики та складається з 39 представників, які обираються саамами на основі окремого виборчого списку (в останні дні кількість виборців – 18 103 саомів). Вибори проводяться кожних чотири роки, одночасно з виборами до Норвезького парламенту. Діяльність Sámediggi подвійна: просувати політичні ініціативи та здійснювати адміністративні функції, він не підпорядковується уряду, а отже, не підпорядковується державним виконавчим або наглядовим органам [492, с.6].

Як зазначалося раніше, право на самовизначення є багатограним і має значення здійснення всіх прав, захищених у Декларації, входять туди й права на підтримку та розвиток інституційної структури для підтримки здійснення права на самовизначення. Декларація визнає право корінних народів створювати та контролювати свої освітні системи та інституції (ст. 14), а також сприяти, розвивати та підтримувати судові системи чи звичаї (ст. 34).

Здійснення права на самовизначення часто виражається через розробку договорів, угод та конструктивних домовленостей, заснованих на взаємній згоді корінних народів і держави.

Рівень самовизначення і політичних прав на сучасному етапі розвитку етнополітики є не настільки вагомим, як в нації, тому навіть не є доречно порівнювати право на самовизначення народів і право на самовизначення корінних народів, хоча і те, і інше визначено однаковими лінгвістичними поняттями в межах міжнародного права.

Також є винятки щодо можливості формування власних органів публічної влади представниками корінних народів, або ж встановлення правових норм. Хоча, у статтях 5, 27, 34 та 40 Декларації про права корінних народів закріплюється право останніх зберігати та зміцнювати свої власні правові системи.

У Сполучених Штатах Америки багато американських індіанців зберігають залишки суверенітету над їхніми територіями, а найчастіше вони значно менші від тих територій, які історично перебували під їх контролем. У практичному застосуванні, панівна доктрина дозволяє американським індіанцям, в рамках конституційного законодавства Сполучених Штатів, приймати закони відповідно до їх власних структур управління і діяти в рамках їх власних правових систем. Конституційна доктрина влади в особі пленарного складу Конгресу означає, що Конгрес може приймати закони про відміну нормативних актів американських індіанців [524].

На іншому узбережжі Канади племена нунатсіавут (Ньюфаундленду) утворили уряд, який наділений автономією в галузі охорони здоров'я, освіти та культури відповідно до Угоди 2005 року про врегулювання земельних претензій інуїтів у Лабрадорі [436].

В останні роки ООН критикувала Фінляндію, вимагаючи від уряду внести до закону корективи, які забезпечать право саамів на самовизначення.

У червні минулого року комітет ООН встановив, що Фінляндія порушила міжнародну конвенцію з прав людини щодо расової дискримінації, коли зазначила про політичні права саамів. Проте, в 1996 році було прийнято Закон про саамський парламент, у якому йдеться про те, що ті, чиї предки полювали, рибалили, вирощували північних оленів і платили так звані «лапландські

податки», також можуть голосувати та балотуватися до саамського парламенту у Фінляндії, навіть, якщо вони є етнічними фінами. Отож, відбувається розмиття повноважень представницького органу корінних народів [688]. Станом на зараз, описане правове регулювання зберігається.

Враховуючи міжнародні рекомендації, відбуваються певні нормативні законодавчі пропозиції, зокрема готуються корективи до Закону про саамський парламент, де основними змінами є: посилення його ролі, створення нової незалежної та неупередженої апеляційної комісії для виборчого списку, розмежування виборів в часі з національними проблемами, посилення зобов'язання влади вести переговори та запровадити нове положення про врахування прав саамів у діяльності органів влади, внесення посилення на право саамів на самовизначення. Важливою зміною є й те, що звіт про роботу Саамського парламенту має безпосередньо подаватися до парламенту Фінляндії і прирівняти таких парламентарів до державних службовців, щоб на них поширювався Кодекс про службові правопорушення [793, с.13].

Щодо функціонування особливої системи правосуддя також існують національні прецеденти. Такі приклади існують в окремих регіонах Бангладеш (Читтагонгському гірському районі), бо саме там ця система є специфічною і відрізняється від аналогічних систем інших частинах країни. Система правосуддя, характерна багатьом громадам корінних народів, продовжує неофіційно діяти, вирішуючи звичайні суперечки як у цивільних, так і у дрібних кримінальних справах. Традиційні інститути відправлення правосуддя, а саме три окружні керівники, глави районів (моуза) та сіл (кабаріс), доповнюють державні інститути відправлення правосуддя, які визнають їхню юрисдикцію з питань, що стосуються заснованого на звичаях сімейного законодавства та низки прав, пов'язаних із земельними та природними ресурсами [772]. Проте, як зазначають науковці, розвиваються значні проблеми, з якими доведеться зіштовхнутися корінним народам у найближчі роки, що змусить їх «спробувати нові способи політичного, нормативного та стратегічного мислення» [663].

Більшою мірою, держави сконцентровані щодо консультацій з корінними народами для прийняття рішень щодо них. Наприклад, вказана процедура існує в парламенті Швеції, Фінляндії і Норвегії, що стосується корінного народу саами [496, с.7].

До речі, аналіз практики дискримінації корінних народів довів, що часто саме вони стають жертвами неналежного правосуддя, оскільки в них відсутні належні механізми забезпечення права на справедливий суд. Для прикладу, статистика Нової Зеландії демонструє надмірне представництво у в'язницях корінного населення. Станом на вересень 2017 року, маорі становили 51% від всієї кількості ув'язнених, хоча сам народ становить 14% популяції [300]. До речі, вказане зумовлене також відсутністю віри корінних народів до державної кримінально-процесуальної діяльності [416].

Можливості корінних народів впливати на прийняття рішень парламенту розширюються, коли парламенти створюють такі внутрішні органи для розгляду питань, які мають чіткий взаємозв'язок із корінними народами. Наприклад, комісії у справах корінних народів у Національному конгресі Мексики, які можуть впливати на процес розробки законів [736].

Концепція вільної, попередньої та інформованої згоди становить вагомий механізм гарантування інформаційних прав корінних народів. Консультації стають дедалі важливішим аспектом законодавства останніх, а їхнє значення полягає у добросовісній участі та досягненні одностайного рішення і розуміння. Правила, що стосуються консультацій, розроблені для побудови діалогу, а саме для того, щоб держава та постраждалі корінні жителі намагалися досягти взаємної домовленості.

У Латинській Америці процедура попередньої консультації може бути витлумачена з ширшої історичної перспективи як один із інструментів етнонаціональної політики, що використовується в цій сфері протягом багатьох століть. Згодом відбудуватиметься ця процедура як давня традиція *política de pactismo* – переговори та укладені договори у колоніальний період між представниками іспанської адміністрації та владою корінних громад. Політика

переговорів була запроваджена і реалізована з часів Карла I і Філіп II (2 пол. XVI ст.) через систему опосередкованої влади і визнання статусу та авторитету місцевих еліт (*casiques*) та представників *pueblos de indios* [592, с.23].

Основними принципами політики є: самостійний розвиток, повага до знань, культури та традиційних звичаїв корінних народів, які сприяють сталому та справедливому розвитку; вільна, попередня та інформована згода (FPIC). Вільна, попередня та інформована згода (FPIC) — це особливе право, яке належить корінним народам і визнане в Декларації ООН про права корінних народів. Це дозволяє їм давати або не давати згоду на проєкт, який може вплинути на них або їхні території. Після того, як вони дали свою згоду, вони можуть відкликати її на будь-якому етапі. Крім того, FPIC дозволяє їм домовитися про умови, за яких проєкт буде розроблено, реалізовано, зроблено моніторинг та оцінку. Це також є частиною загального права на самовизначення.

Вільна, попередня та поінформована згода – це три поєднані компоненти, які слід кваліфікувати та встановити, як умови згоди при процесі прийняття рішень. Словом, згода повинна стосуватися будь-якого проєкту, плану чи місця (попереднє), вирішувати самостійно (безкоштовно) і на основі точного, своєчасного надання інформації в культурно-відповідний спосіб (інформований), щоб було розглянуто дійсний результат або результат колективного процесу прийняття рішень.

Вільну згоду тлумачимо як таку, яка надана добровільно, без примусу, залякування чи маніпуляції. Це також належить до процесу, яким самостійно керується спільнота, від якої очікується згода, не обтяжена примусом, очікуваннями чи часовими рамками, які нав'язані ззовні. Корінні народи визначають процес, терміни і структуру прийняття рішень; інформація надається прозоро та об'єктивно на їхню вимогу; процес вільний від примусу, упередженості, умов, підкупу чи винагороди; зустрічі та рішення відбуваються на місцях, а час, умови і формати визначаються представниками корінних народів; усі члени спільноти можуть брати участь незалежно від статі, віку чи статусу.

Усе описане вище означає, що надається час розуміти, отримувати доступ і аналізувати інформацію щодо запропонованої діяльності. Кількість часу залежатиме від процесу прийняття рішення самих корінних народів.

Інформована згода стосується переважно природи залучення та типу інформації, яка має бути надана до отримання згоди, а також, як частина поточного процесу згоди. Інформація повинна бути: доступною, чіткою, послідовною, точною та прозорою; подається місцевою мовою та мовою культурно відповідного формату (радіо, традиційні/місцеві ЗМІ, відео, графіка, документальні фільми, фотографії, усні доповіді або новин у ЗМІ) [506, с.16].

Однак, немає конкретної формули консультації, яка працює за будь-яких обставин і в усіх юрисдикціях, її практика має тенденцію бути конкретною країною, незважаючи на міжнародну увагу до цього питання.

У консультації з групами корінного населення, державу можна розглядати як ключовий елемент у забезпеченні успішного злиття між групами біполярного або мультикультурного суспільства. Під формою розуміємо консультації та участь відповідно до Конвенції МОП про корінні народи, племінні народи в незалежні країни, 1989 (ст. 6,7) та Декларація ООН про права корінних народів, особливо концепція вільної, попередньої та інформованої згоди (іноземною загальноприйняте скорочення - FPIC) корінних народів.

Однак, основним і ключовим в аспекті механізму FPIC є те, що консультації не тягнуть за собою «veto power», тобто консультація як процедура не має на меті надання ефективного вето.

Основним завданням було визначити, що насправді є «оптимальною» практикою участі корінних народів у прийнятті рішень.

У п. 13 «Дослідження з питання корінних народів та права на участь у процесі прийняття рішень» [849] вказано, що найбільш важливим показником оптимальної практики є те, якою мірою корінні народи брали участь у її розробці, а також ступінь їх згоди з нею. Інші показники стосуються того, наскільки практика:

- допускає та заохочує участь корінних народів у процесі прийняття рішень;
- дозволяє корінним народам впливати на кінцеві результати рішень, що зачіпають їх інтереси; реалізує право корінних народів на самовизначення;
- передбачає, у належних випадках, жорсткі процедури консультацій та/або процеси отримання вільної, попередньої та усвідомленої згоди корінних народів. Основним завданням було визначити, що насправді є «оптимальною» практикою участі корінних народів у прийнятті рішень.

Залучення корінних народів до прийняття рішень сприяє кращим результатам для проєктів і програм. Висловлено думку, що без консультацій і підтримки корінні народи на ранніх етапах розвитку державних ініціатив, навіть тих, які призначені конкретно для корінних народів, можуть бути скалічені на початку. Відсутність адекватної консультації може призвести до конфліктних ситуацій, а також місцевих виявів гніву та недовіри, які в деяких випадках переростають у насильство.

За певних обставин, існує обов'язок отримати згоду як корінних народів, так і зацікавлених осіб. Наприклад, Декларація прямо вимагає від держав отримати згоду корінних народів у випадках:

- переселення корінних народів з їхніх земель або територій (ст. 10);
- зберігання або видалення небезпечних матеріалів на землях або територіях корінних народів (ст. 29).

Крім того, корінні народи, які мимоволі втратили володіння своїми землями, коли ці землі були «конфісковані, захоплені, окуповані або пошкоджені без їх вільної, попередньої та інформованої згоди», мають право на реституцію або інше відповідне відшкодування, яке може включати землі, однакові за розміром і якістю, або справедливу та чесну компенсацію (ст. 28).

Комітет з ліквідації расової дискримінації також закликає до консультацій та інформування про згоду на тлумачення прав корінних народів у застосуванні Міжнародної конвенції про ліквідацію всіх форм расової дискримінації. У своїй загальній рекомендації № 23 Комітет вимагає від держав-учасниць забезпечити

корінним народам рівні права на участь у суспільному житті та повідомити, що жодні рішення, які стосуються безпосередньо корінних народів, не приймаються без них. Що стосується прав на землю та ресурси, Комітет закликає до реституції у ситуаціях, коли рішення вже були прийняті без попередньої та інформованої згоди постраждалих корінних народів. Він також підкреслив зобов'язання держав забезпечувати право корінних народів на вільну попередню та інформовану згоду, дотримування під час планування та реалізації проектів, що впливають на використання їхніх земель і ресурсів [848].

Нещодавно Комітет з економіки, соціальних та культурних прав додатково розширив вільну, попередню та інформовану згоду в загальному коментарі № 21. У своєму тлумаченні культурних прав, Комітет підкреслює, що до права на участь у культурному житті входять права корінних народів на реституцію або повернення земель, територій і ресурсів, якими традиційно користуються корінні громади, якщо їх взято без попереднього інформування та взаємної згоди постраждалих людей. Він також закликає держав-учасниць «поважати принцип вільної, попередньої та інформованої згоди корінних народів у всіх питаннях, які охоплюються їхніми особливими правами» та «отримувати їх вільну та усвідомлену попередню згоду, особливо, коли йдеться про збереження їхніх культурних ресурсів та тих, хто пов'язаний з їхнім способом життя та культурним самовираженням, і перебувають у зоні ризику» [843].

Європейський банк реконструкції та розвитку також визнає необхідність попереднього отримання вільної, попередньої та інформованої згоди корінних народів для початок будь-якої діяльності на традиційних землях, переселення корінних народів або будь-який проект, що пропонує використовувати культурні ресурси, знання, інновації чи практику корінних народів у комерційних цілях [472].

Нормативно доречно на державному рівні у формі підзаконних актів визначити чіткі правила ведення ФРІС. До прикладу, позитивно оцінюємо підзаконну діяльність Норвегії, зокрема «Інструкцію до основної угоди про надання консультацій», видані Міністерством праці та соціальних питань у 2006

році, як допомогу тлумачення та забезпечення державного консультативного обов'язку. У ст. 2 «Інструкції» вказано, що Консультація охоплює всі форми саамської мови, культурної спадщини, прав власності, управління землею, природою, традиційних знань, музики, освіти, охорона здоров'я та соціальних цінностей [732].

Цікаво, що в канадському правовому контексті обов'язок держави консультиватися не ґрунтується на міжнародно-правових зобов'язаннях, а розглядається перш за все як основне конституційне право. Це пов'язано з впливом на претензії та права аборигенів, куди входять права на першочерговий запит. Зобов'язання країни проводити консультації розвинулося завдяки прецедентному праву відповідно до розділу 35(1) Конституційного акту 1982 року, і, таким чином, забезпечується особливий захист для аборигенів і прав за договором. Розділ 35(1) проголошує, що «цим визнаються та підтверджуються існуючі аборигенні та договірні права аборигенних народів Канади». Рання судова практика підтверджує, що це коротке положення забезпечує конституційну основу, на якій можуть відбуватися наступні переговори.

Рання юриспруденція про консультативний обов'язок штату розвивалася відповідно до принципу честі Корони, а це означає обов'язок чесно розглядати справи, що виникають у зв'язку з підтвердженням суверенітету. Цей принцип має велике значення, особливо в угодах Королівства, пов'язаних із землею та природними ресурсами і потенційним впливом на права громад аборигенів. Справа «Haida Nation» була першою справою Верховного Суду, яка стосувалася консультацій і лісозаготівель на островах, на право власності яких плем'я претендувало понад сто років. Суд постановив, що провінція не виконала свій обов'язок щодо проведення консультацій і що цей обов'язок також вимагає врахування інтересів племені [540].

Кілька наступних справ, починаючи з 2010 року і далі, розвинули зміст та обставини обов'язку проконсультиватися. Наприклад, нещодавня справа Клайд-Рівер (липень 2017 року) стосувалася того, чи виконало федеральне незалежне агентство та Національна енергетична рада (NEB) зобов'язання корони провести

консультації. NEB, який у цьому випадку схвалив офшорні сейсмічні випробування для пошуку нафти та газу в Нунавуті, що могло негативно вплинути на договірні права інуїтів річки Клайд, діяв від імені Корони, коли вона, як особа, яка приймає остаточне рішення, дозволила заявку на проєкт. Компанія провела консультації з групою інуїтів, і група мала (обмежену) можливість брати участь у процесі NEB. Але, оскільки дискусія щодо порушених прав аборигенів була включена до екологічної оцінки, консультації та пристосування були визнані неадекватними та неефективними в кількох аспектах, не в останню чергу через відсутність дослідження впливу на самі права, а не лише на навколишнє середовище. У результаті дозвіл NEB був скасований Верховним судом Канади [363].

Нині існує детальна урядова політика щодо обов'язку консультиватися на провінційному та федеральному рівнях, а деякі громади аборигенів розробили власну політику⁸⁰. Кілька провінцій внесли вимоги щодо проведення консультацій у законодавство про природні ресурси, наприклад, у законодавство про гірничу промисловість.

Також важливо, щоб інститут консультацій був зосереджений саме на правах корінних народів, а не на інших пов'язаних, але не ключових питаннях. Такий висновок ми зробили на основі аналізу вже згаданого шведського законодавства. Консультація із саамами в шведському правовому контексті означає корпоративне консультивання з постраждалими оленярськими громадами. Важливо відзначити, що це форма консультації не еквівалентна обов'язку консультиватися з корінними народами, оскільки це не стосується держави або походить від саамів як корінного народу.

Отже, в Канаді захист права на інформацію та консультивання проходить шляхом використання прецедентного права, та слід визнати, що має ефективну форму.

У Швеції ця форма консультацій називається «samråd» і широко поширена в контексті норм про природні ресурси, що стосуються розгляду та балансу між

правовласників або інших зацікавлених особами. У таких випадках держава не здійснює ФРІС щодо саамів як корінного народу.

Нині ця проблема особливо актуалізується в суспільстві, що глобалізується. Спостерігається тривожна тенденція щодо використання державами надзвичайної ситуації та заходів реагування, викликаних пандемією, з метою ослаблення та призупинення природоохоронної діяльності, скасування та обходу правових гарантій, послаблення регулювання залучення іноземних інвестицій та проведення правових реформ, спрямованих на підрих захисту навколишнього середовища та прав корінних народів [766].

До речі, саме пандемічна криза в цьому аспекті відіграла вагому роль. Як зазначається: «Пандемія використана як можливість для затвердження проєктів та політики» [335, с.7], а ситуація використовується для послаблення прав корінних народів та відновлення після коронавірусної інфекції (COVID-19). Кожна людина на Землі так чи інакше постраждала від пандемії коронавірусної хвороби, однак існує помітна нерівність у впливі та загрозі хвороби для 370 мільйонів корінних народів у всьому світі [728].

Проблему визначають на науковому рівні. Наприклад, науковці з Бразилії вказують, що COVID-19 мав серйозні наслідки, особливо для корінного населення та мігрантів у Бразилії, підвищуючи рівень уразливості цього населення на її території. Він також враховує, що, незважаючи на беззастережне дотримання міжамериканських і міжнародних стандартів у сфері прав людини, уряд Бразилії ігнорував такі угоди, що призвело до соціально-економічних збитків і близько сотень смертей [632].

Відповідно до проаналізованої нами «Доповіді Спеціального доповідача з питань прав корінних народів» Хосе Франсіско Калі Цая, ми можемо констатувати проблемні аспекти. П. 9 Доповіді вказує, що спостерігається тривожна тенденція щодо використання державами надзвичайної ситуації та заходів реагування, викликаних пандемією, з метою ослаблення та призупинення природоохоронної діяльності, скасування та обходу правових гарантій, послаблення регулювання залучення іноземних інвестицій та проведення

правових реформ, спрямованих на підтримку захисту навколишнього середовища та прав корінних народів.

Водночас надзвичайні заходи боротьби з пандемією обмежують можливості корінних народів та інших правозахисників протистояти такому законодавству та відстоювати свої права. Послаблення правового захисту призводить до заподіяння шкоди навколишньому середовищу, провокує насильницькі конфлікти на всій території та призводить до зараження вірусами внаслідок контакту з працівниками [335]. Деякі держави дозволяють проводити віртуальні консультації замість очних зустрічей для виконання обов'язку консультуватися. Однак, мережеві формати, як правило, не відповідають порядкам або традиційним формам прийняття рішень, що утвердилися в культурі корінних народів. Більше того, участь у консультаційних процесах, що проводяться у віртуальному форматі, підбивають обмежені можливості зв'язку та доступу до Інтернету на переважній більшості територій корінних народів.

Сьогодні корінні народи підтримують і представляють низка міжнародних організацій та міжнародних інституцій, таких як Постійний форум ООН з питань корінних народів, Асамблея перших націй, Survival International, Всесвітня рада корінних народів, Мережа корінного навколишнього середовища, а в Латинській Америці різні національні держави представляє мультикультурне громадянство та корінні групи до законів та інших актів, навіть конституційного рівня, однак, як стверджує Mowforth, розширення прав, наданих корінному населенню, є радше «папером, ніж справою реальної дії» [682].

Зрозуміло, що корінні народи були визнані, але також ясно, що юридичне визнання не означає, що права, території, ресурси та культури корінних народів вважаються вагомими та поважаються.

Комітет з економічних, соціальних і культурних прав висловив своє занепокоєння «щодо небезпечне становище корінних громад у державі-учасниці, що впливає на їх право на самовизначення згідно зі статтею 1 Пакту» та закликав «державу-учасницю активізувати свої зусилля для покращення ситуації корінних народів і забезпечити, щоб вони не були позбавлені засобів до існування» [374].

Особливості прав корінних народів полягають в тому, що вони потребують особливої гарантії **щодо охорони свої екологічних та земельних інтересів.**

Незважаючи на своє глобальне розмаїття, корінні народи часто висловлюють глибокі духовні та культурні зв'язки зі своєю землею та стверджують, що місцеві екосистеми відображають тисячоліття їхнього управління, при чому землі корінних народів представляють одну з найдавніших форм природоохоронних одиниць [517].

Постійний форум ООН з питань корінних народів прокоментував значення відносин між корінними народами та їхніми землями: «Земля є основою життя та культури корінних народів у всьому світі. Захист їхнього права на землі, території та природних ресурсах є ключовою вимогою міжнародного руху корінних народів. Також очевидно, що більшість місцевих і національних рухів корінних народів виникли в результаті боротьби проти політики та дій, які підривали та дискримінували їхні звичайні землеволодіння та системи управління ресурсами, експропріювали їхні землі, видобували їхні ресурси без їхньої згоди, що призвело до їх переміщення та позбавлення володіння зі своїх територій. Без доступу та дотримання їхніх прав на свої землі, території та природні ресурси, виживання окремих культур корінних народів перебуває під загрозою [859].

У доповіді від 2022 року спеціаліста з питань прав корінних народів Хосе Франсіско Калі Тцая про «Охоронні райони та права корінних народів: зобов'язання держав і міжнародних організацій» [334] зазначено, що корінним народам відмовляють у їхніх правах на землю та ресурси, на самовизначення та автономію, а також на культурну спадщину, і вони стають жертвами примусових виселень, вбивств, фізичного насильства та жорстокого переслідування. Такі порушення особливо негативно впливають на жінок і дівчаток, на яких лягає головна відповідальність за збирання їжі, палива, води та ліків та які тому наражаються на ризик сексуального насильства з боку воєнізованих силових структур, паркової охорони та правоохоронних органів. Крім того, обмеження

доступу корінних народів до природних ресурсів та священних місць сковає їхню здатність зберігати та передавати свої знання.

Питання захисту екології також дуже вагоме для корінних народів. Навіть в державах зі сталою демократією проблема важко вирішується, оскільки перевагу держава надає економічним інтересам суспільства.

Часто зазначається, що корінні народи мають інтуїтивний зв'язок із природою, володіють багатством традиційних знань і століттями використовували методи управління природними ресурсами для збереження своїх земель. Керівна роль корінних народів рішуче підтримує можливість співпраці з природоохоронними організаціями для збереження біорізноманіття. Для обох сторін підтримання «здорової та різноманітної біосфери» є ключовим.

Саме ця боротьба, ця криза навколо землі та природних ресурсів, головним чином пояснює, чому проблеми корінного населення є також проблемами навколишнього середовища та розвитку.

Шляхи, за допомогою яких «екологічно деструктивні втручання» — наприклад, убивство або знищення тварин, риби, посівів — можуть «підірвати життя, існування та опір корінного населення» і можуть бути визначені як приклад «підручничкової боротьби з повстанцями» «тактика», яка може становити «частину більшої стратегії винищення» [450]. Крадіжка природи, надмірна експлуатація землі та води, а також осквернення зв'язків між людьми, їхніми культурами та їхніми землями можуть мати екоцидні та геноцидні наслідки для вразливих корінних народів, які матеріально та духовно залежать від середовища, яке перебуває під загрозою зникнення.

Деякі науковці доводять, що з глобальної точки зору, корінне населення Арктики є потенційно найбільш уразливим населенням до наслідків зміни клімату з певних причин. Вони живуть у тісній взаємодії з природним середовищем, а зміна клімату та її вплив на умови навколишнього середовища, включаючи температуру, є найбільш впливовими в Арктиці. Таким чином, корінних жителів можна розглядати як перших популяційних індикаторів

наслідків шкідливого стану навколишнього середовища та змін. З точки зору корінного населення, зміна клімату розглядається як одна з найбільших загроз для здоров'я та добробуту. Окрім зміни клімату, зміни навколишнього середовища, пов'язані з природними та антропогенними причинами, постійний регіональний економічний розвиток і плідне використання природних ресурсів становлять схожу загрозу для здоров'я, добробуту, а також для всієї культури. «Корінні та місцеві народи давно цінують, використовують та формують «високоцінні» біорізноманітні ландшафти» [500].

Ні у Фінляндії, ні у Швеції немає саамських резервних земель або правових земель, еквівалентних тим, що створені в Канаді, ані жодних історичних договорів із саамами. Хоча, заради правової ясності слід сказати, що Конституція Фінляндії 1999 р. надає саамам мовне та культурне самоврядування, проте з питаннями надання корінним народам їхніх земель є значно важче, оскільки ці землі становлять 10% земель країни.

У грудні 2020 року Комітет ООН з ліквідації расової дискримінації оприлюднив юридичний висновок [501], у якому визнав, що уряд Швеції порушив (за кількома пунктами) права народу саамі. Цей юридичний висновок було зроблено через сім років після того, як спільнота оленярства «Varsten» вперше подала свій позов до комітету. Комітет визнав, що рішення про надання концесії на переробку в районах, де саамське село займається оленярством, є порушенням статті 5 (d) (v) і статті 6 Конвенції про расову дискримінацію. Комітет виявив, що консультації з метою отримання вільної та інформованої попередньої згоди не відбулися до прийняття рішень щодо прийняття обробки. Крім того, комітет підкреслив, що обов'язок консультування не може бути делегований приватній компанії. Це сприяло висновку Комітету, що права заявників за статтею 5 (d) (v) Конвенції були порушені.

Зосереджуючись на процесі надання дозволів на відкриття трьох нових шахт, було зроблено висновок, що шведське законодавство дискримінує саамів, оскільки законодавство не забезпечує належним чином їхні права як корінного населення. Законодавство сьогодні також не дозволяє дотримуватись

міжнародного стандарту вільної, попередньої та інформованої згоди в процесі надання дозволів на концесії на видобуток [281, с.9]. Комітет ООН рекомендував Швеції внести зміни до законодавства, щоб «відобразити статус саамів як корінних народів».

В межах нашого дослідження, слід присвятити увагу **правам корінних народів на охорону здоров'я**. Питання є радикальним, оскільки часто через віддаленість проживання і зміну екологічної ситуації в бік погіршення, вони першими страждають від неналежного надання медичних послуг.

Корінні народи часто стикаються з перешкодами в отриманні доступу до державних медичних послуг та ліків: багато корінних народи живуть на великій відстані від закладів охорони здоров'я, не можуть дозволити собі витрати на консультації та лікування, піддаються дискримінаційному відношенню та позбавлені права говорити рідною мовою або отримувати медичну допомогу, яка враховує їх культурні особливості. Установи державної охорони здоров'я, які обслуговують території корінних народів, можуть бути недостатньо оснащені. Багато громад корінних народів не мають власної системи охорони здоров'я та недостатньо представлені серед медичного та парамедичного персоналу державної системи охорони здоров'я. Апатридам серед корінних народів може бути відмовлено у медичній допомозі, якщо вони не можуть продемонструвати документи, що засвідчують особу. Жінки з-поміж корінних народів стикаються з додатковими ризиками, пов'язаними з їх сексуальним та репродуктивним здоров'ям і піддаються стигматизації та дискримінації, коли звертаються за медичною допомогою. Корінні народи, а особливо жінки, також мають менше шансів отримати медичну страховку.

У пункті 2 статті 12 Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права зазначається, що до права на здоров'я входять заходи, необхідні для «попередження та лікування епідемічних, ендемічних, професійних та інших хвороб та боротьби з ними». Комітет з економічних, соціальних та культурних прав надалі наголосив на вимогах щодо недискримінації відповідно до статей 2 і 3 Пакту. Зокрема, Комітет вважає, що «корінні народи мають право на особливі

заходи щодо розширення їх доступу до медичного обслуговування та догляду», а це, зокрема, передбачає, що «медичне обслуговування має бути адекватним з погляду культури, враховувати традиційні профілактичні заходи, практику лікування та види ліків», що «держави повинні забезпечувати корінним народам ресурси для розробки та надання таких послуг та контролю за ними» і що «слід також охороняти основні види лікарських трав, тварин та мінералів, необхідних для повного здійснення права корінних народів на здоров'я». У зв'язку з цим, Комітет вважає, що «заходи в галузі розвитку, які спричиняють недобровільне переміщення корінних народів з їхніх споконвічних територій та довкілля, позбавляючи їх джерел харчування та розриваючи їхні симбіотичні зв'язки зі своїми землями, згубно позначаються на їхньому здоров'ї» [357].

У прийнятій Організацією Об'єднаних Націй у квітні 2020 року «Рамковій програмі для негайних соціально-економічних заходів у відповідь на COVID-19» зазначено, що корінні народи належать до групи найбільшого ризику, відчувають найвищий ступінь соціально-економічної маргіналізації і вимагають особливої уваги при прийнятті негайних заходів у відповідь у галузі розвитку. У «Рамковій програмі» також наголошується, що для корінних народів особливо актуальні системи забезпечення соціальної згуртованості та життєстійкості і реагування на рівні громад; вона включає як один із показників для моніторингу наслідків COVID-19 для прав людини картування груп населення, що наражаються на ризик, та наявність спеціальних заходів щодо захисту корінних народів [847].

У п. 18 вказано, що серед багатьох корінних народів і так широко поширені респіраторні інфекції, діабет, серцево-судинні захворювання і ВІЛ/СНІД, а також недоїдання. Часто залежні від уразливих екосистем у плані життєзабезпечення, вони також мають особливі наслідки для здоров'я внаслідок деградації навколишнього середовища, включаючи забруднення водних ресурсів на їх традиційних землях, викликане діяльністю видобувних галузей промисловості та використанням пестицидів при вирощуванні монокультур. Особи з числа корінних народів, які мають хронічні захворювання або інвалідність та

потребують регулярного медичного огляду чи лікування, невідповідно сильно страждають від наслідків режиму ізоляції, перевантаженості національних систем охорони здоров'я та зносу медичного обладнання [840].

Розглянемо **культурні права корінних народів**. Ці права корінних є визначальною частиною їхньої ідентичності. У багатьох випадках вплив асиміляторів і правової політики щодо мов і культур корінних народів була надзвичайно шкідливою, загрожуючи продовженню існуванню народів.

Експертний механізм надав невичерпне визначення культури корінних народів, вказавши, що вона включає матеріальні та нематеріальні прояви їхнього способу життя, досягнень і творчості, є вираженням їхнього самовизначення та духовного і фізичні відносини з їхніми землями, територіями та ресурсами. Корінні культури є цілісними поняттями, заснованими на загальних матеріальних і духовних цінностях. У це поняття входять відмінні прояви у мові, духовності, членстві, мистецтві, літературі, традиційних знаннях, звичаях, ритуалах, обрядах, способах виробництва, святкових заходах, музиці, спортивних та традиційних іграх, поведінці, звичках, інструментах, житлі, одязі, економічній діяльності, моралі, системі цінностей, космопоглядів, законах, і таких видах діяльності, як полювання, риболовля, відлов і збиральництво [563].

Безумовно, Декларація про права корінних народів приділяє значну увагу культурним правам, передбачає захист самобутності та культурної цілісності корінного населення народів через унормування певних прав, а саме зазначає: підтримувати та зміцнювати свої окремі культурні установи; належати до корінної громади або нації відповідно до звичаїв спільноти чи нації; практикувати, відроджувати та передавати свої культурні традиції та звичаї; контролювати свої системи освіти та заклади, що надають освіту власними мовами; сприяти, розвивати та підтримувати свої інституційні структури, звичаї, духовність, традиції та правові системи; право зберігати, контролювати та розвивати свою культурну спадщину та традиційні знання; право не піддаватися примусовій асиміляції чи знищенню своєї культури.

У цьому контексті варто зазначити, що стаття 8 (j) «Конвенції про біорізноманіття» вимагає від сучасної правової політики держав, щоб вони «поважали, зберігали та підтримували знання, інновації та практику корінного населення місцевої громади, що втілюють традиційний спосіб життя, який є актуальним для збереження та сталого використання біологічного різноманіття та сприяють їх більш широкому застосуванню за схваленню, залученню власників таких знань, інновацій і практик».

Держави також зобов'язані вжити заходів та надавати відшкодування корінним народам, адже це додасть їм цілісності та визнання як окремих народів, підвищить рівень їх культурних традицій або етнічної ідентичності та заперечить будь-яку форму примусової асиміляції чи інтеграції.

Комітет з ліквідації расової дискримінації закликав держави «визнати і поважати самобутню культуру, історію, мову та спосіб життя корінного населення як збагачення держави культурної ідентичності та сприяти її збереженню», «забезпечити корінним народам умови, що дозволяють для сталого економічного та соціального розвитку, сумісного з їхніми культурними особливостями» та «забезпечити, щоб корінні громади могли здійснювати свої права на практику та відроджувати свою культуру традиції та звичаї, а також зберігати та практикувати свої мови» [522].

Мовна політика є дуже важливою для збереження культури корінних народів. Важливо, щоб ефективно вживалися заходи для збереження корінних мов і навчання дітей корінних народів володіти мовою в молодшому шкільному віці та отримати полікультурну освіту, яка не знецінює їх корінної культурної та ідентичності.

Аналіз Доповідей спеціального доповідача з питань прав Франсиско Калі Цая вказує на багато нових проблем, що в сучасних умовах постають перед корінними народами. У п. 3 його «Доповідей» від 2021 року вказано на новітні тенденції в аспекті правового статусу корінних народів. Зазначено, що значна кількість корінних народів світу проживає у міському середовищі, у зв'язку з чим необхідно вирішувати проблеми бідності, расизму, расової дискримінації та

маргіналізації та розширювати підтримку цих народів. Процес міграції до міст пов'язаний з тим, що корінні народи переселяються до міських районів у пошуках можливостей працевлаштування та освіти, а також внаслідок насильницьких виселень, відчуження земель, мілітаризації чи деградації навколишнього середовища та стихійних лих, що посилюються зміною клімату [763].

У багатьох регіонах світу корінні народи продовжують проживати на своїх споконвічних територіях у сільській місцевості. Проте глобалізація прискорює їхню міграцію до міських центрів. У деяких країнах більшість корінних народів проживає в містах. Хоча точні дані відсутні, за оцінками МОП, у міських районах проживає близько 69 % корінних народів Північної Америки, 17,9 % корінних народів Африки, 27,2 % корінних народів Азії та Тихого океану, 33,6 % корінних народів Європи та Центральної Азії та 52,2 % корінних народів Латинської Америки і Карибського басейну. Таким чином, за оцінками, у глобальному масштабі понад чверть корінного населення світу проживає у міських районах [573, с.58].

Корінні народи, що мешкають у містах, продовжують випробовувати на собі спадщину колонізації та міжпоколінської травми, стикаючись зі специфічними проблемами, які торкаються їхнього почуття ідентичності, культурних традицій, зв'язку із землею та ресурсами.

Окрім класичної глобалізаційної проблеми, воєнні дії вказують на погіршення становища корінних народів. Шляхом воєнних засобів, корінні народи можуть потрапляти під масове насилля у формі геноциду. Верховна Рада звернулась до міжнародного співтовариства щодо підтримки права на самовизначення корінних народів російської федерації (Постанова ВР України №8105 «Про Звернення Верховної Ради України до міжнародного співтовариства про підтримку права на самовизначення народів російської федерації»). 322 народні депутати підтримали звернення, вказуючи, що «реалізуючи свою загарбницьку імперіалістичну політику, росія століттями вчиняє геноцид поневолених народів, ігнорує принцип рівноправності та

самовизначення народів, грубо порушує права корінних народів та громадян, які належать до національних меншин», зокрема також через непропорційну мобілізацію. За даними української розвідки, «серед вбитих окупантів, трохи менш ніж 40% були представниками неслов'янських етнічних груп»[63], що далеко не пропорційно кількості малих етнічних груп у державі. Найбільша кількість загиблих військових на тисячу населення є Північна Осетія, Бурятія, Тува, Дагестан, Інгушетія, Чукотка та регіон Ідель-Урал, що є територією проживання малочисельних народів держави-агресорки.

4.3. Удосконалення правової політики щодо корінних народів в Україні

Україна останнім часом активізувала нормативно-правове регулювання етнонаціональних відносин, саме це домінантно зумовлюємо повномасштабною військовою агресією на території нашої держави. Питання корінних народів також актуалізувалося в політичній площині як фактор, що може бути використаний як засіб гібридної інформаційної війни, обґрунтування захисту російськомовного населення як привід для вторгнення, права «народу Криму» на самовизначення тощо. Проте, слід констатувати, що незважаючи на те, що війна в Україні триває ще з 2014 року, правовий ресурс щодо закріплення статусу корінних народів та їх права на власну територію не був використаний.

Результати авторського опитування представників корінних народів також вказують, що загалом вони вважають (72%), що держава не достатньо захищає їхні права та законні інтереси (*Додаток Б. 5*)

Первинно проаналізуємо в цьому аспекті національне законодавство. Тут насамперед слід відзначити значну праворегулятивну активність в цьому напрямку. Нині існує достатньо нормативних актів, що регулюють статус корінних народів в Україні.

Першочергово це, безумовно, Конституція України. У ст. 11 вказано основний принцип: «Держава сприяє консолідації та розвитку української нації, її історичної свідомості, традицій і культури, а також розвитку етнічної,

культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України». Також у ст. 92 п.3 визначаються права корінних народів та у ст. 119 вказано про роль місцевого самоврядування при створенні програм національно-культурного розвитку корінних народів. Варто зазначити, що українській державі знадобилося три десятиліття, щоб таки прийняти спеціалізований закон, якого вимагає Конституція.

Вважаємо за доречне, для аналізу нормативно-правової бази статусу корінних народів використати історико-порівняльний метод.

Після отримання незалежності, прийнято Декларацію прав національностей України [37], «прагнучи утвердження в незалежній, демократичній Україні священних принципів свободи, гуманізму, соціальної справедливості, рівноправності всіх етнічних груп народу України». Ст. 1 Декларації вказує на забезпечення принципу рівності політичних, економічних, соціальних та культурних прав, а також зазначається принцип заборони дискримінації. Ст. 3 та 4 присвячена питанню мови, гарантує всім народам і національним групам право вільного користування рідними мовами. Ст. 6 та 7 декларує можливість створення культурних та інших центрів, товариств чи інших представництв етнічних і національних меншин.

Конституція також згадує цих суб'єктів етнополітики, у статті 11 визначаються колективні суб'єкти права, розвитку яких держава зобов'язується сприяти: українській нації, корінним народам і національним меншинам.

Першим сучасним нормативним актом була Постанова Верховної Ради України від 20 березня 2014 року № 1140-VII «Про Заяву Верховної Ради України щодо гарантії прав кримськотатарського народу у складі Української Держави», що мала швидше декларативне та політичне значення в світлі тогочасних подій анексії Криму. У ній вказано про визнання кримськотатарського народу як корінного народу (ст.1), визнання невід'ємності його права на самовизначення (ст. 2) та засудження будь-яких спроб обмежити політичні та соціальні права, громадянські свободи громадян України, які проживають в Автономній Республіці Крим, різної етнічної приналежності

(ст.8). Проте, особливо праксеологічне значення з погляду визначення права кримськотатарського народу на власну управлінську структуру та політичні права має ст. 3 постанови, де вказано, що «Україна визнає Меджлис кримськотатарського народу, виконавчий орган Курултаю кримськотатарського народу та Курултай як вищий представницький орган кримськотатарського народу» [169].

А також, у цьому ж 2014 році прийнято Указ Президента Про Уповноваженого Президента України у справах кримськотатарського народу «з метою забезпечення належних умов для реалізації громадянських, економічних, соціальних та культурних прав кримськотатарського народу як корінного народу України» [185]. Про ефективність цієї інституції йтиметься далі, проте вагомо, що тут також підкреслюється, що кримськотатарський народ є корінним в Україні.

В аналізованій постанові наголошувалося на потребі забезпечення законодавчої бази в сфері існування та захисту прав та законних інтересів корінних народів.

Для прийняття спеціалізованого нормативного акту національному нормотворцю знадобилося багато часу. Хоча проектів було достатньо багато, а саме: у 1999 р. проєкт №4041 Закону «Про статус кримськотатарського народу» [195]; «Про статус кримськотатарського народу» №4098 від 2003 р.[196]; «Про статус кримськотатарського народу №4433 від 2014 р.; «Про права корінних народів України» №4501 від 2014р. [179], «Про статус кримськотатарського народу в Україні» №6315 від 2017 р.[197]. І тільки у 2021 році ми знову бачимо активізацію нормотворців у цій сфері. Вказане також зумовлено політичними обставинами та активізацією уваги до територіальної цілісності держави. Приймається спеціалізований нормативний акт - Закон України «Про корінні народи України» [171].

Ст. 1 Закону «Про корінні народи України» визначає, і це дуже вагоме досягнення нормотворця, національне тлумачення корінних народів, що відповідає за нашим аналізом міжнародним стандартам у цій сфері, зокрема

«корінний народ України - автохтонна етнічна спільнота, яка сформувалася на території України, є носієм самобутньої мови і культури, має традиційні, соціальні, культурні або представницькі органи, самоусвідомлює себе корінним народом України, становить етнічну меншість у складі її населення і не має власного державного утворення за межами України».

Також цей закон розширює розуміння корінних народів, зокрема в контексті тих, що проживають на території Кримського півострова, вказуючи, що ними є кримські татари, караїми, кримчаки.

Звернемо увагу, що Європейський парламент також визнав кримських татар корінним народом, вказавши на невід'ємне право «корінного кримськотатарського народу на самовизначення» [470] в п. 60 Резолюції Європарламенту від 11 лютого 2021 р. про впровадження ЄС Угоди про асоціацію з Україною (2019/2202(INI)).

Правосуб'єктність корінних народів першочергово визначено як їх право на самовизначення, проте чітко правильно з погляду міжнародного права окреслено таке самовизначення «в складі України», також вказується на право вільно здійснювати свій економічний, соціальний та культурний розвиток. У контексті політичних прав закон визначає право їх створювати свої представницькі органи, що «наділяються правом представляти корінні народи та приймати рішення від їх імені», а також додається гарантія щодо можливості представництва корінних народів у парламенті України та інших органах, у тому числі місцевого самоврядування, а також фінансове забезпечення діяльності представницьких органів відбувається за рахунок Державного бюджету України (ст. 9). Згодом прийнятий підзаконний акт, що визначає порядок реєстрації та її припинення представницьким органом - Постанова Кабінету України від 19 серпня 2022 року № 936 «Про затвердження Порядку закріплення правового статусу представницького органу корінного народу України та позбавлення такого статусу» [167].

Вагомим нововведенням також є чіткість норми щодо відновлення історичної топоніміки корінних народів України. Кабінет Міністрів України

після консультацій з представницькими органами вносить в установленому порядку на розгляд Верховної Ради України проекти постанов про перейменування населених пунктів. Звернемо увагу, що перейменування таки відбулося і до прийняття цього акту, так, ще в 2016 році 70 населених пунктів Криму отримали нову назву, наприклад, Кіровський район перейменованій на Іслямтерецький, Красноперекопський — на Перекопський, а місто Красноперекопськ отримало назву Яни Капу. Проте, це здійснювалося не з метою захисту культурної спадщини корінних народів, а у контексті вимог закону України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» [162].

Громадянське суспільство вказує на потребу перейменування населених пунктів, це продемонстровано у петиції до Президента України №22/128274-еп «Повернути історичні назви населеним пунктам Криму, що були перейменовані радянською владою після депортації кримських татар»[145]. Цінність цієї петиції ще в тому, що вона демонструє широкомасштабність проблематики, зокрема подає близько сотні населених пунктів, що потребують оновленої назви.

Питання культурних та освітніх прав корінних народів широко висвітлено в Законі, зокрема «Корінні народи України мають право на дотримання, відродження та розвиток своїх духовних, релігійних та культурних традицій і звичаїв, збереження матеріальної та нематеріальної культурної спадщини» (ст. 4) і «Держава гарантує можливість вивчення мов корінних народів України» (ст. 5), але окрім того, розширює це питання. Для досягнення рівня інклюзивного етнонаціонального суспільства доречно впроваджувати в освітній процес відомостей про мови, історію та культуру корінних народів України у навчальний процес всієї держави.

Ще одним законодавчим актом, про якого обов'язково слід згадати, це ЗУ «Про відновлення прав осіб, депортованих за національною ознакою», він визначає статус осіб, депортованих за національною ознакою, встановлює гарантії держави щодо відновлення їхніх прав, принципи державної політики та

повноваження органів державної влади, органів місцевого самоврядування щодо відновлення прав цих осіб. Значення його дуже вагоме, особливо в контексті відновлення історичної справедливості. Проте, нормотворцю, на нашу думку, слід дещо розширити його понятійно-категоріальний апарат. Ст. 1 Закону визначає: «депортація - насильницьке переселення народів, національних меншин та осіб за національною ознакою з місць їх постійного проживання на підставі рішень, прийнятих органами державної влади колишнього СРСР або союзних республік». Тут немає згадки про корінні народи, а ми розуміємо, що саме вони у 1944 році постраждали від такого злочину геноциду радянської адміністративної машини. До речі, ст. 4 в подальшому визначає кримськотатарський народ, як такий, що має статус депортованих. Тому, на нашу думку, слід визначення оновлено репрезентувати в такій формі: «депортація - насильницьке переселення народів, *корінних народів*, національних меншин та осіб за національною ознакою з місць їх постійного проживання на підставі рішень, прийнятих органами державної влади колишнього СРСР або союзних республік».

В межах цього дослідження, слід звернути увагу на потребу додаткового оновлення законодавства у сфері корінних народів. Серед цього виникають певні пропозиції.

На нашу думку, ЗУ «Про корінні народи України» не зовсім лінгвістично коректно підходить до переліку корінних народів. П. 2 ст. 1 Закону України «Про корінні народи України» зазначає, що «корінними народами України, які сформувались на території Кримського півострова, є кримські татари, караїми, кримчаки». Вбачаємо тут одразу три аспекти для дискусії.

По-перше, потребує пояснення незрозуміла логіка законодавця в тому, що звернено увагу винятково на Кримський півострів. Виникає доречне запитання: чи у найбільшій країні Європи з її багатоміліонною історією тільки на території Кримського півострова існує корінний народ? Відповідь потребує етнічно-культурних, історичних досліджень. Однак, не вдаючись до розширення

проблематики аналізу за межі нашої спеціалізації, все ж слід вказати на те, що перелік далеко не є вичерпним.

По-друге, цитоване унормування приводить до ще одного різнотлумачення. Акцент на Кримському півострові здійснений з політичною метою для обґрунтування того, що ця територія є історичною територією проживання кримських татарів, караїмів та кримчаків. Проте, призводить до того, що можливе інше тлумачення норми, де акцент робиться на тому, що перераховані корінні народи вважаються такими, якщо перебувають на території Кримського півострова і вказаний статус не поширюється при їх перетині географічних меж півострова.

І третя неточність такої норми полягає в тому, що істориками доведено той факт, що колись великі поселення караїмів існували в Галичі, Луцьку, Києві, Одесі тощо, навіть відрізняють північний (тракайський), південний (галицький) і кримський діалекти караїмської мови, тому не є коректною норма про те, що караїми сформувалися як корінна нація саме на Кримському півострові.

Караїмів, за даними останнього перепису населення в Україні, налічувалося 1196 осіб, з них у Криму — 671, в Івано-Франківській області — 106. У 2003 році відбувся «Всенародний з'їзд кримських караїмів України, де було сформульоване наступне самовизначення: кримські караї (кримські караїми-тюрки) – корінний народ Криму, об'єднаний спільністю крові, мови та звичаїв, який усвідомлює власну етнічну індивідуальність, кровну спорідненість з іншими тюркськими народами, самобутність культури та релігійну самостійність, відчуває особливі почуття до Криму як до історичної батьківщини, виражає дружнє ставлення до інших народів і конфесій, поважає їхню самоідентифікацію» [13]. Отож, вказана норма повинна або була вживати повну назву «кримські караїми», або не робити акценту на окремій території.

У порядку правової дискусії слід також звернути увагу на необхідність додавання до вказаного переліку інших корінних народів, зокрема гаагузів та русинів.

Вище ми широко проаналізували потребу захисту прав корінних народів, поряд з цим вказаний аспект може мати політико-дестабілізуючий характер, більше того, може бути використаний країною-агресором як можливість створення внутрішніх державницьких проблем.

Розглянемо досвід Молдови. З 1994 року Гагауз-Єрі – це невелика автономна територіальна конфігурація на півдні Молдови з офіційним населенням 134 535 осіб (3 міста та 30 сіл), міжнародні організації називають Гагаузію «найбіднішим регіоном Молдови» [675].

Проте, низка досліджень вказують, що створення власної автономії може бути наративом просування іншої ідеології під прикриттям захисту права на самовизначення корінних народів, і у випадку Молдови і її автономного утворення. Зокрема, професор Люблінського університету доводить, що політичні дії губернатора Ірини Влах у 2015–2019 роках вказують на реальну ціль утворення автономії – «просування руського міру» у світі [336]. Представники Тартуського університету (Естонія) також звертають увагу на слабке формування нації та економічну залежність цього регіону [558]. Науковець Центру Східних досліджень теж вказує на «напруженості між центральною владою та Комратом» [811], що, безумовно, дестабілізує ситуацію в самій Молдові. Гагаузкість – «це спроби довести історичне існування як народу і тим самим виправдовувати сучасні етнополітичні претензії» [558].

Все ж загалом один, проте центральний аргумент переконує нас, що скоріш за все існуюча автономія є більш політичним утворенням, ніж інституційно-правовою гарантією захисту корінних народів - гагаузів. І цей аргумент – «немає дитячих садків і шкіл гагаузської мови навчання, і ця мова навіть необов'язковий предмет у Гагаузії» [559, с.9]. Захист корінних народів націлений саме на можливість за допомогою позитивної дискримінації надати можливість вимираючим націям збагачувати свою націю та протидіяти її вимиранню, оскільки право на передачу наступним поколінням своєї самобутності є ключовим. Однак, згадувані нами дослідження демонструють зовсім іншу ціль

та мету створення автономії, що підкреслюється її внутрішньою політикою щодо нехтування власними етнонаціональними атрибутами.

Проте, така політична ситуація в сусідній державі не є первинним фактором для усунення можливості визнання корінним народом України гагаузів. Відповідно до останнього перепису населення, в нашій державі проживає 31,9 тис. представників цієї групи [170]. Більшою мірою, компактним районом їх проживання є Одеська область, у меншій мірі – Запорізька. В Україні існує Асоціація гагаузських товариств України, яка, за словами її очільника, зверталася до законотворця визнати гагаузів корінним народом, однак офіційного підтвердження нам не вдалося знайти, як зазначає одне із повідомлень ЗМІ.

До слова, таку ж дискусію слід провести у світлі можливості визнання корінним народом також русинів (за даними того ж таки Національного перепису 2001 року, їх близько 10,2 тис, що проживають на Закарпатті). Хоча, знову ж таки, негативні політичні прецеденти в Україні також були. У 2008 році, так званий «Другий європейських конгрес підкарпатських русинів» проголосив створення «республіки Підкарпатської Русі» і ухвалив ультиматум Закарпатській облраді, вимагаючи проголосити автономію [131]. Проте, в подальшому русинські організації (більше двадцяти у 2016 році [205]) звертали увагу на позиції русинів щодо територіально цілісності України.

Загалом для України не потрібен ще один сценарій з «народними республіками», проте вагомо те, що суттєвої дискусії щодо можливості визнання гагаузів та русинів корінним народом ні на державному, ні на доктринальному рівні не велося. Напевно, активізація політичної, правової, культурної, етнографічної уваги значно б демократизувало суспільство та надало можливість впровадження ідеології інклюзивності в українську етнонаціональну політику.

Отож, пропонуємо такі удосконалення: п. 2 ст. 1 ЗУ «Про корінні народи України» викласти в такій редакції: *«Корінними народами України є кримські татари, гагаузи, русини, караїми, кримчаки. Корінними народами України, які*

сформувались на території Кримського півострова, є кримські татари, кримські караїми, кримчаки». Перелік ми пропонуємо подати, враховуючи чисельність групи.

Ще одні доповнення, що нами пропонуються, мають суттєве значення для недопущення сепаратистських дій. Громадськість сприймає право на самовизначення корінних народів як право створення власної держави. Громадяни України висловлювали категоричну незгоду з правом корінних народів на самовизначення, зокрема проти висловилося 83 % опитаних представників некорінних народів. Для правової визначеності є доречним вказівка на обсязі права на самовизначення для корінних народів на нормативному рівні. Отож, вказане потребує розробки авторського визначення для розширення розуміння як на нормативному, так і громадському рівнях. На нашу думку, *право на самовизначення корінних народів полягає у їх можливості визначити свій етнонаціональний статус, ідентичність, культурні та соціальні практики, а також право впливати на рішення, що стосуються їх території, ресурсів та майбутнього, зберігаючи та розвиваючи свою унікальну спадщину, захищати колективні інтереси на публічному рівні, розвивати етнічну самобутність винятково в межах держави проживання, її політико-правової системи.* Вважаємо за потребу п. 1 ст. 2 ЗУ «Про корінні народи України» доповнити такою термінологією.

Тепер звернемося до сутності поняття «правосуб'єктності корінних народів». Правосуб'єктність групи осіб як юридичне, так і соціальне поняття, означає, що ця група має певний статус суб'єкта права, має правову здатність вчиняти юридичні дії, володіє певними правами та обов'язками, і може бути визнана суб'єктом правових відносин. Отже, вагомо розуміти, що правосуб'єктність включає як права, так і обов'язки. За допомогою гносеологічного методу та методу контент аналізу ми проаналізували унормування правосуб'єктності корінних народів. Ст. 2 Закону визначає винятково права корінного народу, проте нами вже аналізувалося недопустимість зловживання правом з боку цих груп.

Для прикладу, вже після 2014 року в росії відповідно до законодавства держави-агресорки створена громадська організація караїмів, котра у 2016 р. ухвалила резолюцію, в якій зверталася з запитом про визнання кримських караїмів малочисленним народом російської федерації. Це ж знову може вказувати про можливість використання цих етнічностей для політичної дестабілізації.

Враховуючи політичну чутливість питання та його оціночність в окремих ситуаціях, слід звернути увагу на неприпустимість використання статусу корінного народу з метою порушення територіальної цілісності держави. Неприпустимість використання статусу корінного народу з метою порушення територіальної цілісності держави вказує на те, що права та захист корінних народів не повинні використовуватися як привід для вчинення дій, спрямованих на відокремлення територій держави або поділ її території, що загрожує цілісності держави та міжнародному порядку. Важливо шукати мирні та конструктивні способи врегулювання конфліктів, які враховують права та інтереси всіх зацікавлених сторін. Пропонуємо додати п. 9 до ст. 3 ЗУ «Про корінні народи України» і викласти її в такій редакції: *«Корінним народам чи їх представницьким органам заборонено вчиняти дії, що спрямовані на насильницьку зміну чи повалення конституційного ладу або на захоплення державної влади, або дії, що посягають на територіальну цілісність чи територіальну недоторканність держави».*

Напевно, найбільш дискусійною є норма, що стосується представницького органу.

Звернемо увагу на особливості формування представницького органу корінного населення. Правовий статус представницьких органів передбачений у спеціальному законі (ст. 8 ЗУ «Про корінні народи України») та у підзаконному акті («Порядок закріплення правового статусу представницького органу корінного народу України та позбавлення такого статусу, що закріплений постановою Кабінету Міністрів України від 19 серпня 2022 р. № 936»). І порядок створення є доволі складним. Міністерство культури та інформаційної політики

України вносить до Кабінету Міністрів України проєкт розпорядження Кабінету Міністрів України про закріплення правового статусу представницького органу. Проєкт безпосередньо готує ще один орган – Державна служба України з етнополітики та свободи совісті. Вказане створює значний бюрократичний ланцюг органів та додатково затягує час для проведення процедури. Вважаємо, що достатньо буде безпосереднього прямого звернення до КМУ від представницького органу, що значно спростить процедуру та не буде створювати додаткові труднощі при закріпленні статусу представницького органу. Звернемо увагу, що 5 червня 2023 року подано перший пакет документів щодо закріплення правового статусу Меджлісу кримськотатарського народу як його представницького органу.

Наступним питанням є обсяг повноважень КМУ в контексті закріплення правового статусу представницького органу, оскільки ні у Законі, ні в Положенні не вказано про те, що при наявності всього пакету документів та їх відповідності вимогам законодавства, КМУ не може відмовити в закріпленні правового статусу представницького органу корінного народу України. Вважаємо за необхідне таке доповнення внести у ст. 8 ЗУ «Про корінні народи України» та викласти її в такій редакції: *«КМУ не може відмовити в закріплення правового статусу представницького органу корінного народу України, якщо подані представницьким органом документи відповідають вимогам законодавства»*. Таким чином, забезпечується уникнення державного впливу чи вибірковості, дискримінації, навіть корупційної складової при формуванні представницького органу.

Порядок закріплення правового статусу представницького органу корінного народу України та позбавлення такого статусу містить вказівку щодо позбавлення статусу (п. 6), відповідно до якого можливо скасування статусу за бажанням безпосередньо представницького органу і для цього необхідним є рішення вищого органу управління представницького органу про позбавлення правового статусу представницького органу або заявою ДЕСС про позбавлення правового статусу представницького органу корінного народу України. Порядок

не містить підстав, коли необхідна чи можлива така заява, тобто, нерегульованою прогалиною є позбавлення правового статусу представницького органу корінного народу, що створює додаткову залежність останнього від органів публічної влади. Більше того, такі положення суперечать міжнародним стандартам, оскільки вищий орган виконавчої влади може самостійно в довільному порядку скасувати статус представницького органу, що обраний корінним народом.

Черговою проблемою формування представницького органу є те, що у п.3 ст. 1, а також у п. 2 ст. 2 Закону йдеться про те, що представницькі органи корінних народів України «утворюються та діють у відповідності з Конституцією та законами України». Але оскільки у Конституції немає навіть згадки про наявність таких органів, не кажучи вже про конкретні механізми їх формування та функціонування, ці положення та інші норми підкреслюють необхідність внесення змін Основного закону.

Продовжуючи недоліки, ми констатуємо також те, що не вказано кількість представницьких органів від одного корінного народу, отже, не встановлення таких обмежень надає можливість створення кількох представницьких органів, і в такому разі є особливо дискусійний розподіл ресурсного забезпечення представницьких органів за рахунок Державного бюджету України.

Також є певний ряд норм, що мають не зовсім зрозумілі у практичній сфері норми. До них віднесемо ст. 2 п. 5 «Держава сприяє формуванню спроможностей територіальних громад, які б відповідали місцям компактного проживання корінних народів України». Норма права в демократичній державі має бути сформульована таким чином, щоб особа з пересічною правосвідомістю зрозуміла її зміст. У цьому випадку лінгвістична форма породжує радше здогадки, ніж правила поведінки, доречнішим було б визначити, яким чином відбувається взаємодія органів місцевого самоврядування та держави в контексті забезпечення прав та законних інтересів корінних народів, які засоби та методи адміністрування використовуються.

Для України питання реалізації політичних прав є актуальне, зокрема представники корінного народу (в нашому опитуванні брали участь 62 особи, що позиціонували себе кримськими татарами) в абсолютній більшості вказали, що вони потребують особливих політичних засобів та підходів для вираження своєї національної ідентичності. Група опитаних кримських татар вважає, що держава не забезпечує їх політичні права як корінного народу (62 %) (*Додаток Б.6*). Опитані також висловилися зокрема за необхідність створення окремих місць у Верховній Раді України для представників корінних народів, «за» висловились 81 % опитаних. (*Додаток Б.7*)

Питання історичної топоніміки є дуже важливим для збереження культурної самобутності та мови корінних народів, їх ідентичності. Історична топоніміка – це вивчення назв місць, їх походження, історичних зв'язків із культурою, діяльністю людей та подіями в різні епохи. Топоніми, або назви місць, не просто маркери на карті, вони мають глибокий культурний та історичний зміст, розкриваючи багатогранність життя наших предків та розвитку суспільства. Назви місць нерідко відображають культурні та релігійні цінності минулих поколінь. Вони можуть бути пов'язані з міфами, легендами, важливими історичними подіями, архітектурними пам'ятками та іншими аспектами культури. Вивчення топоніміки допомагає зберегти та відновити цю спадщину, розкриваючи джерела ідентичності. Повага до історичної топоніміки корінного народу допомагає в збереженні та розкритті історичного досвіду, усвідомленні культурної спадщини та збагаченні ідентичності через розуміння та повагу до назв місць, які нас оточують. Вона дає можливість поглибити наше знання про минуле та розкрити покриті віковими шарами відомості про різноманітні аспекти нашої земної кулі.

Тому, на нашу думку, також потребує уточнення ч. 4 ст. 5 ЗУ «Про географічні назви» [158] шляхом доповнення словосполученням «представників корінних народів», відповідно нову редакцію слід викласти в такій формі: «Назва, яка присвоюється географічному об'єкту, повинна відображати найбільш характерні ознаки цього об'єкта, враховувати географічні, історичні, природні та

інші умови місцевості, де він розташований, думку населення, яке проживає на цій території, *представників корінних народів*, вписуватися в існуючу систему назв цієї території і складатися з мінімальної кількості слів.

Розглянемо питання щодо дискримінації корінного народу в тимчасово окупованому Криму стосовно захисту прав кримських татар.

Перш за все, важливо відзначити, що до анексії Криму Україна не приділяла достатньої уваги захисту прав етнічних груп. Хоча загальних конфліктів не було, існували соціально-економічні проблеми, особливо серед кримських татар. Консультативний комітет з Рамкової конвенції в 2012 році вказував на нерівність, з якою стикалися кримські татари через відсутність законодавчої бази щодо реституції та компенсації за втрати внаслідок депортації. Після анексії ситуація загострилася, особливо для кримських татар, які активно виступали за територіальну цілісність України та бойкотували «референдум» 2014 року. Вони стали об'єктом політичного переслідування, що має вираження у судових переслідуваннях, дискримінації, залякуванні, насильстві та інших порушеннях прав. Наразі близько 116 кримських татар є політичними в'язнями, більшість з них звинувачують у тероризмі, і їх покарання включають дуже суворі кримінальні санкції. Дії, спрямовані на обмеження релігійних свобод та інші права, також порушують міжнародні норми та зобов'язання [271].

Окупація Криму спричинила безпрецедентне порушення прав всього населення регіону, особливо кримських татар, що першочергово зумовлено з політичним супротивом дій країни-агресорки. Кримські татари, які через свій представницький орган Меджліс підтримали територіальну цілісність України та бойкотували так званий «референдум» 16 березня 2014 року, швидко стали об'єктом політичного переслідування. Міжнародна спільнота систематично моніторить ситуацію, вказуючи на суттєве порушення прав корінних народів, наявність політично вмотивованих судових переслідувань, дискримінацію, залякування, насильство, свавільні затримання, катування та жорстоке поводження із затриманими та їх переміщення з Криму до російської федерації, а також повідомлення про порушення свободи вираження поглядів, свободи

релігії чи переконань, свободи асоціацій і права на мирні зібрання. За даними активістів, 116 кримських татар є політичними в'язнями [213], більшість звинувачують в тероризмі, які караються дуже суворими кримінальними санкціями. Дії спрямовані як на окремих осіб, так і на місця відправлення культу, зобов'язання перереєструвати релігійні організації, обшуки культових споруд та обмеження, введені задля боротьби з екстремізмом, усі є порушенням свободи віросповідання [697].

Міжнародні організації підтвердили «свою відданість суверенітету, політичній незалежності, єдності та територіальній цілісності України в її міжнародно визнаних кордонах» у Резолюції, прийнятій Генеральною Асамблеєю 27 березня 2014 року A/RES/68/262 [759]. Також прийнято ряд резолюцій, що стосуються захисту прав людини на окупованій території, зокрема Резолюція прийнята у 2017 р. A/RES/71/205 «Ситуація з правами людини в Автономній Республіці АР Крим та місто Севастополь (Україна)» [756], A/RES/72/190 (2018) [757], PA/RES/73/263 (2019) [758], A/RES/74/168 (2020) [755], A/RES/75/192 (2020) [754].

Отже, щороку Генеральною Асамблеєю ООН приймалися резолюції, в яких висловлювалася турбота щодо потреби відновлення представницького органу кримських татар та запобігання обмеженням у їх здатності зберігати свої установи. Також висвітлювалася необхідність гарантування права на навчання мові цього корінного народу та боротьба з переслідуванням за політичними мотивами.

Міжнародна спільнота виразила осуд за порушення прав кримських татар та визначила ряд заходів, які потрібно вжити для відновлення справедливості та захисту їхніх прав. Серед цих заходів - припинення застосування російського законодавства в Криму та дотримання міжнародного права, звільнення всіх незаконно ув'язнених осіб, припинення примусового призову до російських Збройних сил та заборона переміщення затриманих з Криму до росії. Також вимагається проведення ефективного розслідування злочинів, як вбивства, викрадення чи тортури, а також припинення будь-яких адміністративних або

судових переслідувань кримських татар. Одним із ключових заходів є скасування заборони на діяльність Меджлісу кримськотатарського народу та забезпечення поваги до свободи асоціації та мирних зібрань. Також важливо забезпечити доступ до викладання кримськотатарською мовою та створити умови для вираження, збереження та розвитку їхньої ідентичності.

Вживаються також заходи судового характеру. ЄСПЛ у справі України проти Росії (щодо Криму) (заява № 20958/14), після слухання, що відбулося 11 вересня 2019 року, виходячи з того, що юрисдикція Росії над Кримом була в формою ефективного контролю над територією, а не територіальною юрисдикцією, оголосив справу частково припустимою. Він визнав прийнятними скарги щодо насильницьких зникнень та відсутності ефективного розслідування такої практики (ст. 2) та окреслив такі пункти:

- жорстоке поводження та незаконне затримання (ст. 3 і 5);
- поширення чинності російського законодавства на Крим з 27 лютого 2014 року, внаслідок чого суди в Криму не можуть вважатися «створеними законом» (ст. 6);
- автоматичне нав'язування російського громадянства та захоплення приватного житла (ст. 8);
- утиски та залякування релігійних діячів, які не відповідають російському православному віросповіданню, свавілля та рейди культових місць і конфіскація культового майна (ст. 9);
- придушення неросійських ЗМІ (ст. 10);
- заборона публічних зібрань та проявів підтримки, а також залякування та свавілля затримання організаторів демонстрацій (ст. 11);
- безоплатне відчуження майна у цивільних осіб та приватних підприємств (ст. 1 Протокол № 1 до Конвенції);
- придушення української мови в школах і цькування україномовних дітей (ст. 2 Протоколу № 1 до Конвенції);
- обмеження свободи пересування між Кримом і материковою Україною (ст. 2 Протоколу № 4);

– переслідування (targeting) кримських татар (стаття 14 у поєднанні зі статтями 8, 9, 10 і 11 Конвенції та зі статтею 2 Протоколу № 4 до Конвенції) [530].

Покращення становища кримських татар в окупованому Криму вимагає комплексного підходу, який має бути обґрунтованим міжнародним правом та розрахованим на довгостроковий ефект. Незважаючи на обмежені можливі дії безпосередньо в окупованому Криму, Україна може вживати різноманітні кроки на національному та міжнародному рівнях для підтримки кримських татар та відстоювання їхніх прав. Ось деякі можливі заходи:

1. Міжнародний діалог. Продовжувати звертати увагу міжнародної спільноти на порушення прав людини в Криму. Проводити дипломатичні заходи для залучення підтримки від інших держав та міжнародних організацій, які мають можливість впливати на державу-агресорку.
2. Інформаційна кампанія. Заснувати та підтримувати інформаційну кампанію, яка розкриватиме порушення прав людини в Криму, зокрема щодо кримських татар. Використовувати медіа, соціальні мережі, виступи на міжнародних платформах для привернення уваги до цієї проблеми.
3. Гуманітарна допомога. Забезпечувати гуманітарну допомогу для кримських татар, зокрема тим, хто переселився на континентальну частину України. Допомогати в забезпеченні їхніх базових потреб, освіти, медичного обслуговування тощо.
4. Підтримка міжнародних санкцій. Продовжувати активно підтримувати міжнародні санкції проти держави-агресорки з метою тиску на її уряд і зміни політики стосовно Криму та кримських татар.
5. Захист прав на мову і культуру. Забезпечувати можливість для кримських татар вивчати, використовувати та розвивати свою мову, культуру та релігійні традиції, навіть на континентальній частині України.
6. Підтримка організацій. Забезпечувати підтримку та сприяти діяльності незалежних громадських організацій, які працюють на захист прав кримських татар, надавати їм платформу для висловлення та реалізації своїх ініціатив.

Висновки до розділу 4

Проаналізувавши правовий статус корінних народів та правове регулювання їх в Україні нам вдалося прийти до таких висновків:

1. Виокремлено види міжнародних гарантій правового регулювання статусу корінних народів: 1) Конвенції МОП (1920-1989 рр.), що вперше акцентували на статусі корінних народів і народів, які ведуть племінний спосіб життя (Конвенція про племінне населення 1957 року (№ 107), Конвенція про племінні племена 1989 року); 2) норми та механізми ООН (Декларація про права корінних народів від 2007 р., Робоча група з питань корінного населення, Постійний форум ООН з питань корінних народів Експертний механізм з прав корінних народів, Спеціальний доповідач з прав корінних народів). Визнання на політико-правовому рівні статусу корінних народів – це не тільки шлях до відновлення самобутності та розвитку культурної сфери, це також відновлення історичної справедливості.

2. Мотивовано, що корінні народи визнані одними з найбільш уразливих, знедолених і маргіналізованих народів та вказано, що вирішальною проблемою для майбутнього корінного народу є його соціальна вразливість, невеликий розмір населення, розсіяне поселення та урбанізація, що обмежує можливості для культурної адаптації.

3. Констатовано відсутність єдиного узгодженого розуміння поняття «корінний народ», що зумовлено не тільки дискутованістю тлумачення, але й позицією корінних народів, які виступають проти прийняття офіційного визначення на міжнародному рівні, наголошуючи на необхідності гнучкості та поваги до бажання та права кожного корінного народу визначити себе. Загалом корінні народи – це загальний термін, який використовується для опису груп людей, які мають схожі характеристики, такі як спільне походження, землі, території, природні ресурси та відмінні риси культурної ідентичності. Згруповано ознаки корінних народів для того, щоб їх позиціонувати як суб'єктів етнонаціональної політики: спільність групи; спільність історичного спадку;

наявність певної географічної історичної території; відмінна соціокультурна система; спільні звичаї, релігійні норми; колективний спосіб існування; суверенітет над своєю землею та природними ресурсами.

4. Узагальнено потреби корінних народів на сучасному етапі розвитку державності: визнання як особливої етнічної групами з власними унікальними культурами та ідентичностями; корінні народи в своїй онтологічній природі мають проблему продовження роду, що є загрозливим в сучасному глобалізованому суспільстві; проживання та користування землею своїх предків; самовизначення; подолання проблем дискримінації. Прийняття Декларації ООН про права корінних народів дає можливість для подальшого розгляду питання корінних народів у національних парламентах із посиланням на існуючі правові документи.

5. Аналіз практики США, Канади, Норвегії, Народної Республіки Бангладеш, Нової Зеландії, Фінляндії, Швеції та Комітету з ліквідації расової дискримінації, Постійного форуму ООН з питань корінних народів дав можливість виокремити транскрипція прав корінних народів, яка репрезентована в наступній матриці: право на особливе самовизначення, що позиціоновано як право на автономію чи самоврядування в питаннях, що стосуються їхніх внутрішніх і місцевих справ та можливість зміцнювати свої окремі політичні, правові, економічні, соціальні та культурні інститути, зберігаючи своє право повною мірою брати участь у житті держави; право на гарантування особливого статусу шляхом обов'язкової концепції вільної, попередньої та інформованої згоди, котра забезпечує можливість корінним мешканцям давати або не давати згоду на проєкт, який може вплинути на них або їхні території; право на особливої гарантії щодо охорони свої екологічних та земельних інтересів; на охорону здоров'я, оскільки часто через віддаленість проживання і зміну екологічної ситуації в бік погіршення, корінні народи першими страждають від неналежного надання медичних послуг; культурні права, що включають самобутності, етнічну ідентичність й культурну цілісності корінного народу

через охорону та захист матеріальних та нематеріальних проявів їхнього способу життя, досягнень і творчості, ментальних аксіологічних атрибутів.

6. Запропоновано наступні зміни в національну систему правового регулювання статусу корінних народів:

- удосконалити дефініцію ст. 1 ЗУ «Про відновлення прав осіб, депортованих за національною ознакою» та запропоновано унормувати в такій редакції: «депортація - насильницьке переселення народів, корінних народів, національних меншин та осіб за національною ознакою з місць їх постійного проживання на підставі рішень, прийнятих органами державної влади колишнього СРСР або союзних республік»;

- п. 2 ст. 1 ЗУ «Про корінні народи України» викласти в такій редакції: «Корінними народами України є кримські татари, гагаузи, русини, караїми, кримчаки. Корінними народами України, які сформувались на території Кримського півострова, є кримські татари, кримські караїми, кримчаки»;

- у п. 1 ст. 2 ЗУ «Про корінні народи України» унормувати право на самовизначення корінних народів, та викласти в такій редакції «право на самовизначення корінних народів полягає у їх можливості визначити свій етнонаціональний статус, ідентичність, культурні та соціальні практики, а також право впливати на рішення, що стосуються їх території, ресурсів та майбутнього, зберігаючи та розвиваючи свою унікальну спадщину, захищати колективні інтереси на публічному рівні, розвивати етнічну самобутність винятково в межах держави проживання, її політико-правової системи»;

- додати п. 9 до ст. 3 ЗУ «Про корінні народи України» і викласти її в такій редакції: «Корінним народам чи їх представницьким органам заборонено вчиняти дії, що спрямовані на насильницьку зміну чи повалення конституційного ладу або на захоплення державної влади, або дії, що посягають на територіальну цілісність чи територіальну недоторканність держави»;

- внести доповнення у ст. 8 ЗУ «Про корінні народи України» та викласти її в такій редакції: «КМУ не може відмовити в закріплення правового

статусу представницького органу корінного народу України, якщо подані представницьким органом документи відповідають вимогам законодавства»;

- удосконалити «Порядок закріплення правового статусу представницького органу корінного народу України та позбавлення такого статусу» шляхом визначення легітимних підстав позбавлення правового статусу представницького органу корінного народу за заявою ДЕСС;

- прибрати у п. 2 ст. 2 ЗУ «Про корінні народи України» словосполучення «утворюються та діють у відповідності з Конституцією», оскільки Конституція не містить згадок про цих суб'єктів етнонаціональних відносин;

- вказати в ЗУ «Про корінні народи України» допустиму кількість представницьких органів від одного корінного народу, що мають право на розподіл ресурсного забезпечення представницьких органів за рахунок Державного бюджету України;

- уточнити п. 4 ст. 5 ЗУ «Про географічні назви» шляхом доповнення словосполученням «представників корінних народів», відповідно нову редакцію слід викласти в такій формі: «Назва, яка присвоюється географічному об'єкту, повинна відображати найбільш характерні ознаки цього об'єкта, враховувати географічні, історичні, природні та інші умови місцевості, де він розташований, думку населення, яке проживає на цій території, представників корінних народів, вписуватися в існуючу систему назв цієї території і складатися з мінімальної кількості слів.

7. Запропоновано заходи на національному та міжнародному рівнях для підтримки кримських татар та відстоювання їхніх прав як корінного народу України: активізація уваги міжнародної спільноти на порушення прав людини в Криму; підтримувати інформаційну кампанію, яка розкриватиме порушення прав людини в Криму, зокрема щодо кримських татар; забезпечення гуманітарної допомоги для кримських татар, зокрема тим, хто переселився на континентальну частину України; продовжувати активно підтримувати міжнародні санкції проти держави-агресорки з метою тиску на її уряд і зміни

політики стосовно Криму та кримських татар; забезпечити можливість для кримських татар вивчати, використовувати та розвивати свою мову, культуру та релігійні традиції на континентальній частині України; забезпечення підтримки та сприяння діяльності незалежних громадських організацій, які працюють на захист прав кримських татар, надавати їм платформу для висловлення та реалізації своїх ініціатив.

Наукові результати досліджень автора, які висвітлені у Розділі 4, викладені в опублікованих працях (Ковний Ю.Є., 2018, Ковний Ю.Є., 2021а, Ковний Ю.Є., 2022в, Ковний Ю.Є., 2022з, Ковний Ю.Є., 2023а, Ковний Ю.Є., 2023г, Ковний Ю.Є., 2023и, Ковний Ю.Є., 2023к, Kovnyi, Y., Harasymiv, T., Chornopyska, V., Bek, U., Fitsyk, S., 2023, Kovnyi Y., Roshkanyuk V., Panov A., Vovk M., Dubova K., 2023, Kovalchuk V., Kovnyi Y., Prokhorenko M., Manuilova K., Poliarush-Safronenko S., 2023).

РОЗДІЛ 5. ГАРАНТІЇ ЗАХИСТУ ПРАВ ТА ЗАКОННИХ ІНТЕРЕСІВ СУБ'ЄКТІВ ЕТНОНАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ

5.1. Міжнародні інституційні гарантії захисту порушених прав та законних інтересів суб'єктів етнонаціональної політики

Для захисту прав та свобод громадян, урегулювання суспільних відносин, відповідно до визначеної нормами права стратегії, створюється додатковий каркас міжнародних та національних, у тому числі регіональних засобів та способів гарантування дієвості визначених норм. Відображаючи загальну суспільну волю захисту етнонаціональних груп, інститут гарантування такої політики забезпечує механізми для вираження індивідуальності та культурної самобутності суб'єктів етнонаціональної політики.

За територіальним спрямуванням комплексний інститут гарантування включає міжнародні та національні гарантії.

Міжнародне право завжди відіграло вагому роль у захисті суб'єктів права, а для етнонаціональних груп таке гарантування має особливий захист, оскільки забезпечує охорону та захист їх прав у тому числі від дискримінаційної державної політики. Загалом міжнародні гарантії слугують елементом захисту корінних народів, національних меншин та інших етнонаціональних груп у різних країнах світу, таким чином формуючи загальносвітову ідеологічну парадигму відносин між ними та державними інституціями. Структура міжнародного гарантування репрезентована у сучасному постмодерністському суспільстві через нормативно-правову групу гарантій (міжнародні нормативно-правові акти та інші джерела міжнародного права) та інституційно-правові (діяльність загальних та спеціальних органів, у тому числі судових).

У свою чергу національні гарантії відображають можливий первинний механізм охорони та захисту етнонаціональних прав, оскільки формують первинний етап втілення принципів самовизначення та національної самобутності. В більшості нормативних актів міжнародного характеру саме на

державу покладено обов'язок захисту прав, свобод та законних інтересів суб'єктів етнонаціональної політики.

У дослідженні нами вже висвітлено нормативні гарантії функціонування окремих суб'єктів етнонаціональних відносин, тому в межах цього підрозділу наголосимо на системі міжнародних інституційних гарантій захисту прав етнонаціональних суб'єктів права.

На нашу думку, інституційні гарантії щодо суб'єктів етнонаціональної політики слід виокремити за такими групами:

1. За функціональним спрямуванням:

- нормоустановчі інституції – функціонування міжнародних органів та організацій, що формують основні стандарти у сфері етнополітики, створюють правові норми щодо ефективної протидії та захисту порушенню прав права етнічних та національних меншин, а також визначають зобов'язання країни-учасника в цьому контексті.

- моніторингові інституції – ці міжнародні гарантії передбачають механізми моніторингу та звітності про порушення прав етнічних груп, що може охоплювати міжнародний аудит, проведення моніторингових місій та інші заходи для оцінки ефективності та рекомендації щодо покращення прав захисту.

- правовідновлювальні інституції, що передбачають можливість оскарження порушень прав етнічних та національних груп перед міжнародними судами та трибуналами, вказане репрезентує можливість суб'єктам етнонаціональної політики звертатися за захистом на міжнародному рівні у випадках, коли внутрішні механізми захисту не працюють ефективно.

Усі ці інституційні гарантії разом із системою міжнародних норм та механізмів, спрямованих на захист прав та свобод суб'єктів етнонаціональної політики, є невід'ємною частиною міжнародного права та відіграють важливу роль у забезпеченні справедливості та захисту прав людей, незалежно від їхнього етнічного походження.

2. За територіальним поширенням:

- міжнародні гарантії захисту прав етнічних і національних меншин, котрі відіграють головну роль у забезпеченні прав та свобод цих груп осіб на міжнародному рівні, основне значення цих інституцій полягає в тому, що вони сприяють формуванню та зміцненню нормативно-правових стандартів, спрямованих на захист прав меншин, а також дають можливість громадськості та самим етнічним та національним меншинам активно впливати на юридичний процес (зазвичай репрезентовані органами та організаціями, що входять в структуру ООН);

- регіональні гарантії, до яких належать: європейські регіональні гарантії захисту організацій етнічних і національних меншин, котрі функціонують на регіональному рівні в Європі (до організацій належать Рада Європи та її структурні утворення, які спрямовані на реалізацію Європейської конвенції про захист прав людини та основні свободи, а також інші регіональні органи та ініціативи); африканська регіональна система, що зокрема включає організації Африканської системи людських прав та є відомою своїми зусиллями у сфері захисту прав людини та народів на африканських континентах, зокрема Африканську комісію з прав людини і народів (African Commission on Human and Peoples' Rights) та Африканський суд з прав людини та народів (African Court on Human and Peoples' Rights); американська континентальна система захисту прав корінних народів та національних меншин, котра діє в контексті Організації американських держав, яка в свою чергу визнана головним міжнародним форумом для держав Американського континенту та спеціалізується на спільній роботі з питань міжнародної політики, прав людини та економічного співробітництва, також Міжамериканська комісія з прав людини (Inter-American Commission on Human Rights) та Американський суд з прав людини (Inter-American Court of Human Rights).

- національні гарантії, до котрих належить комплекс правових та організаційних механізмів, спрямованих на забезпечення прав та інтересів корінних народів і національних меншин у контексті етнокультурного різноманіття суспільства. Ці гарантії передбачають недискримінаційний доступ

до основних прав та свобод, включаючи культурні, мовні та релігійні права, а також можливість участі у прийнятті рішень, які впливають на їхнє життя та розвиток. Крім того, до них належать механізми регулювання конфліктів та захисту від наявних форм дискримінації та недоліків у реалізації своїх прав.

3. За ціллю інституції:

- загальні органи та інституції, котрі розглядають права та свободи людини загалом в контексті дотримання загальновизнаних стандартів рівності, справедливості, верховенства права та недискримінації, представники корінних народів, етнічних та національних груп як громадяни держави, та й загалом індивідууми, мають права такі ж, як всі інші, тому робота вказаних органів охоплює захист їх прав та законних інтересів як представників людського роду та суб'єктів права;

- спеціалізовані (предметні), тобто ті органи, котрі створені цивілізованими народами у механізмі особливої уваги до досліджуваних суб'єктів етнонаціональних відносин. Спеціалізовані органи, які утворені цивілізованими націями, забезпечують важливу роль у системі особливої уваги до об'єктів етнонаціональних відносин. Ці органи призначені для вивчення, аналізу та вирішення питань, пов'язаних з правами та інтересами корінних народів і представників національних меншин, тому що володіють спеціалізованими знаннями та повноваженнями у сфері етнонаціональних відносин і забезпечують належний рівень захисту та підтримки цих суб'єктів. Наявність такого спеціального механізму репрезентує головну роль у формуванні та впровадженні політики, спрямованої на захист прав та свобод корінних народів та національних меншин, вони створені розробляти спеціалізовані програми, рекомендації та механізми забезпечення відповідного статусу та захисту, ефективність їх рішення базуються на вивченні конкретних потреб та особливостей етнонаціональних груп, спрямованих на забезпечення справедливості, рівності та інклюзії у суспільному житті.

Дослідимо особливості функціонування основних та вкажемо на проблемні питання, що потребують додаткової уваги науковців та практиків.

Розпочати слід з ООН. У рамках системи органів та установ ООН, які вирішують питання етнонаціональної політики та захисту прав корінних народів і національних меншин, слід виокремити загальні (Комітет з прав людини ООН), спеціалізовані та ті, які мають відмінну спеціалізацію, проте в межах неї досліджують проблематику додатково питання захисту статусу суб'єктів етнонаціональної політики (зокрема це МОП, Комітет з прав дитини ООН).

Спеціалізовані установи ООН доречно згрупувати в дві підгрупи: спрямовані на захист прав корінних народів (Форум ООН з питань корінних народів, Спеціальний доповідач з питань прав корінних народів) та акцентують увагу на правах національних меншин (Спеціальний доповідач з питань меншин).

Розглянемо детальніше роботу органів першої підгрупи.

Постійний Форум ООН з питань корінних народів (UNPFII) створений для вирішення питань, пов'язаних із правами корінних народів та прийняттям рекомендацій у цьому напрямку, існує як консультативний орган високого рівня при Економічній і соціальній раді з 28 липня 2000 року з широкою сферою повноважень, а саме охоплює: проблеми економічного і соціального розвитку, культури, навколишнього середовища, освіти, охорони здоров'я та права людини [464]. Зокрема він уповноважений: надавати експертні поради та рекомендації з питань корінних народів Раді, а також програмам, фондам і установам ООН через ЕКОСОП; підвищувати обізнаність та сприяти інтеграції та координації діяльності, пов'язаної з питаннями корінних народів у рамках системи ООН; готувати та поширювати інформацію з питань корінних народів; сприяє повазі та повному застосуванню положень Декларації ООН про права корінних народів та стежить за ефективністю цієї Декларації.

Постійний форум, до складу якого входять вісім експертів, призначених державами, і вісім експертів, призначених корінними народами в гіпотетичному передбаченні, має стати ареною для діалогу та створення альянсів для досягнення консенсусу в прийнятті рішень.

Останнім часом активізувалася увага міжнародної інституційної співпраці щодо ролі корінних народів у екологічній політиці (про це ми частково вказували у попередніх розділах). Рамкова конвенція Організації Об'єднаних Націй про зміну клімату зазнала значної критики, зокрема у контексті її представництва маргінальних голосів у кліматичному управлінні [361]. З метою удосконалення відкритості політики в Бонні, наприкінці 2017 року офіційно засновано «Платформу місцевих громад і корінних народів» (надалі іменується як «Платформа») з метою обміну досвідом, обміну знаннями та прискорення залучення корінних народів до процесу подолання проблем зміни клімату [855]. Платформа має на меті «каталізувати навчання, залучення та координацію політики, що принесе користь місцевим громадам і інтелектуальним правам, а також міжнародній спільноті», характеризуючи цілі платформи як: створення простору для документування та обміну найкращими практиками та досвідом, «поважаючи унікальну природу та потребу зберігати системи знань корінних і місцевих громад»; політика та дії щодо зміни клімату щодо сприяння інтеграції систем знань корінного населення та залученню інтелектуальних і місцевих громад до інформування про дії та політику, пов'язаних зі зміною клімату; розбудова спроможності місцевих громад та інтелектуалів брати участь у екологічному процесі, зокрема у виконанні Паризької угоди [854].

Пандемічна загроза розширила сферу інтересів і 17 – 28 квітня 2023 р. відбулася 22 сесія UNPFII, де спеціальною темою було: «Корінні народи, здоров'я людей, планетарне та територіальне здоров'я та зміна клімату: підхід, що ґрунтується на правах» [859]. У дослідженнях вказується, що корінні народи мають свої детермінанти здоров'я. Проте, держави-члени та установи ООН часто розглядають детермінанти здоров'я корінних народів так, ніби вони належали до відмінної від інших груп населення — етнічної меншини, — або зовсім їх не враховують. Водночас наявні мінімальні дані показують, що стан здоров'я корінних народів по всьому світу відображає схожі прояви несправедливості незалежно від того, де вони проживають — у багатшій чи біднішій країні [717].

Рік перед тим, 25 квітня – 6 травня 2022 р., 21 сесія розглядала проблему «Корінні народи, бізнес, автономія та права людини, принципи належної обачності, включаючи вільну, попередню та інформовану згоду» [716]. Зокрема вказується, що корінні народи не завжди користуються визнанням і зіштовхуються з тим, що їх прав не дотримуються та певним чином порушують, а місцеві підприємства та транснаціональні корпорації, що займаються видобутком корисних копалин зокрема, лісозаготівлею та видобутком нафти і газу, нехтують необхідністю заручатися їх вільною, попередньою та усвідомленою згодою та обмежують їх право на автономне самоврядування. Відбувається захоплення територій та ресурсів корінних народів та знищення їх джерел та засобів для існування, що завдає шкоди їх знанням, культурі та мов. У цьому позиція UNPFII полягає в тому, що важливо нагадати державам-членам про їхній обов'язок із захисту.

Наявність таких площадок для діалогу актуалізує статус корінних народів, акцентує увагу національних спільнот та урядів до їх проблематики. Проте, знову ж таки, ця інституція має проблеми імперативності їх повноважень. Отож, наявність моніторингових організацій є особливо прийнятною, коли на основі звітів чи ситуації, яка відбувається, були конструктивні зміни в самій політиці, а не тільки декларативні зобов'язання. Постійний форум насамперед забезпечує простір для «риторичної» дипломатії, де держави та корінні народи можуть обмінюватися думками. Іноді використовуються «важчі» дипломатичні інструменти, такі як переговори щодо угод, застосування громадського тиску через ЗМІ та створення нових дипломатичних посад, як зазначено вище.

Загалом, незважаючи на увагу до корінних народів, їх не визнають учасником міжнародно-правової співпраці, а сучасна ідеологія зводить їх роль до допоміжних суб'єктів. Зокрема, в контексті екологічного захисту, корінним народам надається «статус спостерігача», котре визнається вагомими у відповідному механізмі збереження довкілля, але вони не можуть голосувати за рішення, що впливають із кліматичних переговорів, і, отже, мають обмежену здатність впливати на результати. Таким чином, корінні народи можуть бути

представлені в переговорах лише через свої держави; однак, через історію колонізації, маргіналізації та дискримінації з боку їхніх власних держав, малоймовірно, що ці представники належним чином зможуть репрезентувати свою позицію [369].

Окрім того, науковці вказують на ще одну проблему, зокрема наголошуючи, що практика UNPFII з досягнення консенсусу потребує багато часу, а його рекомендації часто мають довгостроковий характер. Ці особливості іноді підживлюють уявлення про те, що Форум є радше місцем для «випуску пари» та ритуального дискурсу, ніж осмислених дій [339].

Спеціальний доповідач з питань прав корінних народів - це представник ООН, який відповідає за моніторинг стану прав корінних народів у всьому світі та дає рекомендації щодо їх захисту. Він має мандат ООН, що уповноважений здійснювати спеціальні процедури, котрі в свою чергу науковці тлумачать як «неоплачувані незалежні експерти, яких залучає ООН для розслідування питань прав людини на тематичній або національній основі» [269]. У 2001 році Комісія з прав людини вирішила призначити спеціального доповідача з прав корінних народів у рамках системи тематичних спеціальних процедур, такий мандат продовжувався двічі: у 2007 та у 2022 році.

Резолюція Генеральної Асамблеї ООН 51/16 [566] від 2022 року оновила вимоги до мандата Спеціального доповідача, і відповідно вимагається: вивчати шляхи та засоби подолання існуючих перешкод для повного та ефективного захисту прав корінних народів, а також визначати передовий досвід, обмінюватися ним і просувати його; збирати, запитувати, отримувати та обмінюватися інформацією та повідомленнями з усіх відповідних джерел, включаючи уряди, корінні народи та їхні громади та організації, включаючи жіночі організації корінних народів, про передбачувані порушення та зловживання правами корінних народів; формувати рекомендації та пропозиції щодо відповідних заходів для запобігання та усунення порушень та зловживань правами корінних народів; працювати в тісній співпраці та координації з іншими спеціальними процедурами та допоміжними органами Ради з прав людини,

зокрема з Експертним механізмом з прав корінних народів, відповідними органами ООН, договірними органами та регіональними правозахисними організаціями; розширювати взаємодію та брати участь у щорічних сесіях Постійного форуму з питань корінних народів та Експертного механізму з прав корінних народів для забезпечення взаємодоповнюваності між їхньою роботою; розвивати регулярний спільний діалог з усіма відповідними учасниками, включаючи уряди, відповідні органи ООН, спеціалізовані установи, фонди та програми, а також з корінними народами, національними правозахисними установами, неурядовими організаціями та іншими регіональними або субрегіональними міжнародними установами, в тому числі на можливості технічної співпраці на прохання урядів; пропагувати Декларацію ООН про права корінних народів і міжнародні документи, пов'язані з просуванням прав корінних народів.

Здійснюючи ці різноманітні види діяльності, Спеціального доповідача також просять приділяти особливу увагу правам людини та основним свободам, а саме правам дітей корінного населення, жінок, молоді, людей похилого віку, осіб з особливими потребами та осіб, які перебувають у вразливому становищі, також врахувати гендерну перспективу під час виконання мандату, розглянути відповідні рекомендації всесвітніх конференцій, самітів та інших зустрічей ООН, а також рекомендації, зауваження та висновки договірних органів. Спеціального доповідача просять подати звіт про виконання мандата Раді з прав людини та Генеральній Асамблеї відповідно до її річної програми роботи.

У рамках свого мандату, Спеціальний доповідач проводить дослідження питань або тем, які хвилюють корінні народи в різних країнах і регіонах світу. Тематичні дослідження допомагають визначити основні проблеми та надати рекомендації щодо подальших позитивних практичних дій і реформ. Ми проаналізували минулі тематичні дослідження, і вони включали вивчення таких тем: напади та криміналізація правозахисників корінного населення; імплементація національного законодавства та міжнародних стандартів для захисту прав корінного населення; співвідношення між офіційним державним

правом і звичаєвим правом корінного населення; міжнародні норми щодо корінних народів; автономія і самоврядування; гендерні аспекти рівності; вплив зеленого фінансування на корінні народи, соціальні та екологічні гарантії, необхідні для захисту права.

Також ця міжнародна інституція уповноважена подавати свої висновки, які мають рекомендаційний характер для судової системи. Так, 15 березня 2022 року було Подання Спеціального доповідача ООН з прав корінних народів народів Хосе Франсіско Калі Цая у справі №13 641 «Спільноти та раунди селян Кахамарки та їхні лідери v. Перу перед Міжамериканською Комісією з прав людини» [286], де він не тільки вказує прийнятність визнання перуанської етнопонаціональної групи Rondas Campesinas корінним народом, але й узагальнює основний критерій, при якому тільки самоідентифікація групи вважається основою для виокремлення його в групу корінних чи племінних народів.

Також Спеціальний доповідач може виступати у ролі експерта у судовій справі на прохання суду чи однієї із сторін. Так, було надано висновок 24 травня 2021 р на прохання позивачів у справі Майя Какчикель «Корінні народи Сумпанго та інші проти Гватемали (Справа Міжамериканського суду з прав людини № CDH-3-2020)» [857], де було не тільки рекомендовано провести заходи щодо удосконалення законодавства, але й визначено позитивну практику як еталонний зразок подолання схожих прогалин (у випадку цієї справи доступу до ЗМІ).

Рада з прав людини доручила Спеціальному доповідачу «виявляти... та просувати найкращі практики». У зв'язку з цим, Спеціальний доповідач зосередився на роботі з просування правових, адміністративних і структурних реформ на національному рівні для впровадження стандартів Декларації ООН про права корінних народів та інших відповідних міжнародних документів. Такі національні реформи є тривалими та складними та вимагають твердої відданості, як фінансової, так і політичної, з боку урядів. Проте, позитивним є те, що спеціальний доповідач забезпечує медіативні практики між нормотворчими органами окремих держав та корінними народами. Так, наприклад, у травні 2018

року, новий законопроект пропонувався владою Гондурасу, що зачіпав інтереси народів щодо консультування, для налагодження співпраці Спеціальний доповідач створив законодавчу комісію, яка зобов'язана розповсюдити проект на національному рівні з деякими секторами корінних народів, щоб отримати їх коментарі та думки, узгодити та врахувати їх й запропонувати законодавчі зміни [657]. Також у роботі цього органу повинна бути широка варіативність, оскільки, як вказано при аналізі законодавства Мексики, на диференціацію при кожному інциденті національної політики з конкретними інтересами чи умовами певних корінних народів впливає саме вона [657]. У випадку М'янми, у 2018 році, Спеціальний доповідач самостійно пропонував зміни та доповнення до законодавства, оскільки вплив дискусійного закону буде значним, адже загальна площа землі, про яку йдеться, а це приблизно 50 мільйонів акрів, майже третина загальної площі М'янми, і стосується засобів існування мільйонів людей, а 82% цієї землі є згідно з повідомленнями, розташовані в районах країни, населених національними меншинами [656].

Працюючи над просуванням належної практики, Спеціальний доповідач бере участь у таких видах діяльності: надання допомоги та заохочення ініціатив щодо конституційної та законодавчої реформи з метою узгодження таких ініціатив з відповідними міжнародними стандартами; моніторинг виконання рекомендацій Спеціального доповідача та інших механізмів, у тому числі шляхом подальших візитів до країн; заохочувальні кроки до покращення відносин між корінними народами, державами та іншими зацікавленими сторонами через угоди та інші конструктивні домовленості; участь у семінарах і конференціях, присвячених правам людини корінних народів, у яких беруть участь уряди, неурядові організації, корінні народи та їхні лідери та інші зацікавлені сторони; сприяння поведінці підприємств, яка поважає права корінного населення.

Загалом така інституційна гарантія як Спеціальний доповідач є достатньо дієвою, враховуючи такі обставини: широту його повноважень; можливість представляти позицію від імені ООН; повноваження експертизи в кожному

окремому випадку; медійні повноваження між урядом та корінними народами; рекомендації щодо правової політики; засоби впливу на уряд і громадянське суспільство. Щодо останнього, то науковці визначають ефективність мандату в конкретному випадку: «спеціальний доповідач мав неповний, але відчутний вплив на поведінку уряду Нової Зеландії щодо маорі. Уряд частково виконав ряд рекомендацій експертів, але головним приводом цих кроків стали внутрішні чинники» [269]. Суспільству вдається отримати поважний висновок фахівця, що корисно спричиняє зменшення соціальної напруги та є допоміжним матеріалом в доказовій судовій базі.

Експертний механізм з прав корінних народів (EMRIP) є допоміжним органом Ради з прав людини, що складається з семи незалежних членів, по одному від кожного із семи соціокультурних регіонів корінного населення: Африка; Азія; Арктика; Центральна та Східна Європа, Російська Федерація, Середня Азія та Закавказзя; Центральна та Південна Америка та Карибський басейн; Північна Америка; і Тихого океану. Резолюція 33/25, прийнята Радою з прав людини в 2016 році, змінила мандат EMRIP щодо надання Раді з прав людини експертних знань та консультацій щодо прав корінних народів, як це викладено в Декларації ООН про права корінних народів, і допомагати державам-членам, на їх запит, у досягненні цілей Декларації шляхом сприяння, захисту та реалізації прав корінних народів. Механізм надає Раді з прав людини тематичну експертизу щодо права на розвиток у пошуку, визначенні та обміні найкращими практиками з державами-членами та сприяє реалізації права на розвиток у всьому світі.

У своїй резолюції 6/36 Рада з прав людини створила Експертний механізм з прав корінних народів як допоміжний орган для надання Раді допомоги у здійсненні його мандата шляхом надання йому, на прохання Ради, тематичної експертизи з прав корінних народів. У зазначеній резолюції, Рада ухвалила, що тематична експертиза буде зосереджена головним чином на дослідженнях та консультуванні на основі дослідницької діяльності та що Експертний механізм може подавати Раді пропозиції для їх розгляду та схвалення [564].

У 2022 році EMRIP здійснила свою діяльність шляхом щорічної сесії в гібридному форматі, експертного семінару, міжсесійної зустрічі та відповідних координаційних зустрічей з іншими механізмами корінного населення. На своїй 15-ій сесії з 4 по 8 липня 2022 року EMRIP провів три панельні дискусії:

- 1) вплив проєктів розвитку на жінок корінних народів;
- 2) розширення участі корінних народів в Організації Об'єднаних Націй;
- 3) міжнародне десятиліття мов корінних народів, відповідно EMRIP брав участь у Глобальній цільовій групі з розробки Десятиліття дій для корінних мов.

На останній 15-ій сесії EMRIP ухвалив своє дослідження під назвою «Договори, угоди та інші конструктивні домовленості між корінними народами та державами, включаючи мирні угоди та ініціативи щодо примирення, та їх конституційне визнання». EMRIP бачить це дослідження як можливість визначити принципи та умови, а також ширші прогалини та виклики в реалізації та здійсненні прав корінних народів укладати договори, угоди та інші конструктивні домовленості з державами та домагатися їх поваги. Зокрема, визначено сприятливі умови для укладення договорів, угод та інших конструктивних домовленостей для визнання корінних народів як таких, і визнання їхніх прав, які є передумовою для здійснення всіх прав, однак визнання може бути неефективним, якщо воно не супроводжується структурними реформами, визнанням правосуб'єктності та розподілом влади. Іншою сприятливою умовою, визначеною в дослідженні, є баланс сил у переговорних процесах, який пов'язаний з можливістю корінних народів брати участь відповідно до їхніх власних процесів прийняття рішень, традиційних правових систем, звичаїв і практики та інститутів, а також робити це без втручання чи спроб вплинути на їхній склад чи позиції, чи зазнаючи будь-якої форми тиску та примусу.

Також дослідження виявило умови та перешкоди для ефективного впровадження таких інструментів. Деякі істотні умови — це загальне розуміння та добросовісність у тлумаченні таких інструментів, тоді як деякі виклики, які

виникають, — це відсутність технічних і фінансових засобів, політичної волі та узгодженості з іншими нормативними актами [566].

Підгрупа друга – спеціальні інституції ООН, що захищають інтереси національних меншин. Генеральний секретар ООН Антоніу Гутерреш заявив з приводу захисту національних меншин: «Ми маємо справу не з прогалинами – ми маємо справу з відвертою бездіяльністю та недбалістю у захисті прав меншин» [648]. Помічник Генерального секретаря з прав людини Ілзе Брандс Кехріс заявила, що через 30 років викладені в Декларації пункти про права осіб, що належать до національних або етнічних, релігійних та мовних меншин, зобов'язання, як і раніше, не виконані і що «необхідні невідкладні дії з боку держав-членів та багатосторонні зусилля для підвищення пріоритетності прав меншин у глобальному порядку денному», при чому сама система Організацій Об'єднаних Націй повинна активізувати спільні дії у рамках всієї Організації та дати зобов'язання здійснювати їх.

Форум з питань меншин був створений, щоб забезпечити платформу для сприяння діалогу та співпраці з питань, що стосуються національних або етнічних, релігійних і мовних меншин, а також для тематичного внеску та досвіду роботи Спеціального доповідача з питань меншин. Він був заснований відповідно до резолюції 6/15 Ради з прав людини від 28 вересня 2007 року, поновленої резолюцією 19/23 від 23 березня 2012 року. Форум визначає та аналізує найкращі практики, виклики, можливості та ініціативи для подальшого впровадження Декларації прав осіб, які належать до національних або етнічних, релігійних та мовних меншин.

Чотири регіональні форуми (Америка, Африка-Близький Схід, Азіатсько-Тихоокеанський регіон, Європа-Центральна Азія) скликаються Спеціальним доповідачем ООН і їх рекомендації стають основою для глобального форуму.

Останнє рішення Форуму з питань меншин вказувало на те, що на міжнародному рівні робиться недостатньо, меншини є останньою великою групою в Організації Об'єднаних Націй, яка не має спеціального механізму чи захисту своїх прав людини, наприклад, постійного Форуму чи Добровільного

фонду, що має надати фінансову підтримку, оскільки багато рекомендацій чітко показують, що це питання потрібно вирішити якнайшвидше. Рекомендації Регіонального форуму Америки 2022 вказують, що Організація Об'єднаних Націй повинна створити постійний форум з питань меншин, подібний до існуючого Постійного форуму ООН з питань корінних народів [285]. Спеціальний доповідач на останньому 15 Форумі вказав, що «для діалогу та створення конструктивних умов потрібен постійний форум, а не лише дводенний Форум, який чергувався б між Нью-Йорком і Женевою, разом з регіональними форумами» [814].

Окрім того, наявність регіональних форумів є особливо позитивною віхою розвитку міжнародних гарантій та сприяє підвищенню доступності та видимості для багатьох меншин. Проте, такі форуми не мають постійної основи, ініційовані Спеціальним доповідачем, тому при його зміні можуть припинити свою роботу.

Найбільш рішучою рекомендацією, що здійснює міжнародне суспільство та національні уряди, полягає в пропозиції розробки юридично обов'язкового договору про права меншин із відповідним механізмом нагляду, який би керував як державами, так і недержавними суб'єктами. Нині угода широко розглядається як найкращий можливий шлях для всіх основних зацікавлених сторін, оскільки вона надасть можливість спрямувати активність меншин, сприятиме дипломатії, а також репрезентує досвід для систематичного довгострокового обговорення способів реагування на численні світові проблеми, зміни та виклики, зокрема вплив соціальних медіа та зростання мови ненависті та підбурювання до насильства. Такий інструмент, розроблений за рівноправної участі меншин, дасть їм можливість співпрацювати з ООН і державами не лише як жертви порушень прав людини, але як відповідальні агенти у створенні норм, які регулюють їх життя [814].

Також актуальними є питання щодо статусу «нових меншин». Слід активізувати роботу міжнародних інституцій в цьому напрямку. Групи, які вважаються новими меншинами, включаючи групи іммігрантів і біженців, повинні бути визнаними як меншини та захищені однаково міжнародними

правами меншин стандартів, відповідно до Зауваження загального порядку № 23 Комітету з прав людини [258].

Спеціальний доповідач з питань меншин. У тематичній доповіді про захист прав меншин в інституціях, структурах та ініціативах ООН, Спеціальний доповідач описує, як Організація Об'єднаних Націй займалася правами меншин з моменту свого заснування та як була занепокоєна щодо захисту прав меншин під час створення Організації Об'єднаних Націй призвело до ухвалення резолюції з цього питання Генеральною Асамблеєю разом із прийняттям Загальної декларації прав людини, навіть, якщо це було лише завдяки здатності досягти консенсусу між державами-членами на той час. Він наголошує на тому факті, що очікуваний розвиток подій не відбувся, і описує, як порушуються права меншин в системі Організації Об'єднаних Націй, оскільки інші маргіналізовані чи вразливі групи все більше визнавали та ставали суб'єктами юридично зобов'язуючих договорів та різноманітних інституційних утворень та ініціатив підтримки. В останні десятиліття спостерігається зниження інтересу до питань меншин, без серйозних інституційних ініціатив щодо захисту прав меншин, тоді як ініціативи для інших маргіналізованих або вразливих груп, таких, як корінне населення, особи з обмеженими можливостями, мігранти, жінки та інші, значно зросли права дітей [784].

Розглянемо гарантії, які здійснюються на основі ООН детальніше.

Регіональні форуми проводяться за значної допомоги, що надається Інститутом Тома Лантоса та великою кількістю регіональних партнерів. У 2021 року було проведено чотири регіональні форуми (для Африки та Близького Сходу, Північної та Південної Америки, Азіатсько-Тихоокеанського регіону, а також Європи та Центральної Азії) на тему запобігання конфліктам і захисту правами людей різних меншин [784].

Мандат Спеціального доповідача з питань меншин був встановлений Комісією з прав людини в її резолюції 2005/79 від 21 квітня 2005 року. Його було продовжено наступними резолюціями на три роки, востаннє в 2020 році в резолюції 43/8 (п.14) [760]. Діяльність Спеціального доповідача спрямована на

підвищення видимості та підвищення обізнаності про проблеми меншин серед установ ООН та держав-членів, інших регіональних і міжнародних організацій, а також широкої громадськості, що посилює роботу інших органів і механізмів ООН, які займаються правами і проблемами меншин меншин.

Рада з прав людини просить Спеціального доповідача:

(a) сприяє реалізації Декларації прав осіб, які належать до національних або етнічних, релігійних і мовних меншин, у тому числі шляхом консультацій з урядами, беручи до уваги існуючі міжнародні стандарти та національне законодавство щодо меншин;

(b) вивчає шляхи та засоби подолання існуючих перешкод для повної та ефективної реалізації прав осіб, які належать до меншин;

(c) визначає передовий досвід і можливості технічного співробітництва з Управлінням Верховного комісара на прохання урядів;

(d) застосовує гендерну перспективу у своїй/його роботі;

(e) співпрацює та тісно координує, уникаючи дублювання з існуючими відповідними органами, мандатами та механізмами Організації Об'єднаних Націй та з регіональними організаціями;

(f) бере до уваги погляди неурядових організацій і тісно співпрацює з ними з питань, що стосуються її/його мандата;

(g) керує роботою Форуму з питань меншин, готує його щорічні зустрічі, звітує про його тематичні рекомендації та дає рекомендації щодо майбутніх тематичних питань, як вирішено Радою з прав людини у своїй резолюції 19/23;

(h) подає щорічний звіт про свою/його діяльність Раді з прав людини та Генеральній Асамблеї, включаючи рекомендації щодо ефективних стратегій для кращого здійснення прав осіб, які належать до національних або етнічних, релігійних і мовних меншин.

Спеціальний доповідач ООН у останній доповіді «Інтеграція прав меншин в ООН та інших країнах: Оцінка Керівної записки Генерального секретаря ООН 2013 року та 30 років Декларації ООН - Доповідь Спеціального доповідача з питань меншин» вказує на незначний або відсутній значний інституційний

розвиток в ООН для просування захисту меншин порівняно з іншими маргіналізованими групами, вказуючи на пріоритетні питання захисту: безгромадянство, освіта, мова та права меншин, використання мови ненависті щодо меншин у соціальних мережах та запобігання етнічних конфліктів.

Проаналізувавши останні звіти, слід звернути увагу, що загалом Спеціальний доповідач у свої Доповідях звертає увагу саме на вказаних проблемах:

1) запобігання конфліктам через захист прав людини і меншин (A/HRC/49/46 [376]), оскільки за останні роки в усьому світі зросла кількість насильницьких конфліктів і більшість рушійних сил цих конфліктів стосуються відчуження, дискримінації та нерівності, пов'язаній з порушеннями прав меншин. Саме тому нині необхідно інтегрувати рамки прав людини та меншин, щоб забезпечити більш ефективний інструмент раннього попередження та таким чином допомогти запобігти насильницьким конфліктам, а міжнародне співтовариство має заповнити значні прогалини в механізмах запобігання конфліктам, які не зосереджені на аналізі головних рушійних силах більшості сучасних конфліктів;

2) мова ворожнечі, соціальні мережі меншин (A/HRC/46/57 [674]), що розглядає широко поширені напади на меншини через мову ворожнечі в соціальних мережах, описуючи пов'язані явища, разом з широко поширеною відмовою або неспроможністю державних органів визнати або ефективно захистити меншини від заборонених форм мови ненависті. Акцентується на комплексному обов'язку держав, громадянського суспільства та соціальних медіа-платформ визнати, що мова ненависті є переважно проблемою меншості, і необхідно у терміновому порядку вжити подальших кроків для повного та ефективного виконання зобов'язань щодо прав цієї групи суб'єктів етнонаціональних відносин.

3) освіта, мова та права людини і меншин (A/HRC/43/47 [456]), зокрема Спеціальний доповідач описує параметри застосування прав людини, а саме

принципів рівності без дискримінації, як найважливіші для досягнення цілі сталого розвитку щодо якісної освіти для всіх.

Оновлено звіт про безгромадянство як проблему меншини та рівень підвищення обізнаності та видимості меншин та їхніх прав людини (A/HRC/40/64 [673]).

Науковцями (наприклад Smith R.) акцентується увага, що незалежність і неупередженість спеціальних доповідачів має ключове значення для їхньої роботи [794]. У 2022 році у межах досліджуваного мандату було надіслано 64 заяви про порушення права меншини, 6 — листи з коментарями та вираженням стурбованості щодо конкретних законів, політики та практики. Робота також полягає в тому, що у рамках мандату Доповідач відвідує країни і надає рекомендації щодо оновлення законодавства, за останній рік такими країнами були Киргизстан (2019), Іспанія (2019), Ботсвана (2018), Словенія (2018), Ірак (2016), Шрі Ланка (2016), Республіка Молдова (2016), Бразилія (2015), Україна (2014), Нігерія (2013), Камерун (2013), Боснія і Герцеговина (2012).

Також окрему увагу присвячено статусу ромів. Спеціальний доповідач з питань меншин провів дослідження щодо ромів (A/HRC/29/24 від 11 травня 2015 р.) і повідомив, що безгромадянство також непропорційно впливає на ромів, які, незважаючи на те, що народилися в країні або мають давні зв'язки з нею, розмовляють місцевою мовою та не мають громадянства іншої країни, часто не мають доступу до нього. Відсутність документів також перешкоджає не лише участі ромів у політичному житті, але й доступу до послуг, тим самим посилюючи порочне коло бідності та маргіналізації. Також розглядається статус ромів в окремих країнах. Так, Норвегія офіційно висловила подяку Спеціальному доповідачу за важливий звіт про те, як вирішити проблеми дискримінації та насильства щодо ромів. Поряд з цим, акцентує увагу на певних аспектах потреби додаткового моніторингу, зокрема: Норвегія звертається до Спеціального доповідача з проханням надати приклади найкращої практики освіти ромської меншини в Європі, а також вказує про потребу активізації співпраці з іншими спеціальними мандатами (запропоновано Спеціальному доповідачу скласти

доповідь, яка має особливе значення для меншин, включаючи ромів, разом зі Спеціальним доповідачем з питань достатнього житла) [691].

Вагомою є діяльність Комітету з прав людини ООН, як організації, що займається наглядом за виконанням Міжнародного пакту про громадянські та політичні права в країнах-учасницях пакту. Загалом Комітет є органом незалежних експертів і присвячує свою роботу аналізу доповідей держав-учасниць і рекомендацій щодо удосконалення законодавства. Проте, можливий розгляд й індивідуальних справ. Проф. Т. Подорожня зауважує, «що повідомлення не можуть бути подані від імені юридичних осіб, але за ст. 27 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права допускається подання скарги меншинами та народами, якщо вони представлені однією або кількома особами» [147, с.427].

Так, мова спілкування з органами влади національних меншин також ставала предметом розгляду. Представники Rehoboth Baster Community у справі «Diergaardt et al. v. Namibia» подали офіційну скаргу через нібито порушення статей 1 (право на самовизначення), 14 (рівність перед судом), 17 (недоторканність приватного життя), 25 (право на участь у суспільному житті), 26 (заборона дискримінації) та 27 (права меншин) згідно з Міжнародним пактом про громадянські та політичні права, проте Комітет дійсно виявив порушення тільки статті 26, вважаючи порушенням те, що «держава-учасниця наказала державним службовцям не відповідати на письмові чи усні повідомлення авторів з владою мовою африканською, навіть, якщо вони цілком здатні це робити. Ці інструкції, що забороняють використання африканської мови, не лише щодо видачі офіційних документів, а й навіть до телефонних розмов. За відсутності будь-якої відповіді з боку держави-учасниці, Комітет повинен приділити належну увагу твердженню авторів про те, що даний циркуляр навмисно спрямований проти можливості використання африканської мови при спілкуванні з державними органами. Таким чином, Комітет вважає, що автори, як носії африканської мови, є жертвами порушення статті 26 Пакту (параграф 10.10.) [441].

У справі «Баллантайн, Девідсон, Макінтайр проти Канади» заявники, які проживають в франкомовній провінції Квебек у Канаді, захищали своє право використовувати англійську мову в комерційній рекламі, посилаючись на статтю 27. Комітет ООН не вважав за необхідне застосовувати статтю 27 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права в цій справі спираючись на те, що більшість населення держави-учасниці (Канади) говорить англійською мовою, тому порушення права не відбувалося. Суть справи полягала в тому, що канадський закон № 178 обмежує можливість вказати на товарних знаках інформацію про послуги, які надає його компанія саме англійською мовою, для їх компаній це було вагомо, оскільки сегмент товарів їхнього ринку розрахований на людей, які в основному спілкуються англійською мовою. Вони оскаржували два рішення Конституційного суду Канади, які дозволяли використовувати тільки французьку мову на плакатах, розміщених в громадських місцях і в комерційній рекламі. Комітет визнав, що справі немає ознак мовної дискримінації, а лише порушення частини 2 статті 19 Пакту, тобто права «вільно висловлювати свою думку... за допомогою друку чи художніх форм вираження або іншими способами на свій вибір» [302].

Комітет у Зауваженнях загального порядку № 33 «Зобов'язання держав-учасниць за Факультативним протоколом до Міжнародного пакту про громадянські і політичні права» (CCPR/C/ GC/33, 25 червня 2009 р.) відзначав, що, хоча під час розгляду індивідуальних повідомлень він не виступає в ролі судового органу як такого, таким міркуванням властиві деякі основні риси судового рішення: вони приймаються в дусі, характерному для судового розгляду, враховуючи незалежність і неупередженість членів Комітету, мають остаточний характер і мають авторитетне визначення, в якому пропонується засіб захисту від встановленого порушення; держави-учасниці в будь-якому разі зобов'язані використовувати всі наявні в їхньому розпорядженні засоби для здійснення прийнятих Комітетом міркувань (пункти 11–13 і 20) [140, с.27].

Звернення від представника національної меншини (Ерве Барзіг) стосувалося також судового розгляду у французькому судочинстві, котрий

стверджував, що його права згідно з статтями 2, 14, 19, 26 і 27 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права були порушені, зокрема він звернувся до суду з проханням висловлюватися бретонською мовою, яка була його рідною, і вимагав надати йому послуги перекладача. Однак, суд відхилив його прохання, і під час розгляду справи він надав свідчення французькою мовою (стаття 407 Кримінального кодексу Франції передбачає, що всі учасники зобов'язані надавати свідчення французькою мовою). Е. Барзіг аргументував, що відмова держави в повазі до прав бретонців надавати свідчення на рідній мові порушує статтю 2 Пакту, а також є проявом дискримінації за ознакою мови відповідно до статті 26.

Комітет з прав людини висловив думку, що вимога справедливого слухання справи не вимагає від держав-учасниць надавати послуги перекладача будь-якій особі, чия рідна мова не є офіційною мовою суду, якщо ця особа може належним чином розуміти і надавати показання офіційною мовою. Крім того, французьке законодавство не надає права виступати в суді власною мовою. Особам, які не розуміють і не говорять французькою, надаються послуги перекладача. У цьому випадку заявнику були б надані такі послуги, якби обставини цього вимагали, проте в даному випадку його не дискриміновано за ознакою мови відповідно до статті 26 [550].

Регіональні інституційні та судові гарантії включають різні територіально-географічні рівні. Зосередимося первинно на європейських гарантіях.

Європейська комісія проти расизму та нетерпимості (ECRI) була заснована на першому саміті глав держав і урядів Ради Європи та її статут був прийнятий Комітетом міністрів цієї організації 13 червня 2002 року, нині є унікальним органом моніторингу дотримання прав людини, який спеціалізується на питаннях боротьби з расизмом, дискримінацією за будь-якою ознакою, в тому числі етнічною та національною.

Відповідно до Загальнополітичної рекомендації ECRI № 7, расова дискримінація – це будь-яке диференційоване поводження за такими ознаками, як «раса», колір шкіри, мова, релігія, національність або національне чи етнічне

походження, яке не має об'єктивного та розумного значення, виправдання. Відповідно до цілей діяльності ECRI є перегляд законодавства, політики та інших заходів держав-членів щодо боротьби з расизмом, расовою дискримінацією, ксенофобією, антисемітизмом і нетерпимістю, а також їх ефективності, а саме: варто пропонувати подальші дії на місцевому, національному та європейському рівнях; формулювати загальні політичні рекомендації державам-членам; вивчати міжнародно-правові інструменти, застосовні в цьому питанні, з метою їх посилення, де це необхідно. Поряд з цим, основними статутними видами діяльності ECRI є: моніторинг країни, роботи на загальні теми, відносини з громадянським суспільством і спеціалізованими органами [761].

Верховний комісар у справах національних меншин ОБСЄ функціонує з 1992 року та діє за принципом «тихої дипломатії», втручається в ситуацію, якщо, на його думку, між національними меншинами виникає напруженість, яка може перерости у конфлікт. Отож, цей пост створений з метою предметного попередження конфліктів і не поширює свої інтереси на захист всіх прав та законних інтересів національних меншин. Значна частина повсякденної роботи полягає у виявленні та усуненні причин етнічної напруженості та конфліктів. Верховний комісар розглядає короткострокові чинники міжетнічної напруги чи конфлікту та довгострокові структурні проблеми. Якщо держава-учасниця не виконує своїх політичних зобов'язань або міжнародних норм, Верховний комісар допоможе шляхом надання аналізу та рекомендацій. Спираючись на досвід, ВКНМ публікує тематичні рекомендації та керівні принципи, які дають поради щодо загальних проблем і найкращої практики.

Роль Верховного комісара, по суті, подвійна: стримувати та розряджати напруженість і водночас попереджати держави-учасниці та виконавчі структури ОБСЄ у тих випадках, коли ситуація загрожує вийти за рівень, який можна стримати наявними дипломатичними засобами. Цілісний підхід Верховного комісара до запобігання конфліктам включає зусилля з інтеграції різноманітних

та багатоетнічних товариств, роблячи їх більш згуртованими, стійкими та стабільними. Він надає конфіденційні рекомендації урядам у формі листів, а також під час обговорень, зустрічей та візитів, зазвичай супроводжуються подальшим сприянням, у тому числі у розробці правових та політичних рамкових механізмів. За роки роботи також були опубліковані дев'ять тематичних рекомендацій та посібників, які містять інформацію про передову практику з питань інтеграції різноманітних спільнот, доступу до правосуддя, мовних та освітніх прав, ролі нацменшин у міждержавних відносинах та інші. Також як радикальний засіб було видано два офіційних «ранніх попередження», як визначено в мандаті: щодо колишньої Югославської Республіки, Македонії в 1999 році та щодо Киргизстану в 2010 році [703].

На переконання Верховного комісара, інклюзивне суспільство є основою для сталого світу. Мандат надає Верховному комісару значну автономію. Рішення про те, де і коли необхідно залучатися до ситуації, залишається на розсуд Верховного комісара і не вимагає схвалення залученої держави або директивних органів ОБСЄ. Це важливо для гнучкості роботи Верховного комісара.

В останній Доповіді Верховного комісара у справах національних меншин вказано, що «незважаючи на зростаючу різноманітність у наших суспільствах, люди, які належать до національні меншини занадто часто залишаються маргіналізованими, виключеними та навіть інструменталізованими [268].

Європейський центр регіональної та мовної свободи (ЕСМІ) заснований у 1996 р. рядами Данії, Німеччини та Шлезвіг-Гольштейну та діє як незалежна, міждисциплінарна установа, вважаючи людське розмаїття європейською спадщиною, а культурний плюралізм – великим надбанням. Прагнучи сприяти повазі до різноманітності в усіх аспектах суспільства, ЕСМІ прагне працювати над покращенням становища меншин у Європі шляхом підвищення обізнаності щодо прав меншин та проблем меншин серед усіх відповідних учасників. Усвідомлюючи величезний масштаб суспільних і глобальних викликів 21-го століття, конкретна мета ЕСМІ полягає в тому, щоб надати

акторам нові знання та набори інструментів, які дають їм змогу пом'якшувати розбіжності та обмінюватися думками через конструктивний діалог про те, як побудувати мирну та різноманітну Європу [473].

Рекомендації регіонального форуму Європа-Центральна Азія 2022 року визначили необхідні перспективи гарантування та захисту суб'єктів етнонаціональних відносин. До них віднесено зокрема те, що:

- європейські регіональні організації, такі як ЄС і Рада Європи, повинні розвивати систематичне та ефективне співробітництво з ООН та між собою, в сфера захисту та сприяння правам меншин;
- ЄС має розробити європейську мовну політику, яка ґрунтуватиметься на міжнародних стандартах та створити план захисту мов, який би був спрямований на більш ефективний захист прав європейських мовних меншин;
- заснування посади Європейського комісара з мов або омбудсмена, який може бути створений спільно з Радою Європи та ЄС, щоб забезпечити Хартію для регіональних мов або мов меншин, а також для моніторингу мовних прав у кожній державі-члені;
- посилення інтеграції просування та захисту автохтонних меншин і регіональних мов у свою політику щодо багатомовності та мовного розмаїття;
- комплексний збір даних щодо всіх етнонаціональних груп та меншин, що б надало можливість створити цільову державну політику та програми для меншин та стежити за прогресом у зменшенні нерівності [258].

ЄС не має окремих європейських агентів чи організацій, присвячених проблемам національних меншин та корінних народів. Ці питання, як правило, входять у компетенцію кожної держави-члена окремо. Що вимагає самого ЄС, то він дотримується принципу субсидіарності, що означає, що питання, які не входять до компетенції ЄС, залишаються в компетенції національних урядів. Таким чином, у кожній країні ЄС можуть існувати різні органи, комісії чи агентури, призначені для питань національних меншин та корінних народів, але вони будуть діяти в рамках національного законодавства та політики. Тому в

межах наступного підрозділу, використовуючи компаративістський метод, виокремимо органи, що уповноважені у сфері етнонаціональної політики.

Тепер звернемося до судових гарантій. Проаналізована нами практика чисельної кількості рішень ЄСПЛ доводить, що переважна більшість справ щодо захисту етнонаціональної ідентичності кваліфікується як порушення статті 14 Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, а також Протоколу № 12 до цієї конвенції про заборону дискримінації.

Справа «Чепмен проти Сполученого Королівства» (*Chapman v. The United Kingdom*) [477] була однією з п'яти аналогічних справ («*Thomas and Jessica Coster v. UK*», «*John and Catherine Beard v. UK*», «*Jane Smith v. UK*», «*Thomas Lee v. UK*»), що розглядалася в контексті відсутності доступу права на житло національними меншинам, зокрема ромам. Сутність справи зводилася до того, що Саллі Чепмен придбала ділянку землі в 1985 році з наміром жити на ній у вагончику. Районна рада відмовила їй у дозволі на проживання на цій землі та дала 15 місяців на її звільнення. Вона стверджувала, що її права згідно з Європейською конвенцією з прав людини були порушені, включаючи статтю 8 (право на повагу до приватного та сімейного життя) та статтю 14 (порушення заборони дискримінації).

У цій справі ЄСПЛ встановив, що порушення прав за Конвенцією не було. Більшість суддів визнали, що мало місце втручання у користування житлом, а також у приватне та сімейне життя, оскільки йшлося про традиційний спосіб життя. Цей спосіб життя охоплює не лише право мати певний вид житла, але й право зберігати ідентичність цигана та вести життя відповідно до цієї традиції. Суд постановив, що стаття 8 передбачає позитивні зобов'язання держави сприяти способу життя циган. Однак, у цій справі, а згодом і в п'яти аналогічних, ЄСПЛ застосував виняток зі статті 8 (2), згідно з яким втручання було «необхідним у демократичному суспільстві», оскільки земля, на якій проживала циганська сім'я, була об'єктом охорони навколишнього середовища, і тому національній владі було надано широку свободу дій у питаннях планування. Вагомим для розуміння правової доктрини є те, що міжнародний

консенсус, що виникає, визнаючи особливі потреби меншин, не був визнаний Судом достатньо конкретним, щоб забезпечити керівництво для поведінки держави. Заборона дискримінації також не була порушена, оскільки будь-які відмінності у поводженні виникали на основі законних цілей, і будь-яка дискримінація була пропорційною цим цілям і мала розумне та об'єктивне виправдання.

Практично в аналогічній справі вже проти Франції суд чітко зазначено («Вінтерштайн та інші проти Франції», §§ 159-166), що лише за виняткових обставин (форс-мажорні обставини) ромів або мандрівників можна виселяти без переселення [353], також в рішенні Суд одноголосно встановив, що мало місце порушення статті 8 Конвенції, оскільки сім'ї «вимушених мандрівників» бажають осісти, але змушені продовжувати переїжджати, адже їх виселяють, а їхнє виселення із землі, де вони проживали протягом тривалого часу, становило порушення їхнього права на повагу до їхнього приватного та сімейного життя та їхнього житла.

Репрезентативною є справа *Oršuš and Others v. Croatia* (2010), щодо визнання порушення прав національних меншин у Хорватії, пов'язані з адміністративною реформою у сфері освіти. Велика палата Європейського суду з прав людини постановила, що влада Хорватії дискримінувала 15 ромських школярів через їхню етнічну приналежність, порушуючи статтю 14 разом зі статтею 2 Протоколу 1. Справа стосувалася сегрегації ромських дітей в окремих класах у певних початкових школах. У своїй думці, яка дуже розділилася, Європейський суд вирішив, що віднесення заявників до окремих класів, а також, беручи до уваги расистський контекст, у якому мало місце диференційоване ставлення для цілей статті 14 («заборона дискримінації»). Суд постановив, що для дотримання Конвенції, тимчасове розміщення дітей із числа меншин в окремих класах на основі мовних відмінностей було допустимим лише «якщо це служило меті доведення їх володіння хорватською мовою до належного рівня та потім забезпечити їх негайний перехід до змішаного класу». Таким чином, ця практика повинна супроводжуватися відповідними гарантіями.

Саме тому практика ЄСПЛ продемонструвала, що дії органів влади, які передбачають обмеження до представників національних меншин вважаються дискримінаційними, проте, якщо б такі самі дії були проведені з метою позитивного обмеження цих груп, що в подальшому сприяло їх інтеграції в суспільстві, дії не містили б ознак дискримінації. Наприклад, Суд у цій справі із схваленням відзначив прийняту хорватською владою практику щодо надання можливості подальшої освіти для ромських дітей, які не змогли завершити початкову освіту до п'ятнадцятирічного віку, у формі фінансованих урядом вечірніх шкіл [349].

У рішенні *Horváth and Kiss v. Hungary* від 2013 року (§ 102) ЄСПЛ визначає, що внаслідок бурхливої історії та постійного вигнання, роми стали особливим типом знедоленої та вразливої меншини. Тому вони потребують спеціального захисту. Їхнє вразливе становище означає, що особливу увагу слід приділяти їхнім потребам та різному стилю життя як у відповідній нормативній базі, так і під час ухвалення рішень у конкретних справах [344].

«*D.H. and Others v. the Czech Republic*» (2007) [418] стосувалася практично аналогічної проблеми сегрегації, однак вже в Чеській республіці, і це був перший випадок расової сегрегації в освіті, який розглянув ЄСПЛ, де встановлено наявність непрямой форми дискримінації, оскільки ромські діти де-факто отримували нижчу освіту через своє етнічне походження. Чеському уряду було наказано припинити порушення та відшкодувати, наскільки це можливо, його наслідки.

Комітет міністрів Ради Європи у 2012 році встановив, що упродовж п'яти років потому мало що змінилося, ромських дітей все ще направляють у «практичні» школи» (змінено лише назву зі «спеціальних шкіл»), де їх кількість значно перевершує їхніх неромських однолітків. Визнано, що фундаментальною перешкодою реалізації є відсутність політичної волі чеського уряду, який не зміг продемонструвати конкретні результати. Окрім того, вказувалося про потребу зміни законодавства шляхом повного перегляду Національного плану дій з інклюзивної освіти, який стосується порушення, визначені в рішенні *D.H.* У

червні 2011 року Комітет міністрів із занепокоєнням зазначив, що деякі нові заходи — наприклад, новий режим тестування для учні початкової школи — суперечать філософії інклюзивної освіти, при цьому констатує, що законодавчі та політичні зміни на сьогоднішній день переважно зосереджені на проблемах з «учнями», а не вирішення недоліків системи освіти та її учасників та не мали реального практичного характеру.

Європейська комісія призупинила виплату грошей Чехії, поставив під сумнів, чи розроблена стратегія, щоб максимально використати європейські структурні фонди просування модернізованої системи освіти навіть існує. У цій ситуації саме ромські діти продовжують програвати, незважаючи на свою юридичну перемогу в 2007 році [813].

Також ця справа має суттєве прецедентне значення в контексті визначення дискримінації, і не тільки за етнічною ознакою. Дана справа має важливе значення у формуванні юридичного прецеденту, що стосується захисту прав людини в контексті захисту її національної ідентичності. Під час обговорення проекту судового рішення, суддя К. Баретто висловив головний принцип оцінки фактів дискримінації, який в подальшому активно використовується Європейським Судом з прав людини – "різні всі, рівні всі". Суд впровадив новий підхід до питання тягаря доведення, відповідно до якого заявник може ініціювати справу щодо дискримінації на першому етапі, а основний обов'язок доведення покладається на державу, яка повинна надати розумне та об'єктивне обґрунтування відмінностей у поведженні з різними категоріями осіб на ґрунті їх національності.

Звернемо увагу, що справ, що розглядали ЄСПЛ щодо сегрегації в освіті є достатньо багато і стосуються практично всіх держав, що визнають юрисдикцію цього Суду, згадаємо «Елмазова та інші проти Північної Македонії [346] (2023), «Лавіда та інші проти Греції» (2013)[348].

Питання дискримінації в освіті є досить типовим. Справа «Адам та інші проти Румунії» стосувалася наявності дискримінації в кваліфікації бакалавра (закінчення школи) учнів, які належать до національних меншин, які

навчаються в школі своєю рідною мовою. Заявники, які є етнічними угорцями, скаржилися за статтею 1 Протоколу № 12 до Конвенції на те, що їм довелося скласти два додаткові іспити (усний і письмовий рідною мовою) протягом того самого, досить короткого періоду, призначеного для випускного іспиту по всій країні. Крім того, іспити, які вони повинні були складати з румунської мови та літератури, були для них дуже важкими. З цієї причини етнічні угорці мали менше часу, ніж румунські учні, щоб підготуватися до іспитів або просто відпочити між ними, і менше шансів на успіх на бакалавраті [345]. Суд переконався, що у справі немає нічого, що дозволило б зробити висновок про те, що заявники були позбавлені на практиці реального вибору здобувати освіту рідною мовою або що держава мала на меті примусову асиміляцію, як стверджує заявник, відповідно було визнано, що порушення статей, на які позивалися заявники, не було.

Безумовно, більшість справ стосуються захисту ромської національної меншини, проте, існують й показові справи щодо дискримінації за етнічною ознакою. Так, у справі «Тімішев проти Росії» 2005 року заявник стверджував, зокрема, про порушення статті 2 Протоколу № 4 до Конвенції, взятої окремо або в поєднанні зі статтею 14 Конвенції, у тому, що 19 червня 1999 року йому не було дозволено в'їхати до Кабардино-Балкарія через чеченське етнічне походження. Заявник зазначив, що мав би безперешкодний прохід через КПП, якби приховав свою чеченську національність. Так, 24 червня 1999 року, тобто через п'ять днів, на тому ж блокпосту він заявив, що є аварцем і не мав проблем з проходженням. Однак, 19 червня 1999 року він не міг приховати свою етнічну приналежність, оскільки його попутник розмовляв російською з чеченським акцентом, а їхня машина мала реєстраційний номер Чеченської Республіки. Також у Суді існують доведені факти, що старший офіцер міліції Кабардино-Балкарської Республіки наказав працівникам ДАІ не пропускати «чеченців». Оскільки, згідно з поданням Уряду, етнічне походження особи ніде не вказано в російських документах, що посвідчують особу, наказ забороняв проїзд не лише будь-якій особі чеченської національності, а й тим, хто просто

сприймався як належний до цієї етнічної групи. ЄСПЛ у цій справі постановив, що мало місце порушення статті 2 Протоколу № 4 до Конвенції, та статті 14 Конвенції у поєднанні зі статтею 2 Протоколу № 4 до Конвенції [352]. ЄСПЛ у цій справі вказує, що «у будь-якому випадку вважає, що жодну відмінність у поведженні, яка ґрунтується винятково або переважно на етнічному походженні особи, не можна об'єктивно виправдати в сучасному демократичному суспільстві, що будується на принципах плюралізму та поваги до різних культур».

Справи щодо можливості порушення національних меншин у сфері мови є другою за поширенням (після справ щодо сегрегації ромських дітей в освіті) справ, що розглядаються ЄСПЛ в контексті узгодження інтересів учасників етнонаціональних відносин. Як вказують науковці Львівської школи права, «такі ознаки як мова чи колір шкіри та належність до національних меншин виступають як окремі підстави за ЄКПЛ. Вони є невід'ємними від поняття расового та/або етнічного походження» [121, с.88].

Конфлікт щодо мови Бельгії є достатньо довгим і дискусивним до цього часу. У Бельгійській мовній справі заявники, які є батьками сімей бельгійського громадянства, звернулися до Комісії як від свого імені, так і від імені своїх неповнолітніх дітей, яких понад 800, зазначаючи, що вони є франкомовними або що вони висловлюються найчастіше французькою, хочуть, щоб їхні діти навчалися цією мовою [343]. У цьому випадку Суд у пар. 11 пояснив, що «стаття 14, навіть у поєднанні зі статтею 2 Протоколу, не гарантує дитині чи її батькам права отримати навчання мовою на свій вибір. Мета цих двох статей, що розглядаються разом, є більш обмеженою: вона полягає в забезпеченні того, щоб право на освіту забезпечувалося кожною Договірною Стороною кожному, хто перебуває під її юрисдикцією, без дискримінації за ознакою , наприклад, мови. Це природне і звичайне значення статті 14 у поєднанні зі статтею 2. Крім того, тлумачення двох положень як надання кожному, хто перебуває під юрисдикцією держави, права здобувати освіту мовою за власним вибором, призвело б до абсурдних результатів».

Певна категорія справ стосується політичних прав. Рішення «Гожелік та інші проти Польщі» демонструє протиправність, недопустимість зловживання правами з боку національних меншин, тобто нелегітимність вимоги особливого статусу у виборчому процесі. Зокрема, у справі заявники скаржилися на відмову влади Польщі надати легітимізацію асоціації національної меншини «Союз людей сілезької національності». ЄСПЛ дійшов висновку, що це не була свобода об'єднання заявників як така, що була обмежено державою. Органи влади не перешкоджали їм у створенні асоціації для вираження та просування відмінних рис меншини, але у створенні юридичної особи, яка шляхом реєстрації відповідно до Закону про асоціації та опису, який вона дала собі в пункті 30 свого установчого договору, мала б неминуче отримувати право на особливий статус відповідно до Закону про вибори 1993 року. Враховуючи те, що національні органи влади мали право вважати, що оскаржуване втручання відповідало «нагальній суспільній потребі», і враховуючи, що втручання не було непропорційним переслідуючим законним цілям, відмову в реєстрації об'єднання заявників можна вважати «необхідним» у демократичному суспільстві» у значенні пункту 2 статті 11 Конвенції [347].

Система регіонального захисту представників етнонаціональної ідентичності в межах Організації Американських держав, на нашу думку, репрезентує ширші можливості і більше активована у рішення захисту вказаних груп.

27 лютого 1997 року Міжамериканська комісія з прав людини (IACHR), прийнявши запропоновану Американську декларацію прав корінних народів, стала важливою віхою у своїх зусиллях сприяти дотриманню та захисту прав людини корінних народів американського континенту. Ці зусилля розпочалися в 1971 році, коли Комісія встановила, що корінні народи мають право на особливий правовий захист, оскільки вони зазнали жорсткої дискримінації, а також у 1972 році, коли вона постановила у своїй резолюції щодо проблеми «Особливого захисту для корінного населення. Дії по боротьбі з расизмом і расовою дискримінацією», що «з історичних причин і через моральні та

гуманітарні принципи особливий захист корінного населення є священним зобов'язанням держав».

Як головний орган IACHR, уповноважена заохочувати та захищати права людини в півкулі, вона відіграє унікальну роль у наданні допомоги державам-членам у їхніх зусиллях щодо поваги та забезпечення прав окремих осіб до їх юрисдикції. Серед багатьох функцій Комісії доручено: сприяння поінформованості про права людини в Америці; надання державам-членам консультативних послуг у сфері прав людини; моніторинг ситуації з правами людини в кожній державі-члені та проведення спостережень на місцях; розгляд індивідуальних звернень щодо порушення прав людини; підготовка досліджень і звітів; надання рекомендацій державам-членам ОАД щодо прийняття прогресивних заходів на користь прав людини.

Комісія отримала та опрацювала сотні петицій щодо ситуацій, які страждають від корінних народів та їхніх громад і ґрунтувала свою діяльність на принципах, що містяться в Американській декларації прав і обов'язків людини 1948 року та Американській конвенції з прав людини 1969 р. У відповідь на ці петиції Комісія випустила резолюції, звіти та рекомендації для держав, а також вимагала від них вжити термінових заходів для забезпечення дотримання прав, визнаних міжамериканські документи з прав людини, і що штати зобов'язалися поважати та забезпечувати всіх своїх жителів.

Також, на відміну від європейських інституційних органів, передбачається можливість мирного врегулювання конфлікту за допомогою медійного процесу, що проводиться в межах міжамериканської регіональної юрисдикції. У Звіті № 90/99, випадок 713 «Корінні громади Енксет-Ламенксай і Кайлейфапоп'ет (Ріачіто) проти Парагваю» міститься інформація про справу, що стосується претензій на землю, висунутих корінними громадами Ламенксай і Ріачіто (Кайлейпхапоп'ет), обидві з яких належать до народу Енксет-Санапана, котрі були подані до ІАНР. 25 березня 1998 року у зв'язку з цією справою було підписано угоду про дружнє врегулювання, яку просувала Комісія, згідно з цією угодою Парагвайська держава погодилася придбати ділянку землі площею 21

884,44 га в районі Позо Колорадо та передати її вищезазначеним громадам корінного населення та зареєструвати її в компетентних органах як таку, що їм належить [750].

Міжамериканська комісія з прав людини розширила та дала новий імпульс міжамериканській ініціативі в цій сфері, яка була започаткована в 1922 році, коли П'ята міжнародна конференція американських держав звернулася до урядів із проханням заохочувати вивчення відповідних аборигенних мов і вжити заходів для забезпечення поваги до археологічних пам'яток. Цю ініціативу згодом продовжили конференції Панамериканського союзу, де в 1933 році Штати закликали організувати міжнародну зустріч корінних жителів, щоб розглянути «проблему корінних рас і цивілізацій племен у великому джунглі;» і в 1938 році проголосив, що «індіанці, як нащадки перших поселенців Америки, мають особливе право на захист з боку державної влади, щоб компенсувати невідповідність їхнього фізичного та інтелектуального розвитку і, як наслідок, все, що можна зробити для покращення долі індіанців, буде лише відшкодуванням за брак розуміння, з яким до них ставилися в минулі часи...».

Ці перші зусилля призвели до проведення Першого міжамериканського конгресу індіанців у Пацкуаро, штат Мічоакан, Мексика, у квітні 1940 року, де штати видали сімдесят дві угоди та декларації, зокрема щодо розподілу земель корінного населення, політики освіти корінного населення, питання, що стосуються їх політичного та соціального добробуту, соціальних послуг, жінок корінного населення та поваги до їхніх мов. Конгрес створив Міжамериканський індіанський інститут.

Міжамериканський суд з прав людини (Inter-American Court of Human Rights) є органом, встановленим Організацією Американських Держав із забезпечення підтримки та захисту прав людини в регіоні, він має юрисдикцію над країнами-членами, які прийняли конвенції та протоколи, які надають компетенцію Суду та розглядає справи, пов'язані з порушеннями прав людини, які відбулися в країнах-учасницях, при цьому вагомість полягає в тому, що рішення є обов'язковими для країни. Міжамериканський суд з прав людини

виконує важливу функцію у забезпеченні захисту прав людини в Американському континенті та визначені стандарти, які країна повинна підтримувати у сфері прав людини.

Міжамериканський Суд з прав людини також здійснює обов'язкову юрисдикцію щодо тлумачення та застосування положень, що містяться в Конвенції, в окремих справах, поданих до нього Комісією або державами, якщо останні визнали юрисдикцію Суду, котрий здійснює консультативну юрисдикцію щодо тлумачення норм прав людини, що діють в американському континенті. Консультативні висновки Суду є авторитетними тлумаченнями зазначених норм.

Наприклад, цікавим є рішення щодо непрямой дискримінації суб'єктів етнонаціональних відносин. Структурна дискримінація може бути збережена через очевидно нейтральне законодавство, яке «de facto» дискримінує корінні народи, як у випадку з справою № CDH-3-2020, що розглядалась у Міжамериканському суді з прав людини щодо Закону про телекомунікації Гватемали [701]. Перешкоди в доступі до радіочастот призводили до непрямой дискримінації корінних громад. Статті 61 і 62 Закону про телекомунікації не заперечують корінні громади (тобто громадські радіостанції) як правовласники та розподіляє майнові права з торгами та аукціонами радіоліцензування частот через конкурс. Радіостанції корінних громад не мають економічних засобів перевищити ставку приватної організації, і якщо вони не можуть собі цього дозволити, вони не можуть отримати до нього доступ [351]. Суд такі дії визнав дискримінаційними.

5.2. Компаративний аналіз моделей інституційного гарантування прав та законних інтересів суб'єктів етнонаціональної політики на національному рівні

Міжнародні нормативні та інституційні аспекти захисту прав та законних інтересів суб'єктів етнонаціональних відносин вказують на пріоритет

національної політики, оскільки ідеологічну концепцію захисту та забезпечення цих груп мають саме державні національні органи, котрі самостійно визначають правове регулювання у залежності від принципів, які відстоює держава, її напрямів розвитку та історично-ментальних особливостей співіснування.

Про спеціальний статус суб'єктів етнонаціональної політики є згадка в окремих Конституціях. Зокрема в преамбулі Конституції Молдови зазначено, що: «Прагнучи задовольнити інтереси громадян іншої національності, які разом з молдаванами складають народ Республіки Молдова, враховуючи верховенство права, громадянський мир, демократію, людську гідність, права та його свободи, вільний розвиток людської особистості, справедливість і плюралізм найвищі політичні цінності [...]» [810].

Історичний розвиток окремих народів зумовив потребу виокремлення широкого конституційного статусу корінних народів, зокрема Конституція Гватемали виокремлює цілий розділ III, що стосується такої групи, а ст. 66 унормовує захист національних груп, адже зазначає: «Гватемала складається з різноманітних етнічних груп, серед яких є корінні групи майя. Держава визнає, поважає та підтримує їхні форми життя, звичаї, традиції, форми соціальної організації, використання корінного одягу чоловіками та жінками, [та їхні] мови та діалекти»; ст. 67 містить норми про охорону корінних сільськогосподарських земель і кооперативів, ст. 68 вказує на те, що через спеціальні програми та відповідне законодавство держава надаватиме державні землі громадам корінного населення, яким вони можуть знадобитися для розвитку, а ст. 69 присвячена трудовій діяльності корінних народів [378].

Широке пояснення етнонаціональної політики міститься й у Конституції Мексики, де ст. 2 визначає, що «нація є мультикультурною, спочатку заснованою на її корінних народах, описаних як нащадках тих, хто населяв країну до колонізації та зберігає власні соціальні, економічні, культурні та політичні інститути або деякі з них. Свідомість корінної ідентичності буде основним критерієм для визначення, до кого застосовуватимуться положення про корінне населення. Громада корінного населення визначається як громада, яка становить

культурну, економічну та соціальну одиницю, яка проживає на території та визнає свою власну владу відповідно до своїх звичаїв» [379].

Розділ VIII Конституції Венесуели трактує права корінного народу, стаття 119 зокрема, виокремлює право на: соціальну, політичну та економічну організацію, їх культуру, звичаї, мови та релігії; право на компенсацію за експлуатацію їх землі (ст. 120); збереження і розвиток своєї етнічно-культурної сутності, світогляду, цінностей, духовності та святинь і місць культу (ст. 121); систему охорони здоров'я, яка враховує їхні звичаї та культуру (ст. 122); власні економічні відносини (ст. 123); колективні права інтелектуальної власності на знання, технології та інновації корінних народів (ст. 124); участь у політиці (ст. 125). Поряд з цим, Конституція визначає їх обов'язки, зокрема вказуючи, що «корінні народи, як культури з корінням предків, є частиною нації, держави та венесуельського народу, який є єдиним, суверенним і неподільним. Відповідно до цієї Конституції вони зобов'язані захищати цілісність і суверенітет нації». А також для того, щоб уникнути можливих конфліктів щодо територіальної цілісності визначається, на конституційному рівні, що «термін «народ» у цій Конституції в жодному разі не повинен тлумачитися так, як це приписується міжнародному праву» [383].

Однак більшість конституційних норм визначають основні принципи політики загалом, не вказуючи на окремі особливості щодо етнічних чи національних груп. Так, у багатьох державах зокрема, унормовується принцип рівності всіх перед законом, або заборона дискримінації у широкому розумінні (ст. 11 Конституції Грузії [94], ст. 14 Конституції Іспанії [93], ст. 1 Конституції Французької республіки [96], ст. 3 Конституції Федеративної Республіки Німеччини [532], ст. 32 Конституції Польщі [605], ст. 3 Конституції Італійської Республіки [381]). Або в загальному вказано про право на національну чи етнічну ідентичність: «держава визнає та захищає етнічну та культурну різноманітність нації» (ст. 9 Конституції Перу) [380]; забороняє саме національну дискримінацію (ст. 12 Конституції Естонії). Австрія, яка має нейтральні конституційні норми, зараз проводить реформу з метою нової кодифікації положень конституційного

права, що стосуються нацменшин, включаючи зобов'язання щодо шкільної системи меншин, мов національні меншини, а також топографії зокрема [487, с.10].

Наявність конституційного визнання зумовлює необхідність створення ефективного механізму функціонування публічних органів, котрі б відповідали за формування та реалізацію, оновлення та удосконалення етнонаціональної політики, інтеграцію на основі недискримінації та інклюзії.

Загалом цим питанням займаються законодавчі органи, котрі приймають нормативні акти та органи виконавчої влади, що реалізують визначену стратегію. Враховуючи особливу чутливість проблематики, в більшості країн Європи функціонують спеціально створені органи різного рівня, котрі уповноважені допомагати налагодженню співпраці різних етнонаціональних груп, проте не у всіх (таких органів не має Ірландія), хоча це не вказує на відсутність уваги з боку держави на проблеми національних меншин.

Компаративний аналіз системи органів публічної влади щодо досліджуваної проблематики надав нам можливість виокремити наступні моделі національних інституційних органів у сфері реалізації етнонаціональної політики.

Перша модель інституційних органів представлена функціонуванням спеціальних органів виконавчої влади, що уповноважені реалізовувати політику інклюзії. Назвемо її державно-централізованою моделлю.

Зокрема таку модель впроваджено у Грузії, де інституційні органи представлені першочергово роботою Міністра з питань примирення та громадянської рівності, основне завдання якої є розроблення стратегії правової політики та узгодження її між учасниками, у тому числі з урядовою комісією з питань громадянської рівності та інтеграції, Радою національних меншин, що працює при Офісі Народного захисника (нині об'єднує близько 100 організацій, які займаються питаннями меншин), громадських організацій, експертів, зацікавлених суб'єктів громади, населення національних меншин, міжнародних партнерів під керівництвом Уповноваженого з прав людини.

В Грузії діє «Державна стратегія громадянської рівності та інтеграції на 2021-2030 роки», кожних два роки затверджуються пріоритетні плани щодо її функціонування. Ситуація значно ускладнена тим, що держава не здійснює ефективного контролю над своїми регіонами - Абхазією та Південною Осетією. Метою Стратегії є подальше зміцнення громадянської рівності та інтеграції в країні, що передбачає зміцнення міжетнічних відносин, захист їх культурних цінностей і ідентичності, повноцінної реалізації принципів рівності в суспільстві, щоб кожен громадянин, незалежно від свого етнічного походження, здатний робити внесок в економічне, політичне та громадське життя країни, і до процесу демократичного розвитку. Для цього передбачено п'ять пріоритетних напрямів: державна мова для підтримки інтеграції; доступ до якісної освіти; рівність, громадянська та політична участь; соціально-економічна інтеграція; міжкультурний діалог [434].

Проблеми Грузії є суттєвими, адже забезпечення загального доступу до державних послуг є важливою частиною інклюзії, оскільки використання відповідних програм і послуг відіграє важливу роль у створенні рівних соціально-економічних можливостей. Офіс громадського захисту виявили системні проблеми, зокрема бар'єри в доступі до державних послуг та виклики, з якими зіштовхується месхетинська громада. План дій щодо толерантності та громадянської інтеграції визнає, що представники етнічних меншин продовжують зіштовхуватись з труднощами у реалізації своїх економічних прав і соціальних виплат [259]. Головною перешкодою в цьому напрямку є мовний бар'єр, тому є необхідність посилення популяризації вивчення державної мови серед дорослих.

У деяких державах спеціальні повноваження розділені в межах двох міністерств. У 2019 році Естонія утвердила посаду Міністра народонаселення в складі Міністерства внутрішніх справ, зона відповідальності якого складається з планування та координації населення та сім'ї політика та політика адаптації нових іммігрантів, залучення естонських громад за кордоном, планування та координація розвитку громадянського суспільства, питання народонаселення

процедури та релігійні об'єднання. Завдання, пов'язані з політикою інтеграції, включаючи створення умови для розвитку культурного життя національних меншин та їх інтеграції до естонського суспільства, є в межах повноважень іншої особи - Міністерства культури [490, с.3].

До цієї першої моделі слід віднести й держави, де хоча й не створено спеціального міністерства, а діє окремий колегіальний орган. Прикладом подамо Комітет у справах національних меншин, що функціонує як центральна установа при Прем'єр-міністрі Албанії та має такі повноваження: рекомендує та дає свій висновок щодо розробки законодавства, політики та програм, що стосуються на права національних меншин, пропонує рекомендації Раді Міністрів, міністерствам та іншим центральним установам, а також органи місцевого самоврядування для вирішення питань, що стосуються національних меншин; готувати та подавати періодичні звіти про становище національних меншин, моніторинг реалізації законодавчої бази та державної політики щодо нацменшини, організація заходів для підвищення обізнаності та посилення діалогу, надати висновок на запити про визнання меншин, фінансує через Фонд національних меншин ініціативи та проекти, спрямовані на захист права національних меншин та підтримання та розвиток національної, мовної та культурної ідентичності національних меншин (ст. 19 Закону Албанії «Про захист національних меншин в Республіці Албанія») [626].

Проте цей Комітет не діє як узгоджувальна інституція, представники національних меншин мають право, відповідно до ст. 20 вказаного закону, подати кандидатуру до складу комісії, але призначається склад саме Прем'єр-Міністром. Унікальне і особливо цінне для імплементації досвіду є те, що існує спеціальний Фонд, яким розпоряджається Комісія і котрий фінансується з державного бюджету, інституційні гарантії у поєднанні з фінансово-економічними створюють належну основу захисту прав суб'єктів етнонаціональних відносин.

Друга модель (назвемо її комплексна) передбачає наявність спеціальних органів з широкою компетенцією на різних рівнях, з активним залученням

колегіальних інституцій з боку громадянського суспільства, які наділені державно-владними повноваженнями. Яскравим прикладом слугує польська правова система, яка у своїх спеціальних нормах гарантує захист прав осіб, які належать до національних меншин. Правила, значною мірою, відповідають європейським стандартам. Виняток становлять норми, що стосуються використання мови меншини у відносинах з органами державної влади та двомовних топографічних назв. Проте, вирішення цих питань є однією з найскладніших проблем у Європі. Особливі претензії полягають у дискусійних питаннях при переписі населення. Це пов'язано із положеннями щодо можливості введення додаткових топонімів та їх назв мовами нацменшин, використання як допоміжних мов у місцевих офісах за умови перевищення 20 % порогу декларування непольської національності або використання мови регіональних меншин серед усіх жителів, які визначені за результатами перепису населення. Наслідком цього положення є обов'язок Центрального статистичного управління вносити в переписи населення питання щодо національної та мовної ідентифікації та вказувати комуни з особливими правами.

Регулювання статусу національних меншин у польській правовій системі стало результатом двох тенденцій. З одного боку, це було результатом політичного прагнення налагодити добросусідські відносини з усіма сусідами і, як наслідок, стабілізації свого геополітичного становища в Центральній Європі. Цей процес був розпочатий підписанням Договору з Німеччиною в 1991 році і завершився підписанням Договору з Литвою в 1994 році. З іншого боку, це було результатом прагнення створити ефективну систему захисту прав людини і громадянина, частиною якої мав бути захист осіб, які належать до національних та етнічних меншин.

Ст. 2 Конституції, яка вказує, що Республіка Польща є демократичною правовою державою, реалізує принципи соціальної справедливості, та додатково пов'язана з цим декларація у ст. 32, забороняють дискримінацію з будь-якої причини в політичному, соціальному чи економічному житті, спричиняють обов'язок забезпечити інструменти правового захисту, які гарантуватимуть

відповідний стандарт турботи з боку держави для кожного, а отже, і для представників усіх меншин у державі. Окрім того, ст. 27 визначає питання мови національних меншин відповідно до ратифікованих угод, тому загалом законодавчо унормовано в Польщі право національних меншин використовувати свою регіональну мову.

Закон Республіки Польщі «Про національні та етнічні меншини та регіональну мову» (*Ustawa o mniejszościach narodowych i etnicznych oraz o języku regionalnym*) визначає систему інституційних органів, що складаються з повноважень Міністра у справах релігійних конфесій та національних та етнічних меншин, повноважень воєводи (представник Ради Міністрів на місцях) та Спільної комісії Уряду та національних та етнічних меншин. У літературі вказано, що робота над остаточно ухваленим змістом акту тривала понад двадцять років, а численні суперечки, які викликали його проекти, куди входять, зокрема, вираження підходу органів державної влади та громадських організацій до питання національних меншин, які проживають у Польщі, хоча суперечки є актуальними і нині [625], особливо щодо селезіанської меншини [643].

Відповідно до ст. 21 Закону Республіки Польщі «Про національні та етнічні меншини та регіональну мову», визначено наступну компетенцію Міністра у справах релігійних конфесій та національних та етнічних меншин, адже він: сприяє реалізації прав і потреб меншин, вживаючи заходів для меншин та ініціюючи програми щодо збереження та розвитку ідентичності, культури та мови меншини, сприяє реалізації принципу рівного ставлення, громадянської та соціальної інтеграції; співпрацює з відповідними органами у сфері протидії порушенням прав меншин; аналізує та оцінює правове та соціальне становище меншин; поширює знання про меншини та їхню культуру, ініціює дослідження становища меншин; вживає заходів щодо збереження та розвитку мови.

Відповідно до Кодексу належної практики, уповноважені воєводи у справах національних та етнічних меншин мають наступні повноваження: моніторинг етнічних відносин у воєводстві, проведення медіація в конфліктних ситуаціях, проведення заходів, спрямованих на дотримання прав національних та етнічних

меншин та протидія їх ущемленню та сприяння вирішенню проблем національних та етнічних меншин та запобігання можливим конфліктам.

Польські науковці вказують, що метою діяльності Комісії є сприяння посиленню ефективності державної політики щодо меншин, а також посилення діалогу зі своїми представниками. Отже, природа Комісії намагається досягти вищезазначених цілей, й актів, які вносять визначення основних прав і обов'язків осіб, які належать до меншин, і гарантує соціальні, а також освітні і культурні норми. Ідея створення Комісії полягала також у висвітленні особливого захисту осіб, які належать до меншин. Завдання законодавця, - вказують дослідники, - нормативним актом створити особливу преференцію, щоб вирівняти можливості для суб'єктів, що входять до складу так званої групи меншин [588], оскільки «ставлення держави до національних та етнічних меншин є тестом на якість демократії» [304].

До завдань Спільної комісії входить комплекс повноважень щодо формування чи удосконалення правової політики у досліджуваній сфері, зокрема висловлення думок щодо реалізації прав і потреб меншин, вносячи оцінку того, як ці права реалізуються, і формулювання пропозицій щодо дій, спрямованих на забезпечення реалізації прав і потреб меншин, надання висновків щодо проектів правових актів у справах меншин та щодо програм, спрямованих на створення умов, що сприяють збереженню та розвитку культурної самобутності меншини, збереженню та розвитку регіональної мови, громадянській чи соціальній інтеграції. Під час останньої зустрічі у липні 2023 року, наприклад, обговорювались питання формальної освіти національних та етнічних меншин та механізми створення та формування програм для національних та етнічних меншин у суспільних ЗМІ. Зверталосся увагу, що сучасною проблемою Польщі є необхідність ширшого залучення органів державної влади на місцях до роботи Спільної комісії.

Формування діяльності шляхом консультації відіграють важливу роль на практиці, оскільки забезпечують можливість реального розуміння потреб національних меншин та доведення їх потреб до центральних органів виконавчої

влади. Також участь представників етнонаціональних груп легітимізує владу, підвищує рівень поваги до неї з боку громадян, які є особливими суб'єктами етнонаціональних відносин.

Однак, слід звернути увагу на те, що Комісія, крім консультативної діяльності, має ще й повноваження втілювального характеру, зокрема до її завдань входить вжиття заходів щодо протидії дискримінації осіб, які належать до національних та етнічних меншин. В цьому є суттєва особливість, незважаючи на те, що Комісія є дорадчим органом, вжиття заходів щодо боротьби з дискримінацією за національною ознакою чи походження є завданням Комісії незалежно від діяльності центральних органів влади у цій сфері.

Комісія є органом подвійної природи, який, з одного боку, складається з суб'єктів, що представляють владу, а з іншого боку, з національних та етнічних меншин, пропорційно один чи два від кожної з офіційно визнаних меншин. Наділення Комісії формувальними функціями слід вважати раціональним кроком польського законодавця. Як вказує О. Голуб (O. Nałub), вартість створення та функціонування консультативних органів настільки висока, що в них немає потреби гарантування можливості спільного створення ініціатив у межах своєї компетенції, а отже, обмеження її діяльністю винятково для консультативної функції була б безглуздою [341, с.159].

Відповідно до Регламенту Спільної Комісії, до її діяльності входять три так звані «проблемні групи», зосереджені на конкретних сферах. Нині працює група з питань освіти, культури та медіа та група з питань ромів. Остання група має найактивнішу команду, бере участь у проєктах, спрямованих на захист статусу ромів у Польщі, а також у боротьбі з проявами дискримінації, також підтримує ініціативи щодо інтеграції ромської громади. Тому вона відіграє важливу роль у підтримці та розвитку вищезгаданих меншин.

Хоча, серед недоліків роботи такої Комісії є нормативна вимога, що засідання Комісії проводяться не рідше одного разу на шість місяців. Науковці вказують, що такої частоти недостатньо для забезпечення ефективної політики

щодо національних та етнічних меншин. Також вказують, що необхідно розширити компетенції таким чином, щоб окрім дорадчих повноважень, Комісія могла самостійно реалізовувати проєкти, які вона вважає необхідними для забезпечення комплексного захисту національних та етнічних меншин у Польщі [341, с.163].

Третя модель (назвемо її дорадчою) характеризується існуванням допоміжного органу з боку громадянського суспільства та національних меншин, які не мають державно-владних повноважень.

Така система характерна для Данії, проте є більш ефективною. Контактний комітет для німецької меншини був створений у 1965 році з представників німецької меншини та членів парламенту Данії. Міністерство культури, як орган виконавчої влади, що має у своїх повноваженнях налагодження взаємодії з окремими суб'єктами етнонаціональних відносин, зустрічається з Контактним комітетом раз на рік. Інші відповідні міністерства та органи влади контактують з німецькою меншиною на індивідуальній основі. Міністерство культури служить комунікативною інституцією, коли німецька меншина не може знайти відповідну контактну особу в конкретному органі. Головою комітету є Міністр культури, також передбачається систематичне проведення форуму, на якому німецька меншина зможе мати постійний діалог і контакт з парламентом Данії, а також вести переговори та обговорювати всі питання, що становлять інтерес для меншини. 12 вересня 2022 р. на щорічній зустрічі німецька меншина висловила бажання змінити структуру Комітету з метою безпеки та ще тіснішого контакту з датським парламентом. Одним із запитів є те, щоб головою був рядовий депутат, а не Міністр, тому нині Міністерство культури розглядає варіанти зміни структури в тісній співпраці з парламентом Данії та німецькою меншиною.

Також виокремлений структурний підрозділ - Секретаріат німецької меншини в Копенгагені, що був створений у 1983 році і служить органом контакту з парламентом та Міністерством культури (представлений одним працівником), але це дозволяє мати постійний діалог. Також він фінансується з

державного бюджету (у 2022 році Секретаріат отримав публічно 0,8 мільйона датських крон) [575, с.6].

Повноваження Контактного комітету для німецької меншини та його Секретаріату все ж мають дорадчу, узгоджувальну, комунікативну функції та незважаючи на те, що до його складу входять не тільки представники громадянського суспільства, але й посадові особи, все ж державно-владні функції в такій структурі відсутні.

Австрія репрезентує дуже широку групу допоміжних, консультативних органів на різних рівнях влади. Цікавим є те, що для кожної національної меншини створено консультативну раду при Федерації Канцелярії. Консультативні ради національних меншин призначені консультувати Уряд та/або федеральних Міністрів у всіх питаннях, що стосуються інтересів національних меншин, мають зберігати і представляти загальні культурні, соціальні та економічні інтереси національних меншин і, зокрема, вони повинні бути заслухані протягом встановленого розумного періоду до прийняття правових положень й до прийняття рішення про бюджет відповідного рівня. Консультативні ради національних меншин також можуть подавати пропозиції щодо покращення становища національних меншин, адже вони призначені консультувати регіональні уряди у проблемних питаннях щодо меншин.

Такий спеціалізований механізм дорадчих органів вважаємо особливо позитивним в контексті реального забезпечення проблем. Так, у звіті Австрії вказано, що консультативна рада для ромів особливо активно займалася питаннями культурної пам'яті, консультативна рада словенської меншини розглянула питання можливістю нової організація двомовних судів, хорватської меншини – проблемами вищої освіти [487, с.14].

Позитивно відзначимо досвід Великобританії. Держава реалізувала всезагальний моніторинг щодо становища циганів, англійських ромів та ірландських мандрівників (останні дві групи визнані національними меншинами). У другому звіті «Roma Civil Monitor» виявлено, що існуючі національні закони та політика не в змозі вирішити проблему нерівності, з якою

стикаються ці групи у Великобританії, внаслідок чого держава розробила всеосяжну стратегію в консультаціях із спільнотами, щоб забезпечити послідовний підхід державної політики для вирішення проблем, з якими стикаються групи у сфері освіти, працевлаштування, охорони здоров'я та житла і забезпечити ефективну реалізацію політики шляхом ухвалення планів дій, запровадження ефективного моніторингу та надання відповідних фінансових і людських ресурсів. Ці консультативні національні громадські організації рекомендують уряду Сполученого Королівства фінансувати місцеві програми, щоб допомогти громадам із значною кількістю представників етнічних та національних груп подолати багаторічну шкоду, спричинену їх маргіналізацією як у сфері освіти, так і в працевлаштуванні, розробити спільну оновлену стратегію, куди входять погоджені заходи з боку громадянського суспільства та держави [534].

Четверта модель передбачає функціонування додатково ще й Спеціального уповноваженого у справах національних меншин.

Зазвичай в державі діє омбудсмен, що займається загальним моніторингом всіх прав людини, і тут цікавою є практика БіГ, де хоча й немає прямих дискримінаційних характеристик, проте лінгвістично норма сформована таким чином, що вказує на перевагу затвердження омбудсмена з титульної нації. П. 7 ст. 8 Закону про Уповноваженого з прав людини БіГ вказує: «(7) Омбудсмени призначаються з числа трьох конституційних народів (сербів, боснійців, і хорват), що не заперечує можливості призначення омбудсменів з числа інших» [488, с.12].

У межах захисту прав людини, омбудсмен розглядає й проблеми статусу окремих суб'єктів етнонаціональної політики. Так, Уповноважений з прав людини Естонії вказує, що у 2017 році було загалом 20 запитів за расовою, національною або етнічною ознакою, 14 із них стосувалися національності, 3 – етнічного походження, у 16 випадках дискримінації не було виявлено за викладених обставин, і в одному випадку виявлено дискримінацію за національною ознакою (дискримінаційна дія реклами). У 2018 році було 22

відповідних запитів, у 17 дискримінації не виявлено, а у двох випадках дискримінації виявлено можливість непрямой дискримінації за національною ознакою (обидва стосувалися критерію національності в оголошенні про роботу – вимоги до знання мови на рівні носія мови вважаються дискримінаційними) [490, с.10].

Шведські науковці стверджують, що «створення спеціальних державних органів, уповноважених на боротьбу з дискримінацією окремих груп громадян, можна трактувати як прояв підвищеної уваги держави до соціальної неблагополуччя, що полягає в культурі, а не в економічних складниках» [562].

Спеціальний Уповноважений функціонує у Словацькій Республіці, де завдання у сфері збереження, розвитку та заохочення прав представників національних меншин та здійснення системних заходів щодо покращення статусу національних меншин перебувають у віданні Уповноваженого з Національних меншин. Його діяльність забезпечує Управління Уповноваженого, котрий належать до організаційної структури Урядової канцелярії Словацької республіки [493].

Одним із основних принципів діяльності Уповноваженого при виконанні цих завдань зміцнює спільний діалог з усіма представниками нацменшин, щоб отримати ідеї для подальшого розвитку взаємної співпраці в забезпеченні вирішення конкретних їх проблем. Уряд Словацької Республіки прийняв коректив № 4 до статуту Уповноваженого у справах НМ постановою № 489/2017 від 18 жовтня 2017 р., якою змінено періодичність складання звіту про стан і прав представників національних меншин, який подає Уповноважений у справах НМ до уряду Словацької Республіки. Від оригіналу один раз на рік до двох разів на рік, також відповідно до змін, Уповноважений з питань національних меншин може подати, в межах своєї компетенції, пропозиції щодо законодавчих та незаконодавчих заходів, що стосуються використання мов національних меншин.

Також забезпечує діалог й додатковий орган - Комітет у справах національних меншин та етнічних груп, що представляє дорадчий орган Урядової ради з прав людини, національних меншин.

Ці органи спільно розробляють і впроваджують державну програму, яка складається з Плану дій, які створені задля забезпечення ефективної, прозорої та надійної система захисту та заохочення прав осіб, які належать до національних меншин та етнічних груп, у тому числі зміцнення його інституційної безпеки як основного об'єктивні в цій сфері. Ця мета була розділена на сім операційних цілей:

- 1) забезпечення комплексного підходу до створення законодавства про права та статус національних меншин;
- 2) удосконалення системи сприяння розвитку культури національних меншин та етнічних груп;
- 3) більш ефективно врахування конкретних освітніх потреб осіб національним меншинам та етнічним групам;
- 4) покращення умов використання мов;
- 5) підвищення обізнаності населення щодо національних меншин та етнічних груп через ЗМІ;
- 6) удосконалення механізмів участі осіб, які належать до нацменшин та етнічних груп у прийнятті рішень з питань, що їх стосуються;
- 7) підвищення бази знань для кращого визначення цільових груп – національних меншин та етнічних груп та їхніх потреб через статистичні дослідження.

Омбудсмен з питань дискримінації Швеції - це урядова установа, яка працює від імені парламенту та уряду Швеції, щоб просувати рівні права та можливості та боротися з дискримінацією за будь-якою ознакою. Раніше існували чотири окремі Уповноважені, у тому числі з питань етнічної рівності, згодом у 2009 р. створена комплексна інституція.

В останньому Звіті такого спеціального омбудсмена щодо дискримінації на ринку праці вказано, що кандидати на роботу з іменами, що звучать по-арабськи,

отримують менше запрошення на співбесіду, також доведено, що претенденти на роботу піддаються дискримінації за етнічною чи релігійною ознакою. Огляд дослідження показує, що якщо кандидат на роботу має арабське звучання імені, він має значно нижчий рівень позитивних відгуків роботодавців, навіть, якщо вони є більш кваліфікованими. Також виявлено, що рекрутери частіше ставлять питання про навички та здібності, які мають безпосереднє відношення до роботи претендентам з іменами, які вказують на шведське походження. Проте, коли заявник має ім'я, що вказує на історичні коріння з Близького Сходу, дослідження показують, що роботодавець, як правило, більшою мірою зосереджується на цінностях претендента і поведінці [442, с.13].

У 2022 році надійшло 373 повідомлення про дискримінацію за етнічною і релігійною ознакою, за період 2015–2022 рр. кількість повідомлень зросло на 127 % [502, с.73]. У загальному річному Звіті Омбудсмена з питань дискримінації за 2023 рік вказано, що проблеми дискримінації можна вирішити завдяки комплексності заходів. Нині у Швеції на деякі недержавні види діяльності відсутня заборона на дискримінацію й на них поширюється лише заборона дискримінації, яка застосовується з приводу прийому на роботу і ставлення до працівників. Омбудсмен вважає, що єдина та повна заборона дискримінації потрібна для всіх видів громадської та фінансово-публічної діяльності, повинна охоплювати функціонування організації в повному обсязі [52, с.14].

У Фінляндії діє класичний інститут Омбудсмена, що є вищим контролером законності, який обирається парламентом Фінляндії (Eduskunta). Він здійснює нагляд за тим, щоб ті, хто виконує державні завдання, дотримувалися закону, виконували свої обов'язки та реалізовували основні права та права людини у своїй діяльності. Омбудсмен розглядає скарги, проводить виїзні перевірки, виступає з власною ініціативою та робить заяви щодо законодавчих пропозицій. До сфери нагляду Омбудсмена входять суди, органи влади та державні службовці, а також інші особи та органи, які виконують державні завдання. Навпаки, приватні інстанції та особи, яким не доручено виконання державних завдань, не підлягають нагляду Омбудсмена за

законністю. Омбудсмен також не може розслідувати законодавчу роботу парламенту, діяльність членів парламенту або офіційні обов'язки канцлера юстиції.

Окрім того, обирають заступників Омбудсмена, зокрема щодо статусу національних меншин та корінних народів. Останнє його рішення стосувалося прав корінних народів (рішення 5597/2020) про ставлення саамів при внутрішньому прикордонному контролі, оскільки закриття прикордонного переходу та дозвільні процедури перетину кордону, перешкоджало оленярству саамами, що є невід'ємним елементом саамської культури. Питання полягало в тому, чи права, гарантовані саамам Конституцією Фінляндії, дозволяло прикордонній охороні вжити більш широких заходів та чи вказане не посягало на засоби до існування саамів.

За словами заступника Омбудсмена, в результаті тимчасового відновлення внутрішнього прикордонного контролю, вплинули обмежувальні заходи щодо перетину кордону на саамів, зокрема у вигляді негативних наслідків, які позначилися на засобах до існування для корінних народів, але також і на саамську спільноту та культуру в більш всебічний спосіб. З іншого боку, зазначалося, що наслідки обмежувальних заходів стосувалися не лише саамів, а й також на інших, які перетинають кордон, однак, вплив на саамів може бути більш суттєвим, але заступник омбудсмена визнав ці заходи виправданими. Прикордонний контроль та дозвільні процедури були змінені через потребу профілактики інфекційної хвороби, і цю зміну не можна розглядати як далекосяжний або значний захід, який міг би безпосередньо і особливим чином вплинути на статус саамів як корінного народу та значно підірвати саамську культуру. У той час, як право корінного народу на здоров'я та життя має бути забезпечено з боку держави, заходи, вжиті у зв'язку з цим, повинні були враховувати той факт, що поширення серйозного інфекційні захворювання відрізнялися від одного регіону до іншого, тому активна вимога перетину кордону за межами пунктів пропуску не порушували положень Конституції про саамський народ [793, с.41].

Проаналізувавши широко досвід низки країн Європи, взявши позитивні практики до уваги, наступний підрозділ слід приділити гарантуванню прав суб'єктів етнонаціональної політики в нашій державі.

5.3 Інституційні гарантії захисту прав та свобод суб'єктів етнонаціональної політики в Україні

5.3.1 Функціонування органів публічної влади у сфері етнонаціональних відносин в Україні

Функціонування органів публічної влади у сфері національно-національних відносин в Україні обґрунтовується на принципі конституційної норми, яка гарантує кожному громадянину України право на вільний розвиток особистості, збереження своєї національної, культурної, мовної та релігійної ідентичності.

Основні органи влади, які мають стосунок до етнонаціональних відносин в Україні включають органи законодавчої влади, Президента України, виконавчої влади, органів місцевого самоврядування та судові органи влади. Проаналізуємо основні їх повноваження та особливості діяльності у сфері етнонаціональних відносин.

Єдиним законодавчим органом в нашій державі є Верховна Рада України, тому пріоритет формування етнонаціональної політики покладено саме на цю інституцію. Статус окремих суб'єктів етнонаціональних відносин, їх права, гарантії, особливості охорони та захисту визначаються у законодавчих актах, що приймається Верховною Радою. Діяльність цього органу відображає демократичну складову суспільства, оскільки репрезентований через виборних представників народом. Ключовий правовий ландшафт функціонування країни визначається через нормативну діяльність саме законодавчим органом. Окрім того він не тільки встановлює матрицю етнонаціональних відносин, але й уповноважений при зміні соціальних запитів, трансформації суспільних

відносин оновлювати правову політику етнонаціонального характеру шляхом прийняття, зміни чи доповнення до чинних законодавчих актів.

Комітети Верховної Ради важливою мірою впливають на формування законодавства та політики країни, тому їх робота погіршує ключову роль у демократичному процесі прийняття рішень.

Загалом основним комітетом Верховної Ради щодо забезпечення етнонаціональної політики є перейменованій у 2022 році Комітет з питань прав людини, деокупації та реінтеграції тимчасово окупованих територій України, національних меншин і міжнаціональних. Відповідно до Постанови Верховної Ради України [176], до предмету його відання належить, з-поміж іншого, етнонаціональна політика, міжнаціональні відносини та права корінних народів і національних меншин в Україні та співробітництво з РЄ, ОБСЄ у сфері додержання (захисту) прав людини, національних меншин і міжнаціональних відносин.

Основна робота Комітету полягала в розгляді Проектів Закону про корінні народи України та про національні меншини (спільноти) України, котрі нещодавно прийняті та значно оновили правове регулювання у сфері етнонаціональної політики відповідно до європейських та міжнародних стандартів та скасували старі нормативні акти, що мали роль у попередній адміністративно-командної системи управління.

Ще з 2019 року на розгляді у Верховній раді є законопроект 0931 «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України (щодо гармонізації законодавства у сфері запобігання та протидії дискримінації із правом Європейського Союзу)» [192], що прийнятий тільки у першому читанні. У контексті протидії дискримінації загалом, у тому числі расовій, етнічній, національній дискримінації пропонується уточнити ряд понять, серед яких віктимізація, дискримінація за асоціацією, множинна дискримінація, а також те, що певні позитивні заходи не вважаються дискримінацією, зокрема «здійснення заходів, спрямованих на збереження та розвиток етнічної, культурної, релігійної або мовної самобутності національних меншин і корінних народів».

Також очікує свого розгляду проєкт Постанови щодо визнання геноциду черкеського (адигейського) народу під час російсько-кавказької війни. В цьому проєкті пропонується визнати факт вигнання народів з їхньої батьківщини як акт геноциду. Зазначається засудження злочинних дій «репресивного царського режиму колишньої Російської імперії», спрямованих на підкорення народів та здійснення щодо них колоніальної політики. Наслідком цих дій було знищення мільйонів людей, руйнування соціальних основ, вікових традицій, духовної культури та етнічної самобутності народів. Це має не тільки історико-культурне значення, але й суттєве політико-правове, оскільки визнанням факту поваги до націй, народів, етнонаціональних груп та засуджуючи негативні дії щодо них, ми визначаємо ідеологічне спрямування нашої політичної системи, повагу до культурної та національної ідентичності та різноманіття, а також демонструємо, що міжнародні злочини геноциду не можуть мати терміну давності.

Проєкт Постанови про Декларацію Верховної Ради України про надання незалежності поневоленим Московією народам і країнам [199], де пропонують не тільки схвалити Декларацію, але й доручити Кабінету Міністрів України створити посаду Уповноваженого з прав поневолених Московією народів. У Пояснювальній записці цієї Постанови трактується значення такого визнання в контексті забезпечення національної цілісності та територіальної безпеки, адже «підтримка поневолених Московією народів у здобутті національного суверенітету збільшить шанси уникнути ядерної війни, бо суттєво послабить потенціал Московії та боєздатність її армії» [153].

Ще одним комітетом, який займається формуванням національної етнонаціональної політики в Україні, є Комітет Верховної Ради України з питань гуманітарної та інформаційної політики. Відповідно до Постанови Верховної Ради України «Про перелік, кількісний склад і предмети відання комітетів Верховної Ради України», до його компетенції належить розробка та впровадження державної політики у сфері розвитку та використання державної мови, а також мов національних меншин в Україні. Проте, аналіз роботи цього

комітету починаючи з 2019 року не дає нам можливості констатувати увагу до питання мови національних меншин.

Суттєвою формою роботи ВРУ є слухання, що полягають у комплексному аналізі та обговоренні проблем для вирішення майбутнього правового регулювання в певній сфері. Вони надають можливість проаналізувати суспільний стан відносин та прийняти оптимальне рішення, враховуючи рекомендації фахівців, експертів та громадськості.

11 березня 2015 року відбулися Парламентські слухання на тему «Роль значення та вплив громадянського суспільства на формування етнонаціональної політики єдності в Україні». Під час цих слухань було відзначено, що однією з причин сучасної агресії та нашої недостатньої здатності вирішувати ситуацію є відсутність послідовної державної етнонаціональної політики, яка б стосувалася національних меншин та взаємодії всередині суспільства. Було відзначено, що українці та інші національності, які проживають на території України, завжди були спроможні до пошуку компромісу, але держава не забезпечувала зміцнення цих стосунків. У рекомендаціях до цих слухань було відзначено, що сучасна етнонаціональна політика має консолідувати суспільство шляхом забезпечення рівності прав громадян України всіх національностей. Головною метою консолідації є загальнонаціональна єдність та загальнонаціональний діалог задля збереження конституційного ладу, територіальної цілісності України та відновлення миру в усіх регіонах держави [206].

В межах парламентських слухань не було здійснено аналізу статусу інших суб'єктів етнонаціональних відносин, зокрема корінних народів. На рівні комітетських слухань 5 жовтня 2016 року аналізувалися питання «Стан реалізації Стратегії захисту та інтеграції в українське суспільство ромської національної меншини на період до 2020 року» [230], де головуючий відверто заявив, що слухання проводяться у зв'язку з трагедією, яка відбулася в селі Лощинівка Одеської області.

Активізація парламентських слухань щодо прав національних меншин, корінних народів та інших суб'єктів етнонаціональних відносин є вагомим

чинником оновлення етнонаціональної політики. Показовим є приклад Ірландії, яка систематично розглядає проблеми ромів та мандрівних народів, хоча згідно з їхнім законодавством вони навіть не визнані національними меншинами. Об'єднаний комітет Oireachtas [ірландського парламенту] провів слухання щодо чотирьох основних тем: фізичне здоров'я, психічне здоров'я та рівень самогубств; показники закінчення школи та рівень освіти, зокрема на другий і третій рівень, порівняно з осілим населенням; участь у ринку праці з урахуванням рівня безробіття 80 % серед кочових народів; доступ до житла. Спільний комітет отримав письмові подання від багатьох зацікавлених сторін щодо кожного з ключових питань їх робочої програми та консультував представників організацій мандрівників – як національних, так і місцеві, – а також велику кількість інших зацікавлених сторін, включаючи міністрів, урядові департаменти, державні агентства, НУО та адвокатські групи, соціальні підприємства, Омбудсмена у справах дітей та інших зацікавлених стейкхолдерів. Заключний звіт Спільного комітету був виданий у 2021 р, він порушив багато вагомих питань і перерахував 84 рекомендації, які потребують у кількох сферах, та визнав потребу систематичного (кожних два роки) проведення аналогічних слухань [495]. Досвід щодо систематичності слухань доцільно впровадити в національну практику.

Отож, загалом Верховна рада України як законодавчий орган держави формує, змінює та удосконалює основні аспекти правової політики щодо етнонаціональних відносин, формує ідеологічну основу функціонування держави у цій сфері, використовуючи нормопроектну, моніторингову, контрольну діяльність.

Вищим органом виконавчої влади в Україні є Кабінет Міністрів України, котрий наділений центральною роллю у формуванні етнонаціональної політики, тому що відповідає за первинне формування правової ідеології у досліджуваній сфері, а згодом після визначення чіткого правового регулювання законодавчим органом, уповноважений виконувати її. Завданням цього органу, серед іншого, є створення умов для того, щоб громадяни відчували рівність та захищеність

власної національної ідентичності через підтримку та розвиток освітніх, культурних, традиційних атрибутів етнонаціональних груп, що проживають в Україні. Вирішення конфліктів, а первинно їх недопущення є також вагомим завданням цієї національної інституції.

Аналіз закону України «Про Кабінет Міністрів України» дає нам можливість виокремити такі його повноваження:

- розробка та реалізація стратегій та програм, спрямованих на підтримку та розвиток національних меншин, корінних народів та ромів, може включати в себе заходи з підтримки їх культури, освіти та мов;
- захист прав та свобод, оскільки Кабмін має обов'язок забезпечити захист прав та свобод цих соціальних груп, що охоплює недопущення дискримінації за етнічними чи культурними ознаками та забезпечення їхніх прав на освіту, релігійну свободу, участь у громадському житті та інші.
- соціально-економічний розвиток, оскільки цей орган відповідає за розробку та впровадження програм, спрямованих на підтримку економічного та соціального розвитку регіонів, де проживають національні меншини, корінні народи та роми;
- сприяння участі в політичному та громадському житті, що може охоплювати підтримку об'єднань та організацій, які представляють інтереси суб'єктів етнонаціональних відносин;
- забезпечує захист прав та традиційних знань корінних народів, а також сприяє їх участі у вирішенні питань, які стосуються їх соціального та культурного розвитку.

Ці завдання підтверджують важливу роль Кабінету Міністрів у забезпеченні етнонаціональної політики та захисту прав та інтересів різних соціальних груп, включаючи національні меншини, корінні народи та ромів.

Один із важливих аспектів роботи Кабінету Міністрів – це координація діяльності міністерств та інших органів виконавчої влади. Він забезпечує взаємодію між широкими галузями управління, сприяючи вирішенню складних проблем та досягненню стратегічних цілей.

У 2019 році була оновлена організаційно-правова модель інституцій, що стосуються правового статусу національних меншин та інших суб'єктів етнонаціональних відносин. Кабінет Міністрів України ухвалив Постанову про створення Державної служби України з етнополітики та свободи совісті, що призвело до утворення центрального органу виконавчої влади - Державної служби України з етнополітики та свободи совісті (ДССС). Через два місяці було прийнято її Положення, в якому визначено основні завдання, зокрема реалізація державної політики у сфері міжнаціональних відносин, релігії та захисту прав корінних народів і національних меншин в Україні, а також внесення пропозицій щодо формування державної політики у цих сферах на розгляд Кабінету Міністрів України [148].

Отже, в межах повноваження ДССС передбачено моніторингову, аналітичну, медійну та просвітницьку функції в сфері етнополітики, нині створено лише центральний офіс, в подальшому планується творення регіональних представництв з метою реалізації державної політики в регіонах.

У нашій державі при Міністерстві освіти і науки України діє Рада представників громадських об'єднань корінних народів, національних меншин України, починаючи з 2018 року [165], яка виступає допоміжною інституцією спрямованою на захист та підтримку прав корінних народів та національних меншин у сфері освіти. Метою Ради є сприяння створенню ефективних організаційних та правових умов для забезпечення корінними народами та національними меншинами конституційного права на навчання рідної мови, вивчення рідної мови та державної, а також врахування громадської думки за прийнятими постановами Міністерства освіти і науки. Рада також ставить перед собою завдання підтримувати постійний діалог з громадськістю, що є кроком до більшого залучення представників цих спільнот у формування освітньої політики.

Однією з головних цілей Ради є підтримка мовної різноманітності та культурної спадщини корінних народів і національних меншин. Вона

забезпечувала, щоб освітні програми та можливості навчання враховували і висвітлювали цю різноманітність, сприяючи тим самим збереженню і розвитку.

Постановою КМУ від 4 червня 2014 р. № 164 було введено посаду Урядового уповноваженого з питань етнонаціональної політики і на нього було покладено повноваження «щодо забезпечення взаємодії Кабінету Міністрів України з органами виконавчої влади та інститутами громадянського суспільства з метою забезпечення захисту прав національних меншин і корінних народів, збереження міжнаціональної єдності та злагоди в українському суспільстві» [186]. Посаду було ліквідовано за десять місяців після її створення, тому проаналізувати діяльність, вказати на позитиви чи певні недоліки в роботі такого спеціального уповноваженого важко.

Якщо розглядати політику функціонування спеціальних уповноважених, то нині існує спеціальна посада - Уповноважений Президента України у справах кримськотатарського народу [149], що забезпечує здійснення Президентом України повноважень щодо забезпечення додержання конституційних прав кримськотатарського народу як корінного народу України.

Робота Уповноваженого охоплює наступні аспекти:

- моніторинг порушень прав людини - Уповноважений зобов'язаний проводити системний моніторинг ситуації в окупованому Криму, документувати та аналізувати випадки порушення прав кримськотатарського народу;
- ведення правозахисної роботи - Уповноважений надає правову допомогу та консультації громадянам, які стали жертвами порушених прав.
- лобювання інтересів - посада дозволяє представляти інтереси кримськотатарського народу перед владою України та міжнародним співтовариством;
- розробка проєктів та ініціатив - може розробляти та пропонувати проєкти та ініціативи, спрямовані на покращення вдосконалення кримськотатарського народу в різних сферах життя;
- сприяння реінтеграції - Уповноважений працює над створенням умов для повноцінної інтеграції кримськотатарського народу в українське суспільство.

Актуальність цієї посади виокремлюється тим, що кримськотатарський народ став об'єктом серйозних правопорушень після анексії Криму. Уповноважений виконує важливу роль у захисті своїх прав та сприянні їх інтеграції та підтримці в українському суспільстві.

Щодо цієї інституції виникають питання щодо її ефективності, оскільки з 2019 року відсутній призначений Уповноважений, відповідно формально існує така інституція, проте реально не функціонує, тому ми не можемо також аналізувати її ефективність. У цьому разі слід говорити про такий юридичний феномен як «законодавча псевдоефективність», коли створення нової посади може бути важливим кроком для політичних обіцянок чи вирішення конкретних проблем, проте, якщо посада не заповнюється або не використовується на практиці, це може призвести до втрати ефективності нового закону та потенційної втрати довіри (громадяни можуть втратити довіру до влади, якщо вони сприймають цю ситуацію як недбалість, неефективність або недолік в роботі державних органів).

Також тут існує ще один вагомий аспект. Посада Уповноваженого Президента України у справах кримськотатарського народу нині не відповідає правовій ідеології чинного законодавства. Відповідно до ст. 1 «Про корінні народи України», «корінними народами України, які сформувались на території Кримського півострову, є кримські татари, караїми, кримчаки» [171], отже, існування Уповноваженого щодо окремого корінного народу і відсутність щодо інших спричиняє дискримінацію щодо інших корінних народів, зокрема караїмів та кримчаків.

Спеціальний Уповноважений у правовій політиці є головним інструментом для забезпечення ефективності та справедливості у сферах, які вимагають особливої уваги, що дозволяє зосередити увагу на конкретних аспектах права та свободи, які можуть бути вразливими або потребувати додаткового захисту. Основні аспекти його ролі полягають у тому, що спеціальний Уповноважений надає експертні поради та консультації щодо правових аспектів у проблемній сфері компетенції та проводить аналіз та моніторинг ситуацій, які стосуються

його сфери компетенції, і виявляє можливість порушення прав. Спеціальний Уповноважений виступає у ролі захисника прав та інтересів осіб, які можуть бути вразливими або потребують особливого захисту, також основним завданням спеціального Уповноваженого є надання рекомендацій та пропозицій щодо прийняття законодавства в конкретній сфері.

Тому дуже доречно оновити правову політику у досліджуваній сфері та повернути посаду Урядового уповноваженого з питань етнонаціональної політики, при цьому не виокремлюючи, про які суб'єкти етнонаціональної політики йдеться. У додатках подаємо розроблений нами проєкт Положення про Урядового уповноваженого з питань етнонаціональної політики. *(Додаток Г)*. Вважаємо доречним там визначити наступне: «Урядовий уповноважений з питань етнонаціональної політики (далі - Уповноважений) є уповноваженою Кабінетом Міністрів України посадовою особою, на яку покладено організацію здійснення Кабінетом Міністрів України своїх посадових інструкцій з питань етнонаціональної політики та виконання Україною міжнародних зобов'язань у відповідній сфері».

Пропонуємо також визначити основні завдання Уповноваженого:

- реалізація стратегії уряду у сфері етнонаціональної політики;
- врегулювання конфліктів та сприяння взаєморозумінню між різними етнічними та національними групами;
- сприяння розвитку культурного різноманіття та забезпечення прав національних меншин, корінних народів та інших суб'єктів етнонаціональної політики;
- сприяння виконанню Україною міжнародних зобов'язань щодо дотримання в Україні прав і законних інтересів представників національних меншин, корінних народів та інших суб'єктів етнонаціональної політики;
- недопущення поширення дискримінації за національною та етнічною ознакою.

Додамо, що створення такої посади особливо актуально зараз в контексті забезпечення миру, безпеки, недискримінації та толерантного спілкування

представників всіх національних груп і поряд з цим є необхідність забезпечення національних інтересів, розвитку української мови, культури, національних цінностей з метою формування патріотизму нації, протидії агресивній війні, порушенню територіальної цілісності держави, протидії сепаратистським рухам тощо.

Органи місцевого самоврядування відіграють важливу роль у формуванні та реалізації політики у сфері етнонаціональних відносин в конкретних місцевих громадах. Їхні повноваження охоплюють можливість розробляти та приймати рішення щодо різних аспектів етнополітики. Сюди входить прийняття програм та проектів, спрямованих на покращення взаєморозуміння та співіснування різних етнічних та національних груп, а також розробка положень та рекомендацій для підтримки культурного різноманіття. Крім того, органи місцевого самоврядування можуть вести діалог з представниками різних етнічних груп, організовувати громадські слухання та консультації для врахування думки громадськості у питаннях етнонаціональної політики. Ці повноваження спрямовані на підтримку різноманітності та сприяння позитивним взаєминам між різними етнічними та національними групами в місцевих громадах.

Органи місцевого самоврядування також можуть визначати пріоритети та стратегії розвитку у сфері етнонаціональних відносин відповідно до специфіки своєї місцевої громади. Вони мають можливість сприяти впровадженню конкретних заходів та ініціатив, спрямованих на вирішення конкретних етнополітичних питань у своїй територіальній громаді.

Крім того, органи місцевого самоврядування можуть брати участь у взаємодії з державними та регіональними органами влади у вирішенні етнополітичних питань, а також співпрацювати з громадськими організаціями та іншими зацікавленими сторонами для спільного вирішення проблем етнонаціональних відносин у своїй місцевості.

Важливо відзначити, що повноваження органів місцевого самоврядування у сфері етнонаціональних відносин сприяють побудові толерантного, відкритого

та взаєморозуміння населення у місцевих громадах. Вони є важливим інструментом для формування гармонійного суспільства, в якому різні етнічні та культурні групи можуть співіснувати та спільно розвиватися.

Судова влада відіграє важливу роль у забезпеченні етнонаціональних відносин в суспільстві. Її повноваження охоплюють можливість вирішувати правові конфлікти та ситуації, пов'язані з етнонаціональною проблематикою.

Суди мають здатність застосовувати закони та норми, спрямовані на запобігання дискримінації та надання рівних прав різним етнічним та національним групам. Вони можуть приймати рішення, спрямовані на захист прав меншин, запобігати виявам нетерпимості та трактувати норми, що регулюють етнонаціональні відносини.

Крім того, судова влада може виступати у ролі інструменту для врегулювання конфліктів між різними етнічними та національними групами, вирішуючи дискусії, пов'язані з правами та інтересами різних етнічних спільнот та поряд з цим, захищаючи національний суверенітет та територіальну цілісність держави. Останнє є особливо вагомим на сучасному етапі політико-правової воєнної реальності. Так, в Єдиному державному Реєстрі судових рішень присутнє рішення щодо певних намагань шляхом використання демократичних процедур зазіхати та існування державності. Вищий Адміністративний суд України, розглядаючи справу П/800/33/13 за позовом до Президента України про визнання бездіяльності протиправною, повернув заяву позивачеві, котрий просив «визнати факт перейменування Малоросії в Україну порушенням права російського народу на територіально-державну мовну ідентичність, що є прихованою окупацією споконвічних життєво важливих російських земель, з втратою російським корінним народом статусу державотворчого корінного народу» [48].

Поряд з цим, слід розуміти, що судова влада не може брати на себе повноваження інших органів влади чи вирішувати політико-правові проблеми. Наприклад, 2 лютого 2022 року позивач звернувся до суду із заявою про встановлення факту, що має юридичне значення, якою просив визнати та

встановити факт приналежності Кримського півострову його корінним народам. Одеський апеляційний суд залишив без змін ухвалу Київського районного суду м. Одеси, котрий зазначав, що «справа про встановлення приналежності Кримського півострову корінним народам його, не підлягає судовому розгляду» [45].

Цікавою є справа, що стосується російської мови як мови навчання. Позивач (українець за національністю, який вважає рідною мовою російську) звернувся до суду із позовом про визнання протиправними дій Слов'янської міської ради та керівництва ЗОШ № 6 м. Слов'янськ, які скорочують та порушують права позивача та його сина, іншого російськомовного населення, та вимагав поновити навчання російською мовою у класах, де воно було встановлено [46].

Суд в позові відмовив, основною мотивацією було те, що державною мовою навчання є українська, а позивач не має законних підстав вважати себе представником національної меншини, оскільки за походженням він і його син є українцями.

При аналізі судових справ ми знайшли багато казусів, що стосуються важкого становища ромів у соціальному житті, відсутність їх соціалізації та особливий стиль життя, який слід враховувати при визначенні правової політики стосовно цієї національної меншини. Для прикладу, тут подамо справу № 629/1711/17, де ромка звернулася до суду з заявою, в якій «просить встановити факт, який має юридичне значення, а саме встановлення фізичної особи, посилаючись на те, що вона народилася в сім'ї ромів, за національністю циганка. У зв'язку з постійними переїздами, свідоцтво про народження вона отримала лише 07.12.2016 року в м. Запоріжжя, коли сама вже стала матір'ю. Вона ніколи в житті не ходила до дитячого садочка, не навчалася в будь-якому навчальному закладі, вся її сім'я не має жодної освіти, всі були і є безграмотні та неосвічені люди» [47]. Заяву не розглянуто, оскільки позивачка не в повному обсязі сплатила судовий збір (320 грн).

Загалом судова влада виконує функцію забезпечення правової стабільності та справедливості у сфері етнонаціональних відносин, допомагаючи забезпечити

гармонію та взаєморозуміння між різними етнічними та національними групами в суспільстві.

Підсумовуючи, варто сказати, що вагомим є запровадження навчання для посадових осіб, органів публічної влади щодо правових засад, механізмів та методів державної етнополітики та етнополітичного менеджменту шляхом створення систематичного навчального процесу, спрямованого на підготовку та підвищення кваліфікації кадрів у сфері етнополітики.

Цей процес передбачає розробку навчальних програм, які охоплюють теоретичні аспекти етнополітики, основи правового регулювання в цій сфері, а також практичні аспекти етнополітичного менеджменту. Навчання також може передбачати кейс-статті та аналіз конкретних ситуацій, щоб надати практичний досвід у вирішенні питань, пов'язаних з етнонаціональними відносинами.

Основною метою цього навчання є забезпечення кращого розуміння та ефективного впливу посадових осіб на розвиток етнополітики на державному, регіональному та місцевому рівні, останнє сприяє створенню більш гармонійного взаєморозуміння між різними етнічними та національними групами в місцевих громадах.

Загальна мета цього навчання - підвищити кваліфікацію та підготовку кадрів у сфері етнополітики для забезпечення більш успішної та ефективної реалізації державної етнополітики на місцевому рівні.

5.3.2. Додаткові заходи удосконалення ефективності національної та етнонаціональної політики відповідно до прогресивної міжнародної практики

У попередніх розділах ми аналізували удосконалення сфери законодавства щодо статусу окремих суб'єктів етнонаціональних відносин. Проте, інституційні гарантії є також вагомими для належного організаційно-адміністративного забезпечення цієї сфери та вирішення актуальних проблем. Загалом забезпечення статусу етнонаціональних груп в Україні має суттєві потреби, які можна окреслити в чотири блоки: брати участь у прийнятті рішень щодо них;

забезпечити відповідність міжнародним стандартам; підтримувати управління конфліктами; інтегрувати права меншин у програми розвитку та модернізації.

Звернемося до необхідних національних та громадських дій, які б демократизували етнонаціональну політику та забезпечували інтеграцію позитивних європейських та світових практик.

Для адаптації іноземного досвіду необхідно брати ті держави, що мають схожі проблеми. Безумовно, досвід Польщі є для нас прийнятним, особливо в світлі функціонування інституційних органів, проте слід розуміти, що відповідно до перепису населення 2021 року, тільки 0,3 % належали до законодавчо визнаних національних меншин, а більше 98 % громадян вдома розмовляють польською мовою. Тому питання етнонаціональної політики не стоїть настільки гостро, як в Україні.

Корисним для нас видається досвід країн, де суб'єкти етнонаціональних відносин становлять суттєву частку громадян. Наприклад, 35 % жителів Латвії належать до етнічних меншин, які, як невід'ємна частина суспільства, з боку держави отримують додаткову адвокацію. Латвія активно працює над просуванням соціальної інтеграції та виховання почуття приналежності до Латвії серед усіх її соціальних груп, забезпечує участь всіх соціальних груп у громадському секторі, освіті і ринку праці. Право національних меншин на збереження та розвиток своєї мови, етнічну та культурну ідентичність, захищене Конституцією Латвії та положеннями міжнародного права, яке обов'язкове для Латвії, держава проводить політику згуртованого суспільства, з головною метою сприяння розвитку національного, єдиного, відкритого та громадянсько активного суспільства.

Першочергово суттєвою роллю у забезпеченні ефективної взаємодії етнонаціональних груп наділені громадськість, котра через власні уявлення, переконання, стереотипи, цінності тощо визначає національно-патріотичну та етнонаціональну ідеології. В час війни питання розбудови державності, цілісності нації та інклюзивного суспільства, протидія етнонаціональним кризам та конфліктам – все це є шлях до збереження державності. Свідомість громадян

репрезентує вагомий чинник суспільних, правових і політичних відносин, демонструє спільні аксіологічні детермінанти та є основою формування сучасного суспільства. Тому так вагомо акцентувати увагу на патріотичній та етнонаціональній ідентичності громадян.

Вважаємо за необхідне імплементувати позитивну державну практику європейських держав, зокрема 26 листопада по всій Естонії відзначають День громадянина, що дозволяє цінувати громадянство незалежно від національних та етнічних особливостей і підвищувати обізнаність про статус громадянина. Фонд інтеграції Естонії організовує конкурс есе для молоді різних національностей і всіх бажаючих, про який оголошують на Дні громадянина [490, с.6].

Пропонуємо запровадження в Україні Дня громадянина, що буде суттєвим кроком у визнанні та підтримці громадянських прав та обов'язків кожного індивіда в суспільстві. День громадянина в Україні може бути відзначений як додатковий механізм для підвищення громадянської свідомості та відповідальності. Це свято нагадує кожному громадянину про важливість його зовнішнього розвитку у розвитку держави та покращенні формування активного громадянського ставлення.

День громадянина може бути спрямований на поширення знань про громадянські права та обов'язки, а також на стимулювання участі громадян у громадському та політичному житті, може охоплювати організацію різноманітних заходів, семінарів та навчальних програм, спрямованих на навчання громадянським правам та обов'язкам.

Запровадження Дня громадянина також може сприяти підвищенню рівня правової культури в суспільстві, що є фактором ефективного функціонування правової держави. Громадяни, які розуміють свої права та обов'язки, мають більшу можливість захистити свої інтереси та брати активну участь у демократичному процесі.

Також слід звернути увагу на *потребу співпраці трьох організаційних сфер* на паритетних умовах: органів публічної влади, представників етнонаціональних груп і представників домінуючої більшості у суспільстві. Досвід Великобританії

продемонстрував ефективність політики тільки після ключових змін – розроблення комплексної програми щодо узгоджених зусиль уряду, партнерів і спільнот, щоб об'єднатися, щоб надати можливості кожному, незалежно від їхнього етнічного походження [494, с.6].

Співпраця у сфері культури, мови, національної ідентичності є перманентною для побудови інклюзивного суспільства. Слід звернути увагу на те, що члени національних меншин виступають не тільки представниками своєї самобутньої групи, але й громадянами держави, тому знання національної мови, традицій, патріотичне виховання є основою сучасного націотворення.

Молоде покоління є тригером політико-правових змін, розвитку ідеології та запорукою майбутнього існування етнонаціональних груп, народу та державності. Вказане зумовлює потребу створення спеціальних заходів на національному та регіональних рівнях *для інтеграції молоді*, підвищення рівня їх толерантності, освіченості у сфері етнонаціональних відносин, підвищення їх лідерських та комунікативних здібностей. Проблематичними для молодого покоління є наступні соціально-політичні умови: незначна увага молодих представників етнічних та національних груп до громадського та політичного життя держави; слабкий доступ до неформальної освіти, молодіжних програм; незначна кількість культурно-просвітницьких заходів окремих суб'єктів етнонаціональних відносин, що формує відокремленість їх кола від всіх громадян України. Активізація цієї сфери є необхідним елементом політики держави.

Корисним для нас є досвід Латвії щодо *володіння офіційною державною мовою*, що дозволяє етнічним меншинам активно та ефективно брати участь у суспільному житті та в демократичних процесах. Акцент на підвищенні рівня знань державної мови є особливо актуальною проблемою України в світлі протидії ідеології держави-агресорки. Статистика Литви доводить позитивні результати політики популяризації державної мови, оскільки мовні навички продовжують покращуватися: у 1989 році лише 23 % знали латиську, а 88 % - 2019 рік. Дослідження показують, що почуття належності до Латвії серед її

етнічних меншин продовжує підвищуватися паралельно із освоєнням мови. 84% представників етнічних меншин відчувають сильний або дуже сильний зв'язок з Латвією, тоді як 86 % відчувають дуже сильний зв'язок до міста, в якому живуть, значна частка етнічних меншин – 86 % відзначили День проголошення Латвійської Республіки 18 листопада; 86 % респондентів вважають себе належними до етнічних меншин, культурної та історичної спадщини Латвії, а 87 % повідомили про почуття приналежності до регіонів Латвії. 77,5 % представників етнічних меншин вважають, що вони поділяють багато цінностей з латишами [505, с.7].

Успіх зумовлений тим, що в державі діє прогностична правова етнонаціональна політика. Латвія заохочує молодь брати участь у розбудові громадянського суспільства та знати про свою культурну спадщину. Країна проводить «Етнічні Програма співробітництва меншин і латвійської молоді», що фінансується з національного бюджету та неформальну громадянську освіту молоді «Сліди Європи в Латвії». Цільовою групою програм є підлітки та молодь російського, польського, єврейського, українського, литовського, естонського та іншого етнічного походження.

Питання *перепису* населення та його ролі для національних меншин є особливим. Переписи населення вважаються одним із основних джерел інформації про населення країни та його етнічну різноманітність. До них належать «етнічні питання», які стосуються національності та етнічної приналежності особи (її етнічного походження тощо), раси, мови, якою розмовляють (рідної, дім тощо), релігійна конфесія та громадянство (або громадянства). Отримані таким чином дані, часто залишаються основним і єдиним джерелом статистичної інформації про етнічну, мовну та релігійну різноманітність. Це пояснюється не лише універсальним характером опитування перепису населення, а й іншими методами збору даних з цього питання.

Наприклад, соціологічні опитування не можуть охопити всі етнічні групи, що розпоршені по території країни, а офіційні дані, що містяться в адміністративних реєстрах не мають повної інформації або недоступні

дослідникам через їх політичну делікатність. Так, в Естонії принципи та вимоги, що впливають з Регламенту 2016/679 Європейського Союзу, дозволяють поширювати інформацію про національність. Хоча, відповідно до Регламенту, дані, що розкривають етнічне чи расове походження, вважаються конфіденційними особистими даними, правові документи не перешкоджають збору таких даних загалом. Усі опитування залежать від вимоги, що персональні дані можуть оброблятися лише в ході виконання державних обов'язків з метою виконання обов'язків, передбачених законом, міжнародними угодами або прямо застосовного законодавства Ради Європейського Союзу або Європейської комісії, а їх обробка для інших цілей дозволяється лише зі згоди суб'єкта даних [490, с.7]. У Данії в Реєстрі населення, який містить відомості про місце народження та громадянство особи, не передбачає передавання інформація про етнічну приналежність, расу чи релігію відповідно до Закону про обробку персональних даних. Тому жодні з відкритих даних не може бути використано для визначення національних меншин і оскільки приналежність до німецької меншини базується на вільному індивідуальному виборі, вказане у будь-якому разі взагалі неможливо зареєструвати [575, с.9].

Сьогодні важливість отримання даних етнічного перепису зростає, оскільки вказане зумовлено не тільки необхідністю захисту прав національних та мовних меншин, але потребою ефективної реалізації антидискримінаційних програм та програм допомоги окремим національним та етнічним групам.

Держави щоразу оновлюють інформацію відповідно до соціальних потреб, так, Великобританія у переписі 2011 року колективно відображала групу – циган та ірландських мандрівників, а вже у переписі 2021 року додатково була відзначена ромська група [494, с.19].

Також відмітимо, що дискусійним є питання внесення етнічних питань до перепису. Група активістів вказує на важливість отримання даних про етнонаціональний склад в першу чергу для офіційного визнання їх статусу. Але інша група науковців та експертів вказують на потребу обережного поводження з такими даними, оскільки слід забезпечити для окремих громадян

конфіденційність та приватність, з метою недопущення дискримінації, прояву ненависті та поширення ворожнечі.

Дискусійними можуть бути структури запитань та їх інтерпретація, розбіжностей у результатах перепису та попередніх оцінок, а також наслідків для державної політики та груп меншин. З цієї точки зору, перепис населення розглядається не тільки як статистичний підрахунок населення, а й як засіб «об'єктивної» поваги державою «суб'єктивних» ідентичностей» [596].

Формулювання етнічних запитань має суттєве значення, тому, наприклад, у Словачкій Республіці у 2017-2020 рр. функціонувала спеціальна робоча група для підготовки методології перепису населення з погляду національності чи етнічної приналежності [493, с.14].

Підготовка переписних листів в країнах ЄС здійснюється відповідно до рекомендацій Конференції європейських статистиків «Рекомендації щодо проведення переписів населення та житлового фонду 2020 року». П. 693 Рекомендації зазначає, що країни з культурно різноманітним населенням можуть забажати збирати інформацію про етнічну приналежність (або склад) населення, рідну мову, знання та практику мов, а також щодо релігійних громад і конфесій. Це все характеристики, які дозволяють людям гнучко виражати свою етнокультурну ідентичність і шлях, який вони визнають і обирають. Етнокультурні характеристики також можуть бути політично чутливими та можуть застосовуватися до дуже невеликих, але ідентифікованих популяцій. Члени певних груп меншин можуть бути особливо вразливі до дискримінації за етнічною ознакою, релігією чи мовою. Однак, вільне та відкрите декларування респондентів має бути суттєвим. Тому може знадобитися особлива обережність у процедурах перепису та результатах, пов'язаних з етнічною приналежністю групи та релігії, щоб продемонструвати респондентам відповідний захист даних і вжито заходів контролю за розкриттям інформації. Також вказується знову ж на пріоритет національного законодавства: збір інформації за темами, такі як етнічна приналежність і релігія, можуть бути заборонені законом у деяких країнах (п. 697) [375, с.148].

Реальна інформація про кількість національних меншин вагома як в межах держави, так і окремих територіальних громад. Практика окремих держав демонструє наявність квоти нацменшини для реалізації особливих колективних прав. Так, ст. 11 Закону БіГ «Про національні меншини» вказує, що міста та муніципалітети можуть визначати своїми статутами права додаткові права представників національних меншин навіть тоді, коли вони не є абсолютними чи відносними більшість населення, але коли вони складають більше третини населення в місті, муніципалітеті або населеному пункті, а також ст. 19 вказує, що вони мають право на участь у державних службах на всіх рівнях, пропорційно до відсотка їх участі в населення відповідно до останнього перепису [627].

Питання стратегічного планування економіки, зайнятості, міграції, демографії пов'язане з існуванням реальних даних етнонаціонального складу країни та територіальної поширеності етнонаціональних груп, нині в Україні статистика не забезпечити об'єктивність даних. Вказане зумовлює потребу приділення належної уваги збору та обробці якісних, сучасних даних.

Перепис населення України мав існувати як регулярне зведення даних про чисельність та характеристики населення країни, проте 2001 рік став єдиним роком, коли відбувся перепис в незалежній Україні. У визначеній практиці і відповідно до рекомендацій Організації Об'єднаних Націй переписи населення в різних країнах світу організовано один раз протягом кожних десяти років. Розуміючи суттєву нагальність вирішення питання, 9 грудня 2020 р. Кабінет Міністрів України прийняв Розпорядження N 1542-р «Про проведення у 2023 році Всеукраїнського перепису населення» [181], однак війна завадила довгостроковим планам. Проте, наслідки повномасштабної військової агресії Російської Федерації в Україні поряд з питаннями територіальної цілісності та безпеки, додатково вказали на потребу гарантування права представників етнічних груп, їх кількість, роль та особливості захисту у військовий час.

Щодо необхідності перепису населення в Україні, то це питання навіть не настільки стосується національних меншин, скільки всієї демографічної ситуації. Для національних меншин питання особливо актуальне, оскільки, як

зазначено в п. 702 «Рекомендації щодо проведення переписів населення та житлового фонду 2020 року» ЄС, етнічна приналежність є багатовимірною і вважається більшою мірою процесом, ніж статична концепція, тому етнічну класифікацію слід розглядати як динамічну з рухомою межею. Це може означати, що класифікації етнічних категорій будуть змінювати переписи населення, які, хоча й відображають суспільство в будь-який момент часу, можуть призвести до певної міри непорівнянності між одним переписом та іншим [375, с.149].

Поширеною проблемою на міжнародному та національному рівнях всіх країн є активізація мови ненависті та ворожнечу, для етнонаціональних груп все ж вона несе особливе ускладнення. Посилення протидії та активізація реальних зусиль з боку державних інституцій у сфері подолання злочинних проявів ненависті та ворожнечі нині набуває стратегічного значення, особливо в умовах війни при загрозі територіальній цілісності держави. Підвищення довіри суспільства до державних інституцій, дієвість механізмів захисту, розвиток правоохоронної та судової системи в цьому напрямку сприятиме інформуванню громадськості та формуванню правової культури етнонаціональної толерантності та рівності.

Додаткові виклики для поширення мови ненависті має віртуальний простір. Вагомо, щоб на рівні правової політики питання безпеки представників етнонаціональних груп активізувалося, протидіяючи гіпотетичним мовним, етнічним, національним, міжнаціональним, громадським конфліктам.

Звернемося до позитивного досвіду Ірландії. 15 березня 2023 року набрав чинності Закон про безпеку в Інтернеті та регулювання ЗМІ, де забороняється розпалювання ворожнечі, зокрема в соцмережах, інформаційному середовищі, та починають функціонувати онлайн-сервіси щодо керування протидії мови ворожнечі на своїх платформах. Спеціальна багатоособова комісія ЗМІ (відома як *Coimisiún na Meán*) як регулятор має повноваження застосовувати обов'язкові коди онлайн-безпеки до визначених онлайн-сайтів послуг з метою мінімізації доступності деяких із найбільш серйозні форми шкідливого онлайн-контенту, включаючи ворожнечу. Національний план дій проти расизму спрямований

протидіяти поширенню расистського вмісту в Інтернеті та вказує, що «вжиття заходів щодо припинення розповсюдження мови ненависті в Інтернеті є ефективною ціллю та має враховувати місцевий контекст Ірландії» [491, с.52].

У національному законодавстві питання врегульовано частково. Існує заборона висловлювання, що розпалюють ненависть, ворожнечу чи жорстокість до окремих осіб чи груп осіб за ознакою етнічного походження (п. 2 ст. 36 ЗУ «Про медіа») [172]. Відповідно, п. 30 ст. 1 ЗУ «Про медіа» визначає «засіб поширення масової інформації у будь-якій формі, який періодично чи регулярно виходить у світ під редакційним контролем та постійною назвою як індивідуалізуючою ознакою», отож, не вся інформація, яка міститься в мережі Інтернет підлягає контролю щодо мови ненависті та розпалювання національної чи етнічної ворожнечі. Досвід Ірландії був би прийнятний в контексті органу контролю за мовою ненависті та розпалювання етнічної чи національної ворожнечі в соціальних мережах, оскільки саме останні є найбільш поширеними в сучасному суспільстві.

Доречно імплементувати досвід Фінляндії, котра активно впроваджувала протягом останніх двох років проєкт «Факти проти ненависті», шляхом організації у соціальних мережах кампанії проти мови ворожнечі разом з правоохоронними органами. Ключове повідомлення кампанії, спрямоване на молодих людей, - «Скажи ні мові ворожнечі». Метою кампанії було привернути увагу до ненависті мовлення та його шкідливому характері, а також покращити здібності молодих людей у розпізнаванні мови ненависті, з якою вони зіштовхуються в Інтернеті. Навчання онлайн є обов'язковим для всіх поліцейських співробітників цивільної поліції, а також співробітників поліцейського коледжу на тему злочинів на ґрунті ненависті, недискримінації та взаємодії з клієнтами також було реалізовано в рамках проєкту [793, с.9].

Класичні форми агресії на етнічному та національному ґрунті є досі поширеними також. Українське законодавство не накладає кримінальну відповідальність за використання мови ворожнечі, яка підбурює до насильства за етнічною чи національною ознакою. У широкому тлумаченні, ст. 161

Кримінального кодексу України «Порушення рівноправності громадян залежно від їхньої расової, національної належності, релігійних переконань, інвалідності та за іншими ознаками» могла б бути прийнятною в контексті кримінальної відповідальності за таке діяння. Проте, аналіз судової практики доводить, що безпосередньо за мову ворожнечі досить рідко притягуються правопорушники до відповідальності. Тому, як окремий аспект рекомендації, звертаємось до фахівців в галузі кримінального права щодо додаткового виділення складу злочину, що стосується мови ворожнечі, котра підбурює до насильства за дискримінаційними ознаками.

Активізації потребує робота правоохоронних органів. Досвід Албанії демонструє особливу роль правоохоронних органів у реальному забезпеченні протидії порушенню прав етнонаціональних груп. Відповідно до Закону «Про захист національних меншин у Республіці Албанія» № 96/2017, відповідальні установи мають юридичні обов'язки прийняття підзаконних актів на виконання цього закону (передбачено 12 підзаконних актів). Саме МВС мало провідну та координуючу роль у Міжвідомчій робочій групі з координації процесу, розвитку міжінституційних консультацій та публічних консультацій та слухань. Як наслідок, підзаконна база передбачає положення щодо реалізації специфічних прав національних меншин: самоідентифікації, недискримінації, освітніх, культурних прав, збереження та розвитку своєї ідентичності, представництва економічного, соціального, громадського життя, створення умов і можливостей для здійснення спеціальних прав, пов'язаних з використанням мови меншин у стосунках з владою, використанням імен, прізвищ, топографічних покажчиків мовою нацменшин. Створення Фонду національних меншин сприятиме підтримці ініціатив і проектів, спрямованих на захист прав національних меншин, збереження та сприяння їх виразній культурній, етнічній, мовній, традиційній та релігійній самобутності національні меншини [486].

Аналіз позитивного досвіду держав дав нам можливість виокремити класичні та інноваційні форми активізації уваги до проблеми національних меншин і корінних народів.

До класичних форм віднесемо різного роду лекції, семінари, освітні конференції для працівників правоохоронної сфери. Для прикладу, Кіпрська поліцейська академія надає загальну освіту, пов'язану з правами людини, а також акцентує спеціальну увагу на расовій та інших форм дискримінації та боротьби з ксенофобією та расизмом, зокрема, пропонуються наступні курси: запобігання та боротьба з дискримінацією та прав людини; боротьба з ксенофобією та расизмом; спілкування в мультикультурному суспільстві; охорона багатонаціонального суспільства; расова дискримінація та інші форми дискримінації; права людини та поліцейська етика [489]. Пропонуємо, щоб в межах спеціальності 262 «Правоохоронна діяльність», обов'язково впроваджувати курс підвищення кваліфікації щодо національної багатоманітності, конфліктів ідентичності та вирішення конфронтації в поліцейській діяльності, що передбачає впровадження у підготовку та перекваліфікацію працівників правоохоронних органів, зокрема навчальних семінарів на інших заходів.

Ще одним видом класичних заходів є активізація компаній захисту суб'єктів етнонаціональних відносин серед всіх громадян. Боротьба має проводитися як проти поширення дискримінації, так і розпалювання етнічної та національної ворожнечі. Наприклад, у березні 2021 року Великобританія заснувала «Hate Hurts Wales» <https://gov.wales/hate-hurts-wales>, кампанія спрямована на підвищення усвідомлення впливу злочинів на ґрунті ненависті. Вона заохочує жертв і свідків повідомляти про злочини на ґрунті ненависті, щоб допомогти створити безпечніший Уельс [494, с.20].

Щодо інноваційних заходів, то вкажемо такі:

- засекречування повідомлень про злочини, що гіпотетично здійснені через етнічну чи національну приналежність потерпілої особи. У Фінляндії при повідомленні про злочини проти життя, здоров'я, честі й гідності особи обов'язковою інформацією є запит про те, чи вважає людина, що стала жертвою злочину через етнічну чи національну приналежність, релігію чи переконання тощо. Якщо відповідь ствердна, то поліцейська інформаційна система дає

вказівку особі, яка розглядає повідомлення, засекретити таке повідомлення. Таким чином, особа захищається від подвійної віктимізації.

- позитивний ефект може дати оновлена система відбору працівників правоохоронних органів. Участь національних меншин, корінних народів у правоохоронній діяльності дозволяє з одного боку бути краще поінформованими про культурно-ментальні цінності та настрої у групах меншин, з іншого – дозволяє службовцям ширше розуміти багатонаціональну різноманітність населення та основні принципи інклюзивної національної політики. Протягом 2020-2023 років Великобританія, зокрема, вказала про плани набору додатково 20 тисяч поліцейських офіцерів у програмі «Police Uplift» з обов’язковим залученням до служби осіб з усіх спільнот і будь-якого походження [494, с.9].

В Правилах етичної поведінки поліцейських є згадка про недопущення дискримінації в будь-якій формі, проте цього не достатньо. Поліцейським слід акцентувати особливу увагу на елементах національної ідентичності особи. Тому пропонуємо розділ 1 п. 1 доповнити наступною інформацією: під час виконання службових обов’язків поліцейський повинен [154] *«враховувати особливості етнічної та національної ідентичності особи, її культуру, звичаї та вірування»*.

Те ж саме повинно стосуватися й працівників прокуратури. Ст. 6 Кодексу професійної етики та поведінки прокурорів [85] вказує, «не допускаючи дискримінації за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками». Проте, знову ж таки, жодних згадок про особливу систему захисту та поведінки до представників етнонаціональних груп не відзначено. Тому, пропонуємо доповнити основні принципи професійної етики та поведінки прокурорів (ст. 4) щоденним принципом - повага до гідності кожної особи, врахування її етнічної, національної та культурної самобутності. Його слід розтлумачити у подальшому, як це зроблено відповідно у всіх принципах, тому додатково необхідно ввести ст. 17¹ – «Повага до гідності кожної особи, врахування її етнічної, національної та культурної самобутності» і викласти її в такій редакції: *«Прокурор повинен*

проявляти повагу до гідності кожної людини, справедливо та неупереджено ставитися до кожного, незважаючи на расову чи національну приналежність, мову, стать, вік, віросповідання, політичні чи інші переконання, майновий стан, соціальне походження чи статус, освіту, місце проживання, сексуальну орієнтацію або іншу ознаку. У своїй діяльності прокурор повинен враховувати особливості етнічної та національної ідентичності особи, її культуру, звичаї та вірування».

Правова регламентація особи як представника корінного народу чи національної меншини може бути суттєвим фактором етнонаціональної ідентифікації. Чинне законодавство у Постанові КМ України «Про затвердження зразка бланка, технічного опису та Порядку оформлення, видачі, обміну, пересилання, вилучення, повернення державі, визнання недійсним та знищення паспорта громадянина України» [163] не передбачає запиту національності особи, що є позитивним чинником, оскільки незважаючи на особливості походження та ідентифікації, людина є громадянином України. Однак, така позитивна норма, потребує додаткової можливості на вимогу окремих суб'єктів внесення даних про етнічне чи національне походження. Позитивним тут є досвід Латвії, де законодавство дозволяє при отриманні паспорта право вибору: чи буде в паспорті запис про національність особи [505, с.12]. Вказане є позитивним заходом, що передбачає можливості забезпечення з боку держави право на вільну самоідентифікацію, як це передбачено статтею 3 Рамкової конвенції про захист національних меншин.

Пропонуємо доповнити Постанову КМ України «Про затвердження зразка бланка, технічного опису та Порядку оформлення, видачі, обміну, пересилання, вилучення, повернення державі, визнання недійсним та знищення паспорта громадянина України» п. 21¹ таким реченням: *«За особистою заявою громадянина на зворотному боці паспорта може вноситися інформація про його національність».*

Слід звернути увагу на потребу окремих проектів щодо особливих груп національних меншин в окремих сферах. У попередньому підрозділі,

розглядаючи проблеми ромів, ми вказували на суттєву прогалину у забезпеченні гендерної рівності та права на охорону здоров'я цієї унікальної меншини.

Кризові явища загострюють проблеми статусу національних меншин. Будь-яка проблемна ситуація призводить до ущемлення прав першочергово груп з особливим правовим статусом. Так, для прикладу, можна вказати кризу в соціальній сфері, що зумовила пандемічні виклики. Дослідження, проведене громадською охороною здоров'я Англії, узагальнило деякі відмінності у ризиках та наслідках, які відчують різні етнічні групи. Це показало, що після обліку за віком, статтю, регіоном, темношкірі та етнічних меншин мали від 10 % до 50 % вищий ризик смерті порівняно з білими британськими етнічними групами. Науковці визначили, що ця нерівність була створена не COVID-19, а що пандемія загострила існуючу соціально-економічну нерівність між етнічними групами [737].

Досвід Ірландії тут буде показовим. Уряд разом з закладами охорони здоров'я реалізували проект «Healthcare for Traveler Projects», який протягом декількох років досяг суттєвого успіху: скринінг жіночого здоров'я у ромів у два рази вищий, ніж загальна популяція: 25 % жінок-ромів пройшли скринінг грудей на рак, порівняно з 13% жінок у загальній популяції і 23% жінок-мандрівників здали мазок з шийки матки порівняно з 12 % жінок у загальній популяції, 100 % ромів народжуються в пологовому відділенні, 96 % немовлят отримали щеплення і загальна смертність жінок-мандрівників зменшилася на 35% [491, с.19-20]. Акцент на особливі потреби окремих груп національної меншини чи корінного народу в окремій сфері широко репрезентує демократичне спрямування правової ідеології держави.

Міжкордонна взаємодія держав є важливою у сфері захисту національних меншин, важливу роль у гармонізації правових стандартів відіграє забезпечення прав та інтересів цих меншин та зміцнення міжнародного співробітництва в цій сфері.

Активну міждержавну транскордонну взаємодію мають Данія і Німеччина. Регіон Південної Данії співпрацює з представниками меншин у прикордонному

регіоні в різних контекстах. Спеціальний представник регіону Південної Данії бере участь у «DialogForumNorden» (форум для меншин і проблем меншин у Шлезвіг-Гольштейні), на якому німецька меншина в Данії представлена серед інших. Серед іншого, транскордонна взаємодія передбачає організацію візитів представників інших груп меншин з Німеччини та всієї Європи до прикордонного регіону, наявність спеціальних повноважень органів місцевого самоврядування в датсько-німецькому прикордонному регіоні, що сприяє гарному прикладу мирного співіснування. Нині обласна рада профінансувала проєкт співпраці на 36 тис. крон щорічно протягом 3-річного періоду (2021-2023). У період з 2019 по 2021 рік регіон Південна Данія брав участь у програмуванні нової «Interreg-програми Німеччина-Данія». Програма зараз активна, діє на період з 2021 по 2027 роки. Важливою частиною програми є сприяння культурному та мовному співробітництву. Обидві - німецька меншина в Данії та датська меншина в Німеччині, беруть участь у Спільному Комітеті, який є органом, відповідальним за виконання програми [575, с.7].

Прагнення європейської інтеграції України зумовлює потребу активізації транскордонної співпраці серед іншого і у сфері етнонаціональних відносин, особливо статусу національних меншин. Україна є багатонаціональною державою, у західних регіонах проживає значна кількість представників меншин (угорці, поляки, румуни) і співпраця із сусідніми державами може сприяти вирішенню дискусійних питань культурної та національної ідентичності. Те саме стосується грецької та болгарської меншини в південних регіонах.

Висновки до розділу 5

Проаналізувавши гарантії захисту прав та законних інтересів суб'єктів етнонаціональної політики нам вдалося прийти до таких висновків:

1. Мотивовано, що правові інституційні гарантії становлять важливу складову справедливого та правового суспільства забезпечуючи стійке функціонування правової системи та захисту прав і свобод громадян,

етнонаціональних груп та держави. Виокремлено та детально розглянуто особливості функціонування міжнародних інституційних гарантій захисту порушених прав та законних інтересів суб'єктів етнонаціональної політики за наступними критеріями: за спрямуванням (нормоустановчі, моніторингові, правовідновлюючі); за територіальним поширенням (міжнародні, регіональні, національні); за цільовим призначенням (загальні та спеціалізовані (предметні)).

2. Компаративний аналіз системи органів публічної влади щодо досліджуваної проблематики надав нам можливість виокремити наступні моделі національних інституційних органів у сфері реалізації етнонаціональної політики: державно-централізованою моделлю, що представлена функціонуванням спеціальних органів виконавчої влади, котрі уповноважені реалізовувати політику інклюзії (Грузія, Естонія, Албанія); комплексна модель, яка характеризується наявністю спеціальних органів з широкою компетенцією на різних рівнях, з активним залученням колегіальних інституцій з боку громадянського суспільства, які наділені державно-владними повноваженнями (Польща); дорадча модель, що характеризується існуванням допоміжного органу з боку громадянського суспільства та національних меншин, які не мають державно-владних повноважень (Данія, Австрія, Великобританія); модель функціонування Спеціального уповноваженого у справах національних меншин або з питань рівності й недискримінації (Боснія і Герцеговина, Естонія, Словачка Республіка, Швеція, Фінляндія).

3. Функціонування органів публічної влади у сфері етнічно-національних відносин в Україні обґрунтовується на принципі домінування конституційної норми, яка гарантує кожному громадянину України право на вільний розвиток особистості, збереження своєї національної, культурної, мовної та релігійної ідентичності та репрезентований такою структурою органів публічної влади: Верховна рада України, що формує, змінює та удосконалює основні аспекти правової політики щодо етнонаціональних відносин, створює ідеологічну основу функціонування держави у цій сфері, використовуючи нормопроектну, моніторингову, контрольну діяльність; Кабінет Міністрів України, що має

широкі повноваження у етнонаціональній сфері, у тому числі координація діяльності міністерств та інших органів виконавчої влади; ДССС забезпечує моніторингову, аналітичну, медійну та просвітницьку функції в сфері етнополітики; Рада представників громадських об'єднань корінних народів, національних меншин України при Міністерстві освіти і науки України; Президент України; Уповноважений Президента України у справах кримськотатарського народу; органи місцевого самоврядування; судові органи. Мотивовано потребу запровадження навчання для посадових осіб органів публічної влади щодо правових засад, механізмів та методів державної етнополітики та етнополітичного менеджменту шляхом створення систематичного навчального процесу, спрямованого на підготовку та підвищення кваліфікації кадрів у сфері етнополітики.

4. Запропоновано створити посаду Урядового уповноваженого з питань етнонаціональної політики при Кабінеті Міністрів України, що допоможе вирішити проблеми налагодження діалогу, миру, безпеки, недискримінації та толерантного спілкування представників всіх національних груп і поряд з цим забезпечення національних інтересів, розвитку української мови, культури, національних цінностей з метою формування патріотизму нації, протидії агресивній війні, порушенню територіальної цілісності держави, протидії сепаратистським рухам тощо.

5. Визначено такі основні завдання Уповноваженого: реалізація стратегії уряду у сфері етнонаціональної політики; врегулювання конфліктів та сприяння взаєморозумінню між різними етнічними та національними групами; сприяння розвитку культурного різноманіття та забезпечення прав національних меншин, корінних народів та інших суб'єктів етнонаціональної політики; сприяння виконанню Україною міжнародних зобов'язань щодо дотримання в Україні прав і законних інтересів представників національних меншин, корінних народів та інших суб'єктів етнонаціональної політики; недопущення поширення дискримінації за національною та етнічною ознакою.

6. Запропоновано гарантії демократизації етнонаціональної політики як чинника адаптації позитивних європейських та світових практик: запровадження в Україні Дня громадянина; активізація співпраці органів публічної влади, представників етнонаціональних груп і представників домінуючої більшості у суспільстві на паритетних умовах; залучення молоді з різних етнічних груп до культурної та спортивної діяльності, що сприятиме розвитку дружби та поваги та підтримає процес громадянської інтеграції; підвищенні рівня знань державної мови, особливо представників національних меншин; проведення загального перепису населення та формулювання етнічних запитань відповідно до європейських стандартів; перегляд ефективної реалізації антидискримінаційних програм та програм допомоги окремим національним та етнічним групам; звернення з пропозицією до фахівців в галузі кримінального права щодо додаткового виділення складу злочину, що стосується мови ворожнечі, котра підбурює до насильства за дискримінаційними ознаками; заходи щодо покращення вмінь молодих людей у розпізнаванні мови ненависті, з якою вони зіштовхуються в Інтернеті; активізації класичні та інноваційні форми роботи правоохоронних органів щодо дискримінації та боротьби з ксенофобією та расизмом; впровадження порядку засекречування повідомлень про злочини, що гіпотетично здійснені через етнічну чи національну приналежність потерпілої особи; оновлення системи відбору працівників правоохоронних органів шляхом квотування участь національних меншин, корінних народів у правоохоронній діяльності; доповнити розділ 1 п. 1 Правил етичної поведінки поліцейських нормою про недопущення дискримінації в будь-якій формі та викласти положення в наступній редакції: «під час виконання службових обов'язків поліцейський повинен враховувати особливості етнічної та національної ідентичності особи, її культуру, звичаї та вірування»; ввести ст. 17¹ – «Повага до гідності кожної особи, врахування її етнічної, національної та культурної самобутності» у Кодекс професійної етики та поведінки прокурорів і викласти її в такій редакції: «Прокурор повинен проявляти повагу до гідності кожної людини, справедливо та неупереджено ставитися до кожного,

незважаючи на расову чи національну приналежність, мову, стать, вік, віросповідання, політичні чи інші переконання, майновий стан, соціальне походження чи статус, освіту, місце проживання, сексуальну орієнтацію або іншу ознаку. У своїй діяльності прокурор повинен враховувати особливості етнічної та національної ідентичності особи, її культуру, звичаї та вірування»; доповнити Постанову КМ України «Про затвердження зразка бланка, технічного опису та Порядку оформлення, видачі, обміну, пересилання, вилучення, повернення державі, визнання недійсним та знищення паспорта громадянина України» п. 21¹ таким реченням: «За особистою заявою громадянина на зворотному боці паспорта може вноситися інформація про його національність»; запровадження практики транскордонної співпраці між державами сусідами, що може стати позитивною практикою як захисту національних меншин, так і тенденцією євроінтеграції України в європейське співтовариство.

Наукові результати досліджень автора, які висвітлені у Розділі 5, викладені в опублікованих працях (Ковний Ю.Є., 2022а, Ковний Ю.Є., 2022д, Ковний Ю.Є., 2022ж, Ковний Ю.Є., 2022и, Ковний Ю.Є., 2023д, Kovnyi Yu. Ye., 2022, Ковний Ю.Є., 2022р, Ковний Ю.Є., 2023а, Ковний Ю.Є., 2023л, Ковний Ю.Є., 2023м).

ВИСНОВКИ

Аналіз міжнародних нормативних актів, моніторингових звітів, практики зарубіжних країн, національного законодавства та правореалізаційної практики, статистичних даних, інформації, отриманої на основі авторського опитування громадської думки, дослідження наукової доктрини у сфері етнонаціональної політики дали змогу дійти таких висновків.

1. Методологічний інструментарій проблематики репрезентований авторською методологією, що складається з групи підходів (міжкомплементарний, людиноцентристський, синергетичний) та трирівневої системи методів: філософський (діалектичний, метафізичний, герменевтичний), загальнонауковий (аналіз, синтез, структурно-функціональний, аналогії, абстрагування), спеціально-юридичний (компіляторно-правовий метод; аксіологічно-правовий, порівняльно-правовий, метод контекстуального аналізу впливу права, правовий аналіз судової практики, метод юридичного дискурсу методу авторського опитування) рівні. Міжкомплементарний підхід є суттєвим для побудови оптимальної моделі суспільних відносин між етнічними групами та їх належного правового регулювання, оскільки включає в себе наукові, соціологічні, політологічні, культурологічні та правові аспекти, що допомагають розуміти вплив етнонаціональних чинників на суспільство, політику, економіку та культурний розвиток, дозволяє уникнути однобічного розгляду складних проблем, розширює горизонти аналізу та сприяє більш глибокому розумінню об'єкта дослідження. Людиноцентристський підхід дозволяє поставити інтереси, права та добробут громадян у центрі дослідження, розглядаючи етнонаціональні питання через призму впливу правової політики на життя та права окремих осіб, груп, а також їхні можливості для активної участі в суспільстві, наголошуючи на необхідності захисту прав і свобод кожного громадянина, незалежно від їхньої етнічної приналежності. Синергетичний підхід визначає поступальний напрям трансформації етнонаціональних відносин у контексті глобалізації та трансформації соціально-правової реальності.

Джерельну базу дослідження репрезентують наукові праці у сфері етнонаціональної політики, які за предметом дослідження виокремлено у чотири групи: 1) наукові доробки, що присвячені проблемам визначення ідеології у сфері етнонаціональної політики, особливо дослідження у сфері мультикультуралізму; 2) питання етнонаціональної політики через аналіз окремих явищ: а) в умовах глобалізаційної трансформації та пандемічної кризи; б) в контексті кризи ідентичності; в) в контексті гарантування національної безпеки; г) дискримінації за етнічною ознакою; 3) праці, що присвячені аналізу статусу національних меншин, питань їх автономії, інтеграції та освіти; 4) доробки, які аналізують статус корінних народів.

2. Мотивовано: державна правова політика виконує суттєве завдання – створює юридичну матрицю для суспільних відносин. Доведено, що роль та значення правової політики полягає в тому, що вона: стабілізує суспільні відносини; універсалізує правову реальність; здійснює регуляторно-управлінський вплив на всіх суб'єктів суспільного життя; соціалізує окремі групи чи членів суспільства.

Структуризовано ознаки правової політики: відображає унікальність правової природи, оскільки поєднує правові, державні та суспільні категорії; виступає особливою методологічною основою, що націлена на формування цілісного правового поля держави; вміщує ментальні ортологічні цінності території держави, її народу, представників національних меншин, корінних народів та історичні позитивні соціально-правові надбання людства; репрезентує поступальний розвиток права; відображає стратегічний напрямок розвитку державотворення та правотворення; регулює всі сфери суспільно-політичного життя, таким чином формуючи упорядкованість суспільних відносин; має комплексний характер. Відповідно до перерахованих ознак запропоновано авторську дефініцію правової політики держави як діяльності органів публічної влади та громадянського суспільства, що націлена на формування цілісного правового поля держави у всіх сферах суспільного життя шляхом комплексного використання нормативних та інституційних засобів, із урахуванням

ордологічних аксіологічних соціальних надбань народу, держави та людства, котра відображає поступальний розвиток права й формує стратегічний напрямок розвитку державно-політичних процесів у майбутньому.

Розширено загальнотеоретичне розуміння структурних елементів правової політики шляхом виокремлення, окрім загальновизнаного обов'язкового елементу - цілісної Концепції (Стратегії) в окремій сфері, обов'язкової наявності ще й таких: визначеного правового поля, що досягається шляхом нормотворчої діяльності компетентних публічних органів; правореалізаційної діяльності, яка б відповідала цілям і принципам, що визначені в концептуальному документі; формування правового ідеологічного підґрунтя, правової культури та правосвідомості громадян та населення відповідно до стратегічних напрямків розвитку права та держави.

Виокремлено такі характеристики правової політики держави: системність (комплексна упорядкованість відповідно до узгодженого набору методів або організованого плану, котра складається з правових констант, що узгоджені між собою); дієвість (реалістичність тих принципів, стратегій, правил та ідей, що втілюється в правовій політиці); темпоральність (наявність часових меж виконання стратегії і цілей); консенсусність (виступає компромісом між громадянським суспільством та державою у нормативно-доктринальній формі); трансформативність (відповідність сучасним умовам суспільного життя); ефективність; домінантність (абсолютна авторитетність у певній сфері суспільного життя); позаполітичність (відсутність політичного чи партійного, олігархічного чи лобістського впливу на правову політику); нормативність (наявність юридико-нормативного вияву).

3. Визначено суб'єкти етнонаціональних відносин: етнос (сукупність людей, які розмовляють тією самою мовою, визнають своє власне спільне походження і процес формування та мають ряд традицій і звичаїв, відмінних від інших народів, та спільні антропологічні ознаки); нація (вища форма етносу, має етносоціальну спільність та усталену самосвідомість своєї ідентичності), народ (антропологічно-світоглядна етнічна група чи декілька груп, що говорять однією

мовою, мають свою територію, поєднані економічною і духовною цінністю і для захисту своїх інтересів утворюють суспільно-політичний союз); титульна нація (нація, що сформувала офіційну назву держави); національні меншини (громадяни держави, що не є представниками корінного етносу), корінний народ (етнічна спільнота, котра історично проживає на території цієї держави та, на відміну від національної меншини, не має етнічно спорідненого державного утворення) та інші етнічні групи.

Запропоновано ввести в правову доктрину узагальнені риси нації як суб'єкта етнонаціональної політики: єдність, що встановлює представників нації однорідними природними спільнотами, які мають унікальний і відмінний характер; спільність, оскільки ціннісні характеристики, такі як мова, релігія, культура, ментальні особливості, історичний спадок, є спільними для таких груп; безперервність - пов'язує нації з їхнім минулим і майбутнім, характеризуючи їх як здатних залишатися незмінними у своїх основних характеристиках, незважаючи на плин часу; наявність національного суверенітету, оскільки нації мають невід'ємні політичні права та атрибути, зокрема право самостійно визначати свою політичну організацію; міжнародна глобальна просторовість.

Узагальнено цілі, яких намагається досягти правова, демократична держава при формуванні сучасної етнонаціональної політики: забезпечення гармонійного розвитку народу на основі визнання його цінності для держави та ключового місця як основного джерела влади; формування національної ідеї, яка ґрунтується на високих національних і вселюдських цінностях, консолідуючої ідеології цінності народу, зокрема через збереження і пропагування його аксіологічних етнічних атрибутів на міжнародному рівні, визначення рівності народу серед інших у сучасному глобалізованому суспільстві; розвиток самобутності та ідентичності нації, корінних народів і національних меншин, що проживають у державі; формування належних толерантних форм взаємодії та комунікації між суб'єктами; передання культурних здобутків етносу майбутнім поколінням шляхом вивчення й збереження етнічно-національної спадщини та формування духовного генофонду нації.

Удосконалено понятійно-категоріальний апарат юриспруденції шляхом авторського детермінування етнонаціональної політики як виду державної політики, що полягає у механізмі формування і функціонування етнонаціональних відносин у державі на основі консолідуючої національної ідеології збереження етнічної та національної ідентичності і самобутності й передання культурних здобутків майбутнім поколінням та гарантування рівноправності народів, а також забезпечення толерантних форм взаємодії та комунікації між суб'єктами етнонаціональної політики: націями, корінними народами, національними меншинами, що проживають у державі, та іншими етнічними групами.

4. Принципи етнополітики детерміновані як основні засади, що формують дієвість правового механізму функціонування етнополітичної системи для забезпечення сталого розвитку держави при імплементації в управлінську та адміністративно-правову діяльність публічного апарату, органів державної влади та громадянського суспільства, створюючи матрицю, що вказує на припустимість чи неприпустимість правового регулювання окремих інститутів етнополітичних відносин відповідно до правової ідеології державотворення.

Розроблено авторську класифікацію принципів етнонаціональної політики: збалансованість національних та державницьких інтересів у етнонаціональних відносинах; рівноправність та недискримінація всіх суб'єктів етнонаціональної політики; гарантування комплексу прав суб'єктів етнонаціональної політики та їх обмеження виключно у правомірний спосіб; повага до елементів національної ідентичності всіх суб'єктів етнополітики (культури, мови, традицій, звичаїв, релігії тощо); створення умов для збереження самобутності етнонаціональних суб'єктів для наступних поколінь; розвиток засад міжнаціональної та міжетнічної толерантності; функціонування інклюзивного етнонаціонального суспільства; виключно мирне вирішення проблемних ситуацій у міжетнічних відносинах.

5. Міжнародні стандарти політики протидії та запобігання дискримінації за національною та етнічною ознакою об'єднані в дві групи: загальні (Статут ООН,

Загальна декларація прав людини, Міжнародний пакт про громадянські і політичні права, Міжнародна Конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації) та регіональні (Статут Ради Європи, Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод і протоколи №12 до неї, Директива Ради Європейського Союзу 2000/43/ЄС від 29 червня 2000 року про імплементацію принципу однакового ставлення до осіб незалежно від расового або етнічного походження, Рамкове рішення Ради 2008/913/ЖНА від 28 листопада 2008 року про боротьбу з певними формами та проявами расизму та ксенофобії засобами кримінального права, Директива Ради 2000/78/ЄС від 27 листопада 2000 р., що встановлює загальні рамки рівного ставлення у сфері зайнятості та професій).

Проаналізовано національне правове регулювання щодо запобігання та протидії етнічної та національної дискримінації Польщі, Бельгії, Німеччини, Великобританії, Франції, Іспанії, що дає можливість вказати про відсутність єдиних підходів до поняття, форм і видів дискримінації. Позитивно оцінено практику існування спеціалізованого нормативного акту у сфері рівного ставлення (Німеччина) або нормативного забезпечення рівного ставлення в різних сферах суспільного життя (Іспанія).

6. Здійснено аплікацію проявів дискримінації за національною та етнічною ознакою у різних сферах суспільного життя: у сфері праці, що включає обмеження доступу до роботи, перешкоджання просуванню по службі та перепону у зростанні оплати праці, працевлаштування на роботу зі зниженим рівнем кваліфікації; у сфері освіти – проявляється на всіх рівнях освіти, не залежить від віку особи та галузей науки; у соціально-побутовій сфері, доступі до товарів і послуг, житла; у сфері медицини і реалізації права на охорону здоров'я, зокрема проявляється в якості отриманої медичної допомоги, пропонованих методах лікування та наслідках для здоров'я, праві доступу до медичних дослідів, доступі до своєчасної високоякісної інформації, що стосується громадського здоров'я.

Розроблено комплекс профілактичних заходів щодо недопущення етнічної та національної ворожнечі, котрі включають: створення інституційних органів

відповідної спеціалізації; пропагування політико-правової ідеології гуманізму; протидія дезінформації, дискримінаційному стереотипному мисленню та стигматизації; формування належного інклюзивного простору шляхом впровадження спеціалізованих програм для дітей та молоді та й інших вікових груп, у тому числі представників органів публічної влади, особливо щодо расового профілювання; активізація громадського сектора, правове забезпечення та захист функціонування громадських організацій національних меншин та інших організацій, що пропагують рівність та справедливість, толерантне ставлення до всіх груп у суспільстві; підтримка громадських організацій, органів із забезпечення рівноправ'я та національних правозахисних установ, які борються з поширенням мови ворожнечі; актуалізація уваги до фактів дискримінації за національною та етнічною ознакою, нульове толерування до них, їх соціально-правовий осуд; швидке реагування публічних діячів, громадських еліт на прояви дискримінації та мову ворожнечі.

7. Виокремлено дві групи держав за широтою розуміння статусу національних меншин у національному законодавстві: спрощене тлумачення національних меншин як групи громадян, що традиційно проживають на території держави та мають етнічні, мовні, культурні та/або релігійні характеристики, які відрізняються від інших (Хорватія, Боснія і Герцеговина, донедавна Україна); ускладнене тлумачення, що додатково визначає певні обов'язкові характеристики, як-от чисельність чи тривалість проживання (Німеччина, Польща, Естонія, Албанія, Україна).

Мотивовано існування недоліків визначення поняття «національні меншини» в новому національному законодавстві України та запропоновано наступні удосконалення: 1) в назві Закону «Про національні меншини (спільноти) України» та по тексту цього спеціалізованого акту вилучити уточнення в дужках - «(спільнота)»; 2) ст. 1 даного Закону оновити наступним визначенням: «Національна меншина - це стала група громадян України з некорінним етнічним статусом, які об'єднані спільними етнічними, культурними, історичними, мовними та/або релігійними ознаками,

усвідомлюють свою приналежність до неї, виявляють прагнення зберегти і розвивати свою національну самобутність».

8. Виділено три основні категорії фундаментальних прав, які мають центральне значення для забезпечення ефективного захисту прав меншин: права, спрямовані на розширення можливостей участі національних меншин у соціально-політичному житті держави, в широкому розумінні їх можна репрезентувати як політичні; права, спрямовані на збереження та захист етнічної та культурної ідентичності національної меншини; права, спрямовані на захист меншин від вимирання та дискримінації.

Грунтуючись на досвіді іноземних держав (Сербія, Хорватія, Польща, Грузія) та аналізі міжнародних стандартів, узагальнено особливі можливості реалізації політичних виборчих прав для національних меншин: право створювати свої політичні партії; засоби позитивної дискримінації, зазвичай відсутності прохідного бар'єра для партії; додаткові правила створення меж виборчих округів із урахуванням інтересів представників національної меншини; квотові місця для представників національної меншини; додаткові списки для представників національних меншин, створення Інститутів національних рад (Ради національних меншин) у державних органах та органах самоврядування; додатковий правовий захист і фінансова підтримка з боку держави; зобов'язання державних, регіональних і муніципальних органів і державних служб поважати національний склад місцевого населення та відповідне представництво в таких органах і службах осіб, які належать до національних меншин.

Запропоновано такі зміни до чинного законодавства у сфері захисту прав, що спрямовані на розширення можливостей участі національних меншин у соціально-політичному житті держави:

- відповідно до міжнародного стандарту рівності політичних прав доповнити ст. 9 ЗУ «Про національні меншини (спільноти) України» наступним абзацом: «Особи, які належать до національних меншин, мають право рівного доступу до політичних прав, які гарантуються громадянам України, а також

можуть брати участь в управлінні державними справами з метою відстоювання прав та законних інтересів національних меншин» та відповідно до стандартів представницької демократії доповнити ст. 9 цього Закону наступним абзацом: «Держава повинна поважати національний склад місцевого населення та забезпечувати можливість мати відповідне представництво в таких органах і службах осіб, які належать до національних меншин»;

•у ст. 4 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» до переліку принципів додати словосполучення «захист прав та законних інтересів представників національних меншин» та відповідно до стандарту участі громадськості у місцевому самоврядуванні доповнити ст. 3 цього Закону п. 3: «Мешканці територіальної громади, що належать до національних меншин, мають право створювати громадські ради при органах місцевого самоврядування для сприяння забезпеченню координації дій цього органу з питань захисту етнонаціональної ідентичності представників національних меншин та сприяння формуванню і реалізації політики у відповідній сфері»;

•ст. 17 ЗУ «Про Центральну виборчу комісію» доповнити пунктом 4¹, де визначити додатковими повноваженнями Центральної виборчої комісії ще й такі: «забезпечувати рівність всіх представників національних меншин та корінних народів» та ст. 33 цього Закону доповнити п. 6 та викласти її в наступній редакції: «Для виконання завдань щодо забезпечення принципу рівності та недискримінації етнонаціональних груп члени Комісії можуть залучати до роботи представників представницьких органів корінних народів та національних меншин для консультацій з приводу забезпечення ефективного захисту прав осіб, що належать до національних або етнічних, релігійних та мовних меншин в Україні»;

•п. 4 ст. 19 ЗУ «Про державну службу» доповнити наступним: «Надається рівний доступ до державної служби громадянам України незалежно від етнічного чи національного походження» та ст. 8 цього Закону, де слід додати п. 14, вказавши, що державний службовець зобов'язаний: «забезпечувати повагу до

прав та законних інтересів різних національних меншин на основі толерантності та недискримінації»;

- доповнити ЗУ «Про громадські об'єднання» статтею 1¹ і викласти її таким чином: «Громадяни України, які належать до національних меншин, мають право на добровільне об'єднання задля здійснення та захисту прав і свобод, збереження, розвитку, заохочення та виявлення своєї національної та культурної самобутності, захисту національних інтересів. Особа, яка належить до національної меншини, не може бути примушена до участі в такому об'єднанні» та ст. 3 цього Закону доповнити пунктом 7, вказавши, що громадські об'єднання утворюються і діють на принципах «запобігання та протидії дискримінації»;

- доповнити ст. 6 ЗУ «Про правовий режим надзвичайного стану» таким реченням: «Указ Президента України має бути оприлюднений державною мовою, мовою міжнародного спілкування та мовами національних меншин»;

- прийняти Типове положення про громадські ради при органах місцевого самоврядування у сфері забезпечення прав та законних інтересів представників національних меншин (*Додаток В*).

Визначено недоліки законотворчого регулювання права на освіту представників національних меншин: дискримінація представників національних меншин за характеристикою їх належності до держави походження (п. 6 ст. 5 ЗУ «Про повну загальну середню освіту» надає пріоритетне право осіб, які належать до національних меншин України та мови яких є офіційними мовами Європейського Союзу, що суперечить ст. 4 Рамкової конвенції про захист національних меншин); відсутність у ЗУ «Про позашкільну освіту» згадки про реалізацію права на освіту представників національних меншин; відсутність акценту на особливі права національних меншин у ЗУ «Про професійну (професійно-технічну) освіту» та його колізія з п. 5 ст. 7 Закону України «Про освіту», де визначається право здобувачів професійної (професійно-технічної) освіти вивчати мови національних меншин як окрему дисципліну; відсутність унормування позитивної практики щодо утворення груп із мовою навчання для національних меншин у ЗУ «Про дошкільну освіту» та його колізія зі ст. 7 «Про

освіту», що вказує про можливість забезпечення такого права в дошкільній освіті; відсутність акценту на територіальну доступність закладів освіти для національних меншин та імплементації позитивної практики європейських держав щодо обов'язкового зарезервованого місця у керівному складі закладу освіти особі, що є представником меншини, у разі компактного проживання на території значної кількості осіб зі складу нацменшин.

Доведено, що належна реалізація прав, спрямованих на захист меншин від вимирання та дискримінації, призводить до зростання міжетнічної довіри та до скорочення міжетнічної дистанції та впровадження правової ідеології інтеграції та інтеркультуралізму як політичної, соціально-культурної парадигми демократичного спрямування, передбачає активну участь національних меншин у просуванні своїх інтересів у всіх сферах суспільного життя, а захист інтересів кожної групи приведе до бажаної стабільності політичної спільноти. Запропоновано визначити в ЗУ «Про національні меншини (спільноти) України» ст. 4¹, де передбачити наступні норми. «Стаття 4¹. Міжкультурний діалог.

Держава забезпечує міжкультурний діалог. Здійсненню міжкультурного діалогу сприяють такі передумови:

- 1) повага до прав людини, верховенство права, толерантність, недискримінація та взаємоповага в суспільстві;
- 2) відповідальність усіх членів суспільства та можливість їх брати участь у культурному, соціальному та економічному житті;
- 3) розвиток необхідних навичок міжкультурного діалогу протягом усього життя;
- 4) підвищення ролі органів державної влади, освітян, представників громадянського суспільства, ЗМІ у сприянні міжкультурному діалогу;
- 5) створення відкритого та доступного простору для діалогу».

9. Констатовано, що роми являють собою унікальну національну меншину з особливим соціальним становищем, що проявляється в такому: в світовому масштабі найбільше потерпають від дискримінації та нерівності; історично пережила прояви геноциду; відсутня держава походження; територіальне

розселення по всій планеті; дискримінація у формі антициганства; є найбільш маргіналізованою; стереотипне сприйняття ромів як людей із низькою соціальною відповідальністю та поширення етнічного профайлінгу; нацменшина нівелює публічно-правові інститути, часто виступають апатритами; зазвичай соціально найбідніша група в державі; відсутність чіткого підрахунку кількості представників.

Аналіз практики низки держав (Албанія, Аргентина, Болгарія, Боснія і Герцеговина, Великобританія, Італія, Іспанія, Канада, Північна Македонія, Румунія, Німеччина, Сербія, Словаччина, Словенія, Угорщина, Франція, Чехія, Чорногорія, Швеція й Україна), рішень ЄСПЛ дав можливість виокремити найпоширеніші сфери порушення прав ромів та прояви їх дискримінації при реалізації права на: житло, вибір місця проживання, охорону здоров'я, освіту, доступ до інформації та захисту від мови ненависті, працю, натуралізацію та наявність документів, участь у політичному житті.

10. Розроблено пропозиції вдосконалення національної правової політики щодо становища ромів:

- у Ромській «Стратегії-2030» визначити додатково Ціль 9 «Визнання антициганства суспільною проблемою та боротьба з нею», вказавши, що антициганізм – це соціокультурне, етнічне чи расове упереджене ставлення, дискримінація, ворожнеча чи жорстокість щодо групи чи осіб, котрі ідентифікуються або сприймаються як цигани чи роми;

- для відновлення історичної справедливості щодо ромів запропоновано оновити «Стратегію-2030» шляхом додаткового визначення Ціль 10. «Визнання та засудження історичних аспектів антициганізму, зокрема Голокосту ромів та інших деструктивних політичних практик щодо ромів»;

- внести зміни до Виборчого кодексу України з метою сприяння реалізації виборчого права неписьменними громадянами, зокрема ромами (внести слово «неписьменний» у статтю 17 Виборчого кодексу України та викласти її в такій редакції: «2. Допомога виборцю, який внаслідок інвалідності та/або стану здоров'я, неписьменності не може самостійно заповнити виборчий бюлетень чи

опустити його у виборчу скриньку, у виконанні цих дій відповідно до його волевиявлення у випадках, встановлених цим Кодексом, не вважається порушенням вимоги особистого голосування»);

- активізація політичної та громадської активності лідерів ромської громади, особливо на рівні місцевих громад, мобілізація активності ромських організацій;

- з метою вирішення проблеми відсутності документів доповнити ст. 5 ЗУ «Про судовий збір», яка передбачає пільги відносно сплати судового збору, частиною 29 і викласти її в такій редакції: 29) позивачі, що належать до ромської національної меншини - у справах, що пов'язані з встановленням факту народження або видачею свідоцтв про народження;

- впровадження заходів, які підвищують гарантованість права на працю громадян ромської національної меншини: збільшення рівня зайнятості ромів у державному секторі до рівня, пропорційного кількості ромів у загальній чисельності населення; покращення рівня поінформованості ромів-працівників та роботодавців щодо можливостей у трудовій сфері; збільшення рівня територіальної мобільності ромів у сфері професійного розвитку; впровадження програм сертифікації та професійного росту; надання підтримки для стартапів представникам ромської національної меншини;

- для підвищення гарантування житлово-побутових прав ромів запропоновано впровадити наступні заходи: розширення програми будівництва соціального житла; встановлення соціальних та економічних механізмів оновлення житлової інфраструктури; підвищення рівня інформування ромів щодо можливостей, пов'язаних із будівництвом житла, та інші заходи;

- для вирішення проблеми освіти ромів необхідні впровадження спеціальних національних програм інклюзії, розробка новаторських методів навчання в школах, поширення практики післяшкільної освіти, запровадження програми функціональної грамотності, розширення навчальних програм на канікулах, проведення тренінгів із міжкультурного розуміння в навчальних закладах та інші заходи, щоб активізувати позашкільне життя ромів;

- визначити квоти для осіб, що є представниками ромської національної меншини, зокрема вказавши у Порядку прийому на навчання для здобуття вищої освіти на відповідний рік те, що спеціальними умовами вступу на навчання за державним або регіональним замовленням для здобуття ступеня бакалавра користуються особи, які належать до ромської національної меншини;

- впровадження заходів подолання дискримінації ромів під час війни: визначення додаткових гарантій у «Стратегії-2030» для представників ромської національної меншини під час війни; проведення консультативних програм щодо розроблення організаційних та правових механізмів адаптації біженців ромської національної меншини в державах, що приймають українців; моніторинг становища ромів-біженців у цих державах; визнання ролі ромської громади в багатонаціональності українських громадян; активація взаємодії територіальних громад та ромських лідерів з метою допомоги тимчасово переміщеним ромським громадам подолати побутові труднощі; формування позитивних стереотипів шляхом інформування ролі ромів у захисті держави під час війни, зокрема виконання ними військового обов'язку, волонтерської діяльності тощо.

11. Виокремлено види міжнародних гарантій правового регулювання статусу корінних народів: 1) Конвенції МОП (1920-1989 рр.), що вперше акцентували на статусі корінних народів і народів, які ведуть племінний спосіб життя (Конвенція про племінне населення 1957 року (№ 107), Конвенція про племена 1989 року); 2) норми та механізми ООН (Декларація про права корінних народів від 2007 р., Робоча група з питань корінного населення, Постійний форум ООН із питань корінних народів, Експертний механізм із прав корінних народів, Спеціальний доповідач із прав корінних народів).

Пояснено відсутність єдиного узгодженого розуміння поняття «корінний народ», що зумовлено не тільки дискусіваністю тлумачення, але й позицією корінних народів, які виступають проти прийняття офіційного визначення на міжнародному рівні, наголошуючи на необхідності гнучкості та поваги до бажання та права кожного корінного народу визначити себе.

Згруповано ознаки корінних народів для того, щоб їх позиціонувати як суб'єктів етнонаціональної політики: спільність групи; спільність історичного спадку; наявність певної географічної історичної території; відмінна соціокультурна система; спільні звичаї, релігійні норми; колективний спосіб існування; суверенітет над своєю землею та природними ресурсами.

Узагальнено потреби корінних народів на сучасному етапі розвитку державності: визнання як особливої етнічної групи з власними унікальними культурами та ідентичностями; корінні народи в своїй онтологічній природі мають проблему продовження роду, що є загрозливим у сучасному глобалізованому суспільстві; проживання та користування землею своїх предків; самовизначення; подолання проблем дискримінації.

12. Аналіз практики США, Канади, Норвегії, Народної Республіки Бангладеш, Нової Зеландії, Фінляндії, Швеції та Комітету з ліквідації расової дискримінації, Постійного форуму ООН з питань корінних народів дав можливість виокремити транскрипцію прав корінних народів, яка репрезентована в наступній матриці: право на особливе самовизначення, що позиціоновано як право на автономію чи самоврядування в питаннях, що стосуються їхніх внутрішніх і місцевих справ, та можливість зміцнювати свої окремі політичні, правові, економічні, соціальні та культурні інститути, зберігаючи своє право повною мірою брати участь у житті держави; право на гарантування особливого статусу шляхом обов'язкової концепції вільної, попередньої та інформованої згоди, котра забезпечує можливість корінним мешканцям давати або не давати згоду на проєкт, який може вплинути на них або їхні території; право на особливу гарантію щодо охорони своїх екологічних та земельних інтересів; на охорону здоров'я, оскільки часто через віддаленість проживання і зміну екологічної ситуації в бік погіршення корінні народи першими страждають від неналежного надання медичних послуг; культурні права, що включають самобутність, етнічну ідентичність й культурну цілісність корінного народу через охорону та захист матеріальних та нематеріальних

проявів їхнього способу життя, досягнень і творчості, ментальних аксіологічних атрибутів.

13. Запропоновано наступні зміни в національну систему правового регулювання статусу корінних народів:

- удосконалити дефініцію ст. 1 ЗУ «Про відновлення прав осіб, депортованих за національною ознакою» та унормувати в такій редакції: «депортація - насильницьке переселення народів, корінних народів, національних меншин та осіб за національною ознакою з місць їх постійного проживання на підставі рішень, прийнятих органами державної влади колишнього СРСР або союзних республік»;

- п. 2 ст. 1 ЗУ «Про корінні народи України» викласти в такій редакції: «Корінними народами України є кримські татари, гагаузи, русини, караїми, кримчаки. Корінними народами України, які сформувались на території Кримського півострова, є кримські татари, кримські караїми, кримчаки»;

- у п. 1 ст. 2 ЗУ «Про корінні народи України» унормувати право на самовизначення корінних народів та викласти в такій редакції «право на самовизначення корінних народів полягає у їх можливості визначити свій етнонаціональний статус, ідентичність, культурні та соціальні практики, а також право впливати на рішення, що стосуються їх території, ресурсів та майбутнього, зберігаючи та розвиваючи свою унікальну спадщину, захищати колективні інтереси на публічному рівні, розвивати етнічну самобутність винятково в межах держави проживання, її політико-правової системи»;

- додати п. 9 до ст. 3 ЗУ «Про корінні народи України» і викласти її в такій редакції: «Корінним народам чи їх представницьким органам заборонено вчиняти дії, що спрямовані на насильницьку зміну чи повалення конституційного ладу або на захоплення державної влади, або дії, що посягають на територіальну цілісність чи територіальну недоторканність держави»;

- внести доповнення у ст. 8 ЗУ «Про корінні народи України» та викласти її в такій редакції: «КМУ не може відмовити в закріпленні правового статусу

представницького органу корінного народу України, якщо подані представницьким органом документи відповідають вимогам законодавства»;

- удосконалити «Порядок закріплення правового статусу представницького органу корінного народу України та позбавлення такого статусу» шляхом визначення легітимних підстав позбавлення правового статусу представницького органу корінного народу за заявою ДЕСС;

- прибрати у п. 2 ст. 2 ЗУ «Про корінні народи України» словосполучення «утворюються та діють у відповідності з Конституцією», оскільки Конституція не містить згадок про цих суб'єктів етнонаціональних відносин;

- вказати в ЗУ «Про корінні народи України» допустиму кількість представницьких органів від одного корінного народу, що мають право на розподіл ресурсного забезпечення представницьких органів за рахунок Державного бюджету України;

- уточнити п. 4 ст. 5 ЗУ «Про географічні назви» шляхом доповнення словосполученням «представників корінних народів», відповідно, нову редакцію слід викласти в такій формі: «Назва, яка присвоюється географічному об'єкту, повинна відображати найбільш характерні ознаки цього об'єкта, враховувати географічні, історичні, природні та інші умови місцевості, де він розташований, думку населення, яке проживає на цій території, представників корінних народів, вписуватися в існуючу систему назв цієї території і складатися з мінімальної кількості слів.

Запропоновано заходи на національному та міжнародному рівнях для підтримки кримських татар та відстоювання їхніх прав як корінного народу України: активізація уваги міжнародної спільноти до порушення прав людини в Криму; підтримувати інформаційну кампанію, яка розкриватиме порушення прав людини в Криму, зокрема щодо кримських татар; забезпечення гуманітарної допомоги для кримських татар, зокрема тим, хто переселився на континентальну частину України; продовжувати активно підтримувати міжнародні санкції проти держави-агресорки з метою тиску на її уряд і зміни політики стосовно Криму та кримських татар; забезпечити можливість для

кримських татар вивчати, використовувати та розвивати свою мову, культуру та релігійні традиції на континентальній частині України; забезпечення підтримки та сприяння діяльності незалежних громадських організацій, які працюють на захист прав кримських татар, надавати їм платформу для висловлення та реалізації своїх ініціатив.

14. Констатовано, що правові інституційні гарантії становлять важливу складову справедливого та правового суспільства, забезпечуючи стійке функціонування правової системи та захисту прав і свобод громадян, етнонаціональних груп та держави. Виокремлено та детально розглянуто особливості функціонування міжнародних інституційних гарантій захисту порушених прав та законних інтересів суб'єктів етнонаціональної політики за наступними критеріями: за спрямуванням (нормоустановчі, моніторингові, правовідновлюючі); за територіальним поширенням (міжнародні, регіональні, національні); за цільовим призначенням (загальні та спеціалізовані (предметні)).

15. Компаративний аналіз системи органів публічної влади щодо досліджуваної проблематики надав нам можливість виокремити наступні моделі національних інституційних органів у сфері реалізації етнонаціональної політики: державно-централізована модель, що представлена функціонуванням спеціальних органів виконавчої влади, котрі уповноважені реалізовувати політику інклюзії (Грузія, Естонія, Албанія); комплексна модель, яка характеризується наявністю спеціальних органів із широкою компетенцією на різних рівнях, із активним залученням колегіальних інституцій з боку громадянського суспільства, які наділені державно-владними повноваженнями (Польща); дорадча модель, що характеризується існуванням допоміжного органу з боку громадянського суспільства та національних меншин, які не мають державно-владних повноважень (Данія, Австрія, Великобританія); модель функціонування Спеціального уповноваженого у справах національних меншин або з питань рівності й недискримінації (Боснія і Герцеговина, Естонія, Словацька Республіка, Швеція, Фінляндія).

16. Узагальнено систему органів публічної влади у сфері етнічно-національних відносин в Україні: Верховна Рада України, що формує, змінює та удосконалює основні аспекти правової політики щодо етнонаціональних відносин, створює ідеологічну основу функціонування держави у цій сфері, використовуючи нормопроектну, моніторингову, контрольну діяльність; Кабінет Міністрів України, що має широкі повноваження в етнонаціональній сфері, у тому числі координація діяльності міністерств та інших органів виконавчої влади; ДССС забезпечує моніторингову, аналітичну, медійну та просвітницьку функції в сфері етнополітики; Рада представників громадських об'єднань корінних народів, національних меншин України при Міністерстві освіти і науки України; Президент України; Уповноважений Президента України у справах кримськотатарського народу; органи місцевого самоврядування; судові органи. Мотивовано потребу запровадження навчання для посадових осіб органів публічної влади щодо правових засад, механізмів та методів державної етнополітики та етнополітичного менеджменту шляхом створення систематичного навчального процесу, спрямованого на підготовку та підвищення кваліфікації кадрів у сфері етнополітики.

Запропоновано створити посаду Урядового уповноваженого з питань етнонаціональної політики при Кабінеті Міністрів України, що допоможе вирішити проблеми налагодження діалогу, миру, безпеки, недискримінації та толерантного спілкування представників всіх національних груп і поряд із цим забезпечення національних інтересів, розвитку української мови, культури, національних цінностей з метою формування патріотизму нації, протидії агресивній війні, порушенню територіальної цілісності держави, протидії сепаратистським рухам тощо. Визначено такі основні завдання Уповноваженого: реалізація стратегії уряду у сфері етнонаціональної політики; врегулювання конфліктів та сприяння взаєморозумінню між різними етнічними та національними групами; сприяння розвитку культурного різноманіття та забезпечення прав національних меншин, корінних народів та інших суб'єктів етнонаціональної політики; сприяння виконанню Україною міжнародних

зобов'язань щодо дотримання в Україні прав і законних інтересів представників національних меншин, корінних народів та інших суб'єктів етнонаціональної політики; недопущення поширення дискримінації за національною та етнічною ознакою.

Запропоновано гарантії демократизації етнонаціональної політики як чинника адаптації позитивних європейських та світових практик: запровадження в Україні Дня громадянина; активізація співпраці органів публічної влади, представників етнонаціональних груп і представників домінуючої більшості у суспільстві на паритетних умовах; залучення молоді з різних етнічних груп до культурної та спортивної діяльності; підвищення рівня знань державної мови, особливо представників національних меншин; проведення загального перепису населення та формулювання етнічних запитань відповідно до європейських стандартів; перегляд ефективної реалізації антидискримінаційних програм та програм допомоги окремим національним та етнічним групам; звернення з пропозицією до фахівців у галузі кримінального права щодо додаткового виділення складу злочину, що стосується мови ворожнечі, котра підбурює до насильства за дискримінаційними ознаками; заходи щодо покращення вмінь молодих людей у розпізнаванні мови ненависті у віртуальному просторі; активізація класичних та інноваційних форм роботи правоохоронних органів щодо дискримінації та боротьби з ксенофобією та расизмом; впровадження порядку засекречування повідомлень про злочини, що гіпотетично здійснені через етнічну чи національну приналежність потерпілої особи; оновлення системи відбору працівників правоохоронних органів шляхом квотування участі національних меншин, корінних народів у правоохоронній діяльності; доповнити розділ 1 п. 1 Правил етичної поведінки поліцейських нормою про недопущення дискримінації в будь-якій формі та викласти положення в наступній редакції: «під час виконання службових обов'язків поліцейський повинен враховувати особливості етнічної та національної ідентичності особи, її культуру, звичаї та вірування»; ввести ст. 17¹ «Повага до гідності кожної особи, врахування її етнічної, національної та культурної самобутності» у Кодекс

професійної етики та поведінки прокурорів і викласти її в такій редакції: «Прокурор повинен проявляти повагу до гідності кожної людини, справедливо та неупереджено ставитися до кожного, незважаючи на расову чи національну приналежність, мову, стать, вік, віросповідання, політичні чи інші переконання, майновий стан, соціальне походження чи статус, освіту, місце проживання, сексуальну орієнтацію або іншу ознаку. У своїй діяльності прокурор повинен враховувати особливості етнічної та національної ідентичності особи, її культуру, звичаї та вірування»; доповнити Постанову Кабінету Міністрів України «Про затвердження зразка бланка, технічного опису та Порядку оформлення, видачі, обміну, пересилання, вилучення, повернення державі, визнання недійсним та знищення паспорта громадянина України» п. 21¹ таким реченням: «За особистою заявою громадянина на зворотному боці паспорта може вноситися інформація про його національність»; запровадження практики транскордонної співпраці між державами-сусідами, що може стати як позитивною практикою захисту національних меншин, так і тенденцією євроінтеграції України в європейське співтовариство.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аналітична довідка. Міністерство соціальної політики України. 2019 . URL:
<https://docs.google.com/viewer?embedded=true&url=http://www.msp.gov.ua/files/sp/ad2019.doc>
2. Андріяш В. І. Державна етнополітика України в умовах глобалізації: монографія. Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2013. 328 с.
3. Антонюк О. Етнополітичний чинник державотворчих процесів в Україні: основні концептуальні засади. *Міжнаціональні відносини і національні меншини України: стан, перспективи*. К.: Голов. спеціаліз. ред. літ. мовами нац. меншин України, 2004. С. 224-241.
4. Аракелян Р. М. Концепція правової політики в працях українських вчених ХІХ-початку ХХ століття. *Право та закон: теорія, методологія, практика : матер. юридичної наукової інтернет-конференції (15 квітня 2021 року)*. URL: https://legalactivity.com.ua/index.php?option=com_content&view=category&id=276&Itemid=341&lang=ru.
5. Бакальчук В. О. Подолання маргіналізації в етнонаціональній структурі українського суспільства (на прикладі ромської проблематики) *Гілея: науковий вісник*. 2016. Вип. 115. С. 418-422.
6. Бакальчук В. О., Дубова С. В. Каплан Ю. Б. Законодавство та підходи іноземних країн щодо розв'язання проблем реалізації прав, свобод і обов'язків громадян, які належать до ромської національної меншини: Аналітична доповідь. Центр суспільних досліджень. 2021. URL: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2021-12/analytrep_21_2021.pdf
7. Балинська О. М., Ященко В. А. Синергетика як методологічна парадигма юридичних досліджень *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. серія юридична*. 2017. Вип. 4. С. 3-12.
8. Балинська О., Балинський І., Долинська М. Етнонаціональна політика держави як чинник гарантування права громадян на безпеку. *Актуальні*

проблеми вдосконалення чинного законодавства України 2023. № 62. С. 453-452.

DOI: <https://doi.org/10.15330/apiclu.62.4.53-4.62>

9. Балинська О., Балинський І., Долинська М. Національні меншини (спільноти) як суб'єкти етнонаціональної політики України. *Юридичний науковий електронний журнал. 2024. №1. С. 20-23.*
10. Баскакова А. С. Особливості використання теорії регіонального комплексу безпеки для вивчення причин кримської кризи та російсько-української війни. *Політикус : наук. журнал. 2021. № 3. С. 30–37.*
11. Баулін Ю. В. Взаємозв'язок рішень Конституційного суду України та державної правової політики. *Правова політика України: концептуальні засади та механізми формування : зб. матеріалів наук.-практ. конф. (Київ, 5 груд. 2012 р.). К. : НІСД, 2013. С. 48-49.*
12. Бевз Т. До питання формування нації (за творчим спадком Н. Я. Григорієва). *Етнічна історія народів Європи. 2001. №9. С. 34-39.*
13. Беліцер Н. Коментар до законопроекту «Про корінні народи України» Інститут демократії ім. П.Орлика. 22.06.2021 URL: <https://idpo.org.ua/analitics/4175-n-belicer-komentar-do-zakonoproektu-pro-korinni-narodi-ukra%D1%97ni.html>
14. Беседина Н. І. Нормотворча функція держави як складова правової політики. *Правова політика України: концептуальні засади та механізми формування : зб. матеріалів наук.-практ. конф. (Київ, 5 груд. 2012 р.) К. : НІСД, 2013. С. 104-106.*
15. Бех І., Журба К. Концепція «Формування у підлітків національно-культурної ідентичності у загальноосвітніх навчальних закладах». *Гірська школа Українських Карпат. 2017. № 16. С. 24–33.*
16. Беліков О. В. Цигани України наприкінці ХХ ст.: проблеми та шляхи їх вирішення. *Наука. Релігія. Суспільство. 2003. №4 Р. 69-79.*
17. Белов Д. М., Белова М. В. Система захисту прав і свобод людини і громадянина: доктринальні та нормативні основи. *Науковий вісник*

Ужгородського національного університету. Серія : Право. 2022. Вип. 74(2). С. 185-191.

18. Бисага Ю. М., Белов Д. М., Харута В. Ф. Реалізація принципу народовладдя: доктринальні засади. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія : Право. 2023. Вип. 76(1). С. 79-85*

19. Білозьоров Є. В. Дослідницький підхід як елемент методологічного правничого дискурсу: поняття та класифікація. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція. 2022. Вип. 55. С. 8-11.*

20. Богів Я. Народний суверенітет та проблеми його реалізації в умовах демократичної трансформації в Україні: теоретико-правовий аспект. *Вісник Національного університету "Львівська політехніка". Серія : Юридичні науки. 2017. № 876. С. 304-312.*

21. Брас П. Р. Етнічні групи і формування етнічної ідентичності. Націоналізм. Антологія. Київ : Смолоскип, 2020. С. 462-468.

22. Бурлаченко П. Д., Єрмошкін С. М., Козаренко Н. В., ін Дотримання прав ромського населення в діяльності ОВС України. Харків: Харківський інститут соціальних досліджень, 2013. 76 с.

23. Вегеш М. М. Політологія : підручник. Київ : Знання 2008. 384 с.

24. Виборчий кодекс України: закон України від 19.12.2019 № 396-IX *Відомості Верховної Ради України. 2020, № 7, № 8, № 9, ст.48*

25. Вільцанюк І. Становлення національної свідомості крізь призму осмислення суспільно-державних цінностей (самобутність, воля, соборність, гідність). *Українознавство. 2020. № 3. С. 213-223.*

26. Вітман К. М., Краснопольська Т. М. Етнонаціональна політика постсоціалістичних країн: моделі, особливості, проблеми : навчально-методичний посібник для студентів вищих навчальних закладів. Одеса : Фенікс, 2020. 32 с. (Сер. «Навчально-методичні посібники»).

27. Войтенко Д. О. Аксиологічні засади методології право-культурного дискурсу. *Міжнародний науковий журнал «Інтернаука». Серія : Юридичні науки. 2022. № 11. С. 108-114.*

28. Габрин П. В., Токар М. Ю. Деякі аспекти формування особливостей управлінської культури у ромів: на прикладі Закарпатської області України *Ефективність державного управління*. 2022. Вип. 3. С. 9-14.
29. Гарасимів Т. З., Іванишин Т. І. Правове пізнання: антропологічний дискурс. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія: Юридичні науки*. 2016. № 850. С. 156-161.
30. Герчанівська П. Е. Етнічна та національна ідентичності: вектори розвитку. *Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв : наук. журнал*. 2021. № 4. С. 3-8.
31. Головатий С. П. Рада Європи і людські права. *Право України*. 2017. № 4. С. 9-25.
32. Горват М. Особливості включення ромів у громадсько-політичне життя країн центрально-східної Європи (на прикладі Румунії, Угорщини та Словацької республіки) *Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політологічні студії*. 2019. Вип. 24. С. 141-150
33. Горват М. В. Правозахисна діяльність ромських та проромських неурядових організацій Закарпатської області *Регіональні студії*. 2019. № 18. С. 105-109.
34. Гоцуляк Ю. В. Правове буття у доктрині юридичного позитивізму *Право і суспільство*. 2020. № 1. С. 23-28.
35. Грищук О. В. Європейські цінності і принципи у Конституції України. *Слово Національної школи суддів України*. 2021. № 3. С. 148-152.
36. Декларація Організації Об'єднаних Націй про права корінних народів: Резолюція 61/295, прийнята Генеральною Асамблеєю 13 вересня 2007. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_156#Text
37. Декларація прав національностей України: документ № 1771-ХІІ 01.11.1991 *Відомості Верховної Ради України*. 1991. N 53, ст.799
38. Декларація про права осіб, що належать до національних або етнічних, релігійних та мовних меншин: Прийнято резолюцією Генеральної Асамблеї

- ООН 47/135 від 18.12.1992. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_318#Text.
39. Державна політика щодо захисту прав національних меншин: досвід країн Вишеградської групи: колективна монографія. Львів : Видавництво «Сорока», 2019. 184 с.
40. Директива Ради 2000/43/ЄС від 29 червня 2000 року про імплементацію принципу однакового ставлення до осіб незалежно від расового або етнічного походження. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_a65#Text.
41. Долинська М. Еволюція правового регулювання етнонаціональної політики в незалежній Україні. Наука і техніка сьогодні. Серія «Право». 2024 № 1(29) С. 91-100
42. Долинська М. Деякі аспекти контролю вищої освіти у країнах Європейського Союзу *Вісник Національного університету "Львівська політехніка"*. Серія : Юридичні науки. 2017. № 876. С. 313-319
43. Етнополітичний контекст соціокультурних трансформацій у сучасній Україні / ред. кол. О. Рафальський (гол.), В. Войналович, Л. Нагорна. К. : ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2017. 512 с.
44. Європейська хартія регіональних мов або мов меншин: міжнародний документ Ради Європи від 05.11.1992. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_014#Text.
45. Єдиний державний реєстр судових рішень, Постанова Одеського апеляційного суду від 04.10.2022 року, справа 22-ц/813/6345/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/106749957>
46. Єдиний державний реєстр судових рішень, Рішення Донецького окружного адміністративного суду від 11 березня 2019 р., справа №243/10706/18 URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/80627587>
47. Єдиний державний реєстр судових рішень, Ухвала про залишення заяви без руху, Лозівський міськрайонний суд Харківської області, справа № 629/1711/17 URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Page/2>

48. Єдиний державний реєстр судових рішень. Ухвала Вищого Адміністративного суду України від 14 лютого 2013 року П/800/33/13 URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/29364338>
49. Ємець Г., Мигович І. Цигани на Закарпатті: проблеми соціалізації. *Карпатський край*. 2001. № 1(30). С. 18–24
50. ЄСПЛ, Аналогічний підхід у рішенні ЄСПЛ по справі Тімішев проти Росії (Timishev v. Russia) (№№ 55762/00 та 55974/00), 13 грудня 2005 року.
51. ЄСПЛ, Сейдіч та Фінці проти Боснії і Герцеговини (Sejdić and Finci v. Bosnia and Herzegovina) [Велика палата] (№№ 27996/06 та 34836/06), 22 грудня 2009 року
52. Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури: Словник-довідник. К. : Довіра, 2006. 703 с.
53. Жаровська І. М., Биков О. М. Проблеми впливу на особу глобалізаційних проявів сучасної правової реальності. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія : Право*. 2018. Вип. 52(1). С. 17-20.
54. Жаровська І. Правова політика держави (теоретико-правовий аналіз). *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія : Юридичні науки*. 2020. Т. 7, № 4. С. 47-51.
55. Жаровська І.М., Ковний Ю.Є. Освіта в контексті сталого розвитку: соціальний та екологічний аспект *Право. ua* 2021. №1. С. 5-9
56. Железняк Н. А. Поняття державної правової політики та її загальна характеристика. *Наукові записки. Юридичні науки*. 2003. Т. 21. С. 8-14.
57. За кордоном перебуває понад 8 мільйонів українців – МЗС. URL: <https://dostup.pravda.com.ua/news/publications/za-kordonom-perebuvaie-ponad-8-millioniv-ukraintsiv-mzs>.
58. Забезпечення прав на освіту представниками ромської національної меншини у 2020/2021 навчальному році URL: <https://deponms.carpathia.gov.ua/navchalnii-rik/zakladi-osviti-z-movami-navchannia-natsionalnih-menshin/analizuemo-rekomenduemo3/zabezpechennia->

prav-na-osvitu-predstavnikami-romskoyi-natsionalnoyi-menshini-u-2020-2021-navchalnomu-rotsi

59. Забзалюк Д., Забзалюк О. Теоретичні та методологічні підходи до визначення поняття і сутності федералізму. *Вісник Національного університету "Львівська політехніка". Серія : Юридичні науки.* 2017. Вип. 884. С. 193-204.
60. Заєць А. П. Законодавча правова політика в Україні: наближення до сутності права та забезпечення його верховенства. *Правова політика України: концептуальні засади та механізми формування : зб. матеріалів наук.-практ. конф.* (Київ, 5 груд. 2012 р.). К. : НІСД, 2013. С. 53-61.
61. Зайчук О. В., Оніщенко О. М. Правова культура українського суспільства: програмні цілі, реальний стан, науковий пошук. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України.* 2011. № 4. С. 5-9.
62. Ільїна Г. Дискурс ідентичності в глобальному світі: етнос, нація, особистість. *Педагогічні інновації: ідеї, реалії, перспективи.* 2022. Вип. 2. С. 7-12.
63. Інтелігенція та корінні народи: у ГУР розповіли, кого нищить Кремль під приводом мобілізації *Суспільні новини.* 27 вересня 2022 р. URL: <https://susplne.media/286192-inteligencia-ta-korinni-narodi-u-gur-rozpovili-kogo-nisit-kreml-pid-privodom-mobilizacii/>
64. Канцір В. Взаємообумовленість нелегальних міграційних процесів та міжнародної терористичної активності. *Вісник Національного університету "Львівська політехніка". Серія : Юридичні науки.* 2017. Вип. 884. С. 230-236
65. Карп Д. І. Глобалізаційна парадигма та етнонаціональна ідентичність в конституційному механізмі забезпечення прав людини. *Соціальне право.* 2018. № 3. С. 119-122.
66. Карп Д. І. Право на самовизначення національних меншин: конституційно-правова природа та особливості реалізації. *Соціальне право.* 2019. № 1. С. 96-101.
67. Кириленко В. А. Національна ідентичність та її вплив на суспільну консолідацію і ефективність публічного управління. *Питання культурології.* 2022. Вип. 39. С. 32-39.

68. Кічера Н.М. Русини в етнополітиці країн Центральної та ПівденноСхідної Європи. Автор. дис. на здобуття наукового ступеня кандидата політичних наук за спеціальністю 23.00.02 – політичні інститути та процеси. Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, Чернівці 2015. 23 с
69. Коваленко І. П. Методичні аспекти розробки моделі правової культури. *Вісник Харківської державної академії культури*. 2011. Вип. 32. С. 196-200.
70. Ковальчук В. Б., Токарська А. С. Філософія діалогу держави і суспільства. *Право України*. 2022. № 5. С. 124-134.
71. Ковний Ю. Є. Державна етнонаціональна політика в Україні: теоретико-правове дослідження : монографія. Львів : Растр-7, 2023. 784 с.
72. Ковний Ю.Є. Трансформація підходів щодо прав національних меншин у демократичній державі. *Публічне право*. №3. 2022 С.63-69.
73. Ковний Ю.Є. Генезисні та праксіологічні аспекти розвитку концепції мультикультуралізму в юридичній доктрині. *Право і суспільство*, 2022 №5. С.3-8
74. Ковний Ю.Є. Етнонаціональна політика в контексті національної безпеки *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. С. 37-39. №9 http://lsej.org.ua/9_2022/6.pdf
75. Ковний Ю.Є. Європейська ідентичність у правовій доктрині: тлумачення підходів. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2022 №4. С. 3-7.
76. Ковний Ю.Є. Національна ідентичність vs правова глобалізація: правові проблеми збалансування *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. №11 С. 42-45
77. Ковний Ю.Є. Проблеми етнонаціональної політики в глобалізованому суспільстві *Актуальні проблеми політики*. 2022, №70 С.28-32
78. Ковний Ю.Є. Теоретико-правове тлумачення «етнічної ідентичності» *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022, №10. С.34-36
79. Ковний Ю.Є. Дискримінація за етнічною та національною ознакою: огляд досліджень. *Право і суспільство*. 2022, №6. С. 23-27

80. Ковний Ю.Є. Історичні аспекти становлення правового регулювання у сфері етнонаціональної політики *Публічне право*. № 4/2022. С. 228-234
81. Ковний Ю.Є. Механізми забезпечення політичних прав національних меншин (на досвіді Польщі та Хорватії). *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2022. №5. С. 8-12.
82. Ковний Ю.Є. Право на громадські об'єднання представників національних меншин: питання удосконалення законодавства. *Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Юриспруденція»*. 2022 Вип. 58. С. 4-6
83. Кодекс законів про працю України: Закон від 10.12.1971 № 322-VIII Відомості Верховної Ради УРСР від 17.12.1971 — 1971 р., Додаток до N 50
84. Кодекс належної практики у виборчих справах. Керівні принципи та пояснювальна доповідь: ухвалені Венеціанською комісією на 52-й сесії. 18-19 жовтня 2002 року. URL: https://eos.cartercenter.org/uploads/document_file/path/279/CoE_Venice_Commission_Code_of_Good_Practice_UK.pdf.
85. Кодекс професійної етики та поведінки прокурорів: затв. на Всеукраїнській конференції прокурорів від 27.04.2017 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0001900-17>
86. Козловець М. А. Феномен національної ідентичності: виклики глобалізації. Житомир : Видавництво Житомирського державного університету імені І. Франка, 2009. 558 с.
87. Коментарі до проекту третьої доповіді стосовно України Європейської комісії проти расизму та нетерпимості. 2007. URL: <https://rm.coe.int/government-comments-on-the-third-report-on-ukraine-ukrainian-translati/16808b5cb0>
88. Комітетські слухання. Стан реалізації Стратегії захисту та інтеграції в українське суспільство ромської національної меншини на період до 2020 року 05 жовтня 2016 року URL: <https://kompravlud.rada.gov.ua/uploads/documents/32905.pdf>

89. Конвенція про корінні народи, які ведуть племінний спосіб життя в незалежних країнах № 169: Міжнародний документ Міжнародної організації праці від 27.06.1989 № 169. URL: https://docs.dtkk.ua/doc/993_188
90. Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок. Загальні рекомендації, ухвалені Комітетом ООН з ліквідації дискримінації щодо жінок №1-37. URL: <https://land.gov.ua/wp-content/uploads/2019/01/%D0%97%D0%B0%D0%B3%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D1%96-%D1%80%D0%B5%D0%BA%D0%BE%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D0%B4%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%97-%D0%9A%D0%BE%D0%BC%D1%96%D1%82%D0%B5%D1%82%D1%83-%D0%9E%D0%9E%D0%9D.pdf>
91. Конвенція про скорочення безгромадянства від 30.08.1961. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_240#Text.
92. Конвенція про статус апатридів: міжнародний документ Організації Об'єднаних Націй від 28.09.1954. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/995_232.
93. Конституція Королівства Іспанії URL: <https://legalns.com/download/books/cons/spain.pdf>
94. Конституційний Закон Республіки Грузія. URL: 24/08/1995 <https://matsne.gov.ge/ru/document/view/30346>
95. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
96. Конституція Французької Республіки (прийнята на референдумі 4 жовтня 1958 р.) : станом на 30 серпня 2015 р. : пер. з фр. / укладач П. В. Романюк. Х. : Право, 2015. 68 с. (Законодавство зарубіжних країн).
97. Контактний пункт із питань ромів і синті Бюро ОБСЄ з демократичних інститутів і прав людини (ОБСЄ/БДПЛ) Доступ до ідентифікаційних документів для ромів в Україні: Слід докласти більше зусиль Варшава, Польща. Червень 2018 р. URL: <https://www.osce.org/files/f/documents/b/4/387185.pdf>

98. Концепція державної етнонаціональної політики України: проект Закону № 2560а від 05.07.2013. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/JF7U001A?an=3>.
99. Корнат Л. Я. Управління етнокультурним розмаїттям в умовах глобалізації: монографія. Львів : Растр-7, 2022. 201 с.
100. Корнат Л., Корнат О. Нормативно-правове забезпечення прав корінних народів: міжнародний досвід та українські перспективи *Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політологічні студії*. 2021. Вип. 37. С. 161-169.
101. Косович В. М. Виключна правова проблема та необхідність розвитку права: загальнотеоретичний аналіз *Право України*. 2020. № 3. С. 218-232.
102. Косович В. М. Техніко-технологічні засоби створення правових законів: загальнотеоретичні аспекти *Держава і право. Серія : Юридичні науки*. 2018. Вип. 79. С. 34-46.
103. Коцур В. Національні меншини України в умовах «гібридної війни» Російської Федерації. *Документ. Комунікація. Серія : Історичні науки*. 2019. Вип. 8. С. 211-223.
104. Кресін О. В. Корінні народи : міжнародне право та законодавство України. Київ : Норма права, 2021. 167 с.
105. Кресіна І. О. Етнокультурна автономія як інститут забезпечення прав національних меншин : світовий досвід і Україна : наукова записка. Київ : Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2018. 119 с.
106. Кучук А. М., Пекарчук В. М. Методологія правових явищ в умовах сучасного правового дискурсу. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2022. Вип. 1. С. 9-12.
107. Лабош К. Я. Особливості освіти дітей ромського населення: сучасний стан, проблеми та тенденції розвитку соціології та соціальної роботи в умовах національних та регіональних викликів. *Соціологія та соціальна робота в умовах національних та регіональних викликів*. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/27683/1/%D0%9E%D0%A1%D0%9E%D0%91%D0%9B%D0%98%D0%92%D0%9E%D0%A1%D0%A2%D0%86%20>

%D0%9E%D0%A1%D0%92%D0%86%D0%A2%D0%98%20%D0%94%D0%86%D0%A2%D0%95%D0%99%20%D0%A0%D0%9E%D0%9C%D0%A1%D0%AC%D0%9A%D0%9E%D0%93%D0%9E%20%D0%9D%D0%90%D0%A1%D0%95%D0%9B%D0%95%D0%9D%D0%9D%D0%AF%20%D0%A1%D0%A3%D0%A7%D0%90%D0%A1%D0%9D%D0%98%D0%99%20%D0%A1%D0%A2%D0%90%D0%9D.pdf

108. Лагодіна В. Національна безпека як зміст і мета державної політики України *Правова інформатика*. 2007. № 2. С. 69-76.

109. Лемак В. В. Принцип юридичної визначеності в практиці Конституційного Суду України. *Слово Національної школи суддів України*. 2021. № 5. С. 54-65.

110. Лендшел М. Проблеми інтеграції ромів у країнах Центральної Європи: сучасні форми, потенціал та виклики для міжнародного співробітництва. *Ромологія: історія та сучасність: Матеріали Міжнародних наукових читань* Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», 2013. С. 5–9.

111. Липчук О. Міжнародні та національні інститути захисту прав етнонаціональних меншин. *Наукові записки*. 2018. Вип. 34. С. 275-286.

112. Лісовий В. С. «Етнос». Енциклопедія Сучасної України / редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.]; НАН України, НТШ. К. : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2009. URL: <https://esu.com.ua/article-18071>.

113. Лукіяничук В. Боротьба проти дискримінації ромів у Великій Британії (1945-1994 рр.) *Емінак*. 2017. № 2(2). С. 44-49.

114. Лукіяничук В. Ю. Сінті та роми в умовах тоталітарного нацистського режиму *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2017. Вип. 47. С. 147-152.

115. Ляшко М. Національна меншина як об'єкт соціальної роботи: теоретичний аспект. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: «Педагогіка. Соціальна робота»*. 2023. Вип. 1 (52). С. 106-109.

116. Майборода О. Етнонаціональна політика і перспективи етносоціального розвитку в Україні. *Сучасність*. 1995. № 12. С. 77-84.

117. Макарчук В. С. Кримська авантюра Путіна (2014 р.): аспекти міжнародного права та суспільної моралі. *Вісник Національного університету "Львівська політехніка". Юридичні науки*. 2014. № 810. С. 140-146.
118. Мала енциклопедія етнодержавознавства / упорядник Ю. І. Римаренко [та ін.]; Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. Київ : Генеза : Довіра, 1996. 942 с.
119. Малець Н. Б. Проблеми інтеграції, виховання та духовного розвитку особистості у громадянському суспільстві на прикладі ромської національної меншини другої пол. XX – поч. XXI ст. *ScienceRise*. 2015. № 11(1). С. 54-57.
120. Маріуц І. О. Автономія європейських шкіл у контексті гуманізації освіти. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Педагогіка*. 2016. Вип.2 С. 50-4.
121. Марковський В., Цебенко С., Андрощук Д. Заборона дискримінації за мовною ознакою при реалізації права на освіту у практиці Європейського суду з прав людини. *Вісник Національного університету "Львівська політехніка". Серія: "Юридичні науки"* 2020, Т. 7. № 2. С. 86-95
122. Марценюк Т. О. Я б хотіла, аби мої діти не знали, що таке «циганська життя»: становище ромських громад в українському суспільстві. *Вісник Національного технічного університету України "Київський політехнічний інститут". Політологія. Соціологія. Право*. 2014. № 1. С. 66-72.
123. Мельник Н. І. Концепт «національна ідентичність» у сучасних філологічних дослідженнях європейських та вітчизняних дослідників. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія : Філологія*. 2022. Вип. 53(1). С. 111-115.
124. Меншина. Словник. UA. URL: <https://slovnyk.ua/index.php?sword=%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D1%88%D0%B8%D0%BD%D0%B0>.
125. Микитчук Н.М. Країни Центральної Азії: участь в міжнародних організаціях, проблеми системи колективної безпеки та регіональної інтеграції. *Регіональні студії*. 2022, №28. С. 103-107.

126. Міжнародно-правовий захист національних меншин: сучасний стан та перспективи розвитку : (концептуально-методологічний аналіз) / укл. Й. Резеш; Управління національностей та релігій Закарпатської облдержадміністрації, Центр культур національних меншин Закарпаття. Ужгород : Рік-У, 2019. 137 с.
127. Михайліна Т. В. Системний підхід у побудові формально - ідеальної моделі правової системи. *Право і суспільство*. 2019. № 6. С. 63-68.
128. Мовчан П. П. Зміст поняття «національна ідентичність»: теоретико-методологічний аспект. *Інвестиції: практика та досвід*. 2015. № 17. С. 103-107.
129. Мороз О. «Нові меншини» у політичних процесах Словенії: проблеми та перспективи політизації. *Науково-теоретичний альманах Грані*. 2021. Вип. 24(6). С. 130-137. DOI: 10.15421/172168.
130. Муқан Н. В., Запотічна М. Ретроспектива розвитку освіти корінних народів Канади у компаративно-педагогічному дискурсі : монографія. Львів : Панорама, 2018. 141 с.
131. Набока М., Джулай Д. Хто такі русини і що вони хочуть? *Радіо Свобода*. 1 вересня 2018 URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/29464228.html>
132. Нагара М. Б. Специфіка та інструментарій екосистемного підходу. *Науковий погляд: економіка та управління*. 2023. № 2 (82). С. 59-64.
133. Налуцишин В. В. Філософсько-правові розвідки понятійної конструкції "правовий порядок". *Університетські наукові записки*. 2018. № 1. С. 123-135.
134. Народ. Енциклопедія Сучасної України / редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.] ; НАН України, НТШ. К. : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2020. URL: <https://esu.com.ua/article-71245>.
135. Оніщенко Н. М. Сучасні реформи: правовий складник *Правова держава*. 2021. Вип. 32. С. 41-48
136. Опанасенко А. М. Закон України «Про корінні народи України»: декларування прав та їх подальша імплементація. *Теорія і практика інтелектуальної власності*. 2021. № 6. С. 132-142.

137. Ортинська Н. В. Правова політика держави щодо подолання причин злочинної поведінки неповнолітніх. *Вісник Національного університету "Львівська політехніка". Серія : Юридичні науки.* 2015. № 824. С. 298-301.
138. Панкевич О. Заборона дискримінації: деякі загальнотеоретичні й філософсько-правові аспекти інтерпретації (за матеріалами практики Європейського суду з прав людини). *Вісник Національної академії правових наук України.* 2014. № 3 (78). С. 20-31.
139. Паритетна демократія. Жіночий консорціум України. URL: https://wcu-network.org.ua/ua/possessing-equal-rights/article/paritetna_demokratiya
140. Пархоменко П. І. Діяльність Комітету ООН з прав дитини : практ. посіб. Чернівці, 2021. URL: <https://martngo.org.ua/wpcontent/uploads/2021/02/Діяльність-Комітету-ООН.pdf>
141. Петражицький Л. Й. Нариси з теорії права. К. : Дакор, 2020. 148 с.
142. Петришин О. В. Основні напрями формування і розвитку правової політики. *Правова політика України: концептуальні засади та механізми формування : зб. матеріалів наук.-практ. конф.* (Київ, 5 груд. 2012 р.). К. : НІСД, 2013. С. 28-31.
143. Петришин О. В., Погребняк С. П. Система права: загальнотеоретична характеристика. *Право України.* 2017. № 5. С. 9-17.
144. План відновлення України. Національна рада з відновлення. Липень 2022. URL: https://uploads-ssl.webflow.com/625d81ec8313622a52e2f031/62c19ac16c921fc712205f03_NRC%20Ukraine%27s%20Recovery%20Plan%20blueprint_UKR.pdf.
145. Повернути історичні назви населеним пунктам Криму, що були перейменовані радянською владою після депортації кримських татар: електронна петиція №22/128274-еп. *Офіційне інтернет-представництво Президента України* URL: <https://petition.president.gov.ua/petition/128274>
146. Подорожна Т. С. Право людини на мову в конституційному праві. *Науковий вісник Ужгородського національного університету.* Серія : Право. 2023. Вип. 77(1). С. 124-130.

147. Подорожна Т.С. Дискримінація за мовною ознакою: прецедентна практика Комітету ООН з прав людини. *Аналітично-порівняльне правознавство*, 2023. №7. С. 425-431
148. Положення про Державну службу України з етнополітики та свободи совісті: затв. постановою КМУ від 21.08.2019 № 812 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/812-2019-%D0%BF#n9>
149. Положення Про Уповноваженого Президента України у справах кримськотатарського народу: затв. Указом Президента України від 3 листопада 2014 року № 841/2014 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/841/2014#Text>
150. Положення про Урядового уповноваженого з питань етнонаціональної політики: затв. Постановою КМ України від 4 червня 2014 р. №164. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/164-2014-%D0%BF#Text>.
151. Постійний фейс-контроль і клас «Ч»: як живуть роми в Литві. *Заборона*. 26 жовтня 2020 URL: <https://zaborona.com/yak-zhyvut-romy-v-lytvi/>
152. Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про національні меншини (спільноти) України». URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/pubFile/1557029>.
153. Пояснювальна записка до проекту Постанови Верховної Ради України «Про Декларацію Верховної Ради України про надання незалежності поневоленим московією народам і країнам» URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/pubFile/1419433>
154. Правила етичної поведінки поліцейських: затв. Наказ Міністерства внутрішніх справ України від 09.11.2016 №1179 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1576-16?find=1&text=%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D1%88%D0%B8%D0%BD#Text>
155. Про внесення змін до деяких законів України щодо врахування експертної оцінки Ради Європи та її органів стосовно прав національних меншин (спільнот) в окремих сферах: закон України від 08.12.2023 № 3504-IX. *Офіційний вісник України* від 12.01.2024, № 6.

156. Про внесення змін до Закону України "Про національні меншини (спільноти) України" щодо деяких питань реалізації прав і свобод осіб, які належать до національних меншин (спільнот) України: закон України від 21.09.2023 № 3389-IX *Офіційний вісник України* від 13.12.2023, № 101.
157. Про вищу освіту: Закон України від 01.07.2014 № 1556-VII. *Відомості Верховної Ради*. 2014. № 37-38. Ст. 2004.
158. Про географічні назви: закон України від 31.05.2005 № 2604-IV *Відомості Верховної Ради*. 2005, № 27, ст.360.
159. Про державну службу: Закон України від 10.12.2015 № 889-VIII. *Відомості Верховної Ради*. 2016. № 4. Ст. 43.
160. Про дошкільну освіту: Закон України від 11.07.2001 № 2628-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 49. Ст. 259.
161. Про забезпечення функціонування української мови як державної: Закон України від 25.04.2019 № 2704-VIII. *Відомості Верховної Ради*. 2019. № 21. Ст. 81.
162. Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки: Закон України № 317-VIII від 09.04.2015 *Відомості Верховної Ради*. 2015, № 26, ст.219
163. Про затвердження зразка бланка, технічного опису та Порядку оформлення, видачі, обміну, пересилання, вилучення, повернення державі, визнання недійсним та знищення паспорта громадянина України: постанова КМ України від 25 березня 2015 р. № 302 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/302-2015-%D0%BF#n166>
164. Про затвердження плану дій з реалізації Національної стратегії у сфері прав людини на період до 2020 року: затв. розпорядження Кабінету Міністрів України від 23 листопада 2015 р. № 1393-р URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1393-2015-%D1%80#Text>
165. Про затвердження Положення про Раду представників громадських об'єднань корінних народів, національних меншин України при МОН України:

наказ МОН від 07.06.2018 № 606. URL: <https://mon.gov.ua/ua/ministerstvo/pro-ministerstvo/doradchi-organi/rada-predstavnikov-gromadskih-obyednan-korinnih-narodiv-nacionalnih-menshin-ukrayini-pri-mon-ukrayini>

166. Про затвердження Порядку визначення категорій пам'яток: Постанова КМУ від 22 травня 2019 р. № 452. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/452-2019-%D0%BF#Text>.

167. Про затвердження Порядку закріплення правового статусу представницького органу корінного народу України та позбавлення такого статусу: Постанова Кабінету України від 19 серпня 2022 року № 936 *Офіційний вісник України* від 09.09.2022, № 70, ст. 18

168. Про затвердження Порядку проведення консультацій органів виконавчої влади з представницькими органами корінних народів України: Постанова КМ України від 19 серпня 2022 р. № 1018 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1018-2022-%D0%BF#Text>

169. Про Заяву Верховної Ради України щодо гарантії прав кримськотатарського народу у складі Української Держави: Постанова Верховної Ради України № 1140-VII від 20.03.2014 *Відомості Верховної Ради*. 2014, № 15, ст.581.

170. Про кількість та склад населення України за підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 року URL: <http://2001.ukrcensus.gov.ua/results/general/nationality/>

171. Про корінні народи України: Закон України № 1616-IX від 01.07.2021 *Відомості Верховної Ради*. 2021, № 38, ст.319

172. Про медіа: закон України від 13.12.2022 № 2849-IX *Офіційний вісник України*. 2023 р., № 3, ст. 168.

173. Про національні меншини (спільноти) України: Закон України № 2827-IX від 13.12.2022. *Офіційний вісник України* від 13.01.2023. № 3. Ст. 1210.

174. Про національні меншини в Україні: Закон України № 2494-XII від 25.06.1992. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 36. Ст. 529 (втратив чинність).

175. Про охорону культурної спадщини: Закон України від 08.06.2000 № 1805-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2000. № 39. Ст. 333.
176. Про перелік, кількісний склад і предмети відання комітетів Верховної Ради України дев'ятого скликання: постанова Верховної Ради України № 19-IX від 29.08.2019. *Відомості Верховної Ради*. 2019, № 35, ст.147.
177. Про повну загальну середню освіту: Закон України від 16.01.2020 № 463-IX. *Відомості Верховної Ради*. 2020. № 31. Ст. 226.
178. Про позашкільну освіту: Закон України від 22.06.2000 № 1841-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2000. № 46. Ст. 393.
179. Про права корінних народів України № 4433 від 13.03.2014. *Офіційний веб-портал Верховної Ради України* URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=50219
180. Про правовий режим надзвичайного стану: закон України від 16.03.2000 № 1550-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2000, № 23, ст.176.
181. Про проведення у 2023 році Всеукраїнського перепису населення: Розпорядження КМУ від 9 грудня 2020 р. N 1542-р URL: https://www.ukrcensus.gov.ua/ukr/laws/2020/kmu_1542-p.pdf
182. Про професійну (професійно-технічну) освіту: Закон України від 10.02.1998 № 103/98-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1998. № 32. Ст. 215.
183. Про Рекомендації парламентських слухань на тему: «Етнонаціональна політика України: здобутки та перспективи»: Постанова ВР України. URL: https://ips.ligazakon.net/document/view/df7wn00a?an=9&ed=2012_03_22.
184. Про судовий збір: Закон України від 08.07.2011 № 3674-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2012, № 14, ст.87
185. Про Уповноваженого Президента України у справах кримськотатарського народу: Указ Президента України № 656/2014 від 20.08.2014 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/656/2014#Text>
186. Про Урядового уповноваженого з питань етнонаціональної політики: постанова КМУ від 4 червня 2014 р. № 164 URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/247373862>

187. Про утворення Державної служби України з етнополітики та свободи совісті: постанова КМ України від 12 червня 2019 р. № 503 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/503-2019-%D0%BF#Text>
188. Про утворення Міжвідомчої робочої групи з питань виконання плану заходів щодо реалізації Стратегії захисту та інтеграції в українське суспільство ромської національної меншини на період до 2020 року: схвал. Постановою Кабінету Міністрів України від 25 листопада 2015 р. № 993 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993-2015-%D0%BF#Text> (втрата чинності на підставі Постанови КМ № 468 від 19.04.2022)
189. Про утворення Міжвідомчої робочої групи з питань координації виконання Стратегії сприяння реалізації прав і можливостей осіб, які належать до ромської національної меншини, в українському суспільстві на період до 2030 року: Постанова КМ України від 19 квітня 2022 р. № 468 URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-utvorennya-mizhvidomchoyi-robochoyi-grupi-z-pitan-koordinaciyi-vikonannya-strategiyi-spriyannya-realizaciyi-prav-i-mozhливостей-osib-yaki-nalezhat-do-romskoyi-nacionalnoyi-468>
190. Про Центральну виборчу комісію: Закон України від 30.06.2004 № 1932-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 36. Ст. 448.
191. Про Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року: Указ Президента України № 722/2019 від 30.09.2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/722/2019#Text>.
192. Проект Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України (щодо гармонізації законодавства у сфері запобігання та протидії дискримінації із правом Європейського Союзу) 0931 від 29.08.2019 URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=66561
193. Проект Закону про внесення змін до Закону України "Про місцеве самоврядування в Україні" (щодо використання органами місцевого самоврядування державних символів України, символів іноземних держав та символіки корінних народів або народів національних меншин України) 5049-1 від 16.02.2021 URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/25573>

194. Проект Закону про внесення змін до Закону України "Про освіту" щодо забезпечення захисту мовних прав національних меншин 6015 від 09.09.2021 URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/27683>
195. Проект Закону про статус кримськотатарського народу № 4041 від 10.09.1999 Офіційний веб-портал Верховної Ради України URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=6732
196. Проект закону про статус кримськотатарського народу № 4098 від 03.09.2003. Офіційний веб-портал Верховної Ради України URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=15737
197. Проект Закону про статус кримськотатарського народу в Україні № 6315 від 07.04.2017 Офіційний веб-портал Верховної Ради України URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=61537
198. Проект Постанови про визнання геноциду черкеського (адигейського) народу під час російсько-кавказької війни №7490 від 24.06.2022 URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/39863>
199. Проект Постанови про Декларацію Верховної Ради України про надання незалежності поневоленим московією народам і країнам 7596 від 27.07.2022 URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/40123>
200. Протасова І. Питання про статус кримськотатарського народу: міжнародні норми про «корінні народи» та дискусії в сучасній українській історіографії. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія : Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки*. 2011. № 939. Вип. 14. С. 140-147.
201. Протокол № 12 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (ETS N 177). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_537#Text.
202. Протокол №2 засідання постійної робочої групи з питань соціального захисту та охорони здоров'я Міжвідомчої робочої групи з питань виконання плану заходів щодо реалізації Стратегії захисту та інтеграції в українське суспільство ромської національної меншини на період до 2020 року URL:

- <https://docs.google.com/viewer?embedded=true&url=http://www.msp.gov.ua/files/romu/pr2.pdf>
203. Проць О. Збереження самобутності національної правової культури в умовах євроінтеграції та глобалізації. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 12. С. 229-233.
204. Рамкова конвенція про захист національних меншин. Запитання та відповіді. URL: <https://rm.coe.int/fcnm-leaflet-ua-version-final/1680a26402>.
205. Реалії та виклики русинства в Україні обговорили на круглому столі в НІСД URL: <https://niss.gov.ua/news/novini-nisd/realii-ta-vikliki-rusinstva-v-ukraini-obgovorili-na-kruglomu-stoli-v-nisd>
206. Рекомендації парламентських слухань на тему: "Роль, значення та вплив громадянського суспільства на формування етнонаціональної політики єдності в Україні": затв Постановою Верховної Ради України від 25 листопада 2015 року URL: <http://www.golos.com.ua/article/262048>
207. Римаренко С. Ю. Індивідуальні та колективні права: етнополітичний контекст : монографія. К. : Світогляд, 2013. 245 с.
208. Рішення Європейського суду з прав людини по справі Pilav проти Боснії і Герцеговини (за заявами № 41939/07) від 09.06.2016 р. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-196507>.
209. Рішення КС України у справі за конституційним поданням 57 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про засади державної мовної політики». Справа № 1-1/2018. 28 лютого 2018 року № 2-р/2018. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v002p710-18#n55>.
210. Рішення у справі “Sampanis and others v. Greece” від 5 вересня 2008 р. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-86798%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-86798%22]}).
211. Роль значення, та вплив громадянського суспільства на формування етнонаціональної політики єдності в Україні: парламентські слухання від 11 березня 2015 року URL: https://static.rada.gov.ua/zakon/sk18/10session/par_sl/s11103115.htm

212. Романова А. С. Природно-правове регулювання суспільних відносин в період війни. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2022. № 3. С. 311-314.
213. Росія утримує 180 політв'язнів заарештованих у Криму чи дотичних до Криму — Ташева. *Суспільні новини*. 15 березня 2023. URL: <https://suspihne.media/415230-politicni-vazni-rosiani-zaarestovali-na-teritorii-okupovanogo-krimu-180-gromadan-ukraini-tamila-taseva/>
214. Руднева О. М., Ярмиш О. Н. Правова політика України: стан, проблеми концептуалізації та підвищення ефективності (аналітична доповідь). *Правова політика України: концептуальні засади та механізми формування* : зб. матеріалів наук.-практ. конф. (Київ, 5 груд. 2012 р.). К. : НІСД, 2013. С. 6-26.
215. Савенок Л. А. Онтологічні підвалини вивчення категорії «Етнічна ідентичність» в інтегрованому курсі «Громадянська освіта». *Наукові записки Малої академії наук України*. 2020. № 3. С. 92-100.
216. Самойленко Є. Поняття «корінний народ» та питання визнання статусу корінних народів у міжнародному праві. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 6. С. 209-212.
217. Селіванов В. Правова політика України (деякі теоретичні питання сутності, змісту та технології). *Право України*. 2001. № 12. С. 6-14.
218. Ситніченко Л. А. Ідентичність, визнання та справедливість у сучасній політичній антропології. *Мультиверсум. Філософський альманах*. 2018. Вип. 3-4. С. 3-18.
219. Сірант М. Міжнародний кримінальний суд як головний орган з протидії агресії *Вісник Національного університету "Львівська політехніка". Серія : Юридичні науки*. 2018. № 889. С. 192-197.
220. Сливка С. С. Проблеми реалізації онтологічно-правових догматів. *Вісник Національного університету "Львівська політехніка". Юридичні науки*. 2014. № 801. С. 56-63.
221. Слінько Т. М., Бойко О. О. Проблеми визначення статусу корінного народу в Україні. *Конституційно-правові академічні студії*. 2018. № 1. С. 7-15.

222. Словник української мови: у 20 т. / НАН України, Укр. мов.-інформ. фонд. К.: Наукова думка, 2010. URL: <https://slovnyk.me/dict/newsum/%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D1%88%D0%B8%D0%BD%D0%B0>.
223. Спеціальна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини «Вплив пандемії COVID-19 на ромську громаду в Україні». 2020 <https://ombudsman.gov.ua/storage/app/media/uploaded-files/%D0%92%D0%9F%D0%9B%D0%98%D0%92%20%D0%9F%D0%90%D0%9D%D0%94%D0%95%D0%9C%D0%86%D0%87%20COVID-11.01.2021.pdf>
224. Спільність. Словник. UA. URL: <https://slovnyk.ua/index.php?sword=%D1%81%D0%BF%D1%96%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D1%96%D1%81%D1%82%D1%8C>.
225. Справа «Бурля та інші проти України» (Заява № 3289/10). Остаточне рішення 06.02.2019 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_d65#Text
226. Справа «Сейдич і Фінци проти Боснії і Герцоговини» (Заяви №№ 27996/06 і 34836/06) 22 грудня 2009 року URL: https://ru.wikibrief.org/wiki/Sejdi%C4%87_and_Finci_v._Bosnia_and_Herzegovina
227. Справа «Хірту проти Франції». Прес-реліз, виданий Секретарем Суду ЄСПЛ, 2020. № 134 URL: <https://www.echr.com.ua/translation/sprava-xirtu-proti-franci%D1%97/>
228. Статут Організації Об'єднаних Націй: міжнародний документ Конференції Об'єднаних націй від 26 червня 1945 року. URL: https://unic.un.org/aroundworld/unics/common/documents/publications/uncharter/U N%20Charter_Ukrainian.pdf.
229. Статут Ради Європи: міжнародний документ Ради Європи від 05.05.1949. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_001#Text.
230. Стенограма комітетських слухань на тему: «Стан реалізації Стратегії захисту та інтеграції в українське суспільство ромської національної меншини на період до 2020 року» від 5 жовтня 2016 року URL:

- https://kompravlud.rada.gov.ua/news/Zakhody_Komitetu*/Stenogramy_ta_protokoly_komitetskykh_slukhan*/73291.html
231. Стецюк Б. Р., Чорнобай О. Л. Місце юридичної деонтології в системі юридичних наук. *Правовий часопис Донбасу*. 2020. № 2. С. 28–34.
232. Стратегія захисту та інтеграції в українське суспільство ромської національної меншини на період до 2020 року: схвалено Указом Президента України від 8 квітня 2013 року № 201/2013 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/201/2013#Text>
233. Стратегія сприяння реалізації прав і можливостей осіб, які належать до ромської національної меншини, в українському суспільстві на період до 2030 року: схвалено розпорядженням Кабінету Міністрів України від 28 липня 2021 р. № 866-р URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/866-2021-%D1%80#n10>
234. Тарахонич Т. І. Правова політика як фактор впливу на процес правового регулювання. *Альманах права*. 2016. Вип. 7. С. 241-245.
235. Тернавська В. М. Категорія «правова політика» (історико-правовий аналіз). *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія : Право*. 2018. Вип. 52(1). С. 48-51.
236. Тимченко Л. Концепт «корінні народи» в сучасному міжнародному праві (на прикладі караїмів). *Evropský politický a právní diskurz*. 2016. Sv. 3, Vyd. 6. С. 7-16.
237. Ткачук Д. Г. Національні меншини як об'єкти-суб'єкти державної етнополітики. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2020. № 7. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Duur_2020_7_10.
238. Українська Гельсінська спілка з прав людини. Права національних меншин – в центрі уваги європейських Омбудсманів. URL: <https://helsinki.org.ua/articles/prava-natsionalnyh-menshyn-v-tsentri-uvahy-jevropejskyh-ombudsmaniv/>.
239. Халілова-Чуваєва Ю. О., Бубнов І. В. Європейська політика мультикультуралізму і криза національної ідентичності: політичний аспект.

Вісник Донецького національного університету економіки і торгівлі ім. Михайла Туган-Барановського. Сер.: Гуманітарні науки. 2013. Вип. 2. С. 66-77.

240. Хаустова М. Г. Правова політика України в умовах інтеграції до Європейського Союзу. *Право та інновації. 2021. № 1. С. 74-82.*

241. Холодцько А. Р. Роль та політика Європейського Союзу у формуванні європейської ідентичності. *Tendances scientifiques de la recherche fondamentale et appliquée. Strasbourg, République française. 2020. Vol. 3. С. 92-95.*

242. Хоціћ Ј. У улога и значај националних савета националних мањина у Србији. *Администрација и јавне политике. 2018. № 3. С. 51-70.*

243. Чернуха Т. С. Комплементарність еволюції систем вищої освіти в умовах глобалізації : дис. на здобуття наукового ступеня канд. екон. наук за спец. 08.00.01. Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна. Харків, 2020. 249 с.

244. Шакурова О. Вплив етнічної ідентичності на збереження та розвиток української етнокультурної самобутності. *Українознавство. 2020. № 3. С. 201-212.*

245. Шевчук Р. Ще раз про діалектичний метод у правознавстві. *Підприємництво, господарство і право. 2016. № 11. С. 216-219.*

246. Шмоткін О. В. Сутнісні елементи правової політики. *Правова політика України: концептуальні засади та механізми формування : зб. матеріалів наук.-практ. конф. (Київ, 5 груд. 2012 р.) К. : НІСД, 2013. С. 62-64.*

247. Щербіна І. В. Народні родинні традиції, як прояв самоідентичності та засіб духовного самозбереження етносу (на прикладі сучасної весільної обрядовості українців). *Вісник Харківської державної академії дизайну і мистецтв. 2012. № 3. С. 162-165.*

248. Щирба М. Розуміння права на здоров'я у Цілях сталого розвитку *Історико-правовий часопис. 2019. № 2. С. 43-46.*

249. Щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України про стан додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні у 2020 рік

URL: <https://ombudsman.gov.ua/storage/app/media/uploaded-files/schorichadopovid-2020.pdf>

250. Щорічну доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини про стан додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина за 2021 рік URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/866-2021-%D1%80#n10>

251. Юридична енциклопедія : в 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко та ін. К. : Українська енциклопедія, 2003. Т. 5: П–С. 736 с. С. 49.

252. Юрій М. Етнічна ідентичність та її український різновид. *Науковий вісник Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича*. 2022. № 1. С. 6-12.

253. Юрійчук О. О. Криза національної самобутності у контексті правового мультикультуралізму *Міжнародний науковий журнал "Інтернаука". Серія : Юридичні науки*. 2018. № 8. С. 53-58.

254. Яковюк І. В. Правова політика України в умовах євроатлантичної інтеграції. *Правова політика України: концептуальні засади та механізми формування : зб. матеріалів наук.-практ. конф.* (Київ, 5 груд. 2012 р.) / за ред. О. М. Рудневої. С. 32-37.

255. Якубова Л. Д. Національні меншини України / *Енциклопедія історії України: у 10 т. / НАН України. Інститут історії України. Київ : Наукова думка, 2010. Т. 7. 728 с.*

256. Ярмол Л. В. Поняття, значення, види поглядів і уявлень людини (теоретико-правове дослідження). *Держава та регіони. Серія : Право*. 2017. № 4. С. 8-14.

257. Яцишин Н. Г. Міжнародне співробітництво держав у сфері захисту національних меншин : навчальний посібник. Ірпінь : Університет ДФС України, 2018. 321 с.

258. 2022 Europe-Central Asia Regional Forum Recommendations. URL: <https://www.ohchr.org/sites/default/files/documents/issues/minorities/forum/session15/2022-11-15/Minorities-F15-europecentralasia-recommendations.pdf>

259. 2022 Parliamentary Report of the Public Defender of Georgia, On the situation of equality and combating and preventing discrimination URL: <https://www.ombudsman.ge/res/docs/2019101108583612469.pdf>
260. 24 Council of the European Union (2008), Council Framework Decision 2008/913/JHA of 28 November 2008 on combating certain forms and expressions of racism and xenophobia by means of criminal law, OJ 2008 L 328.
261. 25 Directive 2012/29/EU of the European Parliament and of the Council of 25 October 2012 establishing minimum standards on the rights, support and protection of victims of crime, and replacing Council Framework Decision 2001/220/JHA, OJ 2012 L 315.
262. 26 European Commission. A Union of equality: EU anti-racism action plan 2020-2025, COM(2020) 565 final, Brussels, 18 September 2020.
263. 27 European Commission. EU Strategy on victims' rights (2020-2025), COM(2020) 258 final, Brussels, 24 June 2020.
264. 5 European Commission Communication. A Union of equality: EU Roma strategic framework for equality, inclusion and participation, COM(2020) 620 final, Brussels, 7 October 2020. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=COM%3A2020%3A620%3AFIN>
265. A cigány társadalom is öregszik, de gyarapszik Magyarországon. Portfolio. 12 március 2023. URL: <https://www.portfolio.hu/gazdasag/20230312/a-cigany-tarsadalom-is-oregszik-de-gyarapszik-magyarorszagon-601896>
266. A roma menekülteket ért atrocitásokról a Mécén március 25-én megjelent részletesebb elemzés is beszámolt. Mэрce, 2022. URL: <https://merce.hu/2022/03/25/menekultvalsag-a-felulrol-szitott-migransgyulolet-orzagaban/>
267. Abbink K., Harris D. In-group Favouritism and Out-group Discrimination in Naturally Occurring Groups, Technical Report. Mimeo, Monash University, 2012.
268. Abdrakhmanov K. OSCE High Commissioner on National Minorities to the 1431st Plenary meeting of the OSCE Permanent Council. HCNM.GAL/3/23/Corr.1, 7 July 2023 URL: <https://www.osce.org/files/f/documents/4/b/548386.pdf>

269. Adcock F. The UN special rapporteur on the rights of indigenous peoples and New Zealand: A study in compliance ritualism. *The New Zealand Yearbook of International Law*, 2012. Vol. 10 P. 97–120. URL: <https://search.informit.org/doi/10.3316/informit.873443290649453>
270. Administrația Națională pentru Afacerile Romilor din România URL: <http://www.anr.gov.ro/>
271. Advisory Committee on the Framework Convention (ACFC), Third Opinion on Ukraine, 28 March 2013, ACFC/OP/ III(2012)002.
272. Advisory Committee on the Framework Convention for the Protection of National Minorities: Twelfth activity report covering the period from 1 June 2018 to 31 May 2020. Council of Europe. 44 p. URL: <https://rm.coe.int/12th-acfc-biennial-activity-report-en-final/1680a07db8>.
273. Advisory Committee on the Framework Convention for the Protection of National Minorities: Eleventh activity report covering the period 1 June 2016 to 31 May 2018. Council of Europe. 2018. 48 p.
274. Affaire DH et autres c. République tchèque (Requête no 57325/00) 13 novembre 2007 URL: [https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:\[%22001-83258%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:[%22001-83258%22]})
275. Aguirresarobe A. H. Is national identity in crisis? An assessment of national imaginations in the early 2020s. *Studies in Ethnicity and Nationalism*. 2022. Vol. 22, Is. 1. P. 14-27.
276. Al Amaren E. M., Indriyani R. Appraising the Law of Wills in A Contract. *Hang Tuah Law Journal*. 2019. Vol. 3(1). P. 46-58.
277. Alba R., Foner N. Strangers No More: Immigration and the Challenges of Integration in North America and Western Europe. Princeton : Princeton University Press, 2015.
278. Alba R., Nee V. Remaking the American Mainstream: Assimilation and Contemporary Immigration. Cambridge : Harvard University Press, 2009.
279. Albert G., Szilvasi M. Intersectional Discrimination of Romani Women Forcibly Sterilized in the Former Czechoslovakia and Czech Republic. *Health Hum Rights*. 2017. Vol. 19(2) P. 23-34.

280. Alexiadou N. Framing education policies and transitions of Roma students in Europe, *Comparative Education*, 2019. Vol. 55:3 P. 422-442, DOI: 10.1080/03050068.2019.1619334
281. Allard C. The Rationale for the Duty to Consult Indigenous Peoples: Comparative Reflections from Nordic and Canadian Legal Contexts. *Arctic Review on Law and Politics*. February 2018 URL: https://www.researchgate.net/publication/323084776_The_Rationale_for_the_Duty_to_Consult_Indigenous_Peoples_Comparative_Reflections_from_Nordic_and_Canadian_Legal_Contexts
282. Allgemeines Gleichbehandlungsgesetz (AGG). § 27 Aufgaben der Antidiskriminierungsstelle des Bundes. URL: https://www.gesetze-im-internet.de/agg/_27.html.
283. Alting H. Dinamika Hukum dalam Pengakuan dan Perlindungan Hak Masyarakat Hukum Adat Atas Tanah. Yogyakarta: Laksbang Pressindo, 2010. URL: <https://onsearch.id/Record/IOS3755.JABAR000000000012644>
284. Amaren E. M. A. et al An Introduction to the Legal Research Method: To Clear the Blurred Image on How Students Understand the Method of the Legal Science Research. *International Journal of Multidisciplinary Sciences and Advanced Technology*. 2020. Vol. 1. № 9. P. 50-55.
285. Americas Regional Forum 2022 Recommendations URL: <https://www.ohchr.org/sites/default/files/documents/issues/minorities/forum/session15/2022-11-15/Minorities-F15-Americas-Recommendations.pdf>
286. Amicus Curiae. Submission by the United Nations Special Rapporteur on the rights of indigenous peoples, José Francisco Calí Tzay, in the case #13.641 Comunidades y Rondas Campesinas de Cajamarca y sus líderes v. Peru before the Inter-American Commission on Human Rights March 15, 2022. URL: https://www.ohchr.org/sites/default/files/2022-03/Amicus%20brief%20to%20IACHR_SR%20indigenous%20peoples_EN.pdf
287. Anand D. Colonization with Chinese characteristics: politics of (in)security in Xinjiang and Tibet. *Central Asian Survey*. 2019. Vol. 38:1. P. 129-147.

288. Anđelkovića S. J., Krulj-Mladenović M. Pregledni rad/ Review paper Legal mechanisms for the protection of the rights of national minorities in local self-government in the Republic of Serbia Pravni mehanizmi za zaštitu prava nacionalnih manjina u lokalnoj samoupravi u Republici. *БизИнфо (Блаце)*. 2021. Вол.12, број 2. С. 123-134.
289. Aháborúután magyarország gra érkezett kárpátaljai romacsál á dok helyzete Romaversitas Alapítvány, 2022 URL: https://romaversitas.hu/wp-content/uploads/2022/11/Karpataljai_romak_HU_2021_FINAL_oldalparos.pdf
290. Anderson B. *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. London : Verso books, 2006.
291. Andriessen I., Nievers E., Dagevos J., Faulk L. Ethnic Discrimination in the Dutch Labor Market. *Work and Occupations*. 2012. Vol. 39 (3). P. 237-269.
292. Annex to the communication from the Commission to the European Parliament and the council. A Union of Equality: EU Roma strategic framework for equality, inclusion and participation {SWD(2020) 530 final} Brussels, 7.10.2020 COM(2020) 620 final. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=COM%3A2020%3A620%3AFIN>
293. Annual Reports. Annual Report on results of the activities of the Institution of Human Rights Ombudsman of BiH for 2022. URL: <https://rm.coe.int/5th-sr-bih-en/1680a7ca9a>
294. Antigypsyism — a reference paper, Berlin/Budapest, 2017. URL: <https://ergonetnetwork.eu/wp-content/uploads/2017/12/2017-12-Recommendations-to-fight-antigypsyism.pdf>
295. Antigypsyism during the Franco Dictatorship in Spain: Truth, Memory, and Justice. URL: <https://antigypsyism.eu/antigypsyism-during-the-franco-dictatorship-in-spain-truth-memory-and-justice/>
296. Assessment of the Code of Conduct on Hate Speech on line State of Play. European Commission Brussels, 27 September 2019 (OR. en) 12522/19. URL: https://ec.europa.eu/info/sites/default/files/aid_development_cooperation_fundament

al_rights/assessment_of_the_code_of_conduct_on_hate_speech_on_line_-_state_of_play__0.pdf.

297. Association of American Medical Colleges. Diversity in the physician workforce: facts & figures 2014. URL: <http://aamcdiversityfactsandfigures.org/section-ii-current-status-of-us-physician-workforce>.
298. ASTAT (Autonome Provinz Bolzano–Südtirol, Landesinstitut für Statistik/Autonomous Province of Bolzano–South Tyrol, State Institute for Statistics). 2015. Südtiroler Sprachbarometer: Sprachgebrauch und Sprachidentität in Südtirol. URL: https://astat.provinz.bz.it/de/aktuelles-publikationen-info.asp?news_action=300&news_image_id=899470.
299. Aust. Bur. Stat. (ABS). Estimates of Aboriginal and Torres Strait Islander Australians, June 2011. Rep. 3238.0.55.001, Aust. Bur. Stat., Canberra. 2013.
300. Aust. Bur. Stat. Prisoners in Australia, 2017. Rep. 4517.0.
301. Azevedo J. P., Amer H., Goldemberg D., Geven K., Iqbal S. A. Simulating the Potential Impacts of COVID-19 School Closures on Schooling and Learning Outcomes: A Set of Global Estimates. *The World Bank Research Observer*. 2020. Vol. 36. P. 1-40.
302. Ballantyne, Davidson, McIntyre v. Canada, Communications Nos. 359/1989 and 385/1989, U.N. Doc. CCPR/C/47/D/359/1989 and 385/1989/Rev. 1 (1993). URL: <http://hrlibrary.umn.edu/undocs/html/v359385.htm>
303. Balshikeyev S. B., Tussupbekov Z. A. Views of kazakh thinkers on the problem of preserving national identity in the process of globalization of modern society. *Scientific collection «Interconf»*. 2020. Vol. 1(34). P. 223-228.
304. Banach-Guerrez B. J., Jabłoński M. Aktualne problemy ochrony wolności i praw mniejszości w Polsce i na świecie Wrocław 2017 URL: https://www.bibliotekacyfrowa.pl/Content/79764/Aktualne_problemy_ochrony_wolnosci_i_praw.pdf
305. Banks J. A. Diversity, Group Identity, and Citizenship Education in a Global Age. In: Bauer, U., Bittlingmayer, U.H., Scherr, A. (eds) *Handbuch Bildungs-und*

Erziehungssoziologie. Springer VS, Wiesbaden. 2022. DOI: 10.1007/978-3-658-31395-1_20-1

306. Banting K., Kymlicka W. Is there really a retreat from multiculturalism policies? New evidence from the multiculturalism policy index. *Comparative European Politics*. 2013. Vol. 11(5). P. 577-598.

307. Barnarda J. C. Collaborative design methodologies and social dynamics: a Portuguese social and public health case study. *Orientação: Universidade Europeia*. 2020. 297 p.

308. Barth F. *Ethnic Groups and Boundaries: Social Organization of Culture Differences*. Oslo : Allen & Unwin, 1970. 153 p.

309. Bašić G., Đorđević Lj. Ostvarivanje prava na službenu upotrebu jezika i pisama nacionalnih manjina u Republici Srbiji. *Zaštitnik građana*. 2010.

310. Bauder H., Mueller R. Westphalian Vs. Indigenous Sovereignty: Challenging Colonial Territorial Governance. *Geopolitics*, 2023. Vol. 28:1. P. 156-173, DOI: 10.1080/14650045.2021.1920577

311. Bayefsky A. F. *The Principle of Equality Or non-Discrimination in International Law. Equality and Non-Discrimination under International Law*. ImprintRoutledge, 2015. 34 p.

312. Bazarbayev K. K. Central Asian Knot Of World Politics. *Procedia – Social and Behavioral Sciences*. 2013. Vol. 89. P. 98-111.

313. Bazargan M., Cobb S., Assari S. Discrimination and Medical Mistrust in a Racially and Ethnically Diverse Sample of California Adults. *The Annals of Family Medicine January*. 2021. Vol. 19, Is. 1. P. 4-15.

314. Вујачић И. Десет година нове мањинске политике у Србији, научноистраживачки пројекат Конституционализам и владавина права у изградњи националне државе – случај Србије, Универзитет у Београду, Факултет политичких наука и Универзитет у Београду, Правни факултет, Београд, 2011.

315. Beauchemin C., Hamel C., Simon P. *Trajectories and Origins: Survey on the Diversity of the French Population*. Cham : Springer, 2018.

316. Béland D., Schlager E. Varieties of Policy Feedback Research: Looking Backward, *Moving Forward. Special Issue: Policy Feedback in Public Policy Research*. 2019. Vol. 47, Is. 2. P. 184-205.
317. Benner A. D., Wang Y., Shen Y., Boyle A. E., Polk R., & Cheng Y.-P. Racial/ethnic discrimination and well-being during adolescence: A meta-analytic review. *American Psychologist*. 2018. Vol. 73(7). P. 855-883.
318. Berry J. Diversity and Equity. *Cross Cultural and Strategic Management*. 2016. Vol. 23 (3). P. 413-430.
319. Bertelsmann Stiftung's Transformation Index 2022 Country Report Lithuania URL: https://bti-project.org/fileadmin/api/content/en/downloads/reports/country_report_2022_LTU.pdf
320. Bieber F., Bieber R. Negotiating Unity and Diversity in the European Union, Palgrave, 2021.
321. Bobbio L. Designing effective public participation. *Policy and Society*. 2019. Vol. 38, Is. 1. P. 41-57.
322. Bocheva H. Roma in Ukraine - A Time for Action: Priorities and Pathways for an Effective Integration Policy, Minority Rights Group Europe (MRGE), May 2019 URL: https://minorityrights.org/wpcontent/uploads/2019/05/MRG_Rep_Ukraine_EN_Apr19.pdf
323. Bochsler D. Electoral Rules and the Representation of Ethnic Minorities in Post-Communist Democracies. *European Yearbook of Minority*. 2010. Issues Online, Vol. 7(1). P. 153-180.
324. Bosnia and Herzegovina. The Law on Amendments to the Law on Rights of National Minorities. Official Gazette of Bosnia and Herzegovina. 76/05 (10/3 1/05). URL: https://adsdatabase.ohchr.org/IssueLibrary/BOSNIA%20AND%20HERZEGOVINA_Law%2012-03%20on%20the%20rights%20of%20national%20minorities.pdf

325. Bradley J. R. Iran's ethnic tinderbox. *Washington Quarterly*. 2006. Vol. 30 (1). P. 181-190.
326. Brandt M. J., Van Tongeren D. R. People both high and low on religious fundamentalism are prejudiced toward dissimilar groups. *Journal of Personality and Social Psychology*. 2017. Vol. 112. P. 76-97.
327. Brass P. R. *Ethnicity and Nationalism (Theory and Comparison)*, UK: Sage Publications, 1991. 358 p.
328. Brett J., Moran A. Cosmopolitan Nationalism: Ordinary People Making Sense of Diversity. *Nations and Nationalism*. 2011. Vol. 17 (1). P. 188-206.
329. Brubaker R. Migration, Membership, and the Modern Nation-State: Internal and External Dimensions of the Politics of Belonging. *Journal of Interdisciplinary History*. 2010. Vol. 41 (1). P. 61-78.
330. Burke F. The dangers of misinformation and neglecting linguistic minorities during a pandemic. 2020. URL: <https://horizon-magazine.eu/article/dangers-misinformation-and-neglecting-linguistic-minorities-during-pandemic.html>.
331. Butler J. The Corporate Keepers of International Law. *American Journal of International Law*. 2020. Vol. 114(2). P. 189-220.
332. Butterworth A. Issues in Roma Education: The Relationship Between Language and the Educational Needs of Roma Students. *Research in Teacher Education*. 2019. Vol. 9 (1). P. 34-38. DOI: 10.15123/ucl.88z54
333. Buzan B., Wæver O. *Regions and Powers. The Structure of International Security*. Cambridge. Cambridge University Press. 2003. 564 p.
334. Calí Tzay J. F. Report of the Special Rapporteur on the rights of indigenous peoples, Protected areas and indigenous peoples' rights: the obligations of States and international organizations. General 19 July 2022. A/77/238 URL: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N22/431/62/PDF/N2243162.pdf?OpenElement>
335. Calí Tzay J. F. Indigenous peoples and coronavirus disease (COVID-19) recovery Report of the Special Rapporteur on the rights of indigenous peoples, A/HRC/48/54. 2021. URL: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/G21/217/10/PDF/G2121710.pdf?OpenElement>

336. Cantir C. "Goodbye Moscow, Hello Brussels": The City Diplomacy of Chişinău Mayor Dorin Chirtoacă. *Nationalities Papers* 2021. Vol. 17, P 1-20.
337. Cattle T. The case of interculturalism, plural identities and cohesion. In N. Meer, T. Modood, & R. Zapata-Barrero (Eds.). *Interculturalism and multiculturalism: Debating the dividing lines*. Edinburgh, UK : Edinburgh University Press, 2016. P. 133-157.
338. Capotorti F. *Study on the rights of persons belonging to ethnic, religious and linguistic minorities*. New York, 1979. 452 p.
339. Carpenter K., Tsykarev, A. Indigenous Peoples and Diplomacy on the World Stage. *AJIL Unbound*, 2021. Vol. 115, P. 118-122. doi:10.1017/aju.2021.7
340. Carpusor A. G., Loges W. E. Rental Discrimination and Ethnicity in Names. *Journal of Applied Social Psychology*. 2006. Vol. 36. P. 934-952.
341. Carretero M., van Alphen F. History, Collective Memories, or National Memories? How the Representation of the Past is Framed by Master Narratives. In B. Wagoner (Ed.) *Handbook of Culture and Memory*. Oxford University Press, 2017. 294 c.
342. Carroll S. R., Akee R., Chung P., Cormack D., Kukutai T., Lovett R. et al. Indigenous Peoples' Data during COVID-19: From External to Internal. *Frontiers in Sociology*. 2021. Vol. 6: 617895.
343. Case "relating to certain aspects of the laws on the use of languages in education in Belgium" v. Belgium (merits) (Application no 1474/62; 1677/62; 1691/62; 1769/63; 1994/63; 2126/64) 23 July 1968 URL: [https://hudoc.echr.coe.int/fre#%22itemid%22:\[%22001-57525%22\]](https://hudoc.echr.coe.int/fre#%22itemid%22:[%22001-57525%22])
344. Case Horváth and Kiss v. Hungary. (Application no. 11146/11) 29 January 2013 FINAL 29/04/2013 URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#%22appno%22:\[%2211146/11%22\],%22itemid%22:\[%22001-116124%22\]](https://hudoc.echr.coe.int/eng#%22appno%22:[%2211146/11%22],%22itemid%22:[%22001-116124%22])
345. Case of Ádám and others v. Romania (Applications nos. 81114/17 and 5 others) FINAL 08/03/2021 URL:

[https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22tabview%22:\[%22document%22\],%22itemid%22:\[%22001-204993%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22tabview%22:[%22document%22],%22itemid%22:[%22001-204993%22]})

346. Case of Elmazova and others v. North Macedonia (Applications nos. 11811/20 and 13550/20) FINAL 13/03/2023 URL:

[https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:\[%22001-221503%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:[%22001-221503%22]})

347. Case of Gorzelik and others v. Poland (Application no. 44158/98) 17 February 2004 URL: [https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:\[%22001-61637%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:[%22001-61637%22]})

348. Case of Lavidia and Others v. Greece (Заява № 7973/10) DÉFINITIF 30/08/2013 URL:

[https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22appno%22:\[%227973/10%22\],%22itemid%22:\[%22001-119974%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22appno%22:[%227973/10%22],%22itemid%22:[%22001-119974%22]})

349. Case of Oršuš and Others v. Croatia (Application no. 15766/03) Strasbourg, 16 March 2010 URL: <https://www.refworld.org/pdfid/4ba208fc2.pdf>

350. Case of Pastrama v. Ukraine (Application no. 54476/14) Judgment 1 April 2021 URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-208889%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-208889%22]})

351. Case of the Maya Kaqchikel Indigenous Peoples of Sumpango and Others vs. Guatemala. Inter-American Court of Human Rights Case 27 July 2022. URL: https://www.corteidh.or.cr/docs/casos/articulos/seriec_457_ing.pdf

352. Case of Timishev v. Russia (Applications nos. 55762/00 and 55974/00). 13 December 2005 URL: [https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:\[%22001-71627%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:[%22001-71627%22]})

353. Case of Winterstein and others v. France (Application no. 27013/07) 17 October 2013 URL: [https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:\[%22001-127539%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:[%22001-127539%22]})

354. Caucasus Research Resource Centers, Hate Crime, Hate Speech and Discrimination in Georgia, November 2018. URL: <https://rm.coe.int/hate-crime-hate-speech-and-discrimination-in-attitudes-and-awareness-e/16808ef62a>.

355. Centre for Minority Rights Development (Kenya) and Minority Rights Group International on behalf of Endorois Welfare Council v Kenya, African Commission on Human and People's Rights, 276/2003 (4 February 2010). URL: <https://www.escri>

- net.org/caselaw/2010/centre-minority-rights-development-kenya-and-minority-rights-group-international-behalf
356. CERD, Concluding observations on the combined 20th to 22nd periodic reports of Ecuador, adopted by the Committee at its eighty-first session, 6–31 August 2012, CERD/C/ECU/CO/20-22.
357. CESCR General Comment No. 14: The Right to the Highest Attainable Standard of Health (Art. 12) URL: <https://www.ohchr.org/sites/default/files/Documents/Issues/Women/WRGS/Health/GC14.pdf>
358. CHACHIPEN, National Research Report Antigypsyism in Spain: Democratic memory and accountability of Franco’s regime. 14 November 2022. URL: https://antigypsyism.eu/wp-content/uploads/2022/12/CHACHIPEN-EXECUTIVE-SUMMARY-of-National-Research-Report-on-SPAIN_Formatted_Edited.pdf
359. Chadha V. Freedom of Speech and Expression versus the glorification of acts of terrorism: Defining limits in the Indian context. *The Age of Human Rights Journal*. 2021. Vol. 17. P. 54-78.
360. Chang E. H., Gromet D. M., Grant A. M. The mixed effects of online diversity training. *PNAS*. 2019. Vol. 116 (16). P. 7778-7783.
361. Chanza N., de Wi A. Enhancing climate governance through indigenous knowledge: Case in sustainability science. *South African Journal of Science*, 2016. Vol. 112(3/4) P. 1–7.
362. Chen L. An Analysis of American Multiculturalism. *Journal of Contemporary Educational Research*. 2021. Vol 5. № 3. P.43-47
363. Chippewas of the Thames First Nation v. Enbridge Pipelines. Supreme Court Judgments Canada. 2017. SCC. 41 URL: <https://scc-csc.lexum.com/scc-csc/scc-csc/en/item/16744/index.do>
364. Ciulinaru D. When “Inclusion” Means “Exclusion”: Discourses on the Eviction and Repatriations of Roma Migrants, at National and European Union Level. *Int. Migration & Integration* 2018 Vol. 19 P.1059–1073 DOI: 10.1007/s12134-018-0584-y

365. Civitillo S., Mayer A., Jugert P. The effects of teacher-based racial-ethnic discrimination on student well-being and academic outcomes: A systematic review and meta-analysis. 2022. DOI: 10.31234/osf.io/d4rva.
366. Coakley J. Primordialism' in nationalism studies: theory or ideology? *Nations and Nationalism*. 2018. Vol. 24, Is. 2. P. 327-347.
367. Cobo J. M. Study of the Problem of Discrimination Against Indigenous Populations. Final report submitted by the Special Rapporteur URL: <https://www.un.org/development/desa/indigenouspeoples/publications/martinez-cobo-study.html>
368. Coffman J., Bax B., Noether A., Blair B. The Fabric of Belonging: How to Weave an Inclusive Culture. Inclusive organizations have higher-performing, happier teams. But what's the secret to creating such organizations? URL: https://www.bain.com/insights/the-fabric-of-belonging-how-to-weave-an-inclusive-culture/?gclid=Cj0KCQiA99ybBhD9ARIsALvZavWSX7cBrWy_shddEiJ5it-Saa9X3q7xTQmb30QlKpYIXI3syWBmfuIaAtlwEALw_wcB.
369. Comberti C., Thornton T., Korodimou M. Addressing indigenous peoples' marginalisation at international climate negotiations: Adaptation and resilience at the margins. *SSRN Electronic Journal*. 2016 Working paper, ECI, University of Oxford, URL: <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.2870412>
370. Comisso E. Empires as Prisons of Nations versus Empires as Political Opportunity Structures: An Exploration of the Role of Nationalism in Imperial Dissolutions in Europe. In J. Esherick, H. Kayah, & E. van Young (Eds.) *Empire to Nation: Historical Perspectives on the Making of the Modern World*. Rowman & Littlefield. 2006.
371. Commentary of the Working Group on Minorities to the United Nations Declaration on the Rights of Persons belonging to National or Ethnic, Religious and Linguistic Minorities : note / by the Secretary-General. E/CN.4/Sub.2/AC.5/2005/2.
372. Commission launches new 10-year plan to support Roma in the EU. 7 October 2020 URL: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/ip_20_1813

373. Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions EU. Strategy on victims' rights (2020-2025). COM/2020/258 final. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52020DC0258>
374. Concluding observations of the Committee on Economic, Social and Cultural Rights: Russian Federation. (E/C.12/1/Add.94). URL: <https://www.ohchr.org/en/documents/concluding-observations/committee-economic-social-and-cultural-rights-concluding-5>
375. Conference of European Statisticians. Recommendations for the 2020 Censuses of Population and Housing. New York and Geneva, 2015 URL: https://unece.org/DAM/stats/publications/2015/ECECES41_EN.pdf
376. Conflict prevention through the protection of the human rights of minorities A/HRC/49/46. *Report of the Special Rapporteur on minority issues*. 15 March 2022. URL: <https://www.ohchr.org/en/documents/thematic-reports/ahrc4946-conflict-prevention-through-protection-human-rights-minorities>
377. Constituția României. URL: <https://fra.europa.eu/et/law-reference/constitutia-romaniei-19>.
378. Constitution of Guatemala 1985 (rev. 1993) URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Guatemala_1993
379. Constitution of Mexico 1917 (rev. 2015) URL: https://constituteproject.org/constitution/Mexico_20150
380. Constitution of Peru 1993 (rev. 2021) URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Peru_2021
381. Constitution of the Italian Republic URL: https://www.senato.it/documenti/repository/istituzione/costituzione_inglese.pdf
382. Constitution of the Republic of Macedonia URL: <https://web.archive.org/web/20110928183034/http://www.sobranie.mk/en/default.asp?ItemID=9F7452BF44EE814B8DB897C1858B71FF>
383. Constitution of Venezuela (Bolivarian Republic of) 1999 (rev. 2009) URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Venezuela_2009

384. Constitutional Law on the Rights of National Minorities. *Official Gazette*. no. 155/2002. Zagreb, December 13, 2002.
385. Contact Point for Roma and Sinti Issues Briefing Paper Joint European Commission and OSCE ODIHR Programme: “Roma use you ballot wisely!” Country Profiles: Roma Participation in Elections in South-Eastern Europe 2003 – 2005. Warsaw, April 2006. URL: <https://www.osce.org/files/f/documents/5/7/27292.pdf>
386. Coordinación, Articulación Y Diálogo Intercultural Entre El Pueblo Rrom (Gitano) Y La Jurisdicción Especial Para La Paz URL: [https://www.jep.gov.co/PoliticasyLineamientos/Lineamientosdecoordinacionarticulacionydialogointerculturalentreelpueblorrom\(gitano\)ylaJurisdiccionEspecialparaLaPaz.pdf](https://www.jep.gov.co/PoliticasyLineamientos/Lineamientosdecoordinacionarticulacionydialogointerculturalentreelpueblorrom(gitano)ylaJurisdiccionEspecialparaLaPaz.pdf)
387. Cotterrell R. Comparative Law and Legal Culture, in Mathias Reimann, and Reinhard Zimmermann (eds), *The Oxford Handbook of Comparative Law*, 2nd edn, Oxford Handbooks. online edn, Oxford Academic, 2019.
388. Council Directive 2000/43/EC of 29 June 2000 implementing the principle of equal treatment between persons irrespective of racial or ethnic origin. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A32000L0043>.
389. Council Framework Decision 2008/913/JHA of 28 November 2008 on combating certain forms and expressions of racism and xenophobia by means of criminal law. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A32008F0913>.
390. Council of Europe Committee of Ministers Recommendation (2001)14E of 17 October 2001.
391. Council of Europe. White paper on intercultural dialogue: Living together as equals in dignity. Strasbourg, France: Council of Europe, 2008.
392. Council of Europe, Declaration of the Committee of Ministers on the rise of antigypsyism and racist violence against Roma in Europe. Committee of Ministers on 1 February 2012 URL: <https://rm.coe.int/16800c0adc>

393. Council of Europe, Descriptive Glossary of Terms relating to Roma Issues. 2012. URL: <https://rm.coe.int/1680088eab>.
394. Council of Europe. Descriptive glossary of terms related to Roma issues, Strasbourg, Council of Europe, 18 May 2012 URL: https://childrenofprisoners.eu/wp-content/uploads/2019/11/Glossary_Roma_18May2012_CoE.pdf
395. Council of Europe. Explanatory Report to the Framework Convention for the Protection of National Minorities. European Treaty Series – No. 157.
396. Country Policy and Information Note - Albania: Ethnic minority groups, 1 May 2017, v 3.0. URL: <https://www.refworld.org/docid/591d66744.html>.
397. Country report Non-discrimination : transposition and implementation at national level of Council Directives 2000/43 and 2000/78 : Austria 2021. URL: <https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/8ef4d860-0c5f-11ec-adb1-01aa75ed71a1/language-en/format-PDF/source-search>.
398. Country report non-discrimination Transposition and implementation at national level of Council Directives 2000/43 and 2000/78 : the Netherlands 2021. URL: <https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/74ba784c-2fbb-11ec-bd8e-01aa75ed71a1/language-en/format-PDF/source-search>.
399. Country report non-discrimination: transposition and implementation at national level of Council Directives 2000/43 and 2000/78 : Portugal 2021. URL: <https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/8ef4d860-0c5f-11ec-adb1-01aa75ed71a1/language-en/format-PDF/source-search>.
400. Country report non-discrimination. Transposition and implementation at national level of Council Directives 2000/43 and 2000/78: United Kingdom 2021. URL: <https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/73c789e4-0ebc-11ec-b771-01aa75ed71a1/language-en/format-PDF/source-search>.
401. Country report non-discrimination. Transposition and implementation at national level of Council Directives 2000/43 and 2000/78 : Spain 2021. URL: <https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/3b2d4a3d-0ec6-11ec-b771-01aa75ed71a1/language-en>.

402. Courtney S., Cindy H., Justin L., Chen A. Racial/ethnic disparities in US college students' experience: Discrimination as an impediment to academic performance. *Journal of American College Health*. 2018. Vol. 66:7. P. 665-673.
403. Craig M. A., Rucker J. M., Richeson J. A. Racial and Political Dynamics of an Approaching «Majority-Minority» United States. *The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science*. 2018. Vol. 677(1). P. 204-214.
404. Craig W. An overview of the UK's approach to ethnic data collection in the context of the Framework Convention on the Protection of National Minorities. *Journal on Ethnopolitics and Minority Issues in Europe*. 2020. Vol.19 P. 47-75.
405. Crane T. The meaning of belief: Religion from an atheist's point of view. Cambridge, MA : Harvard University Press, 2017.
406. Crul M. Super-diversity vs. Assimilation: How Complex Diversity in Majority–Minority Cities Challenges the Assumptions of Assimilation. *Journal of Ethnic and Migration Studies*. 2016. Vol. 42 (1). P. 54-68.
407. CSCE Helsinki Document: The Challenges of Change, Helsinki. 1992. URL: <https://www.osce.org/mc/39530>.
408. Csergo Z. Talk of the Nation: Language and Conflict in Romania and Slovakia, Ithaca, NY : Cornell University Press, 2007.
409. Csernicskó I. Ukraine's International Obligations in the Field of Mother-Tongue-Medium Education of Minorities. *Hungarian Journal of Minority Studies*. 2020. Vol. 3. P. 31-56.
410. Cservák C. Ethnic Minorities in Hungary. *Zbornik Radova*. 2018. Vol.52: 339 DOI: 10.5937/zrpfns52-15954
411. CtHR judgments of 23.9.1994 (Jersild v. Denmark) URL: <https://globalfreedomofexpression.columbia.edu/cases/jersild-v-denmark/>
412. CtHR judgments of 6.7.2006 (Erbakan v. Turkey). URL: <https://globalfreedomofexpression.columbia.edu/cases/erbakan-v-turkey/>
413. Cu privire la funcția publică și statutul funcționarului public prevede șanse: Legea nr. 158-XVI din 4 iulie 2008. URL: https://www.legis.md/cautare/getResults?doc_id=120077&lang.

414. Cubitt G. Introduction *Imagining Nations*. Manchester : Manchester University Press, 1998.
415. Cucerescu V., Banus E., Gheorghe I., Barbulescu, Horga I. (coord.), National Minorities: Levels of Educational Analysis. *Ghidul Uniunii Europene în școală între educația formală și neformală, Chișinău*. 2014. Paper №. 62422. P. 52-71.
416. Cunneen C., Marcellus T. J. Annual Review of Criminology Indigenous Peoples, Criminology, and Criminal Justice *Annu. Rev. Criminol.* 2019. Vol. 2 P. 359–381
417. Czepek V., Karska E. Peace Agreements as International Legal Acts Protecting National Minorities: The Scope Ratione Personae. *Bialystok Legal Studies Białostockie Studia Prawnicze*. 2021. Vol. 26. P. 75-89.
418. D.H. and Others v. the Czech Republic. Judgment 13.11.2007 URL: [https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:\[%22002-2439%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:[%22002-2439%22]})
419. Daes E.-I.A. Economic and Social Council, Working Paper by the Chairperson-Rapporteur, on the concept of "indigenous people" E/CN.4/Sub.2/AC.4/1996/2, URL: <https://cendoc.docip.org/collect/cendocdo/index/assoc/HASH5485/0a2d9527.dir/960475.pdf>
420. Daes Erica-Irene A.; UN. Subcommission on Prevention of Discrimination and Protection of Minorities. Note by the Chairperson-Rapporteur on criteria which might be applied when considering the concept of indigenous peoples (E/CN.4/Sub.2/AC.4/1995/3/). URL: <https://digitallibrary.un.org/record/183213>
421. Dalimartha F., Sara R. Human Rights for Indigenous Peoples. In Proceedings of the 1st International Conference on Law, Social Science, Economics, and Education, ICLSSEE, March 6th, 2021, Jakarta, Indonesia. *EAI*. 2021. DOI: 10.4108/eai.6-3-2021.2306859
422. Daniele U., Pasta S., Persico G. From Public Enemy to Urban Ghost: Roma Migrants and the Dismantling of the Nomad Camp Systems in Milan and Rome. *Intersections. East European Journal of Society and Politics*. 2018. V4, 3 DOI: <https://doi.org/10.17356/ieejsp.v4i3.409>.

423. Darulová J., Košťalová K., Slobodová Nováková K. Cultural and confessional specifics of national minorities of Slovakia as a part of identity examples of urban and rural environment. *European Journal of Science and Theology*. 2018. Vol. 14 (6). P. 107-114.
424. Davis M. F., Ryan N. Inconvenient Human Rights: Water and Sanitation in Sweden's Informal Roma Settlements Health and Human Rights December 4, 2017 URL: <https://www.hhrjournal.org/2017/12/inconvenient-human-rights-water-and-sanitation-in-swedens-informal-roma-settlements/>
425. Daycot agreement URL: <https://find-and-update.company-information.service.gov.uk/company/08047007/more>
426. de Beijl Z. R. Documenting Discrimination Against Migrant Workers in the Labour Market. A Comparative Study of Four European Countries. Geneva : ILO, 2000.
427. de Genova N. The Securitization of Roma Mobilities and the Re-bordering of Europe. *The Securitization of the Roma in Europe*, 2019 ISBN : 978-3-319-77034-5
428. de Velezco H. and all. Citizens management in the social development. Construction from the political public. In Opción. *Revista de Ciencias Humanas y Sociales*. 2019. Año 35, Regular No. 89-2. P. 706-730.
429. Declaration of the Committee of Ministers on the Rise of Anti-Gypsyism and Racist Violence against Roma in Europe <https://rm.coe.int/16800c0adc>
430. Declaration of WB Partners on Roma Integration within the EU Enlargement Process. 05 Jul 2019 URL: <https://www.rcc.int/romaintegration2020/news/323/declaration-of-wb-partners-on-roma-integration-within-the-euenlargement-process>
431. Declaration on European Identity: Bulletin of the European Communities. December 1973, No 12. Luxembourg: Office for official publications of the European Communities. P. 118-122. URL: http://www.cvce.eu/obj/declaration_on_european_identity_copenhagen_14_december_1973-en-02798dc9-9c69-4b7d-b2c9-f03a8db7da32.html.

432. Declaration on Principles of International Law concerning Friendly Relations and Cooperation among States in accordance with the Charter of the United Nations: UN. General Assembly (25th sess.: 1970) A/RES/2625(XXV). URL: <https://digitallibrary.un.org/record/202170>.
433. Declaration on the Rights of Persons Belonging to National or Ethnic, Religious and Linguistic Minorities: adopted by General Assembly resolution 47/135 of 18 December 1992. URL: <https://www.ohchr.org/en/professionalinterest/pages/minorities.aspx>.
434. Decree №356 of the Government of Georgia July 13, 2021. On the adoption of the State Strategy for Civic Equality and Integration 2021-2030 and the Action Plan 2021-2022 of the State Strategy for Civic Equality and Integration 2021-2030 URL: https://smr.gov.ge/uploads/Files/_%E1%83%98%E1%83%9C%E1%83%A2%E1%83%94%E1%83%92%E1%83%A0%E1%83%90%E1%83%AA%E1%83%98%E1%83%90/Concept_ENG21.12.pdf
435. Deitelhoff N., Zimmermann L., Norms under Challenge: Unpacking the Dynamics of Norm Robustness. *Journal of Global Security Studies*. 2019. V. 4, Is. 1. P. 2-17.
436. Department of Labrador and Aboriginal Affairs, Newfoundland Labrador, Canada, URL: www.laa.gov.nl.ca/laa/land_claims/index.html#1.
437. Deutsch K. W. Nationalism and Social Communication: An Inquiry into the Foundations of Nationality. *MIT Press*. 1966. P. 100-110.
438. Devakumar D., Bhopal S. S., Shannon G. COVID-19: the great unequaliser. *J R Soc Med*. 2020. Vol. 113. P. 234-235.
439. Di Stasio V., Lancee B., Veit S., Yemane R. Muslim by Default or Religious Discrimination? Results from a Cross-national Field Experiment on Hiring Discrimination. *Journal of Ethnic and Migration Studies*. 2021. Vol. 47 (6). P. 1305-1326.
440. Diab K. Belgium's record-breaking identity crisis. Aljazeera, 9 September 2020. URL: <https://www.aljazeera.com/opinions/2020/9/9/belgiums-record-breaking-identity-crisis/>.

441. Diergaardt et al. v. Namibia. CCPR/C/69/D/760/1996 URL: <https://juris.ohchr.org/casedetails/881/en-US>
442. Diskrimineringsombudsmannen. Rekrytera utan att diskriminera Vad visar forskning? URL: <https://www.do.se/download/18.36cbb9ac1886717f72d416/1686638418878/rapport-rekrytera-utan-att-diskriminera.pdf>
443. Ditlmann R. K., Kopf-Beck J. The Meaning of Being German: An Inductive Approach to National Identity. *Journal of Social and Political Psychology*. 2019. Vol. 7(1). P. 423-447.
444. Document of the Copenhagen Meeting of the Conference on the Human Dimension of the CSCE. Copenhagen 1990. URL: <https://www.osce.org/files/f/documents/9/c/14304.pdf>.
445. Document of the Moscow Meeting of the Conference on the Human Dimension of the CSCE. 3 October 1991. URL: <https://www.osce.org/odihr/elections/14310>.
446. Drace-Francis A. (Ed.). *European Identity: A Historical Reader* Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2013. P. 226-230.
447. Drzewicki K. Participation, representation, and identity. the right of persons belonging to minorities to effective participation in public affairs: Content, justification, and limits. *Security and Human Rights*. 2010. Vol. 21(4). P. 311-316.
448. Duchesne S. Waiting for a European Identity ... Reflections on the Process of Identification with Europe. *Perspectives on European Politics and Society*. 2008. Vol. 9, No. 4. P. 397-410.
449. Dudgeon P., Bray A., Walker R. Mitigating the impacts of racism on Indigenous well-being through human rights, legislative, and health policy reform. *Medical Journal of Australia*. 2023. Vol. 218(5). P. 203-205.
450. Dunlap A. The ‘solution’ is now the ‘problem’: Wind energy, colonisation and the ‘genocide–ecocide nexus’ in the Isthmus of Tehuantepec, Oaxaca. *International Journal of Human Rights* 2018. Vol. 22(4) P. 550–573.
451. Dyskryminacja w UE w 2012, EUROBAROMETR. URL: http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/ebs/ebs_393_fact_pl_pl.pdf.

452. Dzwigol H. Research Methodology in Management Science: Triangulation. *Virtual Economics*. 2022. Vol. 5(1). P. 78-93.
453. ECRI General Policy Recommendation No. 15 on combating hate speech, adopted on 8 December 2015. URL: [www.coe.int/t/dghl/monitoring/ecri/activities/GPR/EN/ Recommendation_N15/REC-15-2016-015-ENG.pdf](http://www.coe.int/t/dghl/monitoring/ecri/activities/GPR/EN/Recommendation_N15/REC-15-2016-015-ENG.pdf).
454. ECtHR, Ferenčíková v the Czech Republic. 2011 Aug 30. Application no. 21826/10
URL: [http://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22fulltext%22:\[%22Application%20no.%2021826/10%22\],%22itemid%22:\[%22001-106270%22\]}](http://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22fulltext%22:[%22Application%20no.%2021826/10%22],%22itemid%22:[%22001-106270%22]})
455. Edensor T. National Identity. *Popular Culture and Everyday Life Routledge*. 2002. Vol. 11. URL: <https://www.routledge.com/National-Identity-Popular-Culture-and-Everyday-Life/Edensor/p/book/9781859735190>.
456. Education, language and the human rights of minorities A/HRC/43/47. Report of the Special Rapporteur on minority issues. 9 January 2020 URL: <https://www.ohchr.org/en/documents/thematic-reports/ahrc4347-education-language-and-human-rights-minorities-report-special>
457. Einarsson M. Report. Committee on Migration, Refugees and Population Establishment of a European remembrance centre for victims of forced population movements and ethnic cleansing Doc. 10925rev. 2. 3 October 2006. URL: <https://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/X2H-Xref-ViewHTML.asp?FileID=11205&lang=en>.
458. Elias A., Mansouri F. A Systematic Review of Studies on Interculturalism and Intercultural Dialogue. *Journal of Intercultural Studies*. 2020. Vol. 41:4. P. 490-523.
459. Elias A., Mansouri F., Sweid R. Public Attitudes Towards Multiculturalism and Interculturalism in Australia. *Int. Migration & Integration*. 2021. Vol. 22. P. 1063-1084.
460. Ellis D. G. Talking to the Enemy: Difficult Conversations and Ethnopolitical Conflict. *Special Issue: Listen Then Talk: Principles and Strategies for Difficult Conversations in 2020 and Beyond*. 2020. Vol. 13, Is. 3. P. 183-196.

461. Enarsson T., Lindgren S. Free speech or hate speech? A legal analysis of the discourse about Roma on Twitter, *Information & Communications Technology Law*, 2019. Vol. 28:1. P. 1-18, DOI: 10.1080/13600834.2018.1494415
462. Eriksen T. H. The epistemological status of the concept of ethnicity. *Anthropological Notebooks*. 2019. Vol. 25. No. 1. P. 27-36.
463. Ernst S. A. Indigenous sovereignty and settler amnesia: Robert Houle's premises for self rule. *RACAR : Revue d'art Canadienne* 2018.Vol. 42 (2) P. 108–20. DOI:10.7202/1042950ar.
464. Establishment of a UN Permanent Forum on Indigenous Issues. Economic and Social Council (ECOSOC) Resolution 2000/22 URL: <https://www.un.org/development/desa/indigenouspeoples/about-us/resolution-e200022.html>
465. Estonia: Law of 1993 on Cultural Autonomy for National Minorities, 28 November 1993. URL: <https://www.refworld.org/docid/3ae6b51810.html>.
466. Ethnos, The Century Dictionary. URL: <https://www.wordnik.com/words/ethnos>.
467. Ethnos, Vocabulary.com Dictionary, Vocabulary.com. URL: <https://www.vocabulary.com/dictionary/ethnos>.
468. Ethnos. Collins English Dictionary – Complete and Unabridged, 12th Edition 2014. HarperCollins. Publishers 24 Jul. 2023. URL: <https://www.thefreedictionary.com/ethnos>.
469. EU Anti-racism Action Plan 2020-2025 URL: https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/policies/justice-and-fundamental-rights/combating-discrimination/racism-and-xenophobia/eu-anti-racism-action-plan-2020-2025_en
470. EU Association Agreement with Ukraine European Parliament resolution of 11 February 2021 on the implementation of the EU Association Agreement with Ukraine (2019/2202(INI)) URL: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-9-2021-0050_EN.pdf

471. EU Framework for National Roma Integration Strategies up to 2020. European Commission: Brussels, 2011. URL: http://ec.europa.eu/justice/policies/discrimination/docs/com_2011_173_en.pdf
472. European Bank for Reconstruction and Development, Performance Requirement PR-7 (2008).
473. European Centre for Minority Issues. 2023. URL: https://www.ecmi.de/fileadmin/redakteure/publications/2023/ECMI_Perspectives_2023.pdf
474. European Charter for Regional or Minority Languages. Strengthening the monitoring mechanism of the European Charter for Regional or Minority Languages Item prepared by the GR-J at its meeting on 22 November 2018 1330th meeting, Legal questions. URL: https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectID=09000016808f2232.
475. European Commission for Democracy through Law (Venice Commission) draft law on the statute of national minorities of the republic of Romania. Opinion no. 345 / 2005. URL: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL\(2005\)059-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL(2005)059-e).
476. European Commission for Democracy through Law (Venice Commission). Opinion on the provisions of the law on education of September 5, 2017, which concern to the use of the state language and languages of minorities and other languages in education. Strasbourg, 11 December 2017 Opinion No. 902 / 2017 CDL-AD(2017)030. URL: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2017\)030-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2017)030-e).
477. European Court of Human Rights, Chapman v. The United Kingdom (Application no. 27238/95) URL: <https://www.escri-net.org/caselaw/2008/chapman-v-united-kingdom-application-no-2723895>
478. European Network on Statelessness, Statelessness, Discrimination and Marginalisation of Roma in Albania, February 2018, URL: <https://www.refworld.org/docid/5b1e69804.html>

479. European Parliament Resolution of 12 February 2019 on the need for a strengthened post-2020 strategic EU framework for national Roma inclusion strategies and stepping up the fight against anti-gypsyism URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/GA/TXT/?uri=CELEX:52019IP0075>
480. European Parliament Resolution of 15 April 2015 on the occasion of; European Parliament report on fundamental rights aspects in Roma integration in the EU – fighting anti-gypsyism (2017/2038) URL: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-8-2017-0413_EN.html
481. European Schools European Schools 1953-2013. Luxembourg : Publications Office of the European Union, 2013. URL: <https://www.eursc.eu/Documents/QI0313276E>.
482. European Union Council on Employment, Social Policy, Health and Consumer Affairs, Council Recommendation on effective Roma integration, December 2013, URL: http://www.consilium.europa.eu/uedocs/cms_data/docs/pressdata/en/lsa/139979.pdf.
483. Evanoff R. J. Integration in Intercultural Ethics. *International Journal of Intercultural Relations*. 2006. Vol. 30 (4). P. 421-437.
484. Fejzula S. The Anti-Roma Europe: Modern ways of disciplining the Roma body in urban spaces. *Revista Direito e Práxis* 2019. Vol.10. P. 2097–2116.
485. Fellman N. Land in between. In Outpost. Land in between. Bridge, ed. Sia Spiliopoulou Åkermark. Mariehamn: Åland Islands Peace Institute. 2009.
486. Fifth Report submitted by Albania Pursuant to Article 25, paragraph 2 of the Framework Convention for the Protection of National Minorities – received on 5 May 2021. ACFC/SR/V(2021)002 URL: <https://rm.coe.int/5th-sr-albania-en/1680a2614c>
487. Fifth Report submitted by Austria Pursuant to Article 25, paragraph 2 of the Framework Convention for the Protection of National Minorities – received on 30 September 2021. P. 10 URL: <https://rm.coe.int/5th-sr-austria-en/1680a4092f>
488. Fifth Report submitted by Bosnia and Herzegovina Pursuant to Article 25, paragraph 2 of the Framework Convention for the Protection of National Minorities – received on 31 August 2022. URL: <https://rm.coe.int/5th-sr-bih-en/1680a7ca9a>

489. Fifth Report submitted by Cyprus Pursuant to Article 25, paragraph 2 of the Framework Convention for the Protection of National Minorities – received on 1 February 2019. URL: <https://rm.coe.int/5th-sr-cyprus-en/16809247e9>
490. Fifth Report submitted by Estonia Pursuant to Article 25, paragraph 2 of the Framework Convention for the Protection of National Minorities – received on 25 November 2019 URL: <https://rm.coe.int/5th-sr-estonia-en/1680994327>
491. Fifth Report submitted by Ireland Pursuant to Article 25, paragraph 2 of the Framework Convention for the Protection of National Minorities – received on 12 July 2023. URL: <https://rm.coe.int/ireland-s-fifth-periodic-report-under-the-fcnm/1680abedda>
492. Fifth Report submitted by Norway Pursuant to Article 25, paragraph 2 of the Framework Convention for the Protection of National Minorities – received on 14 September 2020. ACFC/SR/V(2020)005 P.5 URL: <https://rm.coe.int/5th-sr-norway-en/16809f9f59>
493. Fifth Report submitted by the Slovak Republic Pursuant to Article 25, paragraph 2 of the Framework Convention for the Protection of National Minorities – received on 31 January 2019 URL: <https://rm.coe.int/5th-sr-slovak-republic-en/1680923d76>
494. Fifth Report submitted by the United Kingdom Pursuant to Article 25, paragraph 2 of the Framework Convention for the Protection of National Minorities – received on 4 November 2021. URL: <https://rm.coe.int/5th-sr-uk-en/1680a46ed7>
495. Final Report of the Joint Committee on Key Issues Affecting the Traveller Community, Houses of the Oireachtas, November 2021 URL: <https://www.oireachtas.ie/en/committees/33/committee-on-key-issues-affecting-the-travellercommunity/>
496. Final study on indigenous peoples and the right to participate in decision-making : report of the Expert Mechanism on the Rights of Indigenous Peoples/ A_HRC_EMRIP_2011_2-EN URL: <https://digitallibrary.un.org/record/707069>
497. Finnegan C. The Uyghur Minority in China: A Case Study of Cultural Genocide, Minority Rights and the Insufficiency of the International Legal Framework in Preventing State-Imposed Extinction. *Laws* 2020. Vol. 9, 1.

498. Flage A. Ethnic and gender discrimination in the rental housing market: Evidence from a meta-analysis of correspondence tests, 2006-2017. *Journal of Housing Economics*. 2018. Vol. 41. P. 251-273.
499. Fleischmann F., Phalet K. Religion and National Identification in Europe: Comparing Muslim Youth in Belgium, England, Germany, the Netherlands, and Sweden. *Journal of Cross-Cultural Psychology*. 2018. Vol. 49. P. 44-61.
500. Fletcher M.-S. Indigenous knowledge and the shackles of wilderness. PNAS 2021. Vol. 118 (40) e2022218118 DOI: 10.1073/pnas.2022218118
501. FN:s rasdiskrimineringskommittés (CERD) granskning (2020-11-18) av ärendet Å m.fl. mot Sverige URL: <https://www.regeringen.se/internationella-mr-granskningar-av-sverige/2021/01/fns-rasdiskrimineringskommittes-cerd-granskning-2020-11-18-av-arendet-a-m.fl.-mot-sverige>
502. Förekomst av diskriminering 2023 Årlig rapport från Diskrimineringsombudsmannen. URL: <https://www.do.se/download/18.36cbb9ac1886717f72d1ef/1685702676115/rapport-forekomst-av-diskriminering-2023.pdf>
503. Forst R. Toleration in conflict: Past and present. Cambridge, UK : Cambridge University Press, 2013.
504. Foucault M. Security, territory, population: Lectures at the collège de France 1977–1978. New York, NY: St Martins Press, 2009.
505. Fourth Report submitted by Latvia Pursuant to Article 25, paragraph 2 of the Framework Convention for the Protection of National Minorities – received on 27 October 2021. URL: <https://rm.coe.int/4th-sr-latvia-en/1680a46422>
506. Free Prior and Informed Consent An indigenous peoples’ right and a good practice for local communities. Manual for project practitioners. 2016. URL: <https://www.fao.org/3/i6190e/i6190e.pdf>
507. Freedom House, Freedom in the World 2018 - Austria, 15 March 2018. URL: <https://www.refworld.org/docid/5ab8bd3a4.html>.

508. French Labor Code. Racial discrimination in the field of employment. URL: https://www.equalrightstrust.org/ertdocumentbank/Microsoft%20Word%20-%20France%20-%20race%20-%20employment%20_Deichert%20Paris_.pdf.
509. Frunda G. The concept of «nation» Report. Committee on Legal Affairs and Human Rights. Doc. 10762. 13 December 2005. URL: <https://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/X2H-Xref-ViewHTML.asp?FileID=11332&lang=EN>.
510. Fundación Secretariado Gitano Estudio comparado sobre la situación de la población gitana en España en relación al empleo y la pobreza 2018. Madrid. Fundación Secretariado Gitano. URL: https://www.gitanos.org/estudios/estudio_comparado_sobre_la_situacion_de_la_poblacion_gitana_en_espana_en_relacion_al_empleo_y_la_pobreza_2018.html.es
511. Fung A. Putting the public back into governance: The challenges of citizen participation and its future. *Public Administration Review*. 2015. Vol. 75. P. 513-522.
512. Gałązka M. Prawa wyborcze mniejszości narodowych w państwach Grupy Wyszehradzkiej. *Studia Wyborcze*. 2016. T. 22. P. 75-88.
513. Galdámez Morales A. Hate Speech and Binary Exclusions in Europe: A Digital and Communicative Approach. *The Age of Human Rights Journal*. 2022. Vol. (18). P. 199-220.
514. Galeotti A. E. The range of toleration: From toleration as recognition back to disrespectful tolerance. *Philosophy and Social Criticism*. 2015. Vol. 41. P. 93-110.
515. Gallego-Noche B., Goenechea-Permisán C. What makes them thrive? Protective factors for the academic success of Roma university students: A case study. *Education, Citizenship and Social Justice*, 2022. DOI: 10.1177/17461979221123009
516. Ganowicz E. Niepartyjne formy ekspresji politycznej mniejszości narodowych. *Studia Politologica*. 2013. XI. P. 21-39.
517. Garnett S.T., Burgess N.D., Fa J.E. et al. A spatial overview of the global importance of Indigenous lands for conservation. *Nat Sustain* 2018. Vol. 1. P. 369–374 <https://doi.org/10.1038/s41893-018-0100-6>

518. Gawas V. M. Doctrinal legal research method a guiding principle in reforming the law and legal system towards the research development. *International Journal of Law*. 2017. Vol. 3. Is. 5. P. 128-130.
519. Gellner E. Nations and Nationalism Ithaca. NY : Cornell University Press, 2006. 208 p.
520. General Comment No. 15: The Right to Water (Arts. 11 and 12 of the Covenant) URL: <https://www.refworld.org/pdfid/4538838d11.pdf>
521. General Policy Recommendation No 13 on combating anti-gypsyism and discrimination against Roma. URL: <https://www.coe.int/en/web/european-commission-against-racism-and-intolerance/recommendation-no.13>
522. General Recommendation No. 23: Indigenous Peoples. 08/18/1997. Gen. Rec. No. 23. URL: http://www.eods.eu/library/UN_International%20Convention%20on%20the%20Elimination%20of%20Racial%20Discrimination_General%20recommendation%2023_1997_EN.pdf
523. German General Act on Equal Treatment General Act on Equal Treatment of 14th August 2006. URL: http://www.ilo.org/dyn/natlex/natlex4.detail?p_lang=en&p_isn=77201.
524. Getches D., Wilkinson Ch., Williams R.A. Cases and Materials on Federal Indian Law, 5th ed. Thomson/West, 2005.
525. Gibson J. L. Enigmas of intolerance: Fifty years after Stouffer's communism, conformity, and civil liberties. *Perspectives on Politics*. 2006. Vol. 4(1). P. 21-34.
526. Giesen B. (ed.). Nationale und kulturelle Identität: Studien zur Entwicklung des kollektiven Bewußtseins in der Neuzeit. Frankfurt am Main : Suhrkamp, 1991.
527. Globalisation and Indigenous Peoples: Threat or Empowerment? In Claire Smith, Heather Burke, Graeme K. Ward Book Indigenous Cultures in an Interconnected World. Imprint Routledge. 2000.
528. Gordon M. M. Assimilation in American Life: The Role of Race, Religion, and National Origins. New York : Oxford University Press on Demand, 1964.

529. Grabowska B., Kwadrans Ł. Language as an element of identity: language of national minorities in the educational systems of Belarus, the Czech Republic, Poland, and Ukraine. *Kultura i Edukacja* 2020. Vol.4 P. 43-59. DOI: 10.15815815804/kie.2020.04.03
530. Grand Chamber Admissibility Decision in the case of Ukraine v. Russia (re Crimea) (app nos 20958/14 and 38334/18), ECLI:CE:ECHR:2020:1216DEC002095814, Council of Europe: European Court of Human Rights, 14 January 2021 URL: <https://www.refworld.org/cases,ECHR,60016bb84.htm>
531. Greenfields M., Dagilytė E. 'I Would Never Have Come If We'd Know It Might Be Like This': On the (Un)Intended Consequences of Welfare Governance of EU Roma Migrants in Britain. *Intersections. East European Journal of Society and Politics*. 2018. Vol. 4, 3. DOI: <https://doi.org/10.17356/ieejsp.v4i3.447>.
532. Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland URL: <https://www.bpb.de/system/files/pdf/LW5781.pdf>
533. Guadagno L. Migrants and the COVID-19 pandemic: an initial analysis. *International Organization for Migration*. 2020. Migration Research Series N° 60, 5.
534. Gypsy, Roma and Traveller civil society welcomes UK announcement of national strategy February 13, 2020 URL: <https://cps.ceu.edu/article/2020-02-13/gypsy-roma-and-traveller-civil-society-welcomes-uk-announcement-national-strategy>
535. Hadjisoteriou C., Faas D., Angelides P. Європеїзація міжкультурної освіти? Відповіді політиків ЄС. *Educational Review*. 2015. Vol. 67 (2). P. 218-235.
536. Hadžić F. Educational segregation and discrimination in Bosnia and Herzegovina and critical peace; transgression of ethnic-ideological utilization of youth. *Psychology Research on Education and Social Sciences*. 2022. P. 3 (2), 25-42. URL: <https://dergipark.org.tr/en/pub/press/issue/69819/1102606>.
537. Haertel K. National Minorities in the Post-Revolutionary Era, Security and Human Rights (publisheonline ahead of print 2021). DOI: <https://doi.org/10.1163/18750230-bja10007>.

538. Hagatun K. The Educational Situation for Roma in Norway, in Óhidy A., Forray K.R. (Ed.) *Lifelong Learning and the Roma Minority in Western and Southern Europe*, Emerald Publishing Limited, Bingley, 2019 P. 95-116. <https://doi.org/10.1108/978-1-83867-263-820191010>
539. Hagen I. M., Jensen R. S. Trade union representatives from ethnic minorities. Representation revisited. *Transfer: European Review of Labour and Research*. 2018. Vol. 25(4). P. 437-450.
540. Haida Nation v. British Columbia (Minister of Forests). Supreme Court Judgments. 2004. SCC 73. URL: <https://scc-csc.lexum.com/scc-csc/scc-csc/en/item/2189/index.do>
541. Hałub O. Cele i zadania Komisji Wspólnej Rządu i Mniejszości Narodowych i Etnicznych. S. 155-163. URL: https://www.repozytorium.uni.wroc.pl/Content/89240/PDF/02_6_O_Halub-Cele_i_zadania.pdf
542. Harfield S. G., Davy C., McArthur A., Munn, Z., Brown A., Brown N. Characteristics of Indigenous Primary Health Care Service Delivery Models: A Systematic Scoping Review. *Globalization and Health*. 2018. Vol. 14(1). P. 12.
543. Harjatanaya T. Y., Hoon C.-Y. Politics of multicultural education in post-Suharto Indonesia: a study of the Chinese minority. *Compare: A Journal of Comparative and International Education*. 2020. Vol. 50:1. P. 18-35.
544. Hassan R. Australian Muslims: a demographic, social and economic profile of Muslims in Australia. International Centre for Muslim and non-Muslim Understanding. 2015. URL: <https://apo.org.au/node/56353>.
545. Hassan R., Martin B. Islamophobia, social distance and fear of terrorism in Australia. Australia: A preliminary report, University of South Australia, 2015.
546. Hazony Y. *The Virtue of Nationalism*. N.Y. : Basic Books, 2018.
547. Helakorpi J., Lappalainen S., Mietola R. Equality in the Making? Roma and Traveller Minority Policies and Basic Education in Three Nordic Countries. *Scandinavian Journal of Educational Research*. 2020. Vol. 64. P. 52-69, DOI: 10.1080/00313831.2018.1485735

548. Helakorpi J., Lappalainen S., Sahlström F. Becoming tolerable: subject constitution of Roma mediators in Finnish schools. *Intercultural Education*. 2019. Vol. 30:1 P. 51-67 DOI: 10.1080/14675986.2018.1537671
549. Helsinki Final Act Organization for Security and Co-operation in Europe. 1 August 1975. URL: <https://www.osce.org/helsinki-final-act>.
550. Hervé Barzhig v. France, Communication No. 327/1988, U.N. Doc. CCPR/C/41/D/327/1988 at 92 (1991). URL: <http://hrlibrary.umn.edu/undocs/session41/327-1988.html>
551. Hill KA, Samuels EA, Gross CP et al. Assessment of the Prevalence of Medical Student Mistreatment by Sex, Race/Ethnicity, and Sexual Orientation. *JAMA Intern Med*. 2020. Vol. 180(5). P. 653-665.
552. Hinger S. Schweitzer R. Reinhard Schweitzer Politics of (Dis)Integration 2020. URL: https://citations.springernature.com/item?doi=10.1007/978-3-030-25089-8_1
553. Hirtu and Others v. France (application no. 24720/13) ECHR 134 (2020) 14/08/2020 URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-202442%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-202442%22]})
554. Hjerm M., Eger M. A., Bohman A. et al. A New Approach to the Study of Tolerance: Conceptualizing and Measuring Acceptance. *The Age of Human Rights Journal*. 2021. Vol. 16. P. 186-206.
555. Hobolt S. B. The Brexit vote: a divided nation, a divided continent. *Journal of European Public Policy*. 2016. Vol. 23:9. P. 1259-1277.
556. Hofmann N., Óhidy A. Mentoring, Counselling and Mediator Models to Improve the Educational Situation of Sinti and Roma in Germany. *International Dialogues on Education Journal*, 2018 Vol. 5(1). <https://doi.org/10.53308/ide.v5i1.80>
557. Hofstra B., Kulkarni V.V., Munoz-Najar Galvez S., McFarland D.I A. The Diversity–Innovation Paradox in Science. *PNAS*. 2020. Vol. 117 (17). P. 9284-9291.
558. Holsapple C. Ethnopolitical Entrepreneurs as Nation Builders? Heritage and Innovation in Gagauzia. *Nationalities Papers*, 2022. Vol. 1-19. DOI: 10.1017/nps.2021.76

559. Holsapple C. The politics of belonging in Gagauzia: negotiating language usage, ethnic labels, and citizenship. DSpace. 2018 URL: <https://dspace.ut.ee/handle/10062/62521>
560. Hooghe L., Verhaegen S. The effect of political trust in European citizens on European identity. *European Political Science Review*. 2017. Vol. 9(2). P. 161-181.
561. Howlett M. Designing public policies: Principles and instruments. Abingdon : Routledge, 2011.
562. Hugemark A. R. Putting Gender and Ethnic Discrimination on the Political Agenda: The Creation of the Equal Opportunities Ombudsman and the Ombudsman against Ethnic Discrimination in Sweden. *NORA - Nordic Journal of Feminist and Gender Research*, 2014. Vol. 22:2. P. 84-99, DOI: 10.1080/08038740.2013.808262
563. Human Rights Committee, general comment No. 23 (1993) on article 27 (the rights of minorities), para. 7; and Committee on Economic, Social and Cultural Rights, general comment No. 21 (2009) on the right to culture.
564. Human Rights Council Fifty-first session 13 September–7 October 2022 Human Rights bodies and mechanisms Annual report of the Expert Mechanism on the Rights of Indigenous Peoples A/HRC/51/49 URL: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/G22/439/06/PDF/G2243906.pdf?OpenElement>
565. Human Rights Council, Fifty-second session 27 February–31 March 2023 Agenda item 3 Promotion and protection of all human rights, civil, political, economic, social and cultural rights, including the right to development Strengthening and mainstreaming the protection of the rights of minorities at the United Nations: an assessment of the implementation of the Declaration on the Rights of Persons Belonging to National or Ethnic, Religious and Linguistic Minorities. Report of the Special Rapporteur on minority issues, Fernand de Varennes. URL: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/G23/005/52/PDF/G2300552.pdf?OpenElement>.
566. Human Rights Council, Fifty-first session 12 September–7 October 2022. Promotion and protection of all human rights, civil, political, economic, social and cultural rights, including the right to development Human rights bodies and mechanisms Treaties, agreements and other constructive arrangements, including

peace accords and reconciliation initiatives, and their constitutional recognition Study of the Expert Mechanism on the Rights of Indigenous Peoples. A/HRC/RES/51/16.

URL: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/G22/439/12/PDF/G2243912.pdf?OpenElement>

567. Human Rights Council, Expert mechanism on the rights of indigenous peoples. Resolution 6/36. URL:

https://ap.ohchr.org/documents/E/HRC/resolutions/A_HRC_RES_6_36.pdf

568. Human Rights Council. Promotion and protection of all human rights, civil, political, economic, social and cultural rights, including the right to development. Regional workshop on the situation of Roma in the Americas. A/HRC/31/CRP.2. 10 March 2016.

569. Human Rights Watch, Roma in the Czech Republic Foreigners in Their Own Land, 1 June 1996, D811, URL: <https://www.refworld.org/docid/3ae6a7ea0.html>

570. Human rights, needs and discrimination - The situation of Roma refugees from Ukraine in Poland. Report on research and intervention activities. Central Council of German Sinti and Roma September 2022.

571. Humphris R. On the threshold: becoming Romanian Roma, everyday racism and residency rights in transition, *Social Identities*, 2018. Vol. 24:4 P. 505-519, DOI: 10.1080/13504630.2017.1335831

572. Hunnak lenni egy életérzés. URL: <https://index.hu/belfold/0412huns>.

573. ILO, Implementing the ILO Indigenous and Tribal Peoples Convention No. 169: Towards an Inclusive, Sustainable and Just Future. Geneva, 2020.

574. Ingram H. M., Schneider A. L., deLeon P. Social Construction and Policy Design. In *Theories of the Policy Process*, ed. Paul A. Sabatier. Boulder, CO : Westview Press, 2007. P. 169-189.

575. INS Report, National Institute of Statistics Report], Recensământul Populației și al Locuințelor din România. 2011. URL: <http://www.recensamantromania.ro/rezultate-2/>

576. Institute of Medicine of the National Academies. *Unequal treatment: confronting racial and ethnic disparities in health care*. Washington, DC : National Academy Press, 2002.
577. Institute of Medicine. *In the nation's compelling interest: ensuring diversity in the health-care workforce*. Washington, DC : National Academies Press, 2004.
578. Intensive Care National Audit & Research Centre (ICNARC). *ICNARC report on COVID-19 in critical care*. *ICNARC*, 2020.
579. Inter-American Commission on Human Rights, *Indigenous and Tribal Peoples' Rights Over Their Ancestral Lands and Natural Resources: Norms and Jurisprudence of the Inter-American Human Rights System (OEA/Ser.L/V/II. Doc. 56/09, 2009)*. URL: <http://cidh.org/countryrep/indigenous-lands09/TOC.htm>
580. International Criminal Court, Statement of the Prosecutor, Fatou Bensouda, on the conclusion of the preliminary examination in the situation in Ukraine, 11 December 2020.
581. International Crisis Group. *Identity Crisis: Ethnicity and Conflict in Myanmar*. Report No. 312, 28 August 2020. URL: <https://www.crisisgroup.org/asia/south-east-asia/myanmar/312-identity-crisis-ethnicity-and-conflict-myanmar>.
582. International Fund for Agricultural Development, *Engagement with Indigenous Peoples Policy*, 2009.
583. International Roma Day — Anti-gypsyism in Europe and EU recognition of the memorial day of the Roma genocide during World War II URL: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-8-2015-0095_EN.pdf
584. International Roma Day 8 April 2022, UN expert urges better protection of Roma minority during conflicts. 07 April 2022. URL: <https://www.ohchr.org/en/press-releases/2022/04/international-roma-day-8-april-2022-un-expert-urges-better-protection-roma>
585. Isac M. M., Palmerio L., van der Werf, M.P.C. Indicators of (in)tolerance toward immigrants among European youth: an assessment of measurement invariance in ICCS 2016. *Large-scale Assess Educ.* 2019. Vol. 7, 6.

586. Jaakkola J.J.K., Juntunen S., Näkkäläjärvi K. The Holistic Effects of Climate Change on the Culture, Well-Being, and Health of the Saami, the Only Indigenous People in the European Union. *Curr Envir Health Rpt* 2018. Vol. 5, P. 401–417. URL: <https://doi.org/10.1007/s40572-018-0211-2>
587. Jaspal R., da Silva Lopes B., Breakwell G. British national identity and life satisfaction in ethnic minorities in the United Kingdom. *National Identities*. 2021. Vol. 23:5. P. 455-472.
588. Jednakże uprzywilejowanie grup mniejszościowych nie powinno w efekcie doprowadzić do dyskryminacji tzw. większości. Zob. szerzej: B. Mikołajczyk, *Mniejszości w prawie międzynarodowym*, Katowice, 1996. s. 65–77.
589. Jessen T. D., Ban N. C., Claxton N., Darimont C. T. Contributions of Indigenous Knowledge to ecological and evolutionary understanding Frontiers. *Ecology and the Environment*. 2022. Vol. 20 (2). P. 93-101.
590. Johansson T. R. In defense of multiculturalism – theoretical challenges. *International Review of Sociology*. 2022. March. P. 1-15.
591. Johnson C., Ryder A., Willers M. Gypsies and Travellers in the United Kingdom and Security of Tenure European roma rights centre. URL: <http://www.errc.org/roma-rights-journal/romarights-1-2010-implementation-of-judgments/3613/6>
592. Kania M. Indigeneity in the Debate. The Right to Prior Consultation in Peruvian Ethnopolitics *Anuario Latinoamericano Ciencias Políticas y Relaciones Internacionales*. 2022. Vol. 13. P. 21-44
593. Kastoryano R. Multiculturalism and interculturalism: redefining nationhood and solidarity. *CMS* 2018. Vol. 6, 17.
594. Kelly J. B. National Minorities in International Law, *3 Denv. J. Int'l L. & Pol'y*. 1973. Vol. 253. C. 253-273.
595. Kementrian Perencanaan Pembangunan Nasional/Badan Perencanaan Pembangunan Naional Tahun 2003, Masyarakat Adat di Indonesia: Menuju Perlindungan Sosial yang Inklusif. Jakarta: Direktorat Perlindungan dan Kesejahteraan Masyarakat Kementerian PPN/Bappenas, 2013. URL: https://perpustakaan.bappenas.go.id/e-library/file_upload/koleksi/migrasi-data-

publikasi/file/Policy_Paper/Masyarakat_Adat_di_Indonesia-Menuju_Perlindungan_Sosial_yang_Inklusif.pdf

596. Kertzer D. J., Arel D. Census, identity formation, and the struggle for political power, w: Census and identity: the politics of race, ethnicity and language in national censuses, red. D. J. Kertzer, D. Arel, Cambridge. 2002 URL: <https://catdir.loc.gov/catdir/samples/cam031/2001037352.pdf>
597. Kharytonov E. Human rights as the basic value of the concept of private law in modern Europe. *Universidad de la Amazonia*. 2019. Vol. 8. Is. 20. P. 477-485.
598. Khayrullaeva D. National Minority Rights and the Principle of Non-Discrimination. *Юридик фанлар ахборотномаси*. 2021. P. 247-255.
599. Khazanov A. M. Ethnic and National Conflicts in the Age of Globalisation: Withering Away, Persisting, or Domesticated? *Totalitarian Movements and Political Religions* 2005. Vol.6:2 P. 271-286, DOI: 10.1080/14690760500181560
600. Kichera N. Ensuring and protecting the rights of national minorities in the Visegrad countries (on the example of Slovakia). *Border and Regional Studies*. 2020. Vol. 8(1): 21-38. DOI: 10.25167/ppbs1850
601. Kielmansegg P. G. Integration und Demokratie. In: Jachtenfuchs, M., Kohler-Koch, B. (eds) *Europäische Integration. VS Verlag für Sozialwissenschaften, Wiesbaden*. 2003. DOI: 10.1007/978-3-663-07699-5_2.
602. Kim H-K., Wreen M. Relativism, absolutism, and tolerance. *Metaphilosophy*. 2003. Vol. 34(4). P. 447-459.
603. Kim Y., Kassam Al-F., McElroy I. E., Lee S. The current status of the diversity pipeline in surgical training. *The American Journal of Surgery*. 2022. Vol. 224, Is. 1. P. 250-256. URL: <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0002961021006656>.
604. Koehler C., Schneider J. Young refugees in education: the particular challenges of school systems in Europe. *CMS*. 2019. Vol. 7. P. 28.
605. Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r. URL: <https://www.sejm.gov.pl/prawo/konst/polski/kon1.htm>

606. Koopmans R., Veit S., Yemane R. Taste or statistics? A correspondence study of ethnic, racial and religious labour market discrimination in Germany. *Ethnic and Racial Studies*. 2019. Vol. 42:16. P. 233-252.
607. Korhecz T. Parliamentary representation of national minorities in Serbia and Hungary: Mechanism for effective participation of minorities, or tool for political manipulation? *Legal records*. 2022. Vol. 13(2). P. 536-559.
608. Kostka J. The Migrating Poor: Romanian Roma Under Social Authoritarianism in Poland URL: <https://library.oapen.org/bitstream/handle/20.500.12657/23045/1007116.pdf?sequence=1#page=160> P. 156
609. Kowalczyk I. Słownik pojęć: Sieć równości. Portal o tolerancji i równym traktowaniu. *Folia Praehistorica Posnaniensia*. 2019. Vol. 24. P. 125-136.
610. Kralj A. When Ć becomes Č: discrimination of unrecognized national minorities in Slovenia. *Revija za sociologiju*. 2008. Vol. 39. No. 4. URL: <https://hrcak.srce.hr/35085>.
611. Kraus L.-M. Upside-down and inside-out: How do people without a migration background react to being a numerical ethnic minority? *Research and graduation internal*. 2022. URL: <https://research.vu.nl/en/publications/upside-down-and-inside-out-how-do-people-without-a-migration-back>.
612. Krieger N. Measures of Racism, Sexism, Heterosexism, and Gender Binarism for Health Equity Research: From Structural Injustice to Embodied Harm-An Ecosocial Analysis. *Annual Review of Public Health*. 2020. Vol. 41, № 1. P. 37-62.
613. Kugelmann D. The Protection of Minorities and Indigenous Peoples Respecting Cultural Diversity. *Max Planck Yearbook of United Nations Law Online*. 2007. Vol. 11(1), P. 233–263. URL: <https://doi.org/10.1163/18757413-90000007>
614. Kumar A. Analysis of the Principle of Subsidiarity as a Principle of EU Law: Future Perspectives. *Futurity Economics & Law*. 2021. Vol. 1(4) P. 18-27.
615. Kuzborska-Pacha E., Apolevič J. Legal Protection of National Minorities in Lithuania, Latvia, Estonia and Poland: Current Issues. In: Limantė, A., Pūraitė-Andrikienė, D. (eds) *Legal Protection of Vulnerable Groups in Lithuania, Latvia,*

Estonia and Poland. European Union and its Neighbours in a Globalized World, 2022. Vol 8. Springer, Cham. DOI: 10.1007/978-3-031-06998-7_15.

616. Kymlicka W. Defending diversity in an era of populism: Multiculturalism and interculturalism compared. In N. Meer, T. Modood, R. Zapata-Barrero (Eds.). *Interculturalism and multiculturalism: Debating the dividing lines*. Edinburgh, UK: Edinburgh University Press, 2016. P. 158-177.

617. Kymlicka W. *Multicultural Citizenship: A Liberal Theory of Minority Rights*. Clarendon Press, 1996. 280 p.

618. Kymlicka W. *Multikulturalno građanstvo – liberalna teorija manjinskih prava*, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb, 2003.

619. Ladnyi Y. Ethnopolitics of the Ukrainian State in Historical and Political Science Discourses *Studia Europejskie. Studies in European Affairs*. 2019. Vol. 1. P. 173-191.

620. Lancee B. Ethnic discrimination in hiring: comparing groups across contexts. Results from a cross-national field experiment. *Journal of Ethnic and Migration Studies*. 2021. Vol. 47:6. P. 1181-1200.

621. Landrine H., Klonoff E. A., Corral I. et al. Conceptualizing and Measuring Ethnic Discrimination in Health Research. *J Behav Med*. 2006. Vol. 29. P. 79-94.

622. Larin S., Röggl M. Participatory Consociationalism? No, but South Tyrol's Autonomy Convention is Evidence that Power-sharing can Transform Conflicts. *Nations and Nationalism*. 2019. Vol. 25 (3). P. 1–24.

623. Lauritzen S. M., Nodeland T. S. «What is the problem represented to be?» Two decades of research on Roma and education in Europe *Educational Research Review* 2018. Vol. 24, P. 148-169

624. Lautensach S. Indigenous Peoples. In A. J. Wiesand, K. Chainoglou, A. Sledzinska-Simon *Culture and Human Rights: The Wroclaw Commentaries*. 2016. Vol. 12 (65). Berlin, Boston: De Gruyter. DOI: <https://doi.org/10.1515/9783110432251-080>

625. Law nr. 189 of 2000 regarding the approval of Ordinance nr. 105/1999 for the modification and amendment of Decree nr. 118/1990 regarding the granting of certain rights to persons who have been subject to political persecution by the dictatorial

regime established on the 6th of March 1945, as well as to those persons deported to another country or held prisoner URL: [endment-decree-nr-1181990-regarding-granting-certain-rights-persons-who-have-been-subject-political-persecution-dictatorial](#)

626. Law Nr. 96/2017 on the protection of national minorities in the republic of Albania URL: <https://rm.coe.int/law-on-protection-of-national-minorities-in-albania-english/1680a0c256>

627. Law on rights of national minorities. Official Gazette of Bosnia and Herzegovina, 12/03 URL: https://adsdatabase.ohchr.org/IssueLibrary/BOSNIA%20AND%20HERZEGOVINA_Law%2012-03%20on%20the%20rights%20of%20national%20minorities.pdf

628. Lazëri M., Coenders M. Dutch national identity in a majority-minority context: when the dominant group becomes a local minority. *Journal of Ethnic and Migration Studies*. 2022. Vol. 49:9. P. 2129-2153.

629. Le Bon G. *The Crowd: A Study of the Popular Mind*. Loki 's Publishing, 2016. 138 p.

630. Le Ch., Gong M., Li J. Conceptualizing Cultural Discrepancies in Legal Translation: A Case-based. *Study. Semiotica*. 2017. Vol. 216. P. 131-149.

631. LEGEA educației naționale. Luni, 10 ianuarie 2011. URL: https://ec.europa.eu/migrant-integration/library-document/law-no-12011-education_en.

632. Leidens L. V., Noschang P. G. Human Rights in Times of the Pandemic: A Dialogue on Migration and Indigenous Rights in Brazil before the Regional Inter-American System . *The Age of Human Rights Journal*, 2021. Vol. 17. P. 261–275. DOI: 10.17561/tahrj.v17.6459

633. Leisinger K. M. *Global Values for Global Development*. Sustainable Development Solutions Network. 2014. URL: <https://www.jstor.org/stable/resrep16087>.

634. Lerner N. The UN Convention on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination. *Nijhoff Classics in International Law*. 2015. Vol. 3. URL: <https://brill.com/display/title/26643>.
635. Leslie V. the Future of International Security Norms. In *The Oxford Handbook of International Security* Oxford: Oxford University Press, 2018. P. 288-303.
636. Levey G. B. The Bristol school of Multiculturalism. *Ethnicities*. 2018. DOI: 10.1177/1468796818787413.
637. Levrau F. Introduction: Mapping the Multiculturalism-Interculturalism Debate. *Comparative Migration Studies*. 2018. Vol. 6 (1).
638. Lichie M. Task Force for Indigenous Peoples. Customary laws and free prior & informed consent. Philippine Task Force for Indigenous Peoples' Rights. Quezon City, Philippines. 2013.
639. Lines L. A., Jardine C. G. Connection to the land as a youth-identified social determinant of Indigenous Peoples' health. *BMC Public Health*. 2019. Vol. 19. P. 176.
640. Livingstone D. Skill under-utilization. In: Warhurst C, Mayhew K, Finegold D, et al. (eds). *The Oxford Handbook of Skills and Training*. Oxford : OU Press, 2017. P. 281-301.
641. Lloyd D., Thomas P. *Culture and the State*. London : Routledge, 1998.
642. Locke J. *Two Treatises of Government* URL: <https://www.studysmarter.co.uk/explanations/politics/foundations-of-american-democracy/two-treatises-of-government/>
643. Łodziński S. Mniejszości narodowe i etniczne w narodowym spisie powszechnym ludności i mieszkań w Polsce w 2021 roku. Pierwsze oceny spisowych pytań etnicznych oraz organizacji i przebiegu spisu. *Mniejszości, emigranci i uchodźcy „stare” i „nowe” wyzwania* Poznań 2022. 253 s.
644. Loobuyck P. Towards an intercultural sense of belonging together: Reflections on the theoretical and political level. In N. Meer, T. Modood, R. Zapata-Barrero (Eds.). *Interculturalism and multiculturalism: Debating the dividing lines*. Edinburgh, UK : Edinburgh University Press, 2016. P. 225-245.

645. Lukenda A., Pavlović S. Education of national minorities in Bosnia and Herzegovina: a case of Roma people. *Pedagogika. Studia i Rozprawy*. 2018. Vol. 2 P. 241-51
646. Maestri G. The Nomad, The Squatter and the State: Roma Racialization and Spatial Politics in Italy. *IJURR* 2019 Vol.43, Is 5 P. 930-946 DOI: 10.1111/1468-2427.12812
647. Magyarországi romák URL: <https://emberijogok.kormany.hu/magyarorszagi-romak>
648. Mainstreaming minority rights at the UN and elsewhere: An Assessment of the 2013 UN Secretary General's Guidance Note and 30 years of the UN Declaration A/HRC/52/27. Report of the Special Rapporteur on minority issues. Summary. URL: <https://www.ohchr.org/en/documents/thematic-reports/ahrc5227-mainstreaming-minority-rights-un-and-elsewhere-assessment-2013>
649. Maiorescu T. Regulations at Regional Level on Protection of the Citizens Belonging to the National Minorities. *Law Annals*. 2020. Vol. 69.
650. Major B., Sawyer P. J. Attributions to discrimination: Antecedents and consequences. In Nelson T. D. (Ed.), *Handbook of prejudice, stereotyping, and discrimination*. New York, NY : Psychology Press, 2009. P. 89-110.
651. Malešević S. *Grounded Nationalisms: A Sociological Analysis*. Cambridge University Press. 2019.
652. Malicka A. Status prawny mniejszości narodowych i etnicznych w Polsce – ustawa o mniejszościach narodowych i etnicznych oraz języku regionalnym P. 55-78. URL: https://www.repozytorium.uni.wroc.pl/Content/89234/PDF/01_4_A_Malicka-Status_prawny.pdf
653. Malik M. S., Abbasi A. M., Arshad U. Ethno-Nationalism: Theories and the Dynamics of the Demand for the New Federating Units. *Global Regional Review*. 2021. Vol. VI, No. II. P. 80-87.
654. Malko A., Isakov N., Mazurenko, A., Smirnov D., Isakov I. Legal policy as a means to improve lawmaking process. *Astra Salvensis*. 2018, Is. 11. P. 833-842.

655. Maltby E., Kreitzer R. J. How racialized policy contact shapes the social constructions of policy targets Early View 28 October 2022. URL: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/full/10.1111/psj.12481>.
656. Mandates of the Special Rapporteur on the situation of human rights in Myanmar; the Special Rapporteur on the right to food; the Special Rapporteur on the rights of indigenous peoples; the Special Rapporteur on adequate housing as a component of the right to an adequate standard of living, and on the right to non-discrimination in this context; the Special Rapporteur on the human rights of internally displaced persons; the Special Rapporteur on minority issues and the Special Rapporteur on extreme poverty and human rights. OL MMR 5/2018 URL: <https://spcommreports.ohchr.org/TMResultsBase/DownloadPublicCommunicationFile?gId=24275>
657. Mandato de la Relatora Especial sobre los derechos de los pueblos indígenas. OL HND 5/2019. 28 de octubre de 2019. URL: <https://spcommreports.ohchr.org/TMResultsBase/DownloadPublicCommunicationFile?gId=24921>
658. Manik K. U., Sumertha I. G., Widodo P. Implementing elements of national security by fulfilling the rights of indigenous people of Laman Kinipan in Central Kalimantan (Indonesia). *Defense and Security Studies*, 2023. Vol. 4, P. 29–35. URL: <https://doi.org/10.37868/dss.v4.id231>
659. Marković R. Ustavno parvo. Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Centar za izdavaštvo i informisanje. 2013.
660. Markowska-Manista U., Dąbrowa E. The discrimination against Ethnic and national Minority Children in education: selected problems of education in EU Countries with a focus on Poland In: *Children and non-discrimination Interdisciplinary textbook University Press of Estonia*, 2014.
661. Markus A. Mapping Social Cohesion: The Scanlon Foundation surveys 2017. Melbourne : Monash University, 2017.
662. Martinelli A., Cavalli A. Chapter 1 The European Identity. *European Society*. 2020. Vol. 133. P. 15-40.

663. Martínez de Bringas, A. Strategic Litigation as a Framework for the Protection of Indigenous Rights. An Analysis of Some of the Achievements, Difficulties and Challenges Involved. *The Age of Human Rights Journal*, 2020 Vol. 15. P. 117–139. <https://doi.org/10.17561/tahrj.v15.5>
664. Mascherini M., Ledermaier S. Exploring the Diversity of NEETs. Luxembourg: Publications Office of the European Union. Eurofound. 2016. URL: <https://www.eurofound.europa.eu/en/publications/2016/exploring-diversity-neets>
665. Matache M., Leaning J. Bhabha J. The shameful resurgence of violent scapegoating in a time of crisis. *Open Democracy*, 2020.
666. McDowell G., Harris L., Koppes M. et al. From needs to actions: prospects for planned adaptations in high mountain communities. *Climatic Change*. 2020. Vol. 163. P. 953-972.
667. Medda-Windischer R., Boulter C., Malloy T. H. (Eds.). Extending Protection to Migrant Populations in Europe: Old and New Minorities (1st ed.). Routledge, 2019. URL: <https://doi.org/10.4324/9780429490866>
668. Meer N., Modood T. How does interculturalism contrast with multiculturalism? *Journal of Intercultural Studies*. 2012. Vol. 33(2) P. 175-196.
669. Mengistie Addisu S. The Need to Accommodate the Basic Rights of Ethno-National Minorities in the Oromia Regional State of Federal Ethiopia In: *Implementation of International Human Rights Commitments and the Impact on Ongoing Legal Reforms in Ethiopia*. 2020. P. 87-106.
670. Mesić M. Europski standardi manjinske zaštite i položaj manjina u Hrvatskoj, u: Identitet i razvoj: priključenje Hrvatske Europskoj Uniji, Filozofski fakultet, Zagreb, 2003.
671. Michalski K. Religion in the new Europe (Vol. 2). Budapest : Central European University Press, 2006.
672. Mihalache C. Obstacles to the participation of Roma in elections in Romania URL: <http://www.errc.org/roma-rights-journal/obstacles-to-the-participation-of-roma-in-elections-in-romania>

673. Minority issues A/HRC/40/64. Report of the Special Rapporteur on minority issues 9 January 2019 URL: <https://www.ohchr.org/en/documents/thematic-reports/ahrc4064-minority-issues-report-special-rapporteur-minority-issues>
674. Minority issues A/HRC/46/57. Report of the Special Rapporteur on minority issues, Fernand de Varennes. 3 March 2021 URL: <https://www.ohchr.org/en/documents/thematic-reports/ahrc4657-minority-issues-report-special-rapporteur-minority-issues>
675. Minority Rights Group International. 2018. Gagauz. URL: <https://minorityrights.org/minorities/gagauz>.
676. Mitrović A. Teleološki značaj sociološkog metoda u interpretaciji prava kao društvene pojave. *Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Prištini*. 2019. Vol. 49, br. 4, str. 71-85.
677. Modood T. Multiculturalism, ethnicity and integration: struggling with confusions. In H. Mahamdallie (Ed.), *Defending Multiculturalism: A Guide for the Movement*. London : Bookmarks, 2011. P. 61-76.
678. Modood T. Multiculturalism, Interculturalisms and the Majority. *Journal of Moral Education*. 2014. Vol. 43 (3) P. 302-315.
679. Molina J., Rodriguez - Garcia D. *The International Encyclopedia of Anthropology*. John Wiley & Sons, Ltd. 2018. DOI: 10.1002/9781118924396.wbiea1924.
680. Móré S. Issues of the parliamentary representation of national minorities in Hungary. *International Journal of Public Law and Policy*. 2016. Vol. 5(4). P. 317.
681. Morgan S. Cybersecurity business report. 2016 URL: <https://www.csoonline.com/article/3110467/cybercrime-damages-expected-to-cost-the-world-6-trillion-by-2021.html>.
682. Mowforth M. Indigenous people and the crisis over land and resources. *Guardian*, 23 September 2014. URL: <https://www.theguardian.com/global-development/2014/sep/23/indigenous-people-crisis-land-resources>

683. Murrey J. America's identity crisis: Race and reconciliation lessons from a Black international peace builder. *Foreign Policy*, 20 June 2020. URL: <https://foreignpolicy.com/2020/06/20/americas-identity-crisis/>.
684. Musaev O., Karshiyev S., Xudoyberdiyevna G., Jamiev B. Akhrorjon Yusupov Socio-philosophical interpretations of such concepts as «ethnos» and «nation» as social unit. *International Journal of Advanced Science and Technology*. 2020. Vol. 29, No. 5. P. 1936-1944.
685. Morska N., Davydova N. Philosophy and the future of human rights: peculiarities of the relationship between recent science and technology. *Futurity Economics & Law*. 2021. Vol. 1, № 3. P. 16-25.
686. Naully M., Irmawati I., Purba R. M., Fauzia R. The dynamics of ethnic and national identities in the process of becoming an Indonesian: The Batakese case. *Jurnal Psikologi Ulayat*. 2022. Vol. 9(2). P. 305-331.
687. Netta A., Graham R. L., Johnson E. J., Riner Robin C., Rosa J. Language and social justice in practice. London: Routledge, 2018. DOI: 10.4324/9781315115702.
688. Nezirevic L. Europe's indigenous people continue to struggle for self-determination in Finland. Finnish government sends controversial Sami bill to parliamentary committees for consideration. 29.11.2022 URL: <https://www.aa.com.tr/en/europe/europe-s-indigenous-people-continue-to-struggle-for-self-determination-in-finland/2750902>
689. Nicol J. We are facing a crisis of belonging. *Dialogue & Discourse*, 16 May 2020. URL: <https://medium.com/discourse/we-are-facing-a-crisis-of-belonging-8f42a06237f1>.
690. Nipp T. L. National Legislative Issues. In *Intellectual Property Rights: Protection of Plant Materials*. P. 101-102. Madison, WI, USA: Crop Science Society of America, Inc. American Society of Agronomy, 2015. DOI: 10.2135/cssaspecpub21.c10
691. Norway. Statement during the ID with the SR on minority issues. URL: <https://norway.no/en/missions/wto-un/nig/statements/hr/hrc/hrc-29th-15-june---3-july/item-3/statement-during-the-id-with-the-sr-on-minority-issues/0>

692. Nowak M. UN Covenant on Civil and Political Rights: CCPR Commentary, Kehl. Engel Publishers. 2005. URL: <https://academic.oup.com/ejil/article/18/1/220/362838>.
693. Ntalakosta A.-M. Making indigenous peoples' rights in Canada visible. *HAPSc Policy Briefs Series*. 2021. Vol. 2, No. 2. P. 14-23.
694. O'Brien L. T., Bart H. L., Garcia D. M. Why are there so few ethnic minorities in ecology and evolutionary biology? Challenges to inclusion and the role of sense of belonging. *Soc Psychol Educ*. 2020. Vol. 23. P. 449-477.
695. Odluku o proglašenju ustavnog zakona o pravima nacionalnih manjina, 9. prosinca 2002. URL: https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2002_12_155_2532.html.
696. Oh H., Stickley A., Koyanagi A., Yau R., DeVyllder J. E. Discrimination and suicidality among racial and ethnic minorities in the United States. *Journal of Affective Disorders*. 2019. Vol. 245. P. 517-523.
697. OHCHR, Crimea report, 22 February 2014 to 12 September 2017 URL: <https://reliefweb.int/report/ukraine/situation-human-rights-temporarily-occupied-autonomous-republic-crimea-and-city-0>
698. OHCHR, Report on the situation of human rights in the temporarily occupied Autonomous Republic of Crimea and the city of Sevastopol, Ukraine 13 September 2017 to 30 June 2018. URL: https://www.ohchr.org/sites/default/files/Documents/Countries/UA/CrimeaThematicReport10Sept2018_EN.pdf
699. Omejec J. Uloga lokalne samouprave u multikulturalnim pitanjima i međuetničkim odnosima u Republici Hrvatskoj, Hrvatski pravni centar, Zagreb, 2001.
700. Ondigi E. A. Review of the primordial approaches to ethnicity: Focus on Kenya. *Research Journal in Advanced Humanities*. 2021. Vol. 2(4). URL: <https://royalliteglobal.com/advanced-humanities/article/view/726>.
701. Organismo Legislativo del Congreso de la Republica de Guatemala, Decreto Numero 94-96, reformado según decreto número 115-97, Ley General de Telecomunicación URL:

- [https://www.palermo.edu/cele/pdf/Regulaciones/GuatemalaLeDTelecomunicaciones\(1996\).pdf](https://www.palermo.edu/cele/pdf/Regulaciones/GuatemalaLeDTelecomunicaciones(1996).pdf)
702. Organization for Security and Co-operation in Europe. The Hague Recommendations Regarding the Education Rights of National Minorities. October 1, 1996. URL: <https://www.osce.org/hcnm/hague-recommendations>.
703. OSCE. High commissioner on national minorities Mandate URL: <https://www.osce.org/hcnm/107878>
704. Our priority is to provide field, outpatient, and residential services to a wide range of people in difficult life or social situations.. The Centre for Social Services Prague. 2022. <https://www.csspraha.cz/eng>
705. Paiement J. The Tiger and the Turbine: Indigenous Rights and Resource Management A thesis submitted to McGill University in partial fulfilment of the requirements of the degree of PhD. February 2007. URL: <https://www.mcgill.ca/standd/category/tags/jason-paiement>
706. Pajvancic M. Komentar Ustava Republike Srbije. Belgrade, Serbia : KAS, 2009.
707. Pan Ch., Sibylle B., Videsott P. National Minorities in Europe. *Handbook of European National Minorities*. Vol. 1. 2nd Edition. 2018. 471 p.
708. Panke D., Petersohn U. Norm Challenges and Norm Death: The Inexplicable? *Cooperation and Conflict* 2016. Vol. 51 (1). P. 3-19.
709. Paravina A. Croatian Serb Culture, Language, and Minority Education Rights. *Social Sciences*. 2022. Vol. 11, No. 7. P. 1-19.
710. Parekh B. Rethinking multiculturalism: Cultural diversity and political theory. London : Palgrave, 2000. 400 p.
711. Parenti M. Ethnic Politics and the Persistence of Ethnic Identification. *American Political Science Review*. 1967. Vol. 61(3). P. 717-726.
712. Paris Summit 1990 and the Charter of Paris for a New Europe. URL: <https://www.osce.org/paris-summit-1990-and-charter-of-paris-for-a-new-europe>.
713. Parker B. Ngadino, peranan hukum dalam globalisasi ekonomi. *Jurnal Pembaharuan Hukum*. 2014. Vol. I. N 1. P. 59-65.

714. Patel S., Tabb K., Sue S. Diversity, multiculturalism, and inclusion. APA handbook of community psychology: theoretical foundations, core concepts, and emerging challenges. *American Psychological Association*. Washington, USA. 2017.
715. Penados S. S-J, Gahman F. L. Desire over damage: epistemological shifts and anticolonial praxis from an indigenous-led community health project. *Sociol Health Illn*. 2022. Vol. 44(1). P. 124-141.
716. Permanent Forum on Indigenous Issues Report on the twenty-first session (25 April–6 May 2022) Economic and Social Council Official Records, 2022 Supplement No. 23 URL: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N22/355/75/PDF/N2235575.pdf?OpenElement>
717. Permanent Forum on Indigenous Issues Twenty-second session New York, 17–28 April 2023. Discussion on the six mandated areas of the Permanent Forum (economic and social development, culture, environment, education, health and human rights), with reference to the United Nations Declaration on the Rights of Indigenous Peoples and the 2030 Agenda for Sustainable Development. E/C.19/2023/5. URL: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N23/029/12/PDF/N2302912.pdf?OpenElement>
718. Però D. Migrants, cohesion and the cultural politics of the state: Critical perspectives on the management of diversity. *Journal of Ethnic and Migration Studies*. 2013. Vol. 39(8). P. 1241-1259.
719. Piazza J. A. Poverty, minority economic discrimination, and terrorism. *Journal of Peace Research*. 2011. Vol. 48(3). P. 339-353.
720. Piazza J. A. Types of Minority Discrimination and Terrorism. *Conflict Management and Peace Science*. 2012. Vol. 29(5). P. 521-546.
721. Piller I. Monolingual ways of seeing multilingualism. *Journal of Multicultural Discourses*. 2016. Vol. 11(1). P. 25-33.
722. Piller I., Zhang J., Li J. Linguistic diversity in a time of crisis: Language challenges of the COVID-19 pandemic. *Multilingua*. 2020. Vol. 39, n. 5. P. 503-515.

723. Pirc J. Od skritosti do točke na zemljevidu. Socialno-prostorski razvoj izbranih romskih naselij v Sloveniji: znanstvena monografija. Ljubljana: Inštitut za narodnostna vprašanja, 2013. 98 s.
724. Polovchenko K. Constitutional rights and freedoms of national minorities: The Experience of Serbia. *Opción*. 2019. Año 35, Especial No. 23. P. 1433-1446.
725. Popoviciu S., Tileagă C. Subtle forms of racism in strategy documents concerning Roma inclusion. *Journal of Community and Applied Social Psychology* 2020. Vol. 30, Is. 1 P. 85-102
726. Populația după etnie la recensămintele din perioada 1930-2002, pe județe. URL: <http://www.insse.ro/cms/files/RPL2002INS/vol4/titluriv4.htm>.
727. Potinkara N. Finland-Swedes and the Concept of National Minorities in Sweden. *Ethnopolitics*. 2022. DOI: 10.1080/17449057.2022.2108596.
728. Power T., Wilson D. and all COVID-19 and Indigenous Peoples: An imperative for action. Wiley Public Health Emergency Collection J Clin Nurs. 2020 Vol. 29 (5-16) P. 2737–2741 DOI: 10.1111/jocn.15320 6
729. Primul Raport Național de Monitorizare împreună cu metodologia finală de M&E (prima parte) Livrabil 3. Dezvoltarea unui sistem funcțional de M&E la nivel județean pentru implementarea Strategiei de incluziune a cetățenilor români aparținând minorității rome. Aprilie 2022. URL:http://www.anr.gov.ro/images/2022/rapoarte/Roma-ME-Output-3-First-National-Monitoring-Report-part-1_RO.pdf
730. Prina F. Introduction – National Minorities between Protection and Empowerment. *Journal on Ethnopolitics and Minority Issues in Europe*. 2014. Vol 13, No 2. P. 1-10.
731. Prina F., Smith D.J., Sansum J.M. National Cultural Autonomy and Linguistic Rights in Central and Eastern Europe. Palgrave Macmillan, London. 2019.
732. Procedures for Consultations between State Authorities and the Sami Parliament. Veileder for statlige myndigheters konsultasjoner. Norway. URL: <https://www.regjeringen.no/en/topics/indigenous-peoples-and-minorities/Sami->

people/midtspalte/PROCEDURES-FOR-CONSULTATIONS-BETWEEN-STA/id450743/

733. Prokic-Breuer T., McManus P. A. Immigrant educational mismatch in Western Europe, apparent or real? *European Sociological Review*. 2016. Vol. 32(3). P. 411-438.

734. Proposal for a Council Recommendation on Roma equality, inclusion and participation {SWD(2020) 530} Brussels, 7.10.2020 COM(2020) 621 final. URL: https://commission.europa.eu/system/files/2020-10/commission_proposal_for_a_draft_council_recommendation_for_roma_equality_inclusion_and_participation_en.pdf

735. Protection of Minorities, U.N. Doc. E/CN.4/Sub.2/221/43v.1. 1967.

736. Protsyk O. The representation of minorities and indigenous peoples in parliament. 2010. URL: https://www.agora-parl.org/sites/default/files/agora-documents/A%20global%20Overview_The%20representation%20of%20minorities%20and%20indigenous%20peoples%20in%20parliament-1.original.pdf

737. Public Health England, Beyond the Data: Understanding the impact of COVID-19 on BAME groups, 2020 URL: https://assets.publishing.service.gov.uk/media/5ee761fce90e070435f5a9dd/COVID_takeholder_engagement_synthesis_beyond_the_data.pdf

738. Putting human rights at the heart of europe's future human rights leaders and experts meeting meeting report European Union Agency for Fundamental Rights, 2022. URL: https://fra.europa.eu/sites/default/files/fra_uploads/fra-2022-hr-expert-meeting-main-report_en_0.pdf.

739. Rado P. Social Selection in Education: the Wider Context of the Segregation of Roma Pupils in Hungary. *Working Paper*. 2020. Vol. 4 P. 24

740. Rafferty A. Skill Underutilization and Under-Skilling in Europe: The Role of Workplace Discrimination. *Work, Employment and Society*. 2020 Vol. 34(2) P. 317-335.

741. Rakhmatullayev A. The role of ethno-political stability. *Thematics Journal of History*. 2022. Vol.8 Is. 1 P. 46-49.

742. Rantau Itasari E. Equality and non discrimination principles in providing rights with disabilities. *Jurnal Komunikasi Hukum*. 2020. Vol. 6(2). P. 534-541.
743. Recchi E. Is Social Transnationalism Fusing European Societies into One? In Recchi, E., Favell, A., Apaydin, F., Barbulescu, R., Braun, M., Ciornei, I., Cunningham, N. et al. (eds) *Everyday Europe: Social Transnationalism in an Unsettled Continent* (Bristol: Policy Press), 2019. P. 255-289.
744. Recommendations of the Forum on Minority Issues at its 14th session on the theme "Conflict prevention and the protection of the human rights of minorities" : report of the Special Rapporteur on Minority Issues UN. Human Rights Council. Special Rapporteur on Minority Issues. 2021 URL: <https://digitallibrary.un.org/record/3955766>
745. Regan Patrick M., Norton Daniel. Greed, grievance, and mobilization in civil wars. *Journal of Conflict Resolution*. 2005. Vol. 49(3). P. 319-336.
746. Regnante J. M., Richie N. A., Fashoyin-Aje L., Vichnin M., Ford M., Basu Roy U. US Cancer Centers of Excellence Strategies for Increased Inclusion of Racial and Ethnic Minorities in Clinical Trials. *Journal of Oncology Practice*. 2019. 15, no. 4. P. e289-e299.
747. ReliefWeb, Ukraine Situation Flash Update №32. 2022. URL: <https://reliefweb.int/report/ukraine/ukraine-situation-flash-update-32-7-october-2022>.
748. Report Committee on Equality and Non-Discrimination. The situation of Crimean Tatars Doc. 15305 04 June 2021 URL: <https://pace.coe.int/pdf/d14c0330ae122471cdca789033e324bb7ae56fcc7f7435b15d802d4b62c25ea6/doc.%2015305.pdf>
749. Report from the commission to the European parliament and the council on the implementation of Council Framework Decision 2008/913/JHA on combating certain forms and expressions of racism and xenophobia by means of criminal law. COM/2014/027 final. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A52014DC0027>.
750. Report N° 90/99. Case 11.713 Enxet-Lamenxay and Kayleyphapopyet (Riachito) Indigenous Communities. Paraguay. URL: <https://www.escri>

net.org/caselaw/2006/enxet-lamenxay-and-kayleyphapopyet-riachito-case-no-11713-report-no-90999-eng

751. Report of the Special Rapporteur on minority issues, Fernand de Varennes, on his visit to the United States of America. 2022. A/HRC/49/46/Add.1. URL: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/G22/462/53/PDF/G2246253.pdf?OpenElement>.

752. Report of the Working Group of Experts on People of African Descent on its mission to the United States of America. A/HRC/33/61/Add.2.

753. Republic of Croatia, Constitutional Law on the Rights of National Minorities. Official Gazette. 155/2002.

754. Resolution adopted by the General Assembly on 16 December 2020 75/192. Situation of human rights in the Autonomous Republic of Crimea and the city of Sevastopol, Ukraine : General Assembly A/RES/75/192 28 December 2020 URL: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N20/373/94/PDF/N2037394.pdf?OpenElement>

755. Resolution adopted by the General Assembly on 18 December 2019. 74/168. Situation of human rights in the Autonomous Republic of Crimea and the city of Sevastopol, Ukraine : General Assembly A/RES/74/168 21 January 2020 URL: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N19/429/45/PDF/N1942945.pdf?OpenElement>

756. Resolution adopted by the General Assembly on 19 December 2016. 71/205. Situation of human rights in the Autonomous Republic of Crimea and the city of Sevastopol (Ukraine): General Assembly A/RES/71/205 1 February 2017 URL: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N16/455/74/PDF/N1645574.pdf?OpenElement>

757. Resolution adopted by the General Assembly on 19 December 2017. 72/190. Situation of human rights in the Autonomous Republic of Crimea and the city of Sevastopol, Ukraine: General Assembly A/RES/72/190 19 January 2018 URL: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N18/464/75/PDF/N1846475.pdf?OpenElement>

758. Resolution adopted by the General Assembly on 22 December 2018. 73/263. Situation of human rights in the Autonomous Republic of Crimea and the city of Sevastopol, Ukraine: General Assembly A/RES/73/263 21 January 2019 URL: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N18/464/75/PDF/N1846475.pdf?OpenElement>
759. Resolution adopted by the General Assembly on 27 March 2014: General Assembly A/RES/68/262 1 April 2014 URL: <https://digitallibrary.un.org/record/767883?ln=ru>
760. Resolution adopted by the Human Rights Council on 19 June 2020 43/8. Rights of persons belonging to national or ethnic, religious and linguistic minorities: mandate of the Special Rapporteur on minority issues. A/HRC/RES/43/8. URL: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/G20/159/32/PDF/G2015932.pdf?OpenElement>
761. Resolution Res(2002)8 on the statute of the European Commission against Racism and Intolerance: adopted by the Committee of Ministers on 13 June 2002 at the 799th meeting of the Ministers' Deputies URL: <https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=0900001680973356>
762. Review of Further Developments in Fields in Which the Sub-Commission Has Been Concerned, U.N. Doc. 1972. E/CN.4/sub.2/327.
763. Rights of indigenous peoples : note / by the Secretary-General: Cali Tzay, José Francisco; UN. Secretary-General; UN. Human Rights Council. Special Rapporteur on Rights of Indigenous Peoples) 21 July 2021. A/76/202
764. Robbers G. The Rule of Law and Its Ethical Foundations In The Rule of Law / ed. by J. Thesing, K. Adenauer Stiftung. 1997. P. 26-27.
765. Robinson, International Protection of Minorities and the Right of Self Determination. *Israel Yearbook of Human Rights*. 1971. Vol. 70.
766. Rolling Back Social and Environmental Safeguards — Global Report. February 2021. URL: <https://www.forestpeoples.org/sites/default/files/documents/Rolling%20Back%20Soc>

ial%20and%20Environmental%20Safeguards%20-
%20Global%20Report%20ENGLISH%20FINAL.pdf

767. Roma and Memorialization: Advancing Recognition and Remedy for the Dark Chapters of the Past and their Impact on the Present. Concept Note International Roundtable, 15 September 2022, Geneva URL: https://antigypsyism.eu/wp-content/uploads/2022/09/CONCEPT-NOTE-Roma-and-Memorialization_final.pdf

768. Roma in 10 european countries. Roma Survey 2021 – Main results. Vienna, 2022. URL: https://fra.europa.eu/sites/default/files/fra_uploads/fra-2022-roma-survey-2021-main-results_en.pdf

769. Roma still victims of hate crimes, decades after mass killings, says UN expert. Roma Holocaust Remembrance Day, 2 August 2020 URL: <https://www.ohchr.org/en/press-releases/2020/07/roma-still-victims-hate-crimes-decades-after-mass-killings-says-un-expert>

770. Romaversitas Foundation. Annual Report. 2022. URL: <https://romaversitas.hu/annual-reports/>

771. Romaversitas. 2023. URL: <https://romaversitas.hu/our-vision-and-mission/>

772. Roy R. D., Hossain S., Guhathakurta M. Access to Justice for Indigenous Peoples in Bangladesh. United Nations Development Programme (UNDP, Bangkok, 2007). URL: <http://regionalcentrebangkok.undp.or.th/practices/governance/a2j/docs/CaseStudy-02-Bangladesh.pdf>.

773. Rusciano F. L. The Construction of National Identity: A 23-Nation Study. *Political Research Quarterly*. 2003. Vol. 56, №. 3. P. 361-366.

774. Russian racial discrimination of Crimean Tatars in Crimea. Doc. 14262. 31 January 2017 URL: <https://pace.coe.int/pdf/accd39d9fc64192b1ec6e3aaee6a4d73a1390616a48ff023354a0808a66992a7/doc.%2014262.pdf>

775. Ryšavý Z. CNN: Czech Republic has discriminated against Romani refugees from Ukraine, updated data refute the myth that they all hold dual citizenship Romea.cz. 08 August 2022 URL: <https://romea.cz/en/world/cnn-czech-republic-has->

discriminated-against-romani-refugees-from-ukraine-updated-data-refute-the-myth-that-they-all-hold

776. Salgado-Orellana N., Berrocal de Luna E., Sánchez-Núñez A. Ch. Intercultural Education for Sustainability in the Educational Interventions Targeting the Roma Student: *A Systematic Review*. *Sustainability* 2019, Vol. 11(12), 3238; DOI: 10.3390/su11123238

777. Sanka M. Linguistic Rights of Indigenous Peoples. *De Jure*. 2020. Vol. 11(2). P. 225-229.

778. Sapinski A. Analysis of the role of international organizations in the process of regulating the rights of the fourth generation: the main directions, the challenges of the time. *Futurity Economics & Law*. 2022. Vol. 2, No. 2. P. 14-22.

779. Saramaka People v Suriname, Inter-American Court of Human Rights, Judgement of 28 November 2007, Series C No. 172. URL: https://www.escri-net.org/sites/default/files/ORELLANA_Marcos_SaramakaPeopleVSuriname.pdf

780. Sarkki S., Pihlajamäki M., Rasmus S., Eronen J. T. “Rights for Life” scenario to reach biodiversity targets and social equity for indigenous peoples and local communities. *Biological Conservation*, 2023. Vol. 280, 109958. URL: <https://doi.org/10.1016/j.biocon.2023.109958>

781. Scanlon T. M. *The difficulty of tolerance: Essays in political philosophy*. Cambridge, UK : Cambridge University Press, 2003.

782. Schneider S., Heath A. Ethnic and cultural diversity in Europe: validating measures of ethnic and cultural background. *Journal of Ethnic and Migration Studies*. 2020. Vol. 46:3. P. 533-552.

783. Sen A. *Identity and violence: The illusion of destiny*. New Delhi : Ailen Lane, 2006. 126 p.

784. Seventy-seventh session Item 69 (c) of the provisional agenda. Promotion and protection of human rights: human rights situations and reports of special rapporteurs and representatives Minority issues. A/77/246. 29 July 2022. <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N22/444/59/PDF/N2244459.pdf?OpenElement>

785. Shadmi E. et al. Health equity and COVID-19: global perspectives. *Int. J. Equity Health*. 2020. Vol. 19. P. 104.
786. Sherrod L. R., Lauckhardt J. The development of citizenship. In L. S. R. M. Lerner (Ed.) *Handbook of adolescent psychology*. Hoboken, NJ : Wiley, 2009. P. 372-407.
787. Shinya U. Disaster linguicism: Linguistic minorities in disasters. *Language in Society*. 2019. Vol. 48(3). P. 353-375.
788. Sidanius J., Pratto F. Social dominance: An intergroup theory of social hierarchy and oppression. Cambridge University Press, 1999. DOI: 10.1017/CBO9781139175043.
789. Silbey S. S. Legal culture and cultures of legality. In *Routledge Handbook of Cultural Sociology*. Edition 2nd. ImprintRoutledge. 2018. eBook ISBN9781315267784.
790. Sirkeci I, Acik N Barriers for highly qualified A8 immigrants in the UK labour market. *Work, Employment and Society*. 2018. Vol. 32(5). P. 906-924.
791. Situation of human rights and fundamental freedoms of indigenous people : note / by the Secretary-General James A. S.; UN. Secretary-General; UN. Human Rights Council. Special Rapporteur on Rights of Indigenous Peoples. 2010.
792. Sixth Report submitted by Denmark Pursuant to Article 25, paragraph 2 of the Framework Convention for the Protection of National Minorities – received on 30 March 2023. ACFC/SR/VI(2023)004. URL: <https://rm.coe.int/6th-sr-denmark-en/1680aac52f>
793. Sixth Report submitted by Finland Pursuant to Article 25, paragraph 2 of the Framework Convention for the Protection of National Minorities – received on 27 March 2023. URL: <https://rm.coe.int/6th-sr-finland-en/1680aab667>
794. Smith R. K.M. The possibilities of an independent special rapporteur scheme, *The International Journal of Human Rights*, 2011. Vol. 15:2. P. 172-186, DOI: 10.1080/13642987.2011.537465
795. Smith A. C., Woerner J., Perera R. et al. An Investigation of Associations Between Race, Ethnicity, and Past Experiences of Discrimination with Medical

- Mistrust and COVID-19 Protective Strategies. *J. Racial and Ethnic Health Disparities*. 2022. Vol. 9. P. 1430-1442.
796. Smith A. D. Culture, community and territory: the politics of ethnicity and nationalism. *International Affairs*. 1996. Vol. 72(3). P. 445-458.
797. Smith A. *Ethno-Symbolism and Nationalism: A Cultural Approach*. Routledge. 2009.
798. Smith G. *Democratic Innovations. Designing institutions for citizen participation*. Cambridge : Cambridge University Press, 2009.
799. SOU, Romers rätt – En strategi för romer i Sverige. Slutbetänkande från Delegationen för romska frågor, No 55. 2010 URL: <https://www.regeringen.se/rattsliga-dokument/statens-offentliga-utredningar/2010/07/sou-201055/>
800. Special Rapporteur of the United Nations Sub-Commission on Prevention of Discrimination and Protection of Minorities E/CN.4/Sub.2/384/Rev.1,
801. Stahl B.C., Doherty N.F., Shaw M. Information security policies in the UK healthcare sector: a critical evaluation *Infor. Syst. Jour.* 2012. Vol. 22 (1) P. 77-94
802. Stanković-Pejnović V. Mogu li «nacionalne države» na Balkanu negirati multikulturalizam, Zagreb, 2010.
803. State of democracy, human rights and the rule of law Populism – How strong are Europe’s checks and balances? Report by the Secretary General of the Council of Europe 2017. URL: https://www.coe.int/en/web/portal/home/-/asset_publisher/ke6Wfgn94238/content/populism-how-strong-are-europe-s-checks-and-balances-?_101_INSTANCE_ke6Wfgn94238_viewMode=view/.
804. State Strategy for Civic Equality and Integration 2021-2030: Decree №356 of the Government of Georgia. July 13, 2021. URL: https://smr.gov.ge/uploads/Files/_%E1%83%98%E1%83%9C%E1%83%A2%E1%83%94%E1%83%92%E1%83%A0%E1%83%90%E1%83%AA%E1%83%98%E1%83%90/Concept_ENG21.12.pdf.
805. Stavenhagen R. Indigenous Peoples' Rights to Education. *European Journal of Education*. 2015. Vol. 50(3). P. 254-257.

806. Stavenhagen R. Indigenous Rights: Some Conceptual Problems In: Constructing Democracy. 1996. ImprintRoutledge. P. 19.
807. Stepanyants M. Cultural essentials versus universal values? *Diogenes*. 2008. Vol. 219. P. 13-23.
808. Sterilisation and its Consequences for Romani Women in the Czech Republic (1966-2016) Coercive and cruel a report by the european roma rights centre URL: http://www.errc.org/uploads/upload_en/file/coercive-and-cruel-28-november-2016.pdf
809. Stojanovic D. Уставно право. Niš, Serbia, 2014.
810. Strategia de consolidare a relațiilor interetnice în Republica Moldova pentru anii 2017-2027 URL: <http://ari.gov.md/sites/default/files/document/attachments/Strategia%20de%20consolidare%20a%20relatiilor%20interetnice.pdf>
811. Studies K. OSW Commentary - Separatism and gas: Russian attempts to destabilise Moldova - Tensions in Gagauzia. Centre for Eastern Studies. 12 Dec 2022. URL: <https://policycommons.net/artifacts/2655696/osw-commentary-separatism-and-gas/3678677/>
812. Study of the problem of discrimination against indigenous populations. UN. Economic and Social Council. 1982, 1st sess.: New York. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/33220>
813. Submission to the Committee of Ministers, Council of Europe. D.H. and others v. Czech Republic JUNE 2012 http://www.errc.org/uploads/upload_en/file/eighth-communication-to-the-committee-of-ministers-on-judgment-implementation-18-may-2012.pdf
814. Summary of the Chair of the UN Forum on Minority. 15th Forum on Minority issues. Review. Rethink. Reform. 30TH ANNIVERSARY OF THE UN DECLARATION ON minority rights. 2022. Palais des nations, Geneva and Virtually. URL: <https://www.ohchr.org/en/events/forums/2022/fifteenth-session-forum-minority-issues>

815. Summary Records of the Sub-Commission Meeting 1972, U.N. Doc. E/CN.4/sub.2/SR.647.
816. Survey of Consumer Finances, 1989-2019, Board of Governors of the Federal Reserve System. URL: https://www.federalreserve.gov/econres/scf/dataviz/scf/chart/#series:Net_Worth;demographic:racecl4 ;population:all;units:median;range:1989,2019.
817. Sustainable development strategy of Latvia until 2030. Riga : Saeima of the Republic of Latvia, 2010. URL: https://www.pkc.gov.lv/sites/default/files/inline-files/LIAS_2030_en_1.pdf.
818. Syarifah M. Eksistensi Hak Ulayat atas Tanah dalam Era Otonomi Daerah pada Masyarakat Sakai di Kabupaten Bengkalis Propinsi Riau, USU, 2010. URL: <https://repositori.usu.ac.id/handle/123456789/40027>
819. Syed M. The Logic of Microaggressions Assumes a Racist Society. *Perspectives on Psychological Science*. 2021. Vol. 16 (5). P. 926-931.
820. Sys F. D.H. v. Czech Republic: Roma Educational Equality and the Vulnerability of Strategic Litigation. *Acta Universitatis Carolinae – Studia Territorialia*. 2020 Vol. 20 No. 1 URL: <https://stuter.fsv.cuni.cz/index.php/stuter/article/view/797>
821. Tájékoztató az Ukrajnából menekült ukrán-magyar kettős állampolgároknak. URL: <https://helsinki.hu/tajekoztato-az-ukrajnabol-menekulo-ukran-magyarkettos-allampolgaroknak/>
822. Taylor C. Multiculturalism. Princeton : Princeton University Press, 1994. 192 p.
823. Tervonen M., Enache A. Coping with everyday bordering: Roma migrants and gatekeepers in Helsinki. *Ethnic and Racial Studies*, 2017. Vol. 40, 1114–1131. DOI: 10.1080/01419870.2017.1267378.
824. The Constitution of Romania. 1991. URL: <https://www.presidency.ro/en/the-constitution-of-romania>.
825. The Framework Convention for the Protection of National Minorities. November 10, 1994. URL: <https://www.coe.int/en/web/minorities/at-a-glance>.

826. The Lund Recommendations on the Effective Participation of National Minorities in Public Life & Explanatory. OSCE High Commissioner on National Minorities Note September 1999. URL: <https://www.osce.org/files/f/documents/0/9/32240.pdf>.
827. The National Center for Education. Statistics Status and Trends in the Education of Racial and Ethnic Groups 2018. U.S. Department of Education, 2019.
828. The Oslo Recommendations regarding the Linguistic Rights of National Minorities & Explanatory Note. OSCE High Commissioner on National Minorities. February 1998. URL: <https://www.osce.org/files/f/documents/8/1/67531.pdf>.
829. The Strasbourg Manifesto on the protection of national minorities and languages within the framework of the European Union. 17th April 2014. URL: <https://en.efhr.eu/2014/05/05/the-strasbourg-manifesto/>.
830. The United Nations Declaration on the Rights of Indigenous Peoples: A Manual for National Human Rights Institutions, Asia Pacific Forum of National Human Rights Institutions and the Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights, August 2013 URL: <https://www.ohchr.org/sites/default/files/Documents/Issues/IPeoples/UNDRIPManualForNHRIs.pdf>
831. Theodor M. The International Covenant on Civil and Political Rights, Human Rights Law-Making in the United Nations: A Critique of Instruments and Process Oxford, 1986. URL: <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780198255499.003.0004>.
832. Tikhonov A. A., Espinosa A., Huynh Q.-L., Anglin D. M. Bicultural identity harmony and American identity are associated with positive mental health in U.S. racial and ethnic minority immigrants. *Cultural Diversity and Ethnic Minority Psychology*. 2019. Vol. 25(4). P. 494-504.
833. Togeby L. The Political Representation of Ethnic Minorities. *Party Politics*, 2008. Vol. 14(3). P. 325–343.
834. Tokar M. Rebranding Non-Governmental Organizations of national minorities in democratic countries: A vision of Ukrainian researchers. *AGATHOS*. 2020. Vol. 11, Is. 2 (21). P. 299-308.

835. Tolbert J., Orgera K., Damico A. Key facts about the uninsured population. In Kaiser H. J. *Family Foundation*, 6 November 2020. URL: <https://www.kff.org/uninsured/fact-sheet/key-facts-aboutthe-uninsured-population/>.
836. Toronshuk I., Markovski V. The Implementation Of The Venice Commission Recommendations On The Provision Of The Minorities Language Rights In The Ukrainian Legislation. *European Journal of Law and Public Administration*. 2018. Vol. 5(1). P. 54-69 DOI: 10.18662/eljpa/27
837. Torres C. A., Bosio E. Global citizenship education at the crossroads: Globalization, global commons, common good, and critical consciousness. *Prospects*. 2020. Vol. 48. P. 99-113.
838. Travis H. Ethnonationalism, genocide, and the United Nations: Exploring the causes of mass killing since 1945. New York, NY: Routledge, 2013.
839. Turner N. J., Cuerrier A. Leigh Joseph Well grounded: Indigenous Peoples' knowledge, ethnobiology and sustainability. *People and Nature*. 2022. Vol. 4 (3). P. 627-651.
840. Tzay C., Francisco J. Rights of indigenous peoples : note / by the Secretary-General. UN. Secretary-General; UN. Human Rights Council. Special Rapporteur on Rights of Indigenous Peoples. 2020 URL: <https://digitallibrary.un.org/record/3879209>
841. Tatalovic S. National Minorities and Croatian Democracy. *Politička misao*. 2006. Vol. XLIII. No. 5. P. 45-59.
842. UE report: discrimination on ethnic background is still an unresolved problem. URL: <http://www.lex.pl/ko/czytaj/-/artykul/raport-ue-dyskryminacja-na-tle-etnicznym-to-wciaz-nierozwiazany-problem>.
843. UN Committee on Economic, Social and Cultural Rights (CESCR), General comment no. 21, Right of everyone to take part in cultural life (art. 15, para. 1a of the Covenant on Economic, Social and Cultural Rights), 21 December 2009, E/C.12/GC/21, URL: <https://www.refworld.org/docid/4ed35bae2.html>
844. UN General Assembly, Resolution 64/292, UN Doc. A/RES/64/292 (2010).
845. UN General Assembly, Resolution 70/169, UN Doc. A/RES/70/169 (2015).

846. UN General Assembly, The right of peoples and nations to self-determination, 16 December 1952, A/RES/637. URL: <https://www.refworld.org/docid/3b00f0791c.html>.
847. UN Secretary-General's Shared Responsibility, Global Solidarity report. A UN framework for the immediate socio-economic response to COVID-19. 2020. URL: <https://unsdg.un.org/resources/un-framework-immediate-socio-economic-response-covid19>.
848. UN. Human Rights Committee (123rd sess. : 2018 : Geneva) Committee's concluding observations on the Lao People's Democratic Republic (CERD/LAO/CO/16-18) and Canada (CERD/CAN/CO/19-20) URL: <https://digitallibrary.un.org/record/1653878>
849. UN. Human Rights Council. Expert Mechanism on the Rights of Indigenous Peoples. Final report of the study on indigenous peoples and the right to participate in decision-making : report of the Expert Mechanism on the Rights of Indigenous Peoples. 2011. A/HRC/18/42 URL: <https://digitallibrary.un.org/record/710369>
850. UNESCO. Investing in cultural diversity and intercultural dialogue. Paris, France : United Nations educational, cultural and scientific organization, 2009.
851. Ungureanu L. Teaching Mathematics - Online versus Offline. *Journal of Research in Educational Sciences*. 2020. Vol. 11 (1). P. 30-35.
852. UNHCR. Global Trends - Forced displacement in 2020. URL: <https://www.unhcr.org/flagship-reports/globaltrends/>.
853. United Nations Charter (full text). URL: <https://www.un.org/en/about-us/un-charter/full-text>.
854. United Nations Framework Convention on Climate Change. COP23 addresses the local communities and Indigenous peoples platform. 2017 URL: http://www4.unfccc.int/sites/NWP/News/Pages/IPP-PreCOP23_Article.aspx
855. United Nations Framework Convention on Climate Change. New UN platform for Indigenous and local community climate action. 2017 URL: <https://unfccc.int/news/new-un-platform-to-boost-indigenous-peoples-and-local-communities-climate-action>

856. United Nations Human Rights. Promoting and Protecting Minority Rights, A Guide for Advocates. United Nations Human Rights. 2012.
857. United Nations Special Rapporteur on the Rights of Indigenous Peoples, Expert Testimony at the request of the petitioners in the case of the Maya Kaqchikel Indigenous Peoples of Sumpango and Others vs. Guatemala Inter-American Court of Human Rights Case No. CDH-3-2020 24 May 2021 URL: https://www.ohchr.org/sites/default/files/Documents/Issues/IPeoples/SR/ExpertTestimonyCourt_EN.pdf
858. United Nations Strategy and Plan of Action on Hate Speech Detailed Guidance on Implementation for United Nations Field Presences. 2020. URL: <https://www.ohchr.org/en/statements/2021/04/international-roma-day8-april-202150-years-time-celebrate-scourge-hate-speech>
859. UNPFII, 17-28 April 2023. Indigenous Peoples, human health, planetary and territorial health and climate change: a rights-based approach. United Nations Headquarters, New York URL: <https://social.desa.un.org/issues/indigenous-peoples/unpfii/unpfii-twenty-second-session-17-28-april-2023>.
860. Ustav Republike Hrvatske. URL: <https://wipolex.wipo.int/ru/text/421269>.
861. Ustawa z dnia 6 stycznia 2005 r. o mniejszościach narodowych i etnicznych oraz o języku regionalnym URL: https://orka.sejm.gov.pl/proc4.nsf/ustawy/223_u.htm
862. Van den Bogaert S. Segregation of Roma Children in Education. Brill Publishing. 2018.
863. Van der Stoel M., Kemp W. A. Quiet Diplomacy in Action: The OSCE High Commissioner on National Minorities. URL: <https://www.osce.org/files/f/documents/6/7/78633.pdf>.
864. Van Liempt I., Kox M. Coronavirus: Misinformation is leading to ‘fake news’ anxieties in Dutch refugee communities. *The Conversation*. 2020. URL: <https://theconversation.com/coronavirus-misinformation-is-leading-to-fake-news-anxieties-in-dutch-refugee-communities-141830>.

865. Vančo I., Efremov, D. A. Revitalizing saami through education in Finland. *Yearbook of Finno-Ugric Studies*, 2020. Vol. 14(4), P. 617–627. URL: <https://doi.org/10.35634/2224-9443-2020-14-4-617-627>
866. Vazquez M. Calling COVID-19 the «Wuhan Virus» or «China Virus» is inaccurate and xenophobic. 2021. URL: <https://medicine.yale.edu/news-article/23074/>.
867. Veiga A., Astakhova L., Botha A. Herselman M. Defining organisational information security culture—Perspectives from academia and industry *Computers & Security* 2020.. Vol. 92. URL: <https://doi.org/10.1016/j.cose.2020.101713>
868. Veit S., Thijsen L. Almost identical but still treated differently: hiring discrimination against foreign-born and domestic-born minorities. *Journal of Ethnic and Migration Studies*. 2021. Vol. 47:6. P. 1285-1304.
869. Verkuyten M., Martinovic B., Smeekes A. The multicultural jigsaw puzzle: Category indispensability and acceptance of immigrants' cultural rights. *Personality and Social Psychology Bulletin*. 2014. Vol. 40(11). P. 1480-1493.
870. Verkuyten M., Yogeewaran K., Adelman L. Intergroup Toleration and Its Implications for Culturally Diverse Societies. *Social Issues and Policy Review*. 2019. Vol. 13, Is. 1. P. 5-35. URL: <https://doi.org/10.1111/sipr.12051>.
871. Verkuyten M., Yogeewaran K., Mepham K., Sprong S. Interculturalism: A new diversity ideology with interrelated components of dialogue, unity, and identity flexibility. *European Journal of Social Psychology*. 2020. Vol. 50(3). P. 505-519.
872. Vertovec S. Talking Around Super-Diversity. *Ethnic and Racial Studies*. 2019. Vol. 42 (1). P. 125-139.
873. Vertovec S. The Emergence of Superdiversity in Britain. Centre on Migration, Policy and Society (COMPAS), University of Oxford, Working Paper. 2006. No. 25. URL: http://www.compas.ox.ac.uk/fileadmin/files/Publications/working_papers/WP_2006/WP_0625_Vertovec.pdf.

874. Vertovec S. Towards post-multiculturalism? Changing communities, conditions and contexts of diversity. *International Social Science Journal*. 2010. Vol. 61(199). P. 83-95.
875. Vrdoljak A. F. Indigenous Peoples, World Heritage, and Human Rights. *International Journal of Cultural Property*. 2018. Vol. 25(3). P. 245-281.
876. Vulpe L., Pribac S. Teachers' adaptability to online education during COVID-19. *Journal of Educational Sciences*, XXII. 2021. Vol. 2(44). P. 63-78.
877. Walter S. The backlash against globalization. *Annual Review of Political Science*. 2021. Vol. 24(1). P. 421-442.
878. Wang J.-Sh., Fang P.-H., Wu T.-M. An Inquiry into Wage Discrimination Based on Nationality: The Case of the Korean Baseball Organization. *International Journal of Sport Finance*. 2017. Vol. 12. Is. 4. P. 359-385.
879. Wang Y., Yi T. Parallel Changes in Ethnic/Racial Discrimination and Identity in High School. *Journal of Youth and Adolescence*. Scopus. 2020. URL: <https://doi.org/10.1007/s10964-019-01186-w>.
880. Watters S. M., Ward C., Stuart J. Does normative multiculturalism foster or threaten social cohesion? *International Journal of Intercultural Relations*. 2020. Vol. 75. P. 82-94.
881. Webley L. The why and how to of conducting a socio-legal empirical research project. In Routledge *Handbook of Socio-Legal Theory and Methods*. 2019. ImprintRoutledge. URL: <https://www.taylorfrancis.com/chapters/edit/10.4324/9780429952814-4/conducting-socio-legal-empirical-research-project-lisa-webley>.
882. Wei D. Can Chinese language learning reinforce English supremacy? 2020. URL: <https://www.languageonthemove.com/can-chinese-language-learning-reinforce-english-supremacy/>.
883. White Paper on Intercultural Dialogue. Living Together as Equals in Dignity. Council of Europe. 2008. URL: https://www.coe.int/t/dg4/intercultural/source/white%20paper_final_revised_en.pdf.

884. Wiener B. E. Ethnicity: in search of a paradigm of study. *Ethnographic Review*. 1998. № 4. P. 28-32.
885. Wilton L., Apfelbau E., Goo J. Valuing differences and reinforcing them: Multiculturalism increases race essentialism. *Social Psychology and Personality Science*. 2019. Vol. 10. P. 681-689.
886. Winkler B. Looking Forward To The Future: Europe's Societies Are Undergoing Change. URL: <https://www.un.org/en/chronicle/article/looking-forward-future-europes-societies-are-undergoing-change>.
887. Woods E., Schertzer R., Greenfeld L., Hughes C., Miller-Idriss C. COVID-19, Nationalism, and the Politics of Crisis: A Scholarly Exchange. *Nations and Nationalism*. 2020. Vol. 26(4). P. 807-825.
888. Working together towards 2025. Anna Lindh Foundation. 2015. URL: <http://www.alfpolska.org/public/editor/file/Summary%20of%20strategy%20and%20Work%20Plan%202015.pdf>.
889. Wu Z., So V. Ethnic and National Sense of Belonging in Canadian. *Society. International Migration*. 2020. Vol. 58, Is. 2. P. 233-254.
890. Wunderlich Carmen L. Resiliency Dynamics of Norm Clusters: Norm Contestation and International Cooperation. *Review of International Studies*. 2018. V. 44 (3). P. 570-93.
891. Xiaonan L. Chapter 1 The International Standard, Experience and Chinese Practice Regarding Equality and Non-Discrimination In: *Equality and Anti-Discrimination The Road to Equal Rights in China Brill*, 2021. P. 3-28.
892. Yang C.-H., Lin, H.-Y. Is There Salary Discrimination by Nationality in the NBA?: Foreign Talent or Foreign Market. *Journal of Sports Economics*. 2012, 13. Vol. 1. P. 53-75.
893. Yegen M. Ethnopolitics to geopolitics: the Turkish State and the Kurdish question since 2015. *British Journal of Middle Eastern Studies*. 2022. URL: <https://www.tandfonline.com/doi/citedby/10.1080/13530194.2022.2043146?scroll=top&needAccess=true#metrics-content>.

894. Yemini M., Tibbitts F., Goren H. Trends and caveats: Review of literature on global citizenship education in teacher training. *Teaching and Teacher Education*. 2019. Vol. 77. P. 77-89.
895. Ysseldyk R., Haslam S. A., Matheson K., Anisman H. Love thine enemy? Evidence that (ir) religious identification can promote outgroup tolerance under threat. *Group Processes & Intergroup Relations*. 2012. Vol. 5(1). P. 105-117.
896. Yuce T., Turner P., Glass Ch., Hoyt D., Nasca T. National Evaluation of Racial/Ethnic Discrimination in US Surgical Residency Programs. *JAMA Surg*. 2020. Vol. 155. P. 526-528.
897. Yves B. Die Mauern in der offenen und geschlossenen Gesellschaft. In *Menschen, Macht und Mauern: Fallbeispiele und Perspektiven [People, Power and Walls: Case Studies and Perspectives]*, ed. Ludmila Lutz-Auras and Pierre Gottschlich. Wiesbaden : Springer, 2016.
898. Zakon o lokalnoj samoupravi, Sl. glasnik RS", br. 129/2007, 83/2014 - dr. zakon, 101/2016 - dr. zakon, 47/2018 i 111/2021 - dr. zakon. URL: https://www.paragraf.rs/propisi/zakon_o_lokalnoj_samoupravi.html.
899. Zapata-Barrero R. *Intercultural Citizenship in the Post-Multicultural Era*. London : Sage, 2019.
900. Zapata-Barrero R. *Interculturalism in cities: Concept, policy and implementation*. Cheltenham : Edward Elgar Publishing, 2015. 224 p.
901. Zapata-Barrero R. Interculturalism in the post-multicultural debate: a defence. *CMS*. 2017. Vol. 5, 14.
902. Zenz A., Leibold J. Securitizing Xinjiang: Police Recruitment, Informal Policing and Ethnic Minority Co-optation. *The China Quarterly*. 2020. Vol. 242. P. 324-348.
903. Zhuojun W., Hualing H. National Identity in the Era of Globalization: Crisis and Reconstruction. *Social Sciences in China*. 2014. Vol. 2. P. 139-154.
904. Ziółkowska-Weiss K. Cultural pluralism on the example of national minorities in the United States of America. *Ukrainian Policymaker*. 2020. Vol. 6. P. 114-121. URL: <https://doi.org/10.29202/up/6/11>.
905. Zlătescu I. Globalization and migration. *Fiat Iustitia*. 2019. №1. P. 200-206.

906. Zschirnt E., Ruedin D. Ethnic Discrimination in Hiring Decisions: A Meta-analysis of Correspondence Tests 1990-2015. *Journal of Ethnic and Migration Studies*. 2016 Vol. 42 (7) P. 1115-1134.
907. Zschirnt E. Evidence of Hiring Discrimination Against the Second Generation: Results from a Correspondence Test in the Swiss Labour Market. *Int. Migration & Integration*. 2020. Vol. 21. P. 563-585.
908. Zschirnt E., Ruedin D. Ethnic Discrimination in Hiring Decisions: A Meta-analysis of Correspondence Tests 1990-2015. *Journal of Ethnic and Migration Studies*. 2016. 42 (7). P. 1115-1134.
909. Zsolt Németh – Ádám Szesztay Minority Rights in the Slipstream of Geopolitics. *Hungarian Journal of Minority Studies*. 2021. Vol. IV. P. 73-91. URL: https://bgazrt.hu/wp-content/uploads/2021/08/5.Nemeth_Szesztay.pdf.
910. Zwaan-de Vries v. The Netherlands Human Rights Committee. Communication No. 182/1984. URL: <https://www.humanrights.is/en/human-rights-education-project/comparative-analysis-of-selected-case-law-achpr-iachr-echr-hrc/the-right-to-equality-and-non-discrimination/the-principle-of-non-discrimination-as-a-vehicle-for-the-protection-of-economic-social-and-cultural-rights>.

ДОДАТКИ

Додаток А

Список публікацій здобувача за темою дисертації

1. Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації

1.1. Монографії

1. Ковний Ю.Є., 2023а. Державна етнонаціональна політика в Україні: теоретико-правове дослідження : монографія. Львів : Растр-7, 784 с.

1.2. Публікації у наукових фахових виданнях України

2. Жаровська І.М., Ковний Ю.Є., 2021. Освіта в контексті сталого розвитку: соціальний та екологічний аспект. *Право. Уа*, 1, с. 5-9
3. Ковний Ю.Є., 2022а. Етнонаціональна політика в контексті національної безпеки. *Юридичний науковий електронний журнал*, 9, с. 37-39
4. Ковний Ю.Є., 2022б. Теоретико-правове тлумачення «етнічної ідентичності». *Юридичний науковий електронний журнал*, 10, с. 34-36
5. Ковний Ю.Є., 2022в. Національна ідентичність vs правова глобалізація: правові проблеми збалансування. *Юридичний науковий електронний журнал*, 11, с. 42-45
6. Ковний Ю.Є., 2022г. Генезисні та праксіологічні аспекти розвитку концепції мультикультуралізму в юридичній доктрині. *Право і суспільство*, 5, с. 3-8
7. Ковний Ю.Є., 2022д. Інтеркультурна концепція у правовій політиці *Прикарпатський юридичний вісник*, 3, с.18-21
8. Ковний Ю.Є., 2022е. Проблеми етнонаціональної політики в глобалізованому суспільстві. *Актуальні проблеми політики*, 70, с.28-32
9. Ковний Ю.Є., 2022є. Трансформація підходів щодо прав національних меншин у демократичній державі. *Публічне право*, 3, с.63-69.

10. Ковний Ю.Є., 2022ж. Європейська ідентичність у правовій доктрині: тлумачення підходів. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*, 4, с. 3-7
11. Ковний Ю.Є., 2022з. Дискримінація за етнічною та національною ознакою: огляд досліджень. *Право і суспільство*, 6, с. 23-27
12. Ковний Ю.Є., 2022и. Право на громадські об'єднання представників національних меншин: питання удосконалення законодавства. *Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Юриспруденція»*, 58, с. 4-6
13. Ковний Ю.Є., 2022і. Механізми забезпечення політичних прав національних меншин (на досвіді Польщі та Хорватії). *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*, 5, с. 8-12.
14. Ковний Ю.Є., 2022к. Історичні аспекти становлення правового регулювання у сфері етнонаціональної політики. *Публічне право*, 4, с. 228-234
15. Ковний Ю.Є., 2023б. Упередження та дискримінація осіб ромської національності: огляд рішень ЄСПЛ. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція*, 61, с.9-12
16. Ковний Ю.Є., 2023в. Проблеми реалізації належної етнонаціональної політики щодо ромів: компаративний аналіз. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*, 1, с. 3-7
17. Ковний Ю.Є., 2023г. Проблеми правового захисту корінного народу – кримських татар на окупованій території України. *Прикарпатський юридичний вісник*, 3 (50), с. 3-6
18. Ковний Ю.Є., 2023д. Етнонаціональної політики демократичної держави: принципи правового регулювання та історичний генезис розвитку. *Право і суспільство*, 4, с. 21-25.

1.3. Статті у виданнях, що включені до наукометричних баз даних Scopus / Web of Science

19. Kovnyi Y., Chornopyska V., Mikhnevych L., Peresh I., Hartman M. 2023. Problems of legal guarantee of educational needs of national minorities. *CUESTIONES POLÍTICAS*, 41 (76), p. 699-719

20. Kovnyi, Y., Harasymiv, T., Chornopyska, V., Bek, U., Fitsyk, S., 2023. Practical challenges and recommendations on the status of national minorities and indigenous peoples: a comparative analysis of the approaches of the European Union. *Amazonia Investiga*, 12(65), p. 219-229.

21. Kovny Y., Blikhar V., Komarnytska I., Chornopyska V., Pavliuk N., 2024. National minorities in the labour market: economic and legal study. *Financial and credit activity: problems of theory and practice*, 54 (1), с. 538-551

1.4. Статті у наукових періодичних виданнях інших держав із напрямку, з якого підготовлено дисертацію

22. Kovnyi Y., Roshkanyuk V., Panov A., Vovk M., Dubova K., 2023 Legal regulation of ethno-national policies (national minorities, indigenous peoples, multiculturalism). *CUESTIONES POLÍTICAS*, 41 (77), p. 158-171

2. Публікації, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

23. Ковний Ю.Є., 2018 Історичний генезис механізму захисту корінних народів. *Виконавча влада в Україні та інших державах: історія та сучасність (аспекти права): матеріали Восьмої Всеукраїнської науково-теоретичної інтернет-конференції (м. Львів, 7 грудня 2018 р.)*, с. 115-117

24. Ковний Ю.Є., 2019 Щодо історичної ретроспективи створення механізму захисту прав національних меншин. *Рівність у праві: історична ретроспектива і сучасність: матеріали Десятої Всеукраїнської наукової інтернет-конференції (м. Львів, 6 грудня 2019 р.)*, с. 200-201

25. Ковний Ю.Є., 2020а. Безпекові питання в етнонаціональній політиці. *Феномен національної держави і права: український та світовий досвід і перспективи: матеріали Дванадцятої всеукраїнської наукової конференції (м. Львів, 4 грудня 2020 р.)*, с. 158-160

26. Ковний Ю.Є., 2021а. Проблеми інклюзивного суспільства в етнонаціональній сфері. *Мовна політика держави: історико-правова ретроспектива і сучасність: матеріали Тринадцятої Всеукраїнської наукової конференції (м. Львів, 3 грудня 2021 р.)*, с. 132-135

27. Ковний Ю.Є., 2022л. Участь національних меншин у здійсненні публічної влади. *Конституціоналізм в період війни. збірник матеріалів учасників четвертої науково-практичної конференції: зб. матеріалів учасників Четвертої міжнародної науково-практичної конференції (м. Львів, 23 вересня 2022 р.), с. 221-214*
28. Kovnyi Yu. Ye., 2022 Concordia parvae res crescunt, discordia maximae dilabuntur. *Nauka i inowacja – 2022: materiały XVII Międzynarodowej naukowo-praktycznej konferencji (Przemyśl, 7 - 15 października 2022 r.), 3-5*
29. Ковний Ю.Є., 2022м. Проблеми комплексності адміністративно-правової етнонаціональної політики стан та перспективи розвитку адміністративного права України. *Стан та перспективи розвитку адміністративного права України: матеріали Міжнародної науково-практичної інтернет конференції (м. Одеса, 28 жовтня 2022 р), с. 119-120*
30. Ковний Ю.Є., 2022н. Інформаційна безпека в контексті етнонаціональної політики. *Сучасні інформаційні технології в діяльності національної поліції України: матер. Всеукр. наук.-практ. семінару (м. Дніпро, 10 листопада 2022 р.), с. 34-35*
31. Ковний Ю.Є., 2022о. Правове регулювання національних меншин в освітній сфері в умовах євроінтеграційних процесів в Україні. *Актуальні проблеми приватного права в умовах євроінтеграційних процесів в Україні: науково-практичний семінар (м. Львів, 11 листопада 2022 р.), с. 67-69*
32. Ковний Ю.Є., 2022п. Право на участь у політичному житті представників національних меншин як запорука зниження конфліктності у суспільстві. *Права людини в період збройних конфліктів: Міжнародна науково-практична Інтернет-конференція, присвячена 25-річчю Національному університету «Одеська юридична академія» (м. Одеса, 18 листопада 2022 року), с. 77-80*
33. Ковний Ю.Є., 2022р. Збалансованість державної етнонаціональної політики. *Всеукраїнській Осінні юридичні читання – 2022. Сучасні проблеми законодавства, практики його застосування та юридичної науки. Випуск XXXII:*

Матеріали Всеукраїнської науковопрактичної конференції «Осінні юридичні читання – 2022». (м. Вінниця, 24 листопада 2022 р.), с. 70- 72

34. Ковний Ю.Є., 2022с. Множинна дискримінація представників національних меншин. *Правові засади європейської та євроатлантичної інтеграції України: досягнення та перспективи. Збірник матеріалів учасників Шостої міжнародної науково-практичної конференції* (м. Львів, 25 листопада 2022 р.), с. 154-156

35. Ковний Ю.Є., 2022т. Принципи етнонаціональної політики для забезпечення сталого розвитку: проблеми адміністративно-управлінського характеру. *Правове регулювання суспільних відносин в умовах воєнного стану та післявоєнної відбудови з метою забезпечення сталого розвитку: матеріали XI Міжнародної наук.-практ. конф.* (м. Київ, 9 грудня 2022 р.), с. 88-90

36. Ковний Ю.Є., 2022у. Щодо належності державної етнонаціональної політики. *Актуальні проблеми правового регулювання в Україні та країнах ближнього зарубіжжя: Матеріали XII міжнародної науково-практичної Інтернет конференції* (м. Львів, 28-29 грудня 2022 року), с. 79-81

37. Ковний Ю.Є., 2023ж. Протидія дискримінації ромів: європейські стандарти етнонаціональної політики. *Міжнародна та національна безпека: теоретичні і прикладні аспекти : матеріали VII Міжнар. наук.-практ. конф.* (м. Дніпро, 17 березня 2023 р.), с. 71-72

38. Ковний Ю.Є., 2023з. Нормативні стандарти та правореалізаційна практика щодо правового становища ромів *Правові засади організації та здійснення публічної влади: тези VI Міжнародній науково-практичній конференції присвяченій 85-річчю з дня народження доктора юридичних наук, професора, академіка-засновника НАПрНУ, першого Голови Конституційного Суду України Леоніда Петровича Юзькова* (м. Хмельницький, 31 березня 2023 р.), с. 226-227

39. Ковний Ю.Є., 2023и. Статус корінних народів як глобальна правова проблема. *Соціально-гуманітарний вимір правової держави: матеріали міжнар. наук.-практ. конф.* (м. Дніпро, 14 квітня 2023 р.), с. 66-68

40. Ковний Ю.Є.. 2023і. Реалізація права на вибір місця проживання ромської етнічної групи: безпекові вектори. *Проблеми європейської та світової безпеки: правові вектори: матеріали круглого столу (м. Київ, 10 травня 2023 р.)*, с.104-107
41. Ковний Ю.Є., 2023к. Становлення та розвиток правового регулювання статусу корінних народів. *Правова наука і державотворення в Україні в умовах сучасних викликів, породжених російською воєнною агресією: теорія, практика, перспективи розвитку: матер III всеукраїнської наукової конференції - практичної конференції (м. Кропивницький – Кривий Ріг, 19 травня 2023 р.)*, с. 143-145
42. Ковний Ю.Є., 2023л. Спеціальний уповноважений щодо етнонаціональної політики: безпекові питання. *Навчально-науковий центр стратегічних комунікацій у сфері забезпечення національної безпеки та оборони. Стратегічні комунікації у сфері забезпечення національної безпеки та оборони: проблеми, досвід, перспективи : IV міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 27 вересня 2023 р.)*, с.95-96
43. Ковний Ю.Є., 2023м. Уповноважений Верховної Ради з прав людини та захист суб'єктів етнонаціональних відносин. *Теорія і практика розвитку агропромислового комплексу та сільських територій: матеріали XXIV Міжнародного науково-практичного форуму (м. Львів, 4–6 жовтня 2023 р.)*, с. 633-634

Апробація результатів роботи

№ з/п	Тип конференції	Назва конференції	Місце і дата проведення	Форма участі
1	Всеукраїнська науково-теоретична інтернет-конференція	Виконавча влада в Україні та інших державах: історія та сучасність (аспекти права)	м. Львів, 7 грудня 2018 р.	дистанційна
2	Всеукраїнська науково-теоретична інтернет-конференція	Рівність у праві: історична ретроспектива і сучасність	м. Львів, 6 грудня 2019 р.	дистанційна

3	Всеукраїнська науково-теоретична інтернет-конференція	Феномен національної держави і права: український та світовий досвід і перспективи	м. Львів, 4 грудня 2020 р.	дистанційна
4	Всеукраїнська науково-теоретична інтернет-конференція	Мовна політика держави: історико-правова ретроспектива і сучасність	м. Львів, 3 грудня 2021 р.	дистанційна
5	Міжнародна науково-практична конференція	Конституціоналізм в період війни	м. Львів, 23 вересня 2022 р.	очна
6	Міжнародна науково-практична конференція	Nauka i inowacja – 2022	Przemysł, 7 - 15 października 2022 r	заочна
7	Міжнародна науково-практична інтернет конференція	Стан та перспективи розвитку адміністративного права України	м. Одеса, 28 жовтня 2022 р	дистанційно
8	Всеукраїнський науково-практичний семінар	Сучасні інформаційні технології в діяльності національної поліції України	м. Дніпро, 10 листопада 2022 р.	дистанційна
9	Науково-практичний семінар	Актуальні проблеми приватного права в умовах євроінтеграційних процесів в Україні	м. Львів, 11 листопада 2022 р.	очна
10	Міжнародна науково-практична Інтернет-конференція	Права людини в період збройних конфліктів	м. Одеса, 18 листопада 2022 р.	дистанційна
11	Всеукраїнська науково-практична конференція	Осінні юридичні читання – 2022. Сучасні проблеми законодавства, практики його застосування та юридичної науки	м. Вінниця, 24 листопада 2022 р.	дистанційна

12	Міжнародна науково-практична конференція	Правові засади європейської та євроатлантичної інтеграції України: досягнення та перспективи	м. Львів, 25 листопада 2022 р.	дистанційна
13	Міжнародна науково-практична конференція	Правове регулювання суспільних відносин в умовах воєнного стану та післявоєнної відбудови з метою забезпечення сталого розвитку	м. Київ, 9 грудня 2022 р.	очна
14	Міжнародна науково-практична Інтернет конференція	Актуальні проблеми правового регулювання в Україні та країнах ближнього зарубіжжя	м. Львів, 28-29 грудня 2022 року	дистанційна
15	Міжнародна науково-практична конференція	Міжнародна та національна безпека: теоретичні і прикладні аспекти	м. Дніпро, 17 березня 2023 р.	дистанційна
16	Міжнародна науково-практична конференція	Правові засади організації та здійснення публічної влади	м. Хмельницький, 31 березня 2023 р.	дистанційна
17	Міжнародна науково-практична конференція матеріали	Соціально-гуманітарний вимір правової держави	м. Дніпро, 14 квітня 2023 р.	дистанційна
18	Круглий стіл	Проблеми європейської та світової безпеки: правові вектори	м. Київ, 10 травня 2023 р.	дистанційна
19	Всеукраїнська науково -практична конференція	Правова наука і державотворення в Україні в умовах сучасних викликів, породжених російською воєнною агресією: теорія,	м. Кропивницький – Кривий Ріг, 19 травня 2023 р.	дистанційна

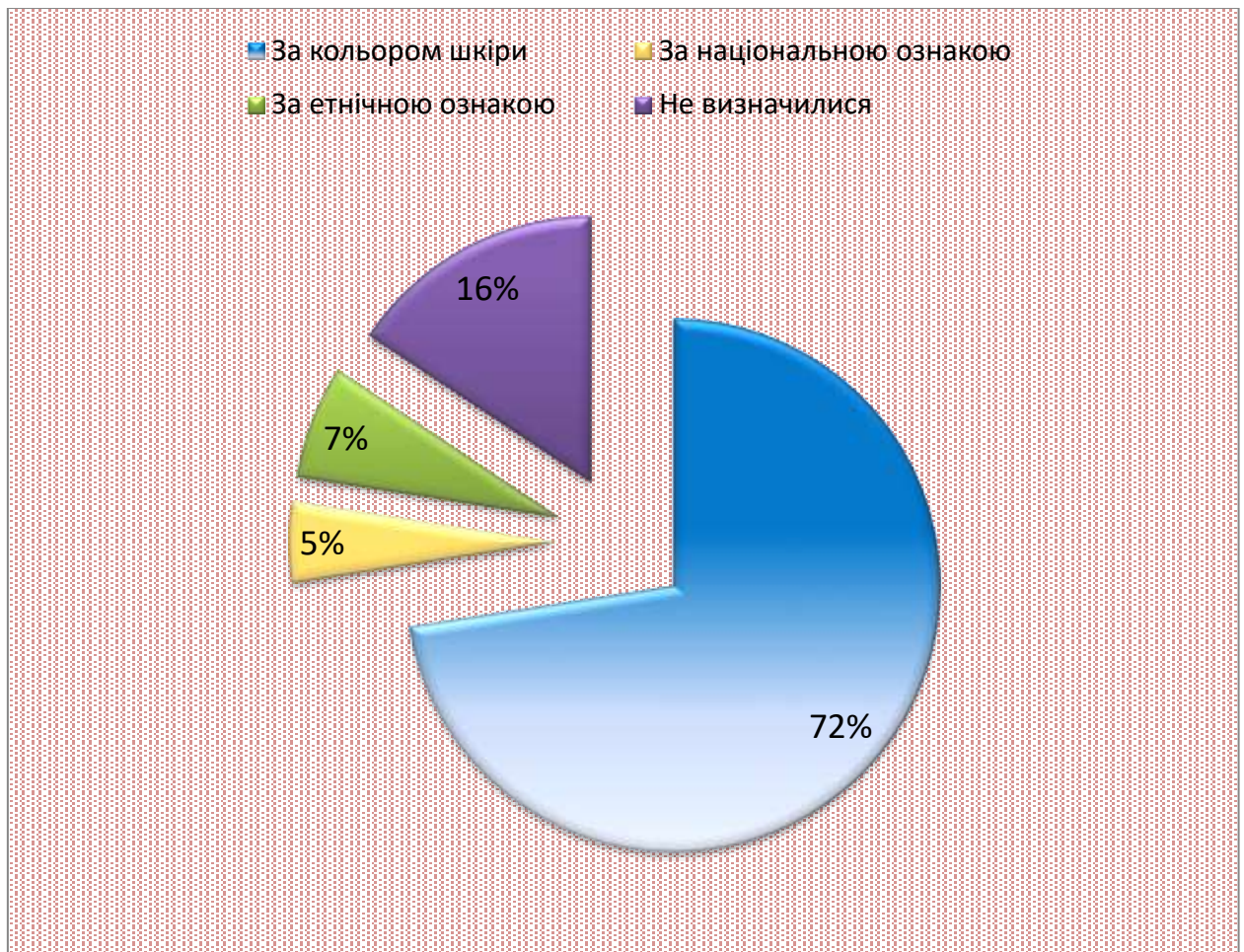
		практика, перспективи розвитку		
20	Міжнародна науково-практична конференція	Стратегічні комунікації у сфері забезпечення національної безпеки та оборони: проблеми, досвід, перспективи	м. Київ, 27 вересня 2023 р.	дистанційна
21	Міжнародний науково-практичного форуму	Теорія і практика розвитку агропромислового комплексу та сільських територій. Секція право.	м. Львів, 4–6 жовтня 2023 р.	очна

Додаток Б

Результати авторського опитування
Перша фокус-група
(громадян України, що відносять себе
до українців як представників титульної нації)

Додаток Б.1

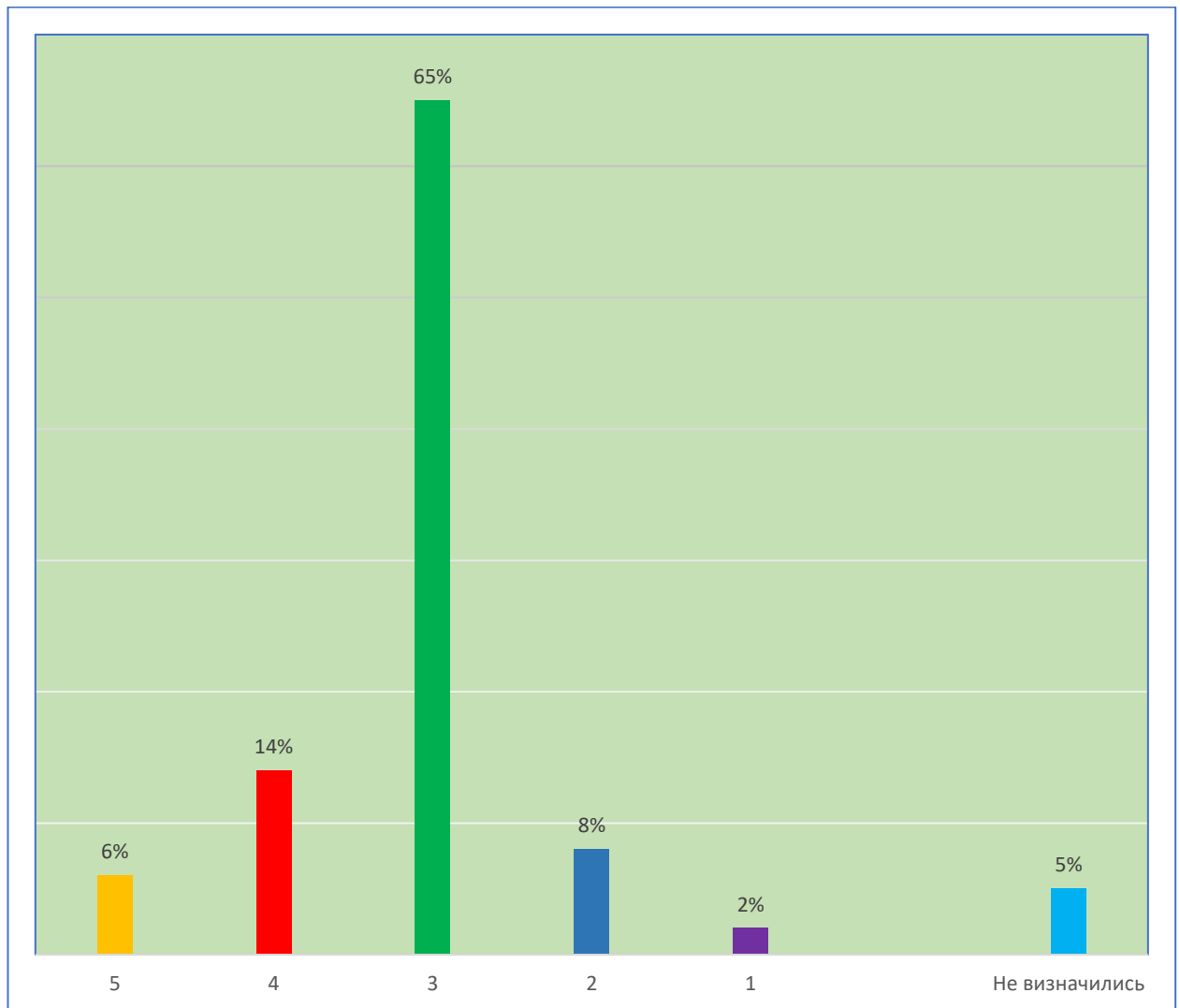
Як Ви розумієте дискримінацію за расовою ознакою?

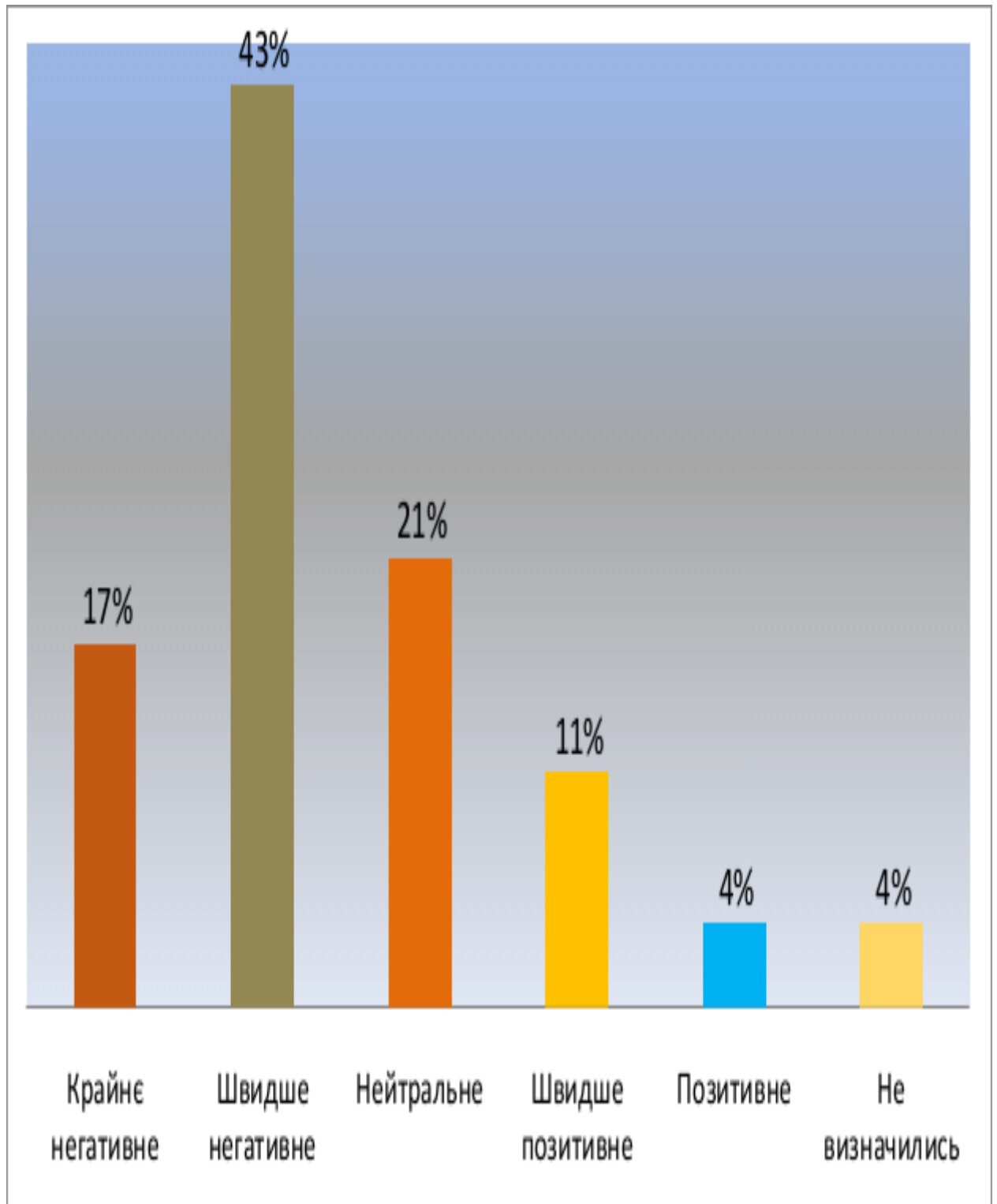
Як ви розумієте терімнопоняття «етнонаціональна політика?»

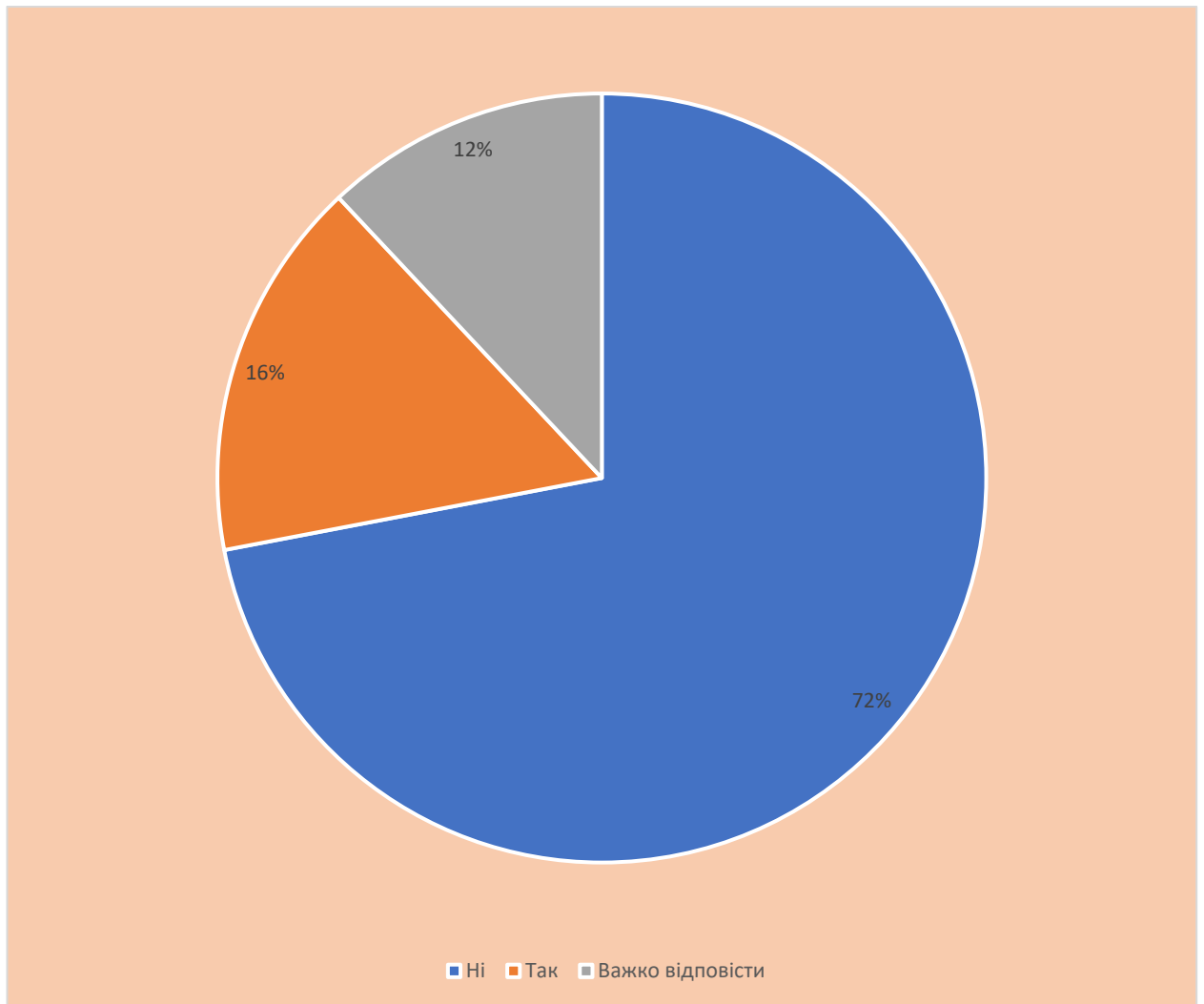

Оцініть на вашу думку який рівень дискримінації в Україні за ознакою етнічної та національної приналежності? (за п'ятибальною шкалою)

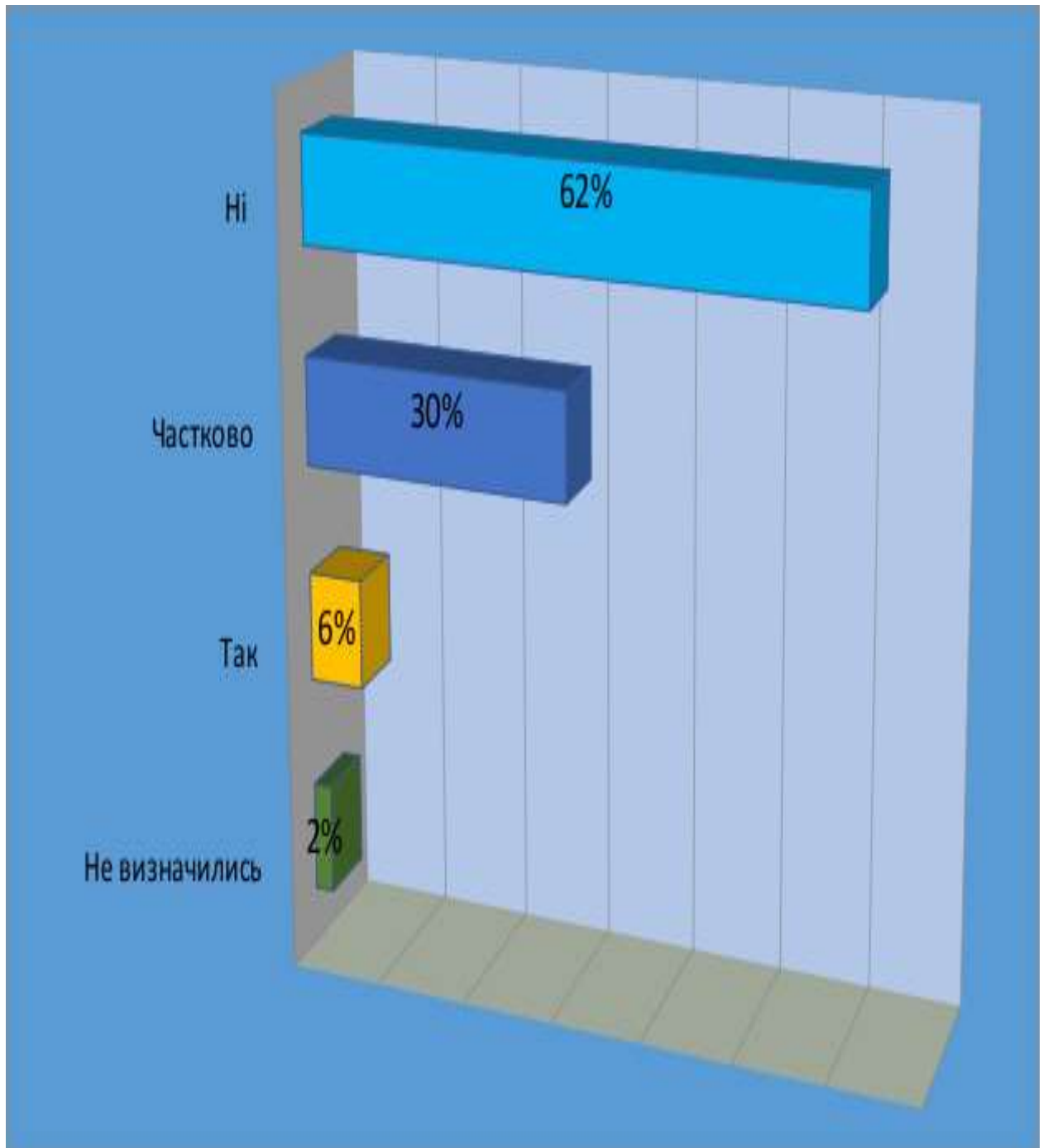

Опишіть ваше ставлення до ромів?

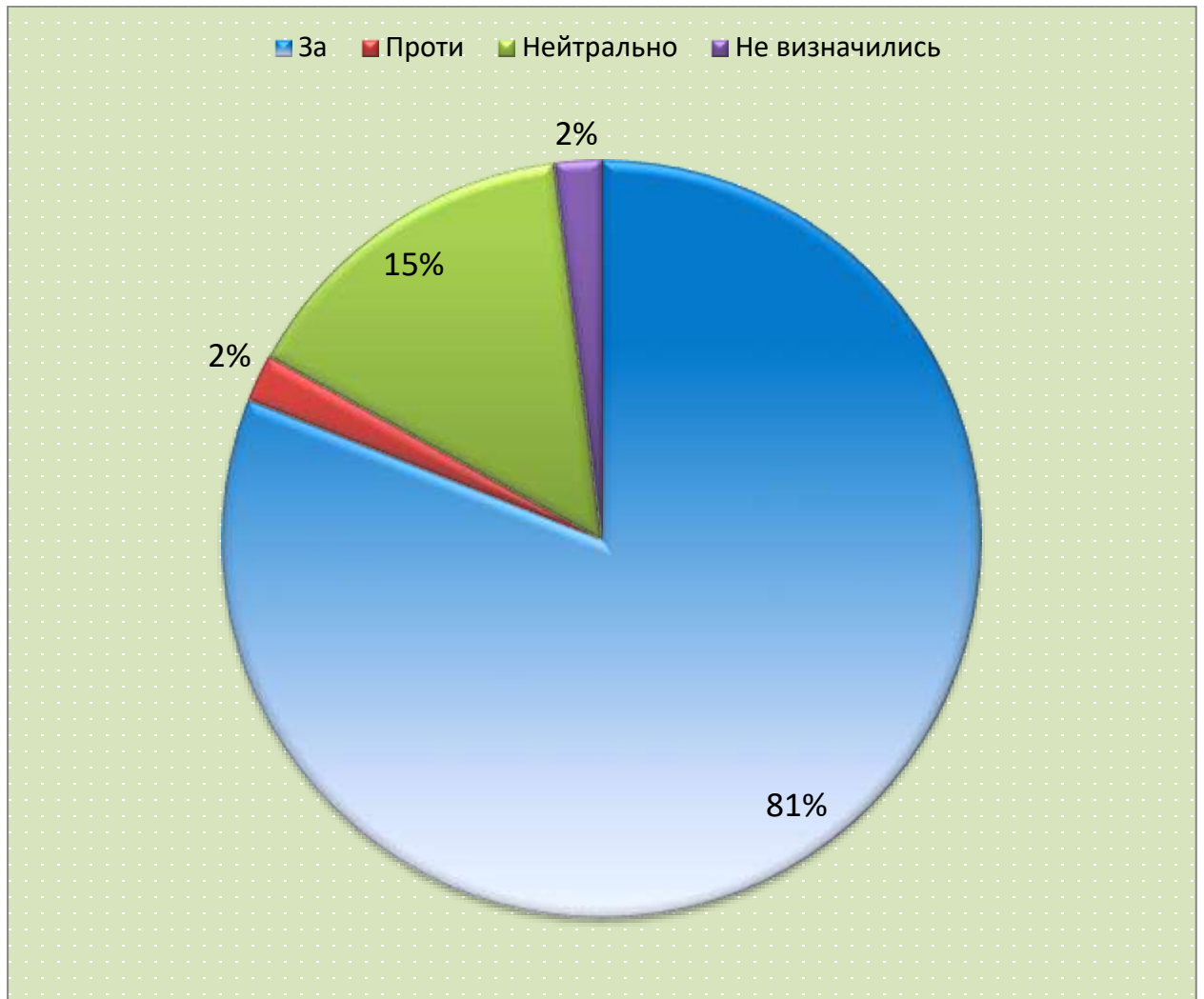

Фокус-група два (представники корінного народу)

Чи забезпечує держава ваші політичні права як корінного народу?

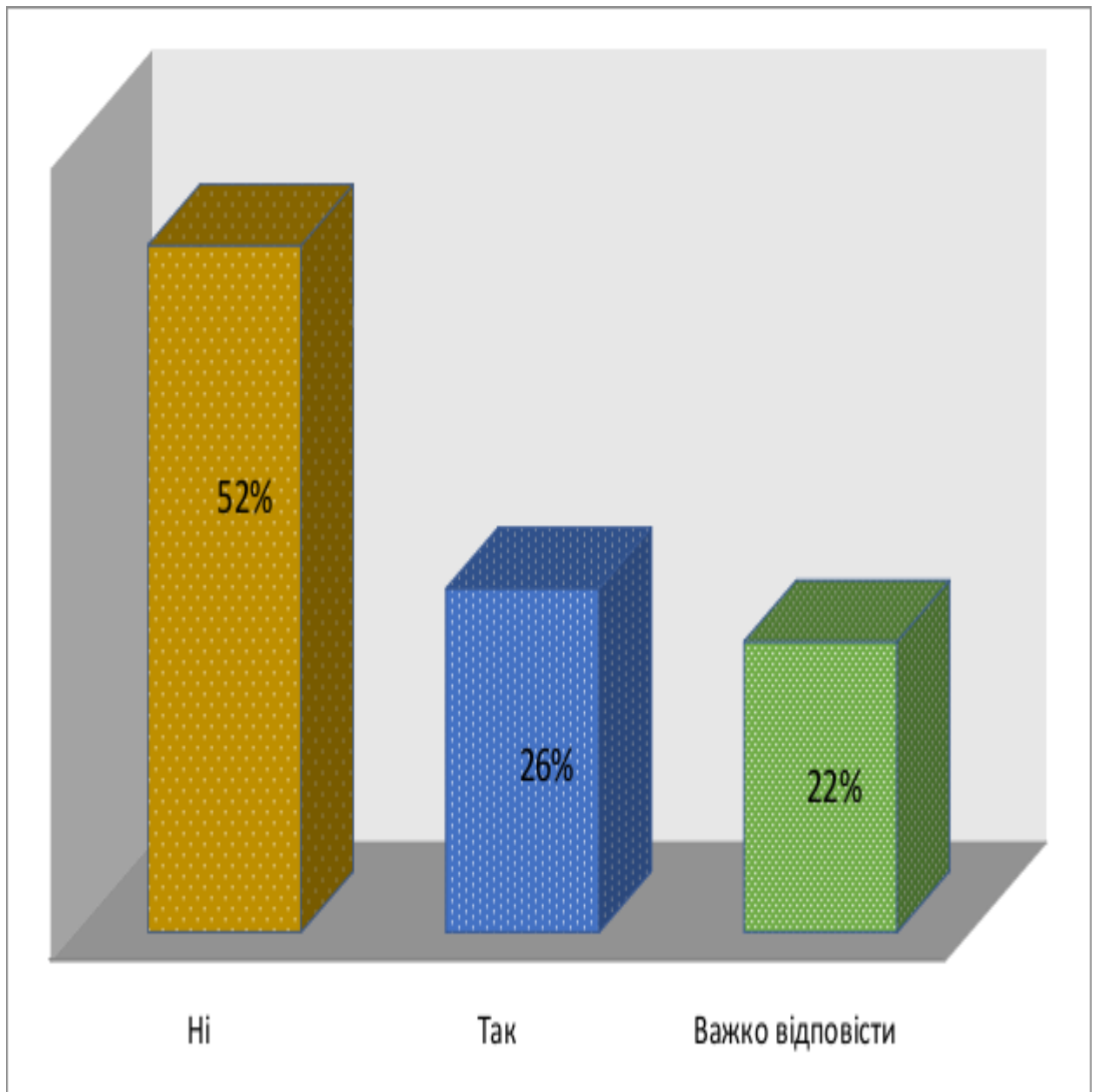

Як ви оцінюєте ініціативу створення окремих місць у ВРУ для представників корінних народів?

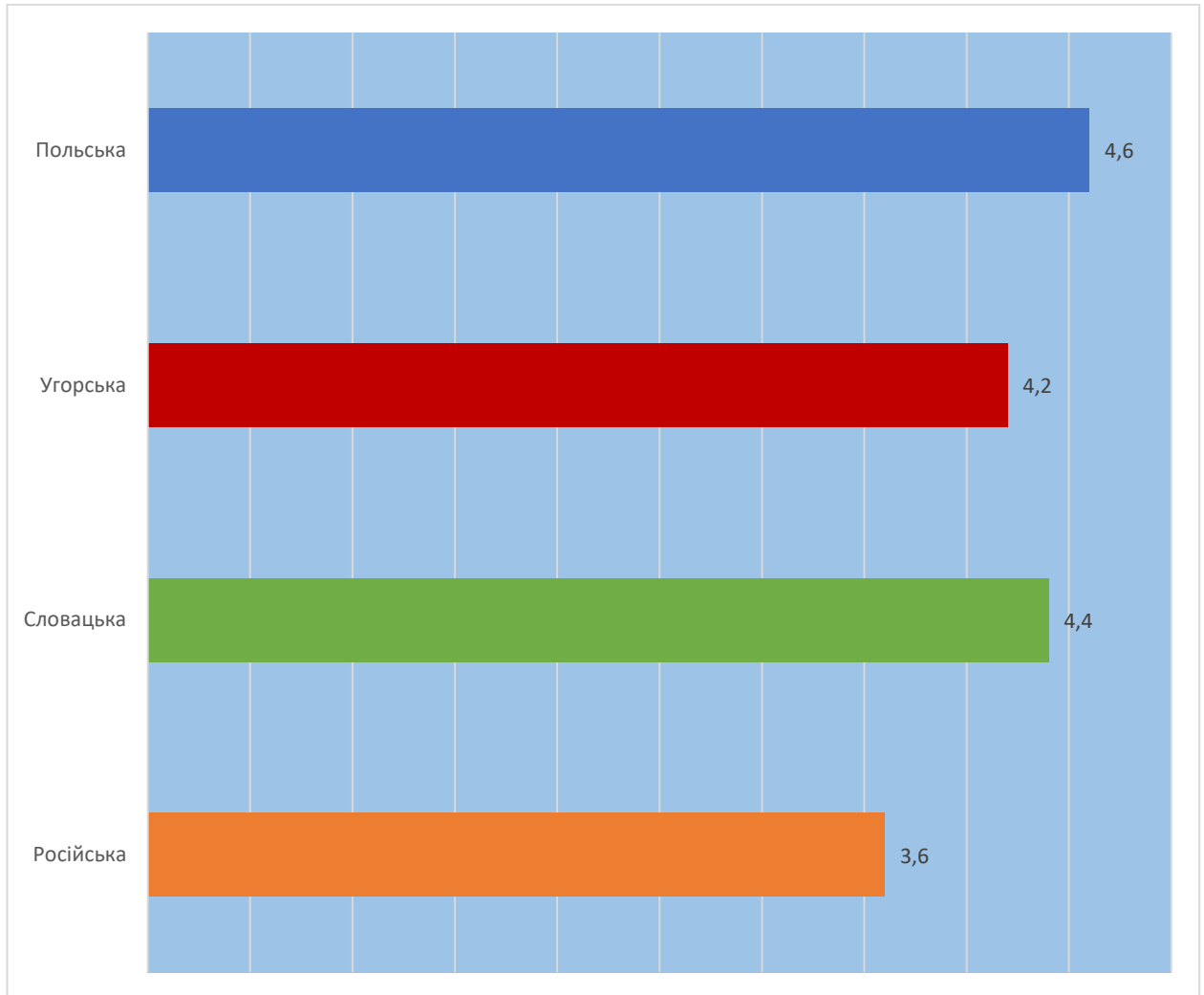

Фокус- група три (представники національних меншин)

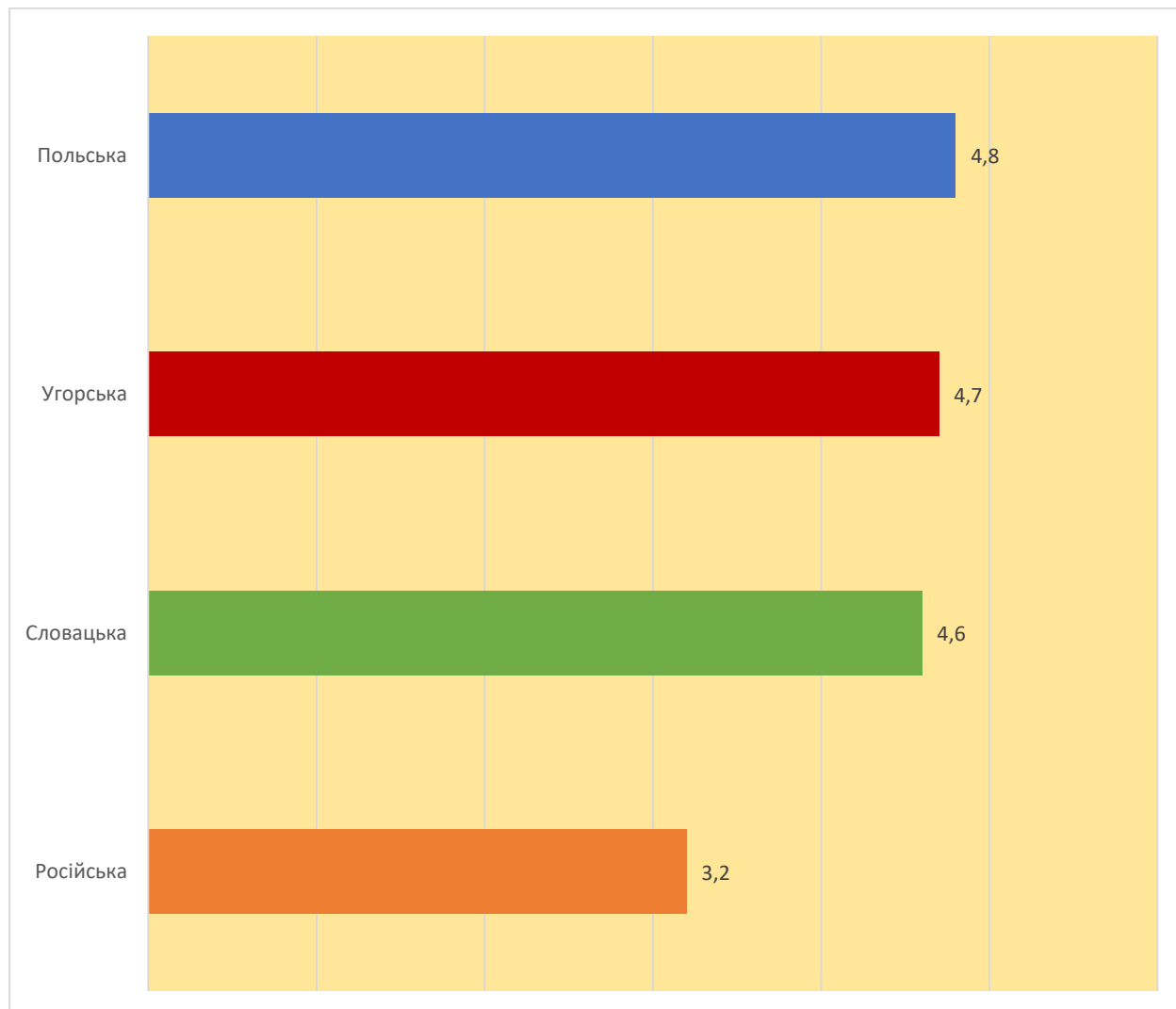
Чи достатньо робить Україна для захисту ваших прав як представника національної меншини?

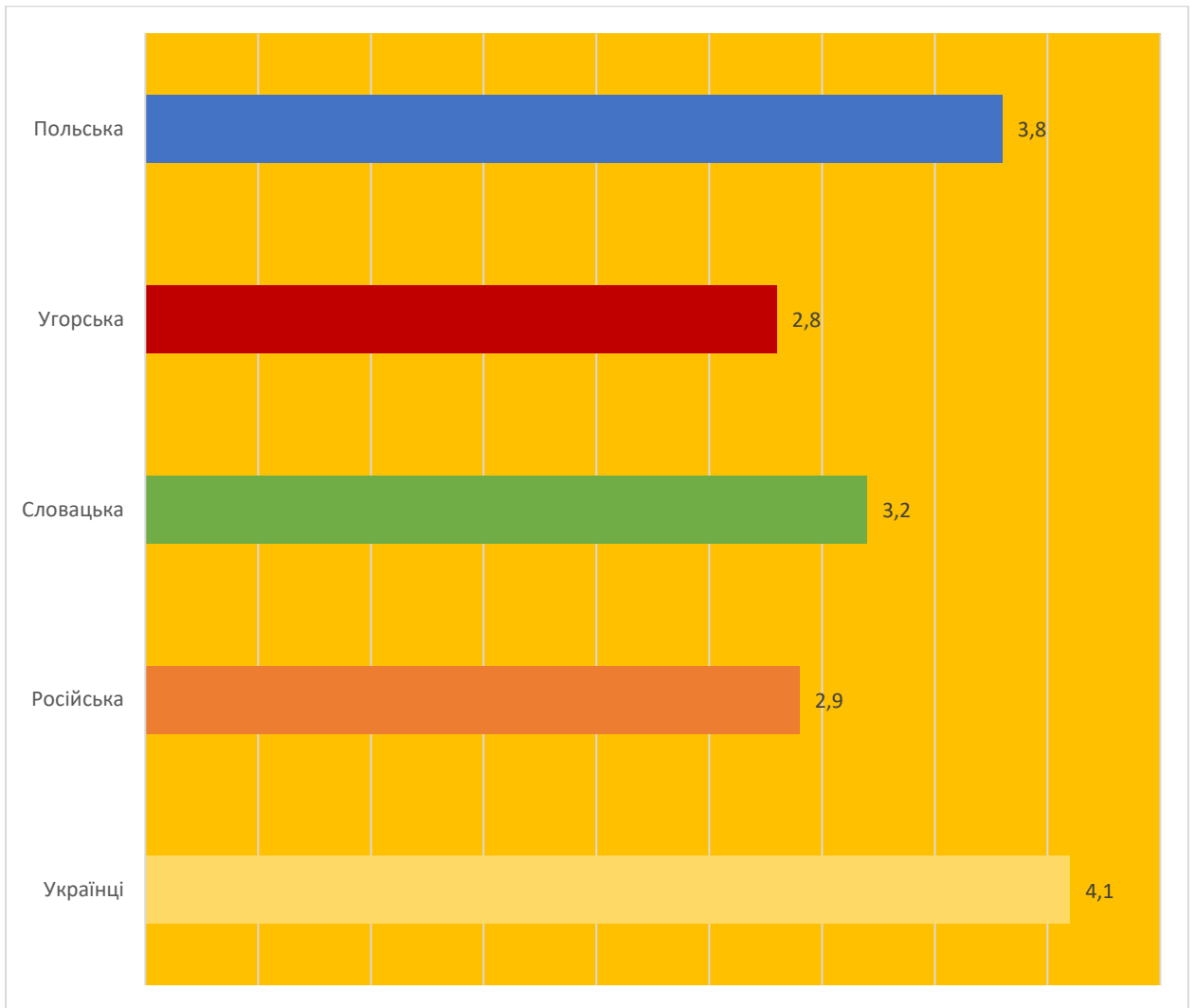
Чи задоволені ви рівнем викладання для ваших дітей у школі? (за п'ятибальною шкалою)

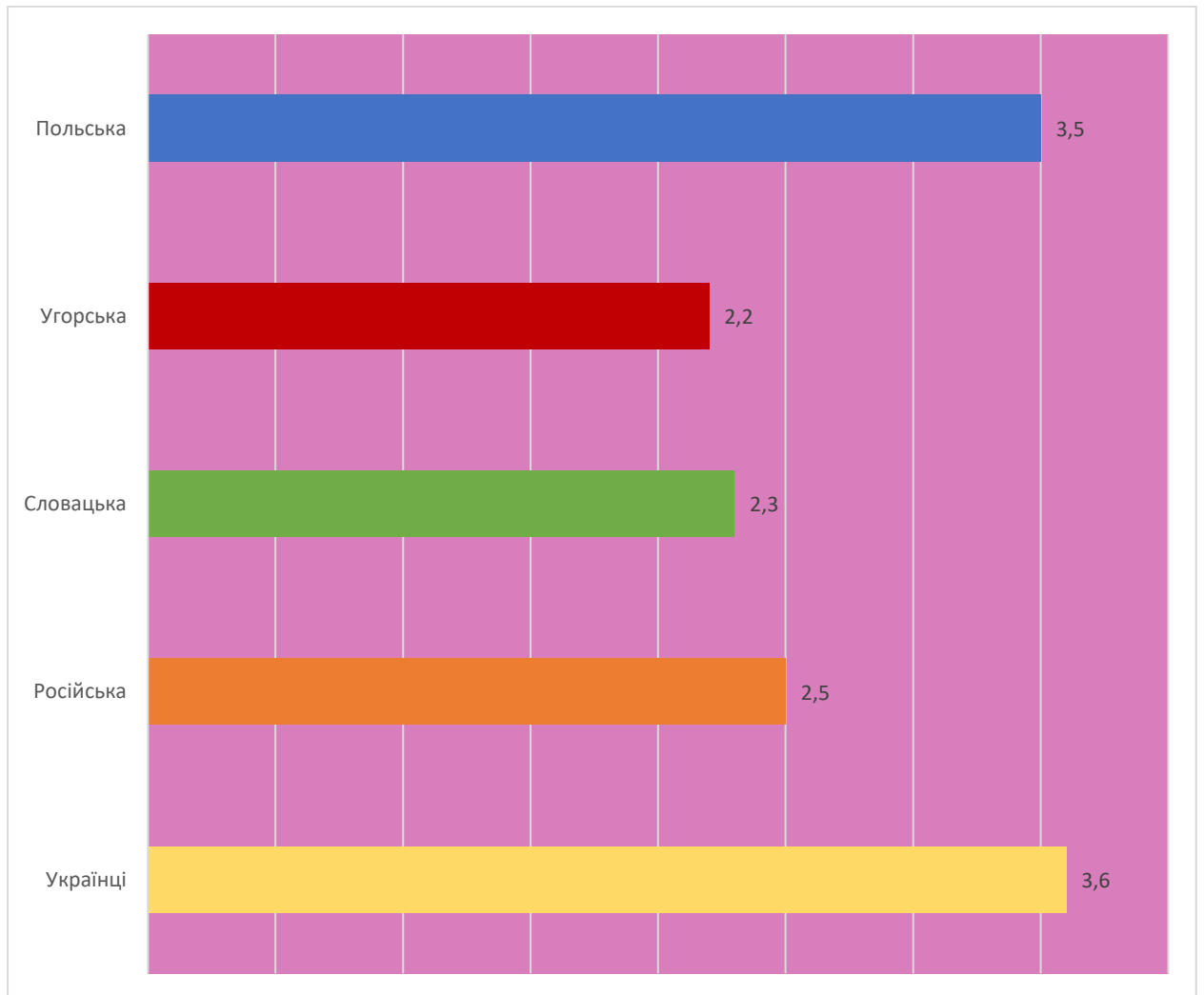
Оцініть рівень забезпеченості підручниками та іншими навчальними матеріалами?

Оцініть рівень викладання під час пандемічної загрози?

Оцініть рівень викладання під час воєнного стану?

Типове Положення про громадські ради при органах місцевого самоврядування у сфері забезпечення прав та законних інтересів представників національних меншин

1. З метою забезпечення врахування громадської думки у процесі реалізації повноважень у сфері етнонаціональної політики при органах місцевого самоврядування за зверненням представників національних меншин створюються громадські ради (у подальшому – Громадська рада у справах національних меншин).

Громадська рада утворюється на постійній або тимчасовій основі.

2. Громадська рада у справах національних меншин у своїй діяльності керується Конституцією України, міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, законами України, указами Президента України і постановами Верховної Ради України, актами Кабінету Міністрів України, локальними підзаконними актами та цим Положенням.

3. Рада здійснює свою діяльність на громадських засадах.

4. Основними завданнями громадської ради у справах національних меншин є:

- сприяння реалізації мешканцями територіальної громади, що належать до національних меншин, конституційного права на участь в управлінні державними справами;

- забезпечення координації дій органу місцевого самоврядування з питань захисту етнонаціональної ідентичності представників національних меншин, збереження та розвитку етнічної, культурної, мовної, релігійної самобутності осіб, які належать до національних меншин, задоволення їхніх культурних, мовних, інформаційних потреб;

- підготовка пропозицій щодо формування і реалізації політики на місцевому рівні у відповідній сфері;

- залучення представників зацікавлених сторін до проведення консультацій з громадськістю та моніторингу результатів формування та реалізації політики у сфері захисту та гарантування прав і законних інтересів національних меншин;

- визначення шляхів, механізмів та способів вирішення проблемних питань у сфері забезпечення етнонаціональної багатоманітності територіальної громади та захисту прав і законних інтересів мешканців, що належать до національних меншин;

- удосконалення нормативно-правової бази з відповідних питань.

5. Основними завданнями громадської ради є:

1) проводить аналіз стану справ та причин виникнення проблем у процесі реалізації державної політики у сфері захисту прав та законних інтересів мешканців громади, що належать до національних меншин;

2) вивчає результати діяльності органу місцевого самоврядування, підприємств, установ та організацій з питань, що належать до його компетенції;

3) проводить моніторинг стану виконання органом місцевого самоврядування покладених на нього завдань у сфері захисту прав та законних інтересів мешканців громади, що належать до національних меншин;

4) бере участь у розробленні проєктів нормативно-правових актів з питань, що належать до його компетенції;

5) подає до органу місцевого самоврядування розроблені за результатами своєї роботи рекомендації та пропозиції;

6) здійснює моніторинг врахування органами місцевого самоврядування своїх пропозицій.

6. Громадська рада в справах національних меншин має право:

1) отримувати в установленому порядку від органу місцевого самоврядування, підприємств, установ та організацій інформацію, необхідну для реалізації її завдань;

2) залучати до участі у своїй роботі представників органу виконавчої влади, органу місцевого самоврядування, підприємств, установ та організацій (за погодженням з їх керівниками), а також незалежних експертів (за згодою);

3) проводити відповідно до законодавства громадську експертизу діяльності органу місцевого самоврядування щодо дотримання прав та законних інтересів представників національної меншини та громадську експертизу нормативно-правових актів, проєктів нормативно-правових актів, розроблених органами місцевого самоврядування;

4) утворювати в разі потреби для виконання покладених на неї завдань постійні або тимчасові робочі групи;

5) організовувати проведення конференцій, семінарів, нарад та інших заходів.

Члени громадської ради мають право доступу в установленому порядку до приміщень, у яких розміщений орган місцевого самоврядування.

7. Громадська рада у справах національних меншин під час виконання покладених на неї завдань взаємодіє з відповідною місцевою радою, підприємствами, установами та організаціями.

8. До складу громадської ради у справах національних меншин можуть бути обрані представники громадських об'єднань, релігійних, благодійних організацій, творчих спілок, професійних спілок та їх об'єднань, асоціацій, організацій роботодавців та їх об'єднань, засобів масової інформації (далі - інститути громадянського суспільства), які зареєстровані в установленому порядку та метою своєї діяльності визначили представлення інтересів національних меншин, а також уповноважені особи зі складу мешканців громади, що належать до національних меншин, котрі обрані на загальних зборах цієї національної меншини.

Членство в громадській раді є індивідуальним.

9. Формою роботи консультативно-дорадчого органу є засідання, черговість та кількість засідань визначає рада.

Засідання ради очолює голова, а за його відсутності — заступник голови, який обирається більшістю голосів членів ради.

Засідання консультативно-дорадчого органу вважається правоможним, якщо на ньому присутні більш як половина його членів.

10. На своїх засіданнях громадська рада розробляє пропозиції та рекомендації з питань, що належать до її компетенції. Пропозиції та рекомендації вважаються схваленими, якщо за них проголосувала більш як половина присутніх на засіданні членів ради.

Рішення приймаються шляхом відкритого голосування більшістю голосів від числа присутніх на засіданні членів ради. У разі рівного розподілу голосів під час голосування вирішальним для прийняття рішення є голос голови ради.

11. Засідання громадської ради у справах національних меншин є відкритими і гласними.

Відкритість засідань громадської ради забезпечується оперативним розміщенням інформації про діяльність ради на офіційному вебсайті органу місцевого самоврядування.

12. Положення про громадську раду оприлюднюється на офіційному вебсайті органу місцевого самоврядування протягом трьох робочих днів з дати його затвердження.

Положення про Урядового Уповноваженого з питань етнонаціональної політики

Стаття 1. Назва та цільові функції

1.1. Урядовий Уповноважений з питань етнонаціональної політики (далі - Уповноважений) є уповноваженою Кабінетом Міністрів України посадовою особою, на яку покладено організацію здійснення Кабінетом Міністрів України своїх повноважень з питань етнонаціональної політики та виконання Україною міжнародних зобов'язань у відповідній сфері.

Уповноважений відповідає за визначення та сприяння реалізації стратегій, спрямованих на покращення взаємин між різними етнічними та національними групами в країні.

Урядовий Уповноважений у своїй діяльності керується Конституцією і законами України, указами Президента України та постановами Верховної Ради України, прийнятими відповідно до Конституції і законів України, актами Кабінету Міністрів України, іншими актами законодавства, цим Положенням.

1.2. До основних завдань Уповноваженого належать :

- реалізація стратегії уряду у сфері етнонаціональної політики;
- врегулювання конфліктів та сприяння взаєморозумінню між різними етнічними та національними групами;
- сприяння розвитку культурного різноманіття та забезпечення прав національних меншин, корінних народів та інших суб'єктів етнонаціональної політики.
- сприяння виконанню Україною міжнародних зобов'язань щодо дотримання в Україні прав і законних інтересів представників національних меншин, корінних народів та інших суб'єктів етнонаціональної політики
- недопущення поширення дискримінації за національною та етнічною ознакою

Стаття 2. Права Уповноваженого

Уповноважений має право:

- представляти уряд в питаннях етнонаціональної політики
- надавати рекомендації уряду та парламенту щодо вдосконалення етнонаціональної політики та реалізації конкретних заходів у сфері етнонаціональної політики
- проводити аналіз ситуації в сфері етнонаціональних відносин у державі, виявляти проблемні питання та пропонувати шляхи їх вирішення.
- брати участь у розробці та впровадженні програм та проєктів, спрямованих на покращення етнонаціональних відносин
- залучати фахівців, консультантів, експертів з різних галузей для аналізу ситуації у сфері етнонаціональних відносин
- вести діалог з різними етнонаціональними групами держави
- звертатися в установленому порядку до державних органів, у тому числі правоохоронних, з питань усунення порушень прав і законних інтересів суб'єктів етнонаціональних відносин, запобігання їх повторному вчиненню;
- співпрацювати з представниками громадськості, громадськими організаціями та іншими зацікавленими сторонами для спільного розроблення та впровадження заходів у сфері етнонаціональних відносин
- взаємодіяти з центральними і місцевими органами виконавчої влади, іншими державними органами, консультативно-дорадчими органами, що створені Кабінетом Міністрів України, а також з органами місцевого самоврядування, громадськими об'єднаннями, підприємствами, установами та організаціями з питань, що належать до його компетенції;
- брати участь у міжнародних дипломатичних зустрічах, переговорах, та інших заходах, спрямованих на поліпшення міжетнічних відносин.

Стаття 3. Обов'язки Уповноваженого

Уповноважений зобов'язаний:

- регулярно інформувати уряд та парламент про стан справ у сфері етнонаціональних відносин та пропозиції щодо їх вдосконалення.

- вживати заходи для запобігання та врегулювання конфліктів.
- постійно моніторити ситуацію в сфері етнонаціональних відносин, аналізувати проблеми, які виникають та тенденції.
- сприяти розвитку культурного різноманіття
- вести консультацій та діалоги з представниками різних етнічних та національних груп для вирішення проблем та питань етнонаціональної політики.
- Уповноважений зобов'язаний регулярно, не рідше одного разу на рік, готувати звітність про свою діяльність, в яких відображається аналіз ситуації та пропозиції щодо подальших кроків.
- вести переговори та співпрацювати з представниками інших країн та міжнародних організацій для обміну досвідом та найкращими практиками у сфері етнонаціональної політики.

Стаття 4. Порядок призначення та звітності Уповноваженого

4.1. Урядовий Уповноважений призначається на посаду та звільняється з посади Кабінетом Міністрів України за поданням Прем'єр-міністра України.

Урядовим Уповноваженим може бути особа, яка є громадянином України, має вищу освіту та досвід роботи у сфері етнонаціональних відносин.

Стаття 4. Звітність та забезпечення Уповноваженого

5.1. Уповноважений зобов'язаний подавати щоквартальні та щорічні звіти про свою діяльність урядові та відповідним комітетам парламенту.

5.2. Урядовий Уповноважений бере участь з правом дорадчого голосу в засіданнях Кабінету Міністрів України, урядових комітетів під час розгляду питань, що належать до його компетенції.

5.3. Організаційне, інформаційне та матеріально-технічне забезпечення діяльності Урядового Уповноваженого здійснює Секретаріат Кабінету Міністрів України.

5.4. Урядовий Уповноважений має бланк із найменуванням своєї посади.

Львівська міська рада
 Департамент гуманітарної політики
 79008, м. Львів, пл. Ринок, 1, тел.: (032) 297-58-16, e-mail: dep.hp@lvivcity.gov.ua

21.02.2024 № 23-вих 27995

На № _____ від _____

ДОВІДКА

про практичне використання результатів дисертаційного дослідження
 Ковного Ю.Є. на тему «Державна етнонаціональна політика в Україні:
 теоретико-правове дослідження»

Департамент гуманітарної політики Львівської міської ради проаналізував положення, що висвітлені у дисертаційному дослідженні Ковного Ю.Є. на тему «Державна етнонаціональна політика в Україні: теоретико-правове дослідження», та визнав їх вагомим для практичного використання.

Проблема захисту прав та законних інтересів суб'єктів етнонаціональних відносин, у тому числі корінних народів та національних меншин, на сучасному етапі розвитку суспільно-правових процесів є доволі актуальною. Забезпечення етнонаціональної багатоманітності та можливість реалізувати цими групами свої національні інтереси виступає критично вагомою сферою, особливо в контексті забезпечення територіальної цілісності держави, формування належного правопорядку та реалізації євроінтеграційних прагнень України. Роль органів місцевого самоврядування у процесі налагодження належної етнонаціональної взаємодії на основі принципів верховенства права та рівності особливо суттєва.

Тому вважаємо, що запропонований Ковним Ю.Є. проект «Типове Положення про громадські ради при органах місцевого самоврядування у сфері забезпечення прав та законних інтересів представників національних меншин» може стати основою для розроблення підзаконних актів у вказаній сфері.

Директор департаменту

Валентина БАРТОШИК

НАЦІОНАЛЬНА АСОЦІАЦІЯ
АДВОКАТІВ УКРАЇНИ
РАДА АДВОКАТІВ
ЛЬВІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

UKRAINIAN NATIONAL
BAR ASSOCIATION
LVIV REGIONAL
BAR COUNCIL

79008, м. Львів, вул. Л.Українки, буд. 5, поверх 3
тел. +38(063)821-99-29,
email: lviv.rada.adv@gmail.com, веб-сайт: www.unba.org.ua

Вих. №85
від 15.03.2024

5 Lesi Ukrayinky Street, Lviv, 79008 Ukraine
phone +38(063)821-99-29,

email: lviv.rada.adv@gmail.com, web-site: www.unba.org.ua

«ЗАТВЕРДЖУЮ»

Т.в.о. голови
Ради адвокатів Львівської області
Богдан ПРОКОПИШИН

АКТ

впровадження результатів дисертаційного дослідження
Ковного Юрія Євгеновича на тему «Державна етнонаціональна політика в
Україні: теоретико-правове дослідження», поданого на здобуття ступеня
доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.01 – теорія та історія
держави і права; історія політичних і правових учень

1. Комісія у складі:

Голова комісії	Копняк А. М., член Ради адвокатів Львівської області;
Члени комісії:	Цибуля І. Й., голова Комітету з питань підвищення професійної кваліфікації РАЛО; Чорновус Н. Ф., голова Комітету з питань захисту прав людини РАЛО.

2. Комісія встановила: Радою адвокатів Львівської області при проведенні заходів з підвищення кваліфікації адвокатів враховано наукові положення, пропозиції щодо розкриття процедур та механізмів, спрямованих на захист прав національних меншин, а також методичні рекомендації, викладені у дисертації, є достатньо обґрунтованими, здатними підвищити ефективність забезпечення прав національних меншин, культурних традицій, мов та особливостей.

Результати дисертаційного дослідження Ковного Ю. Є. є актуальними, можуть бути використані у практичній діяльності адвокатів та застосовуватися під час обґрунтування висновків і пропозицій, спрямованих на удосконалення законодавчого регулювання.

Голова комісії

Копняк А. М.

Член комісії

Цибуля І. Й.

Член комісії

Чорновус Н. Ф.

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
 MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF UKRAINE
 ЛЬВІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА
 IVAN FRANKO NATIONAL UNIVERSITY OF LVIV

вул. Университетська, 1, м. Львів, 79000, Україна

тел./факс: (032) 261-60-48, тел. 260-34-02

http://www.lnu.edu.ua, e-mail: lnu@lnu.edu.ua

Код ЄДРПОУ 02070987 Державна Казначейська служба України

МФО 820172, р.р. UA 468201720343101002200001061

№ свідоцтва 17701483, ін. под. № 020709813029

Валютний рахунок UA613223130000026009000028110,

UA273223130000026005000028567 в Укресімбанку

м. Львів МФО 322313

№ 775-М від 20.03 2024

1, Universytetska Str., Lviv, 79000, Ukraine

Phone Fax: +38 (032) 261-60-48, 260-34-02

http://www.lnu.edu.ua, e-mail: lnu@lnu.edu.ua

Code EDRPOU 02070987 State Treasury Service of Ukraine

MFC 820172, SettlementAcc. UA 468201720343101002200001061

Certificate No. 17701483.Tax IN020709813029

Foreign Currency Acc.No. UA613223130000026009000028110,

UA273223130000026005000028567

in Lviv Branch of Ukreximbank MFO 322313

на № _____ від _____

АКТ

впровадження результатів

дисертаційного дослідження Ковного Ю.Є.

на тему «Державна етнополітична політика в Україні: теоретико-правове дослідження» поданого на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.01 - теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень

Результати наукового дослідження Ковного Юрія Євгенійовича на тему «Державна етнополітична політика в Україні: теоретико-правове дослідження» є актуальними у контексті сучасних освітніх реформ та інтеграції до європейського освітнього простору. Очевидним є те, що етнополітична державна політика потребує розбудови та впровадження демократичних цінностей, нових та перспективних шляхів використання світового досвіду нормативно-правового забезпечення статусу суб'єктів дослідження.

Автором визначено одним з першочергових завдань аналіз проблеми формування належної етнополітики в контексті забезпечення національної безпеки держави; саме зараз це питання отримує особливе значення, що потребує додаткового правового загальнотеоретичного дослідження. Справді, етнополітична ідентичність може стати предметом культурного геноциду, що часто використовується урядами тоталітарних держав щоб знищити особливий статус національних меншин і створити однорідну державу.

Проведення власного наукового дослідження, узагальнення якого наводяться в дисертаційній роботі відбувалось в межах дослідної теми кафедри основ права України юридичного факультету ЛНУ імені Івана Франка «Історико-правові і порівняльно-правові аспекти реалізації принципу верховенства права» (державна реєстрація №0117U001391) з отриманими автором науковими результатами.

Крім того, аналіз отриманих автором результатів дослідження за даною тематикою був використаний при розробці та акредитації Освітньо-професійної програми з галузі знань 23 Соціальна робота за спеціальністю 231 – Соціальна

робота кваліфікації бакалавр з соціальної роботи. (Затверджено Вченою Радою ЛНУ імені Івана Франка 03.07.2020 р., протокол 86/7).

Теоретичні і практичні положення наукової роботи Ковного Ю.Є. оприлюднені на міжнародних і регіональних науково-практичних конференціях, стали основою розробки та впровадження в навчальний процес автором дисциплін «Основи соціально-правового захисту особистості», «Недержавний сектор у соціальній сфері».

Представлена автором монографічна робота на тему «Державна етнопонаціональна політика в Україні: теоретико-правове дослідження» та інші наукові досягнення, забезпечують розв'язання важливої політико-правової проблеми, дозволять обирати ефективні методи вирішення, мають загальнонаціональне та світове значення.

Даним актом засвідчується впровадження в наукову та науково-педагогічну діяльність працівниками та студентами ЛНУ імені Івана Франка результатів дисертаційного дослідження Ковного Ю.Є. на тему «Державна етнопонаціональна політика в Україні: теоретико-правове дослідження».

**Проректор з науково-педагогічної
роботи та міжнародної співпраці**

Сергій РІЗНИК

Декан юридичного факультету

Володимир БУРДІН

ДМС
ГОЛОВНЕ УПРАВЛІННЯ
ДЕРЖАВНОЇ МІГРАЦІЙНОЇ
СЛУЖБИ УКРАЇНИ У ЛЬВІВСЬКІЙ
ОБЛАСТІ

вул. Січових Стрільців, 11, м. Львів, 79007,
 тел./ факс: (032) 261-49-02,
 E-mail: lv@dmsu.gov.ua, Web:<http://lv.dmsu.gov.ua>
 Код ЄДРПОУ 37831493

ДОВІДКА
про практичне використання результатів
дисертаційного дослідження Ковного Ю.Є. на тему: «Державна
етнонаціональна політика в Україні: теоретико-правове дослідження»

Головним управлінням державної міграційної служби у Львівській області розглянуто Акт впровадження результатів дисертаційного дослідження Ковного Ю.Є. на тему: «Державна етнонаціональна політика в Україні: теоретико-правове дослідження» від 20.03.2024 за № 775-М та повідомляємо.

Дисертаційне дослідження Ковного Ю.Є. є тим інструментом, за допомогою якого, можлива практична реалізація Закону України від 07.02.2019 № 2680-VIII «Про внесення змін до Конституції України (щодо стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору)».

Дане дисертаційне дослідження є надзвичайно важливим на сьогодні, оскільки утвердження та забезпечення прав і свобод громадян, представників різних національностей є одним з найважливіших обов'язків держави. Сформована за роки незалежності законодавча база України, зокрема, Закон України «Про національні меншини (спільноти) України» сприяє створенню умов для реалізації державної політики у етнонаціональній сфері. Однак, відсутня концепція державної етнонаціональної політики України (за даними офіційного сайту Верховної Ради України).

Одним із основних завдань Державної міграційної служби є реалізація державної політики у сферах міграції (імміграції та еміграції), у тому числі протидії нелегальній (незаконній) міграції, громадянства, реєстрації фізичних осіб, біженців та інших визначених законодавством категорій мігрантів.

Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 12.07.2017 за № 482-р схвалено «Стратегію державної міграційної політики України на період до 2025 року», де зазначено, що потенційний економічний розвиток та потреба в

юдажковій робочій силі тісніші зв'язки з ЄС можуть збільшити імміграцію в

Ukraine
 №4601 07-4534-46, 1-24 від 25.03.2024
 KE11: Булаш 3. В. 25.03.2024 14:33
 368DC35EFCB2DC1040000000AA70100155E0400
 Сертифікат дійсний з 23.10.2023 00:00 до 22.10.2025 23:59

Україну. Це актуалізує питання щодо ставлення суспільства до мігрантів та міграції, унеможливлення всіх форм дискримінації, запобігання расизму та ксенофобії.

Враховуючи сьогоднішній день, зокрема, зовнішні міграційні процеси, внутрішні переміщення громадян, результати дисертаційного дослідження Ковного Ю.Є. є основою вирішення актуальних проблем у сфері етнополітичної політики та удосконалення цієї політики, завдяки якій можливе напрацювання та прийняття нової редакції Закону України «Про національні меншини (спільноти) України» та законодавче визначення засад державної міграційної політики.

Разом з тим, результати дослідження можуть також використовуватися при формулюванні та впровадженні етнічних політик, спрямованих на забезпечення міжетнічної гармонії, захист прав меншин та підтримку культурного різноманіття. Крім того, вони можуть служити основою для аналізу сучасної етнополітичної ситуації в Україні та в розробці стратегій подолання конфліктів та сприяння соціальній інтеграції різних етнічних груп.

Завдяки інноваційному дослідженню Ковного Ю.Є. ми маємо початок для створення покращеної законодавчої бази, спрямованої на регулювання відносин та взаємодії різноманітних етнополітичних груп між собою.

У зв'язку з військовою агресією росії, Україні необхідне регулювання відносин між різними етнополітичними групами, для того щоб не допустити різноголосся та чвар у суспільстві, котрого так і чекає наш ворог, щоб сіяти смерть і розбрат.

При цьому надзвичайно важливо, реалізуючи Державну етнополітичну політику в Україні, не втратити національну самоідентичність держави.

Важливим є об'єднати всіх представників різних національностей, у цей нелегкий час ми повинні всі разом боротися за свою самостійність, незалежно від кольору шкіри, походження, чи звичаїв, бо нас об'єднує Україна, за нами правда, з нами Бог.

Начальник

Зоряна БУЛАШ

★ ЛЬВІВСЬКА ОБЛАСНА РАДА

вул. Вишнечка, 18, м. Львів, 79008 тел. (032) 2 999 800 факс (032) 2 999 810
 www.lvivoblrada.gov.ua e-mail: info@lvivoblrada.gov.ua
 код ЄДРПОУ 22340506

№ _____ На № _____ від _____

ДОВІДКА

про практичне використання результатів дисертаційного дослідження Ковного Ю.Є. на тему: «Державна етнопонаціональна політика в Україні: теоретико-правове дослідження»

Львівська обласна рада розглянула матеріали дисертаційного дослідження Ковного Ю.Є. на тему «Державна етнопонаціональна політика в Україні: теоретико-правове дослідження» та вважає їх актуальними та своєчасними, практична цінність є необхідною для збереження і розвитку самобутності корінних народів і національних меншин в Україні, задоволенню їх культурних, мовних та інформаційних потреб.

Відзначаємо актуальність і своєчасність проведеного дослідження, його наукову та практичну цінність.

Пропозиції викладені в роботі, можуть бути використані на засіданнях профільної постійної комісії обласної ради при обговоренні питання етнопонаціональної політики.

Особливо цінними для використання є наступні пропозиції автора дослідження:

- організувати навчальні програми та семінари для діяльності представницьких органів і громадських об'єднань корінних народів України, а також діяльності громадських об'єднань національних меншин України щодо організації та проведення культурно-мистецьких і мовно-просвітницьких заходів;
- забезпечувати можливість надання інформації та консультацій національним меншинам у відповідній формі та мові;
- зміцнювати міжнаціональне порозуміння та злагоду в українському суспільстві;
- розширювати міжнародне співробітництво України з державами, з яких походять корінні народи і національні меншини в Україні;
- вживати в межах компетенції обласної ради заходів щодо запобігання проявам міжнаціональних, расових, міжрелігійних і міжконфесійних конфліктів та ворожнечі.

В. о. керуючого справами

Львівська обласна рада
 №02-вих-484 від 26.03.2024
 КЕП: ГАСЯК Я. В. 26.03.2024 12:48
 248197DDFAB977E50400000043DEC000633E1E04

Ярослав ГАСЯК

0003958

